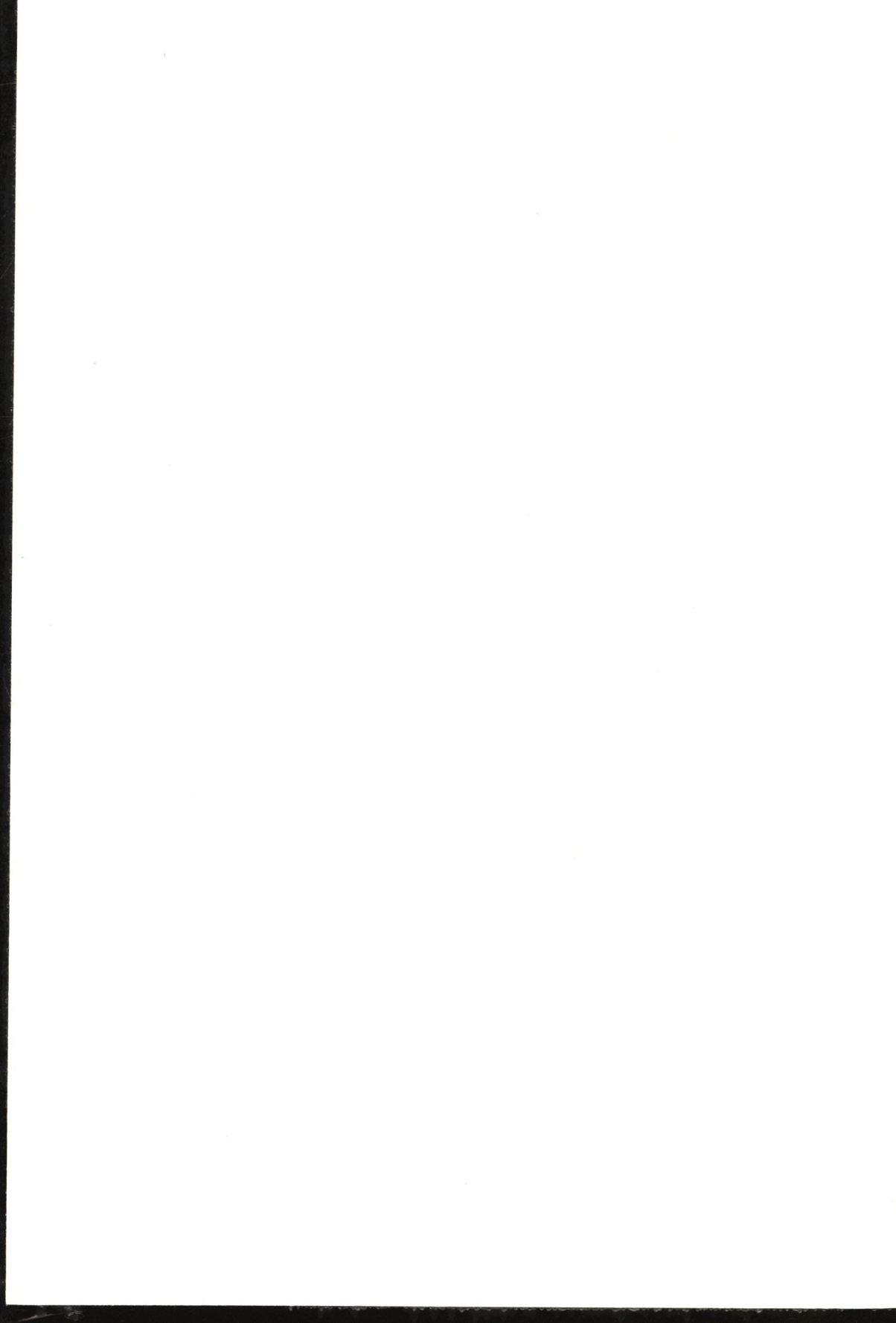
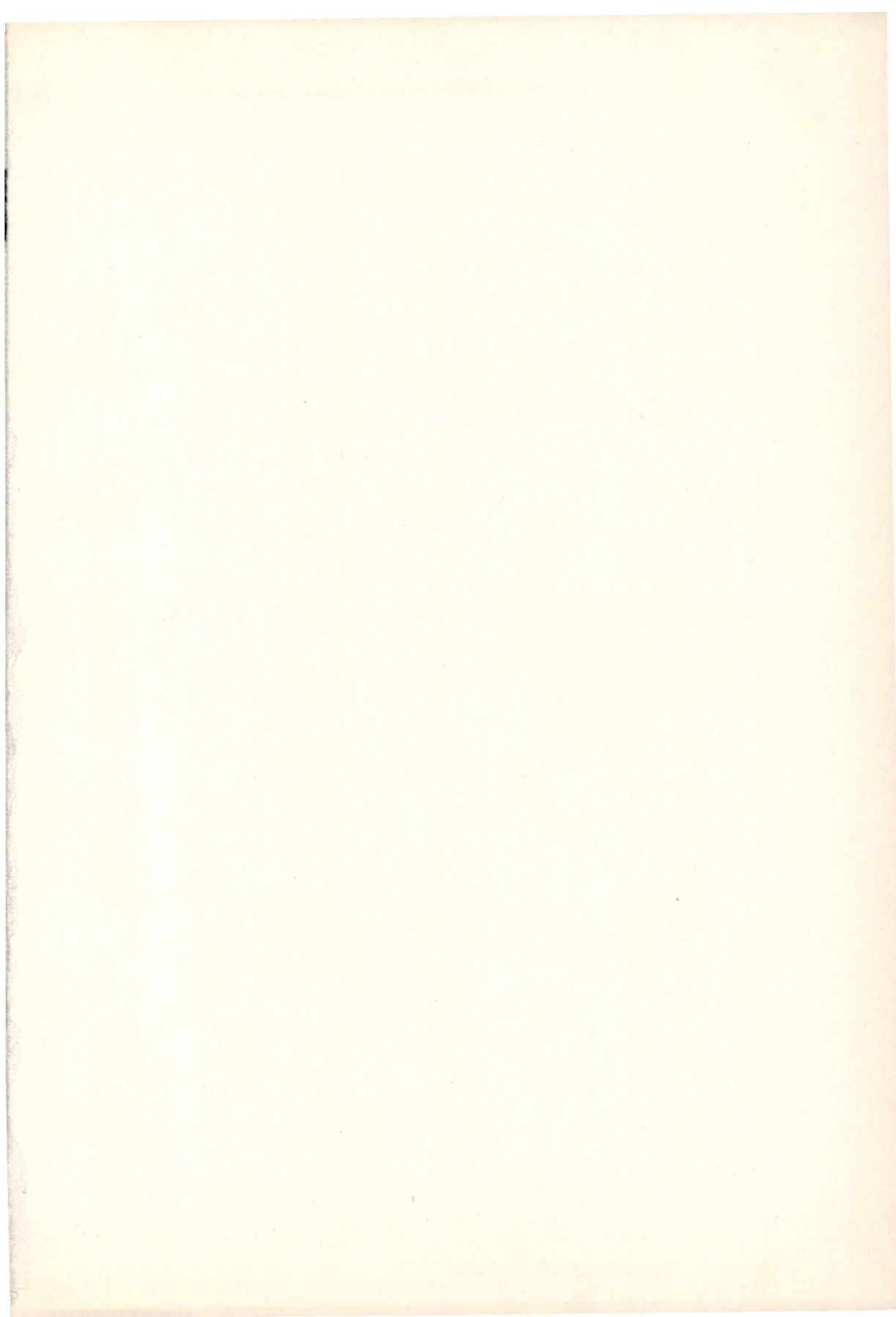

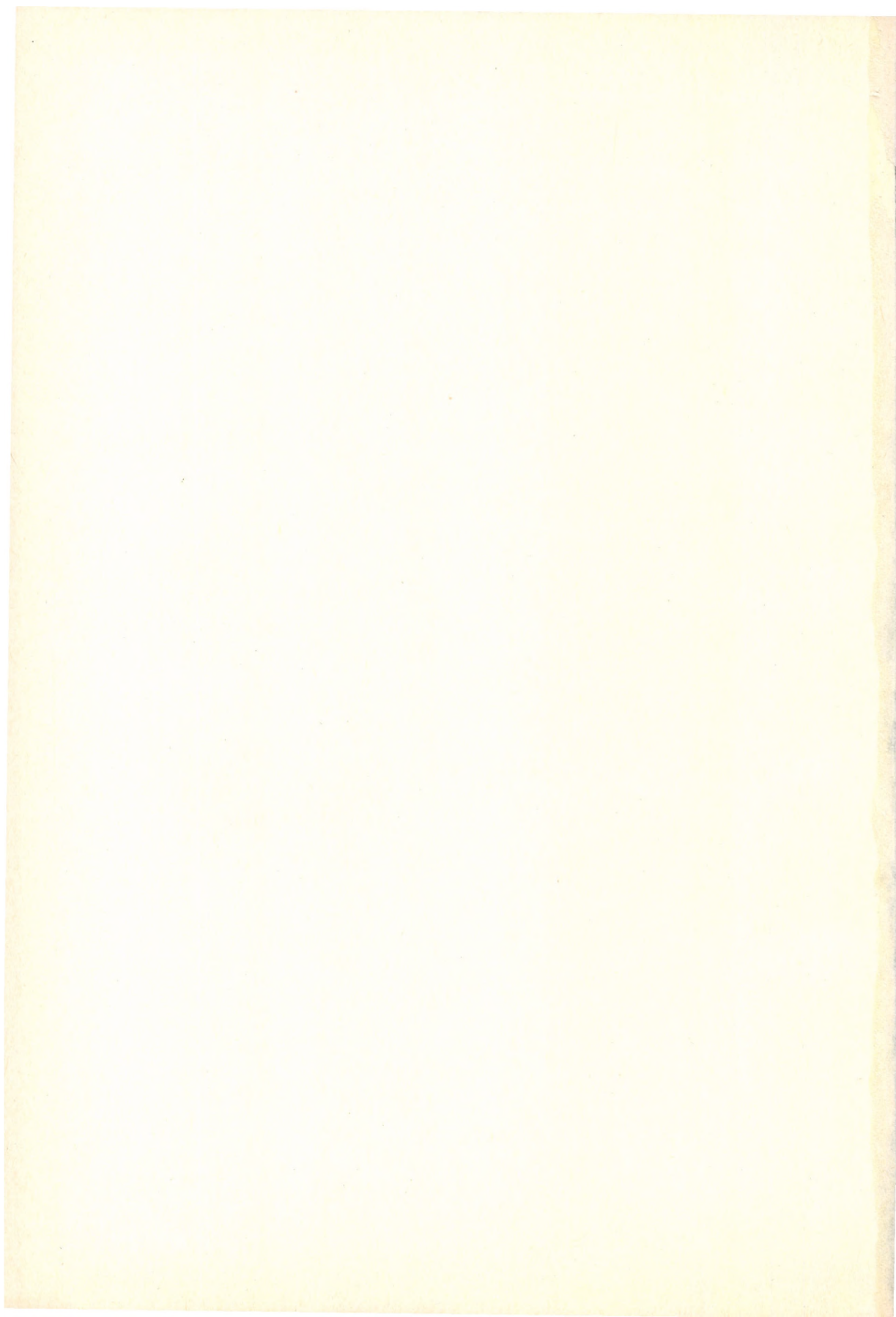
Madaras Éva

AZ
OSZTRÁK
KERESZTÉNY-
SZOCIÁLIS
MOZGALOM
a pártalakulás
évtizedében
1887–1897

Akadémiai Kiadó • Budapest

AZ OSZTRÁK
KERESZTÉNYSZOCIÁLIS MOZGALOM
A PÁRTALAKULÁS ÉVTIZEDÉBEN
(1887—1897)

MADARAS ÉVA

AZ OSZTRÁK
KERESZTÉNYSZOCIÁLIS
MOZGALOM
A PÁRTALAKULÁS
ÉVTIZEDÉBEN
(1887—1897)

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1989

ISBN 963 05 5242 6

Első kiadás: 1989

Kiadja az Akadémiai Kiadó

© Madaras Éva, 1989

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az

Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989

Felelős szerkesztő: Kelemen Tamás

Műszaki szerkesztő: Ondrejovics Gabriella

A fedéltervet készítette: Kiss Mihály

Kiadványszám: 2616

Megjelent 24,31 ív terjedelemben

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
I. Forrásbázis, historiográfiai áttekintés	11
II. A keresztényszociális mozgalom megjelenésének történelmi körülményei	20
1. A gazdaság- és társadalomfejlődés fő vonalai Ausztriában a XIX. század utolsó harmadában	20
2. Pártpolitikai átrendeződés az antiliberalizmus jegyében	24
a) A katolikus-konzervatív szociálpolitikuskok — Karl Freiherr von Vogelsang	30
b) A kispolgári ipari-reformer mozgalom kezdetei	39
c) Karl Lueger közéleti és politikai tevékenysége a bécsi demokraták élén az 1880-as években	42
d) A klérus az oppozíció útján	48
3. Állam és társadalom: a Taaffe-éra szociális törvényhozása 1879 és 1889 között	57
4. A keresztényszociális tábor szerveződésének első lépései 1887—88-ban	64
5. A modern antiszemitizmus és társadalmi, politikai funkciója	75
III. A keresztényszociális mozgalom az 1890-es évek első felének osztrák közéletében	84
1. A keresztényszocializmus pártjellege, szociális bázisa a rivalizáló politikai erőtenyezők közegeben	84
2. A szociális kérdés a nemzetközi érdeklődés előterében	96
3. Az osztrák keresztényszociálisok társadalomfelfogása és reformprogramjai a pártalakulás döntő időszakában (1889—1891)	102
4. Az 1890—91. évi választások jelentősége az új párt politikai tényezővé válása szempontjából	121
a) Az 1890. évi alsó-ausztriai Landtag-választás	121
b) Az 1891. évi Reichsrat-választás	126
c) Az 1891. évi bécsi Gemeinderat-választások	133
5. A keresztényszociálisok a közéletben a választások után	139
a) Szociális érdekképviselet a képviselő-testületekben és azokon kívül	139
b) Lépések a parasztság szervezése érdekében	147
c) A pártsajtó megteremtésének problémái	150

d) Keresztényszociális állásfoglalás a választójog és a parlament kérdésében	152
6. Az osztrák keresztényszociálisok a proletariátus megnyeréséért: ideológiai viták, politikai harcok a szociáldemokráciával	159
IV. „Lueger ante portas”: a hatalomért folytatott harc 1894 és 1897 között	173
1. Konzervatív—keresztényszociális „testvérharc”. Állami és egyházi kísérletek a párt visszaszorítására 1894/1895 fordulóján	173
2. A bécsi polgármesterválság és az osztrák politikai élet ellentmondásai	197
3. Dualizmus és nemzetiségi politika keresztényszociális nézőpontból	216
4. Lueger és az osztrák keresztényszociálisok tevékenységének magyarországi visszhangja	230
5. A pártpolitikai harcok kiéleződése, a keresztényszociális párt hatalmi tényezővé válása	241
Kitekintés	253
Rövidítések	255
Irodalom	257
Névmutató	267

BEVEZETÉS

Az Osztrák—Magyar Monarchia történetének utolsó negyedszázadában ideológiai és politikai tekintetben új jelenség a keresztényszociális mozgalom kibontakozása, majd a keresztényszociális párt hatalmi tényezővé válása a birodalom Lajtán túli térfelében. A keresztényszociálisok társadalmi és politikai pozícióját a pártalakulás évtizedében a kapitalista gazdasági renddel, a liberális államszervezettel és társadalomszemlélettel való szembefordulás határozta meg. A XIX. század 80-as és 90-es éveinek fordulója Közép- és Nyugat-Európában a katolikus, illetve keresztényszociális pártalakulások időszaka. A kapitalista fejlődés általános térhódításának következményeként ugyanebben az időpontban következett be a nemzetközi munkásmozgalom felélélnkülése, a II. Internacionálé megalakulása és a marxista ideológia befolyásának növekedése a kispolgári szocializmus különböző variánsai ellenében. A modern ipari társadalom egyik legfontosabb problémájaként került előtérbe a szociális kérdés, amely programot kínált és harci jelszóvá vált a kapitalista gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedéssel elégedetlen erők számára. Az egyház politikai és társadalmi aktivizálódása ugyancsak szorosan kapcsolódott e kérdéshez, mert annak felvállalásától remélte társadalmi befolyásának, ideológiai pozícióinak megerősítését, illetve visszaszerzését és a szociáldemokrácia térhódításának feltartóztatását is. E törekvés hivatalos jóváhagyását, legmagasabb szintű elvi megfogalmazását XIII. Leó pápa ún. szociális enciklikájának, a *Rerum novarum*nak kiadása jelentette 1891. május 15-én. Így tehát az osztrák keresztényszociális mozgalom célkitűzései részben összekapcsolódtak azokkal az egyházi törekvésekkel, amelyek az egyháznak a polgári állam társadalmi-politikai kereteibe való beillesztésén munkálkodtak.

Az osztrák belpolitikai kérdések — az utóbbi évtizedben tapasztalható tagadhatatlan előrelépés ellenére — a magyar történetírás kevésbé kutatott területei közé tartoznak. Az értekezés egy ilyen témához közelít, amikor a keresztényszociális mozgalom kibontakozását és megerősödését elemzi. Jóllehet elméleti vonatkozásban nem tekinthető igazán eredetinek a katolikus-szociális mozgalmak történetében, néhány összefüggésben azonban mégsem érdektelen az osztrák keresztényszociális párt tevékenysége. Betekintést enged annak a pártpolitikai átrendeződésnek folyamatába, amely a XIX. század utolsó két évtizedében zajlott le Ausztriában, s amelynek eredményeképpen három politikai tábor — keresztényszociális, német-nemzeti, szociáldemokrata — alakult ki s vált jellegzetessé Ausztria politikai struktúrájában csaknem fél évszázadon át.

A keresztényszociális párt esettanulmánya lehet annak az átmeneti jellegű pártképződésnek, amely már nem honorácior típusú, de még nem is igazi

tömegpárt. Klasszikus példa a demagógia alkalmazására, a valóságos mozgósítóerők — ezúttal a tradicionális vallási ideológia és a modern szociális problematika — politikai célok érdekében történő felhasználására, a heterogén társadalmi erők közötti eredményes lavírozásra és a körülményeket gátlástalanul kihasználó pártépítésre. A keresztényszociális párt történetének első szakasza lehetőséget kínál a kevés figyelemre méltatott, de válságos helyzetben jelentőséggel bíró ún. alsó-középosztályok történeti-politikai szerepének feltárásához.

Hivatkozhatunk a probléma ideológiai-politikai jelentőségére, hiszen a keresztényszociális mozgalom története folytonos konfrontáció az ideológiai-politikai ellenfelekkel, főképpen a liberális és szociáldemokrata erőkkel. A keresztényszociális eszmékkel folytatott elvi viták és a választótömegek meghódításaért vívott küzdelem részét képezik a nemzetközi munkásmozgalom fejlődéstörténetének, így az adott esetben az osztrák vonatkozású kutatás nemcsak a történelmi múlt megértéséhez visz közelebb, hanem általánosabb érvényű tanulságokkal is szolgál.

A keresztényszociális mozgalom — eszme- és párttörténeti vonatkozásban egyaránt — vizsgálható úgy is, mint a századvég és a századforduló újkonzervativizmusának osztrák variánsa. A témának a magyar történelemmel ugyancsak vannak érintkezési pontjai. A mozgalom előtörténete — *Karl Vogelsang* bárónak, az osztrák katolikus-konzervatív reformerek későbbi vezető teoretikusának és a keresztényszociális mozgalom szellemi atyjának révén — némileg a magyarországi katolikus-konzervatív erőknek az 1870-es évek elején meginduló szerveződésével kapcsolódik össze. Az 1880-as években az osztrák és a magyar antiszemita csoportok próbálkoztak az együttműködéssel. Ezt követően a magyarországi egyházpolitikai harcok és a katolikus Néppárt megalakulása foglalkoztatta az osztrák keresztényszociálisokat, akiknek dualizmusellenes álláspontja politikai konfliktusok lehetőségét hordozta, s mindenekelőtt az 1895—97-es években terhelte meg a birodalom két térfele között az amúgy sem zavartalan együttműködést.

E munka nem vállalkozhat a keresztényszociális párt egész történetének monografikus feldolgozására, hanem a pártalakulás évtizedét vizsgálja 1887 és 1897 között. Feladatának tekinti, hogy bemutassa a mozgalom kibontakozását elősegítő történelmi körülményeket, megpróbál választ adni arra a kérdésre, hogy a keresztényszociális párt mely társadalmi rétegek szociális érdekképviselőjére vállalkozott, és hogyan látta el azt, miképpen érzékelte a Monarchia alapvető problémáit és milyen elgondolásai voltak azok megoldására, végül vizsgálni kívánja a hatalmi pozíciókért vívott harc jelentősebb állomásait.

A periodizációs határok kijelöléséhez figyelembe vettük, hogy az 1887-es év a *Christlichsozialer Verein* (Keresztényszociális Egylet) létrejöttének éve, azaz a későbbi párt közvetlen szervezeti előzményét jelentő politikai egyesületé. Az ezt követő évtized a párttörténet fontos időszaka, amelyben nyomon követhető a párt szervezeti és ideológiai formálódása, megismerhetők a heterogén párt alkotóelemeit képező politikai csoportok és az összeforrasztásukra tett erőfeszítések. A pártalakulás évtizedében tanulmányozhatók a legszélsőségesebb formában azok az eszközök és módszerek, amelyekkel a keresztényszociális pártnak végül nemcsak az elégedetlen tömegeket sikerült megnyernie, hanem — a század végi Ausztria sajátos viszonyai között — hatalmi pozíciókat is szerzett. 1897-ig a párt ellenzéki erőként szerepelt, s ha

valamikor, úgy főként a pártalakulás évtizedében sikerült a kispolgárság és a középrétegek pártjának mutatkoznia.

A 90-es évtized végén olyan változások következtek be, amelyek megítélésünk szerint új feltételeket teremtettek a párt tevékenysége számára és egyben indokolják az 1897-es periódushatárt a párt történetében. Milyen változásokról van szó? A keresztényszociálisok első nagy győzelme a liberalizmus erőivel szemben az 1895. évi bécsi *Gemeinderat*- (községtanácsi) és az 1896-os alsó-ausztriai *Landtag*- (tartományi) választásokon következett be. Hosszú és elkeseredett harcok után mindkét testületben megszerezték a mandátumok többségét, valamint a polgármesteri pozíciót a párt vezetője, Karl Lueger számára. Az 1896. évi választójogi reform jelentős mértékben növelte a választásra jogosultak számát, ami a Reichsrat-mandátumokért folyó harcban új helyzetet teremtett, a korábbinál jobban kiélezte ezt a küzdelmet. Az új törvény alapján megtartott 1897. évi választásokon a keresztényszociálisok kétszeresére növelték parlamenti mandátumaik számát.

1897-től — hatalmi pozíciók birtokában — jelentősen kitágult a párt működési és hatásterülete, és ezzel összefüggésben módosult jellege és taktikája is. A harcos kispolgári antikapitalizmus látszatát fenntartva mindinkább összebékült a kapitalista renddel, ami szükségképpen mérsékelte a párt taktikai radikalizmusát. Ugyanakkor változott az a társadalmi-politikai közeg is, amelyben a keresztényszociálisok cselekvési lehetőséghez jutottak. A század végén nagy erővel mutatkozott meg a dualista államrendszer és a soknemzetiségű Monarchia válsága. Badeni miniszterelnök 1897. áprilisában kibocsátott nyelvrendeletei a nemzeti ellentétek mélységét feltáró válságot robbantottak ki, amelynek kísérőjelenségei a Monarchia nemzetközi tekintélyét is megtépázták. A századforduló után a Monarchia magyar térfelén szintén szaporodtak a nyugtalanító jelenségek. Mind a szélesebb értelemben vett birodalmi, mind a szűkebb párttörténeti szempontok alapján úgy véljük tehát, hogy 1897. fordulópontot jelentett az osztrák keresztényszociális mozgalom történetében.

I. FORRÁSBÁZIS, HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

A kutató munkáját mindenkor alapvetően befolyásolják a forráslehetőségek. A keresztényszociális mozgalom feltárásakor számba vehető forrástípusok közül az általunk vizsgált időszakban éppen a levéltári forrásanyag az, ami esetleges és rendkívül hiányos. Ennek egyik oka abban kereshető, hogy a pártban jó ideig nem fordítottak figyelmet a levelek, fontosabb iratok összegyűjtésére és megőrzésére, tudomásunk szerint ilyen jellegű adminisztrációra csak 1910—11 után került sor. A jelzett probléma valószínűleg a többi korabeli párt, politikai mozgalom esetében is jelentkezik valamilyen mértékben. Irattár híján jelentős segítséget adhatnának az 1918 előtti párttörténeti kutatások számára a személyes hagyatékok, ha valóban informatív iratokat, feljegyzéseket tartalmaznak.

A *Wiener Stadtbibliothek* kéziratgyűjteményében őrzött *Karl Lueger-Nachlaß* azonban — tapasztalataink szerint — éppen Lueger politikusi és pártvezéri tevékenysége szempontjából meglehetősen érdektelen. Karl von Vogelsang gazdag hagyatéka ma már hozzáférhető a bécsi egyetem teológiai fakultásának könyvtárában, de elsősorban a múlt század 70-es és 80-as éveiben kibontakozó katolikus-konzervatív törekvések megismerését segíti elő, és természetesen a legfontosabb forrás a Vogelsang-kutatás számára. Használható a keresztényszociális mozgalom indulása szempontjából, hiszen Vogelsang 1890 novemberében bekövetkezett haláláig elméleti támaszt keresve vagy az eszmecsere igényével körülötte gyülekezett a majdani párt egész vezető garnitúrája. A keresztényszociális mozgalomban tevékeny szerepet vállaló vagy azzal éppen szemben álló egyházi személyek egynémelyike ugyancsak hagyott hátra forrásértékű iratokat, leveleket, ezeknek a — többnyire kolostori levéltárak, püspökségi archívumok állagát képező, inkább csak szórványjellegű — dokumentumoknak pontos számbavétele azonban még a jövő feladata.

Az a megállapításunk, hogy a levéltári anyag esetleges és hiányos, a különböző állami hatóságok irattermeléséből származó forrásokra is vonatkozik. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek és más iratok hamvadtak el 1927-ben a Justizpalast tűzében, és veszteségeket okozott a II. világháború is. Feltehetően az ehhez hasonló viszontagságok magyarázzák azt, hogy még a mutatókönyvekben nyilvántartott akták egy jó része is hiányzik a megjelölt levéltári állagokból. Jól hasznosítható levéltári bázisra építhet viszont a kutató a pártalakulás évtizede két sorsdöntő eseményének elemzésekor. A *Haus-Hof- und Staatsarchiv* őrzi azokat az 1895-ből származó, többnyire bizalmas vagy szigorúan bizalmas megjelölésű jelentéseket, táviratokat, leveleket és memorandumot, amelyek az osztrák kormány, az osztrák püspöki kar és a Vatikán állásfoglalását tárják fel a keresztényszociális párttal kapcsolatban. Ezt az

anyagot az 1963-ban fiatalon elhunyt tehetséges egyháztörténész, *Norbert Miko* tette közzé.¹

A másik olyan problémakör, amellyel összefüggésben kedvezőbb forráshelyzetről adhatunk számot, az Lueger Bécs polgármesterévé választásának és az uralkodói megerősítés megtagadásából származó polgármesterválságnak a kérdése. Az erre vonatkozó iratokat *Erwin Burger* kéziratos tanulmányának függeléke és részben *Miko* ugyancsak kéziratban lévő munkája tartalmazza, túlnyomórészt a *Niederösterreichisches Landesarchiv* anyagából.²

Az alsó-ausztriai tartományi levéltárból valók azok a rendőrségi jelentések is, amelyek az alsó-ausztriai helytartót tájékoztatták a keresztényszociálisok gyűléseiről. Ezek az esetek túlnyomó többségükben nem helyzetelemzések, nem is ebből a célból készültek. A keresztényszociális népgyűlésekre kiküldött rendfenntartó közeg a köznyugalmat zavaró, az államot vagy az uralkodót sértő momentumokra figyelt, feladata ugyanis ez esetben a gyűlés feloszlata volt. Elemzőbbek, és így a kutatás szempontjából hasznosabbak a szocialisták tevékenységéről készített s a *Staatsarchiv*-ban található évi összefoglaló beszámolók.

Sajnálatos módon még nem kerültek elő vagy talán teljesen hiányoznak az olyan statisztikai források, amelyekből megközelítő pontossággal következtetni lehetne a párt mögött állók számára, szociális és regionális bázisára.

A keresztényszociális mozgalom dualizmus- és magyarelles megnyilvánulásai 1895 és 1897 között több körülmény összhatásaként mind gyakrabban szerepeltek közéleti fórumokon. Ehhez képest a Magyar Miniszterelnökségi Levéltár témánkkal összefüggésben kevés információval szolgál.

A levéltári anyag mellett hangsúlyozni kell a sajtó és a képviselőházi jegyzőkönyvek jelentőségét. A társadalom és a politika kérdéseiről vallott eltérő felfogások, a kormány programjával kapcsolatos állásfoglalások főként e két fórumon ütköztek meg egymással s váltak ismertté a nagyobb nyilvánosság számára, amelynek valójában szóltak is.

A keresztényszociális pártnak hivatalosan csak 1894-től, a *Reichspost* kiadásától kezdve volt saját orgánuma. Így — különösen a korábbi évekre vonatkozóan — fontos minden olyan napi- vagy hetilap, amely e heterogén tábor egyik vagy másik csoportjának a szócsöve volt ugyan, de nagyjában és egészében az egész mozgalom irányvonalát kifejezte. Ezek használatáról 1894 után sem lehet teljesen lemondani. Elsősorban a katolikus-konzervatív *Vaterland*, valamint a keresztényszociális mozgalommal együttműködésre kész német-nemzeti *Deutsches Volksblatt* napilapokról, a kispolgári reformtörekvések orgánumának számító *Oesterreichischer Volksfreund*, a *Correspondenz-Blatt für den Katholischen Clerus Oesterreichs* és a *Freiheit* c. hetilapokról van szó. A történelmi igazság teljesebb megközelítése és a nézetek összevetése szempontjából egyaránt rendkívül fontos még a szociáldemokrata *Arbeiter-Zeitung* és a liberális *Neue Freie Presse*. A keresztényszociálisokkal szemben álló német-nemzeti, pontosabban nagynémet álláspontot képviselő sajtóorgánumok közül az *Ostdeutsche Rundschau*, illetve az *Unverfälschte Deutsche Worte* érdemel figyelmet. A korabeli folyóiratok közül elsősorban a *Vogelsang* kiadásában megjelenő

¹ *Miko* 1949; 1961/62.

² *Miko* 1949; *Burger* 1952.

Monatschrift für christliche Sozialreform és a németországi katolikus-konzervatív szociálpolitikai folyóirat, a *Historisch-politische Blätter* foglalkozik rendszeresen a keresztényszociálisokkal. Tevékenységük magyarországi sajtóvisszhangját illetően mindenekelőtt a kritikus 1895—97-es évekből áll rendelkezésre megfelelő sajtóanyag.

A képviseleti fórumok közül a *Reichsrat*ot vettük figyelembe. Annak jegyzőkönyvei alapján az egész periódusban nyomon követhető a keresztényszociális képviselők közéleti szereplése, megismerhető a párt általános politikai irányvonala és programja.³

Felhasználtuk a II. és a III. általános osztrák katolikus kongresszus jegyzőkönyveit,⁴ mivel véleményünk szerint ez a fórum jelentős szerepet töltött be a pártalakulás folyamatában, különösen programformáló hatása szembetűnő. Ugyancsak megvan a maga helye a keresztényszociális mozgalom korai történetében az 1894 novemberében rendezett I. alsó-ausztriai katolikus kongresszusnak. Figyelembe vehetők a szocialista pártkongresszusokról készült jegyzőkönyvek is, amennyiben az ott elhangzottak kapcsolódnak az általunk tárgyalt kérdések valamelyikéhez.⁵

Végül a források közül meg kell említeni a memoárokat. Nagyobbrészt liberális pártállású, illetve a liberalizmus eszmerendszerében mozgó visszaemlékezésekről van szó, akad azonban néhány memoáíró a katolikus-konzervatívok és a keresztényszociálisok táborában is. Különböző pozíciókban csaknem valamennyien cselekvő résztvevői az eseményeknek. Vegyünk néhány példát! *Ernst von Plener* korszakunkban a liberális párt vezetője, majd pénzügyminiszter. *Erich Kielmansegg* gróf 1889 és 1911 között Alsó-Ausztria helytartója s egy rövid ideig miniszterelnök. *Cajetan Felder* 1869-től 1878-ig Bécs polgármestere. Mások — *Josef Bloch*, a politizáló rabbi és *Sigmund Mayer* kereskedő — hosszabb-rövidebb ideig a Reichsrat, illetve a Gemeinderat tagjai a liberális párt képviseletében. A pártharcokon kívül maradó, politikai-közéleti szerepet nem játszó művész-intellektuel világlátását *Stefan Zweig* közvetíti számunkra.⁶ A korabeli politikai és pártviszonyokban való eligazodást elsősorban Plener és Kielmansegg emlékezései segítik elő. Annak ellenére, hogy korszakunkban a keresztényszociális támadások mindkettőjüket személyükben is érintették, a keresztényszociális mozgalomról és annak vezetőiről alkotott véleményük a lényegyet tekintve tárgyilagos, időállóan bizonyult. Ugyancsak elkerülte az elfogultság csapdáját a zsidó J. Bloch és S. Mayer. Luegerről készített szemléletes jellemzésük életközelségre hozza a keresztényszociális párt vezetőjének ellentmondásos egyéniségét, írásaik bizonyos rész kérdésekben árnyalják a korra vonatkozó ismereteinket. Jól érzékelhető viszont a megítélés személyes okokra is visszavezethető egyoldalúsága Felder negatív Lueger-képében. Bécs nagy formátumú, rendkívül sokoldalú és erőskezdő polgármestere ugyanis elsősorban Luegernek és elvbarátainak a liberális városvezetés ellen indított támadásai miatt mondott le hivataláról.

A katolikus-keresztényszociális tábor memoáírói — *Albert Maria Weiß*, a dominikánus rend tagja, konzervatív szociálpolitikus, *Josef Scheicher*, a St. Pölteni-

³ SP X—XIV. ülészakok kötetei.

⁴ *Verhandlungen* . . . 1889, *Bericht* . . . 1892.

⁵ *Verhandlungen* . . . 1891, 1896, 1897.

⁶ *Plener* 1921, II., III.; *Kielmansegg* 1966; *Bloch* 1922, I., II.; *Mayer*, S. 1911, 1917; *Felder* 1964; *Zweig*, S. 1981.

papi szeminárium tanára, a keresztényszociális párt alapítói közé tartozó vezetője, valamint *Friedrich Funder*, a Reichspost későbbi főszerkesztő-kiadója — helyzetük és tevékenységük alapján elsősorban a keresztényszociális mozgalomra és az egyházi vezetés ezzel kapcsolatos álláspontjára vonatkozóan szolgálhatnak értékes információkkal. Weiß és Scheicher munkái azonban nem segítenek eloszlatni a párt történetében meglévő fehér foltokat: saját tevékenységük érdemi részére nagyon szűkszavúan térnek ki, s főképp Weiß tartózkodik attól, hogy részletezze az egyházon belüli ellentéteket. Véleményt csak óvatosan nyilvánít, a memoárjában szereplő személyek, csoportok konkrét megnevezését lehetőleg elkerüli. Ez a fajta óvatosság leveleire nem jellemző. A mozgalom és a párt útja az emlékezés és a párttörténet sajátos szintézisét adó Funder-memoárok alapján bontakozik ki a legteljesebben. Funder ezekben az írásokban több fontos dokumentumot is közreadott.⁷ Hiányérzetünk legkevésbé az ő munkáival kapcsolatban lehet. A memoárműfaj sajátosságának megfelelően az önigazolás szándéka mindhárom esetben érzékelhető, és ha másokkal összefüggésben el is hangzik kritikai megjegyzés, saját tevékenységüknek még részleges felülvizsgálatára sem történik kísérlet.

A keresztényszociális mozgalom irodalma mennyiségi tekintetben óriási, indítatását, célját, funkcióját, értékelési szempontjait és tudományos színvonalát tekintve azonban rendkívül heterogén összetételű. Ennek elemző-értékelő felmérése külön tanulmány tárgya lehetne, ezúttal azonban célunk nem az irodalom teljes feltérképezése, hanem néhány szempont felvázolása a kibontakozó osztrák keresztényszociális mozgalommal összefüggésben. Az irodalmi áttekintés szükségképpen nem korlátozódhat kizárólag a tudományos munkákra, minthogy a szerzőknek csak egyik hányada szaktörténész, a többiek publicisták, politikusok, papok. A témából számos doktori értekezést készítettek. A kutató számára szükséges azoknak az egyetemes érvényű folyamatoknak és jelenségeknek az áttekintése is, amelyekkel szűkebb témája érintkezik. Esetünkben ilyen például a politikai katolicizmus, a szociálpolitika vagy a közép-kelet-európai antiszemitizmus kérdése. Historiográfiai bevezetőnk azonban e területek irodalmával terjedelmi okokból nem foglalkozik.

Műfajilag a téma irodalma publicisztikai írásokat, analitikus tanulmányokat — ide számítjuk a doktori értekezéseket is —, kézikönyveket és monográfiákat egyaránt tartalmaz. Kronológiailag ezek az írások három nagyobb időegységben születtek: a Monarchia utolsó másfél évtizedében, a két világháború közötti periódusban és a második világháború után. Művenként és korszakonként különböző mértékben, de — különösen a nem kifejezetten történeti munkák esetében — általában jellemző, hogy a közelítés szempontjaira jól érzékelhető hatást gyakoroltak a történelmi sorsfordulók. Az eseményektől való időbeli távolodás növeli a témával foglalkozó irodalom mennyiségét, és ezzel együtt az árnyaltabb elemzés igényével készült munkák száma is gyarapszik.

A századfordulót követően már nyilvánvalóvá vált, hogy az osztrák pártviszonyok struktúrája visszafordíthatatlanul megváltozott. A végbement politikai változások iránti érdeklődés, a folyamat megértésének igénye és egy-egy jelentősebb választásra való előkészület — mindenekelőtt szocialista és liberális szerzők tollából — már ekkor néhány, a keresztényszociális mozgalom jellegét és esélyeit boncolgató, elemző-

⁷ Weiß 1925; Scheicher 1910. IV.; Funder 1952/a, 1953.

értékelő publikációt eredményezett. Ezeknek a — részben politikai-felvilágosító célzatú, agitatív funkciót is betöltő — írásoknak a szerzői pontosan felismerték a keresztényszociális párt jellegét, politikai kilátásait azonban a valóságosnál kedvezőtlenebbnek ítélték.⁸ Ugyancsak a század első évtizedében jelentek meg azok a liberális felfogásban készült, a Monarchia-kutatásoknál máig nélkülözhetetlen történeti munkák, amelyek az osztrák belpolitikát, az alkotmányos és parlamenti viszonyokat dolgozták fel, s ebben az összefüggésben foglalkoztak a feltörekvő keresztényszociális mozgalommal.⁹

Az osztrák keresztényszociálisok korai történetének irodalma a két világháború közötti években számottevően gyarapodott. Ez részben az első világháborút követő változásokkal, részben évfordulós eseményekkel függ össze, ugyanakkor az inspiráló körülmények mind tartalmilag, mind műfajilag determinálják a létrejövő írások jellegét. Röviden arról van szó, hogy a háborús vereség, a Monarchia felbomlása, a köztársasági államforma bevezetése, a háború utáni infláció hatása, a kis állammá zsugorodott Ausztria gazdasági nehézségei és nem utolsósorban az 1920-as évek forradalmi mozgalmaitól való félelem együttes hatásaként a keresztényszociális és katolikus publicisták, közírók azon munkálkodtak, hogy megújulási törekvéseket hordozó programot adjanak. Ennek során reakciós konzervatívok és jó szándékú idealista reformerek kerültek egy platformra. A múlt átmentése és az adott viszonyok megreformálása egyaránt illúzióknak bizonyult. Eszmei forrásként mindkét törekvés hívei a tekintélyes teoretikus-publicista, Karl Vogelsang életműve felé fordultak, hogy „az építőmunka nagy alakja”-nak előtérbe állításával példát és programot adjanak „a programvesztés” időszakában. Katolikus folyóiratokban — *Das Neue Reich*, *Schönere Zukunft*, *Neue Ordnung* — számos cikket publikáltak, majd több, Vogelsang életútját, társadalomfelfogását ismertető és népszerűsítő könyvet is kiadtak.¹⁰ Így tehát valóságos Vogelsang-reneszánsz bontakozott ki Ausztriában, amely egészen a 30-as évek elejéig tartott, mivel 1930-ban Vogelsang halálának, 1931-ben a *Rerum novarum* kibocsátásának 40. évfordulója adott újabb indítékot a katolikus-szociális törekvések és a keresztényszociális mozgalom múltjának felidézésére. A világgazdasági válság következtében ismét előtérben álló szociális problematika, továbbá az osztályellentétek leküzdésének reményében megindított korporációs kísérletek a vogelsangi társadalomfelfogás aktualitását és életképességét látszottak igazolni.¹¹ A fenti körülmények ismeretében már kevésbé meglepő, ha azt állítjuk: a Vogelsang-reneszánsz irodalma kevés kivételtől eltekintve nem felel meg a tudományos munkákkal szembeni jogos elvárásoknak, ugyanakkor publicitása elég nagy volt ahhoz, hogy számolni kelljen politikai-ideológiai hatásával.

A téma kutatása szempontjából eredménynek tartjuk viszont, hogy 1930-ban megjelent egy nagylélegzetű Vogelsang-monográfia, amely azóta is a Vogelsang-irodalom alapművének számít. A szerző, Wiard Klopp — családtagként a hagyaték őrzője volt — teljesen azonosul Vogelsang szemléletével, osztozik illúzióiban,

⁸ Charmatz 1904; Renner 1908, 1911; Bauer, O. 1911.

⁹ Charmatz 1907.; Kolmer 1902—1914. I—VIII.

¹⁰ Vö. pl. *Schönere Zukunft* 1925—26/1; 1930. nov. 9.; *Das Neue Reich* 1924. október 11., 1925. szept. 12.; Orel 1922; Lesowsky 1927; Schwalber 1928.

¹¹ Vö. *Schönere Zukunft* 1930/6. és 7.; Knoll A. M. 1931, 1932, 1933.

monográfiájának rangját elsősorban értékes forrásbázisa adja meg.¹² Történeştudomány Vogelsang és a magyar konzervatív politika kapcsolatának és kérdőjeleinek feltárása. A tanulmány szerzőjét nem a Vogelsang-kutatás szándéka vezérelte, hanem a magyarországi konzervatív politika 1867 utáni történetének minél teljesebb megismertetése.¹³

A katolikus publicisztika, amely Vogelsang személyében a szociálpolitikai teoretikust helyezte előtérbe, Luegert, a párt vezetőjét a cselekvő ember, a fáradhatatlan harcos példajaként idézte meg, s „igazi demokrata”-ként ünnepelte. Apologetikus szemlélet hatja át az első Lueger-monográfiákat is. *Richard Kralik* katolikus kultúrfilozófus és irodalomtörténész befejezetlenül maradt munkája ténygazdagsága ellenére kevésbé hasznosítható, mert adalékait nem helyezi megfelelő összefüggésekbe, és azok közlésmódja is pontatlan.¹⁴ Terjedelmes Lueger-monográfiával jelentkezett a keresztényszociális *Rudolf Kuppe*, aki természetesen belülről szemléli a mozgalmat, világnézetileg azonosul ideológiájával. Megfelelő kritikáival munkája ma is használható.¹⁵

Megjegyzendő, hogy a 30-as és 40-es évek fordulóján — kortünetként is felfoghatóan — néhány értekezés a német-nemzeti kérdést állította előtérbe, a Lueger vezette keresztényszociálisok és a Schönerer-féle nagynémetek harcát elemzi.¹⁶

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a keresztényszociális mozgalomra vonatkozó irodalom gyarapodása az első köztársaság éveiben nem jelentette egyben a témához való tudományos igényű, komplex és kritikai közelítést.

A második világháború után is tovább él, sőt szélesebb körű a keresztényszociális múlt iránti, különböző igényekből fakadó érdeklődés. Tápláló forrásai között új tényezőként kell megemlékezni arról, hogy a politikai katolicizmus mint pártpolitikai jelenség története folyamán ekkor vált először meghatározó tényezővé Európában. Ezt a kereszténydemokrácia jegyében történő ideológiai-szervezeti megújulás és az antifasiszta ellenállási mozgalomban szerzett morális tekintély tette lehetővé. Több európai országban, így Ausztriában is, a kereszténydemokrata pártok kormányképes erővé váltak. Ausztriában a kereszténydemokráciának nem volt számottevő történeti előzménye, így a keresztényszociális párt örökébe lépő *Österreichische Volkspartei* (Osztrák Néppárt) nemcsak nevében, de programatikusan is megújulásra kényszerült az új történelmi körülmények kívánalmai szerint. A katolikus-konzervatív, illetve keresztényszociális örökség kritikai elemzése azonban még ekkor sem történt meg. Az első világháborút követő évekhez hasonlóan, példaként a társadalmi újjászületéshez, egy, a problémákat megkerülő, megszépítő szándékú hagyományápolás kezdődött. Az ÖVP és a Katolikus Szociálpolitikai Intézet elméleti folyóirata ennek egyaránt helyet adott.¹⁷ A szociális piacgazdaságról szóló polgári közgazdasági teória irányelvei és a vogelsangi társadalmi-gazdasági reformkoncepció között hasonlóságokat keresve még az 1950-es években is Vogelsang gondolatainak modernségét,

¹² *Klopp*, W. 1930.

¹³ *Tóth* 1933.

¹⁴ *Kralik* 1923; Pontatlanságaiért Paul Molisch erősen bírálta. *Molisch* 1923.

¹⁵ *Kuppe* 1933, rövidített változatban: Uő. 1947.

¹⁶ *Sonnberger* 1939; *Hierak*, 1940.

¹⁷ *Schnee* 1952; *Miko* 1955; *Österreichische Monatshefte* 1952/5, 1952/7—8. 1958/11.

korszerű voltát próbálják igazolni.¹⁸ Ebben az időszakban sem szűnt meg az apologetikus hangvételű „népkönyv”-ek kiadása,¹⁹ ugyanakkor az új monográfiák egy része már árnyaltabb elemzésre törekszik.²⁰ Az Ausztria-történeti kézikönyvek, eszmetörténeti munkák szerves részévé válnak a keresztényszociális pártokról és annak ideológiájáról szóló fejezetek. Az osztrák pártok és politikai mozgalmak történetének máig legjobb tudományos összefoglalását *Adam Wandruszka* készítette. Teljesebb, jobb áttekintés feltehetően már csak a Habsburg Birodalom történetéről készülő szintézis megfelelő kötetétől várható. Eszmetörténeti alaptájékoztatóra kitűnően alkalmas a fiatalon elhunyt marxista gondolkodó, *Albert Fuchs* munkája, amely — mint a mű második kiadása igazolja — *W. M. Johnston* hatalmas kultúr- és eszmetörténeti szintézisének megjelenése után sem vált elavulttá.²¹

Az előző periódushoz képest előrelépés történt a kutatott kérdések körének bővülése vonatkozásában. Érvényes ez a mozgalom egykori vezetőiről, publicistáiról, jelentősebb személyiségeiről készült portrék gyarapodására csakúgy, mint a helytörténeti kutatások megindulására, a párt publikációs orgánumairól készült elemzésekre.²² Mind többet publikálnak a kérdésről a szaktörténészek. A keresztényszociális mozgalom előtörténetének szakavatott kutatója a történészként és tudományszervezőként egyaránt jelentős teljesítményt produkáló *Erika Weinzierl*.²³ A tiroli katolikus-konzervatív és keresztényszociális erők szembekerüléséről, évekig folyó harcáról *Richard Schober*, a tartományi levéltár kutatója adott közre szakszerű és a témában úttörő jelentőségű tanulmányokat.²⁴ Feltétlenül eredménynek tekinthető, hogy megtört az apologetikus hangvétel egyeduralma, az osztrák szerzők körében is terjed a kritikai szemlélet, a tudományos igényű feladatállítás. A konfliktusok és ellentmondások bemutatását, a politikai szempontoknak a szociális fölé kerekedését, az elpolgárosodott párt bírálatát a meghirdetett elvek nevében kéri számon *Reinhold Knoll* a katolikus-szociális tradíciók sorsát követő munkájában.²⁵ A tárgyilagos elemzés iránti igény a kéziratossá érkezőekben is felismerhető.²⁶

Az egyház és a keresztényszociális párt viszonyát *Gavin Lewis* amerikai történész vizsgálja.²⁷ Annak a kérdésnek a megválaszolását tűzte célul, s valósította meg teljes sikerrel, hogy miként alkalmazkodott az egyház a tömegpolitika módszereihez a tömegpártok szerveződésének korában. A szemléletében korszerű, széles forrásbázis alapján dolgozó, stílusában is letisztult monográfia valóban hiánypótló az egyház és a pártpolitika közötti kölcsönhatások feltárásában.

Készülőben van a keresztényszociális mozgalom történetének tudományos igényű és indíttatású feldolgozása, sőt annak első része meg is jelent. Szerzője *John W. Boyer*,

¹⁸ *Knoll, A. M.* 1957/1.; *Görlich* 1968.

¹⁹ *Pl. Soukup* 1953.

²⁰ *Allmayer-Beck* 1952; *Skalnik* 1954; *Schnee* 1960.

²¹ *Priester* 1949; *Hantsch* 1953; *Benedikt* 1954; *Fuchs* 1949; *Johnston* 1974.

²² *David* 1946; *Pfaffenberger* 1948; *Bauer, F.* 1950; *Binder* 1950; *Moritz* 1962; *Kendl* 1967; *Adelmaier* 1971; *Bruckmüller* 1973; *Kallinger* 1974; *Adler, A.* 1956.

²³ *Weinzierl-Fischer* 1957, 1960, 1961, 1965.

²⁴ *Schober*, 1974, 1975, 1976.

²⁵ *Knoll, R.* 1973; A kritikusan közelítő írások között említendőek még pl. *Hannak* 1955/3; *Spira* 1965; *Schorske* 1967; *Heer* 1970; *Häusler* 1974; *Staudinger* 1979.

²⁶ *L. Hellwing* 1966; *Baudisch* 1967; *Bruckmüller* 1973.

²⁷ *Lewis* 1977.

Közép-Európa történetének specialistája a chichagói egyetemen, a *Journal of Modern History* c. folyóirat kiadója. A keresztényszociális mozgalom fejlődéstörténetét a már megjelent első részben 1848 és 1897 között tárgyalja.²⁸ Az amerikai szakvélemények a legnagyobb elismerés hangján szólnak Boyer munkájáról. Joggal emelik ki annak igényességét, kreativitását, meggyőző erejét, a korszak hatalmas anyagra épülő újszerű interpretálását. Úgy vélik, úttörő jellegű társadalom- és politikatörténeti monográfia született, amely a jövőben irányadó jelentőségű lesz a korszakot illetően. A téma irodalmának ismeretében valóban nem lehet kétségünk arról, hogy itt az eddigi legteljesebb forrásbázisra épülő, a témához újszerűen közelítő elemzésről van szó. Különös, hogy a témára vonatkozó könyvtárnyi osztrák munka összesen nem használ annyiféle forrást, mint amennyit Közép-Európa történetének amerikai kutatója. Imponáló, ahogy Boyer a keresztényszociális párt primer forrásanyagának hiányából származó nehézségekkel megbirkózik, ötletesen és eredményesen használva olyan forrásokat, amelyek eddig kiestek a kutatók látóköréből. Igazi nívója az, hogy a lezajló társadalmi-politikai változásokat nemcsak konstatálja, hanem magát a folyamatot, annak lényegét, okait mutatja be, és így valóban új eredményekhez jut Ausztria XIX. századi társadalom- és politikai történetének kutatása közben.

A szerzővel lehet vitatkozni részletkérdésekben, értékelési szempontokon. Szóvá tehető bonyolult, olykor túlságosan is komplikált stílusa, de nem vitatható, hogy valóban nagyszabású munkát végzett, kutatásainak eredményeként az osztrák keresztényszociális mozgalom korai történetének rangos, szakszerű monográfiája került a szakmai és a kérdés iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség elé.

A kérdés irodalmának az előbbieken megkísérelt, inkább csak orientáló, mint számvetés jellegű rövid áttekintése aligha zárható le anélkül, hogy ne szóljunk a marxista magyar történetírás eddigi eredményeiről. Itt nem az osztrák keresztényszociális mozgalom speciális kutatásáról van szó, hanem olyan munkákról, amelyek a keresztényszocializmus jelenségének nagyobb összefüggésekbe helyezése, osztrák és egyetemes történeti tendenciák felől történő megközelítése, a helyes történelmi értékítéletek kialakítása tekintetében orientálnak. Mindenekelőtt *Hanák Péter*nek a dualizmus problémáiról adott árnyalt elemzéseire, társadalomtörténeti tanulmányainak elméleti konzekvenciáira, *Somogyi Évának* az ausztriai választójogi küzdelem történetéről készült munkájára gondolunk, mint amelyek az osztrák történelem egyéb kérdéseit elemezve más összefüggésben, érintőlegesen foglalkoztak a keresztényszociálisokkal is.²⁹ *Szabó Miklós* az újkonzervativizmus jelenségének kutatása terén elért eredményeivel az értekezés témájának történetfilozófiai, *Gergely Jenő* munkái a politikai katolicizmus európai összefüggéseit világítják meg.³⁰ *Szabó Dániel* a katolikus Néppártról készített elemzéseivel a jelenség magyarországi variánsának megismerését teszi lehetővé, és alapot ad az összehasonlító vizsgálatokra.³¹

Befejezésül saját vállalkozásunkról annyit, hogy bár a keresztényszociális mozgalom kibontakozásának időszakát az irodalom több szempontból is tárgyalja, úgy véljük, az értekezés szempontjának is van létjogosultsága. A közelmúltban megjelent

²⁸ Boyer 1981/b.

²⁹ Hanák 1974, 1975; Somogyi 1968.

³⁰ Szabó M. 1971. 1974/1, 1974/3, 1981; Gergely 1980, 1981.

³¹ Szabó D. 1977, 1978.

Boyer-monográfiától, Knoll és Lewis munkáitól eltekintve ugyanis az a jellemző, hogy vagy egyes részkérdések — szociális törekvések, politikusi pályák, sajtóorgánumok, választójog stb. — állnak a tárgyalás középpontjában, vagy ellenkezőleg: átfogó és általános összefoglalások, amelyek éppen jellegük miatt egyetlen probléma mélyebb elemzésére sem vállalkozhattak. Munkánk során arra törekedtünk, hogy elkerüljük a kutatott téma túlságosan steril kezelését, érzékeltetni kívántuk a keresztényszociális mozgalom és párt szerves kapcsolódását az osztrák és az egyetemes történet egészéhez. A politikai ellenfelekkel történő konfrontáció bemutatása ugyancsak ezt a célt szolgálta. Vizsgálódási szempontjaink egy része — pl. a reformprogramok elemzése, a proletariátus megnyerésének kísérlete és a szociáldemokráciával folytatott harc, a keresztényszociálisok tevékenységének magyarországi visszhangja — a jelen közelítésben új a vonatkozó irodalomhoz viszonyítva.

Végezetül említsünk meg néhány további kutató-elemző munkát igénylő kérdést. Teljesen tisztázatlan pl. a párt pénzügyi helyzete vagy a politikai akaratformálás működési mechanizmusa. Időszerű volna egy eszmetörténeti elemzés is, amely nemcsak rendszerezné a keresztényszociális ideológiát, hanem annak forrásait, más eszmeáramlatoknak a keresztényszocializmusra gyakorolt hatását is feltárná. A korábban megírt politikuspályák zöme revízióra szorul, ugyanakkor a legszűkebb pártvezetéshez tartozó jelentős személyiségek egy részéről — *Alois Liechtenstein* és *Franz M. Schindler* — még nem is készült monográfia. A jelzett problémák tisztázása a szaktudomány jelenlegi szintjén már részben lehetséges. Mindenekelőtt az osztrák történészeknek van ezen a téren jelentős adósságuk. Csak ennek törlesztése után remélhető, hogy a keresztényszocializmus feltárásának színvonala nem marad el a Monarchia-kutatás más területein elért eredményeik mögött.

II. A KERESZTÉNYSZOCIÁLIS MOZGALOM MEGJELENÉSÉNEK TÖRTÉNELMI KÖRÜLMÉNYEI

1. A GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMFEJLŐDÉS FŐ VONALAI AUSZTRIÁBAN A XIX. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

A XIX. század utolsó évtizedeiben az európai kontinens államaiban, mindenekelőtt Közép-Európa térségében növekvő társadalmi dinamizmus és a megélénkülő pártpolitikai tevékenység szembetűnő jelei mutatkoztak. Emögött végső soron azok a változások munkáltak, amelyeket az ipari forradalomnak az európai kontinensen való egyetemleges érvényre jutása idézett elő az egyes társadalmak hagyományosan kialakult szerkezetében.

Az ipari forradalom problematikáját tárgyaló újabb keletű hazai és nemzetközi szakirodalom a mélyreható, valóban komplex átalakulás mint egyetemes fejlődési tendencia érvényesülése szempontjából az egyes államok belső gazdasági adottságai mellett nagy súlyt helyez azok társadalmi-politikai és tudati előfeltételeinek tanulmányozására is. Az ipari forradalom előrehaladása sehol sem volt akadályozó tényezők híján, komplex érvényre jutása az Osztrák—Magyar Monarchiában sem történt meg maradéktalanul, annak ellenére, hogy a folyamat éppen 1867 és 1914 között lépett döntő fázisába. E néhány évtizedben jelentős változások mentek végbe a soknemzetiségű birodalom gazdasági és társadalmi struktúrájában. Olyan mélyreható átalakulás azonban, amely a társadalmi és hatalmi-politikai szférát teljesen megtisztította volna az abszolutisztikus-hierarchikus uralmi rendszer maradványaitól, még a legfejlettebb régiót képező ciszlajtán területeken sem következett be. Ennek okai részint éppen a társadalmi-politikai, tudati, s hozzátehetjük, a nemzeti adottságok együttes hatásában kereshetők. Ismeretes, hogy a kettős forradalom jelentette kihívásra adott válasz kezdettől fogva pozitív reakciók és a legkülönbözőbb formákban jelentkező elkeseredett tiltakozások együtteséből tevődött össze. A világgazdasági fejlődés élvonalába került nyugat-európai országok eredményeit, értékrendjét, ezek egyetemes érdekként való elismerését „...az elmaradottabb országokban nemcsak visszhangozták, irigyelték és követték, hanem egyidejűleg kibontakozott e nézetek tagadása, a bennük rejlő értékek elvetése is”.¹ Témánk az ipari forradalom közép-kelet-európai úttörése idején Ausztriában kibontakozó antikapitalista töltésű tiltakozó mozgalmakhoz kapcsolódik, amelyek 1867 és 1914 között, pontosabban az egészében lendületes fejlődést mutató periódusnak 1873 és 1896 közé eső, amerikai és nyugatnémet történeti munkákban rendszerint a „nagy depresszió” időszakaként jegyzett válságciklusban szerveződtek. Meglehetősen összetett — gazdasági, szociális, politikai, társadalmi, pszichológiai és ideológiai-tudati természetű — az a motiváció, amely a helyzetükkel elégedetlen rétegeket aktivizálva antiliberalis jellegű pártpolitikai átrendeződésnek vált elindítójává.

¹ Berend 1982, 170.

A Monarchia nemcsak földrajzilag, hanem a polgári-tőkés átalakulás tekintetében is középső helyet foglalt el a fejlődés élén járó centrum és a csak későn felzárkózó periféria között. A birodalmon belül megközelítőleg mind a két típusú fejlődés megtalálható: Cseh-Morvaország, Szilézia, Alsó-Ausztria és Stájerország a modernizáció nyugat-európai szintjéhez közelítettek, míg Galícia, Bukovina vagy a Tengerpart a hagyományos termelési és társadalmi formák világa volt. A szakirodalom azonban még az osztrák részek vonatkozásában is Ausztria viszonylagos elmaradottságáról beszél az élenjáró nyugat-európai országokhoz képest, fejlődését „a lassúbb iparosodási folyamat esettanulmányá-”nak tartja.² Mindez nem mond ellent annak, hogy 1867 és 1914 között a korábbi évtizedekhez viszonyítva jelentős ütemű nekilendülés jellemezte az osztrák és a monarchiabeli fejlődést egyaránt. A lassúbb iparosításról szólva figyelembe kell venni, hogy Ausztriában jóval kedvezőlenebb feltételek között bontakozott ki az ipari forradalom, mint az ún. centrum országaiban. A viszonylagos gazdasági elmaradottság okai között szerepel az alapvető nyersanyag-lelőhelyek: a szén és a vas egymástól való távolsága, amelyet az ipari fejlődés első fázisában a közlekedési hálózat hiányossága súlyosbított, a másodikban a nehéz terepviszonyok miatt költséges vasúthálózat kiépítése terhelte. A közlekedési nehézségek és a természeti adottságok az átfogó belső piac kialakulását is késleltették. A Monarchiában kisebb mértékben állt rendelkezésre a beruházható szabad tőke, mint a többnyire önálló tőkés fejlődésű nyugat-európai országokban. A tőkefelhalmozódás szűkebb forrásai mellett a vállalkozói aktivitás dinamikája is jóval csekélyebb, mint a szerencsésebb helyzetben lévő nemzeteknél. A birodalom különböző részei közötti nagy fejlődésbeli szintkülönbségek ugyancsak nehezítették a felzárkózást. Nem kedvezőbb a helyzet a politikai és társadalmi adottságok tekintetében sem. Itt a következő tényezőkre gondolunk: a közép-európai nemzeti átrendeződés ellenében vívott 1859-es és 1866-os vesztes háborúk, az erősen abszolutisztikus jellegű politikai irányítás, a hatóságok sokat panasztól körülményes ügyintézése, a tőkeakkumulációt akadályozó adópolitika, a hatalmát és befolyását megőrző nemesi uralkodó osztály szerepe, a számszerűleg és gazdaságilag viszonylag gyenge vállalkozói nagypolgárság, amely maga is a nemesi életstílust tekintette követendő példaképnek, s gyorsabban és mélyrehatóbban feudalizálódott, mint más, akkor iparosodó országok polgársága. Nem a polgári szellem és a gazdasági sikerek számítottak a társadalmi értékrend meghatározó tényezőinek Ausztriában. További probléma volt, hogy a birodalom kiterjedése ugyan nagy gazdasági teret biztosított a polgári vállalkozások számára, de ezt az előnyt egyre inkább megterhelték a birodalom soknemzetiségű jellegéből adódó nemzeti konfliktusok, valamint a birodalom két felének önálló gazdaságpolitikája, amelyhez hasonló problémákkal az egységes nemzetállamok nem vagy nem ilyen mértékben találkoztak.³ Nincs szándékunkban dramatizálni Ausztria modernizálódási folyamatának nehézségeit, mindössze az osztrák fejlődés sajátos vonásait kívánjuk felvillantani azzal a céllal, hogy megmutassuk, milyen körülmények állanak a nyolcvanas években megfogalmazódó társadalmi ellentétek hátterében. Ebben a tekintetben az előbb vizsgált kérdésnél nem csekélyebb súlyú az sem, hogy miként

² L. Matis, *Matis—Bachinger és Mentschl* 1973 tanulmányait Ausztria ipari fejlődéséről és az osztrák vállalkozói rétegről. In: *Die Habsburgermonarchie...* I. 111., 249., 274.

³ Uo. 114—115. és 274—277.

ment végbe a nagy nekilendülés. A gazdasági modernizációra való átmenet legdöntőbb időszaka Ausztriában 1867-től 1873-ig tartott. Az ötvenes és hatvanas évek előkészítő periódusa után ez az igazi „Gründerzeit”, a nagy vállalkozások időszaka. Ezt a néhány évet soha addig és azután sem tapasztalt gazdasági felélénkülés jellemezte Ausztriában. A termelési mutatók különösen a vas-, az acél- és a gépiparban emelkedtek, a vasúthálózat kilométereinek és a részvénytársaságok számának felfutása, a bankszektor szinte robbanásszerű növekedése, az építőipar virágzása, különösen pedig Bécs külső képének megváltozásával összefüggésben a telek- és tőkespekulációk mind a gazdasági fellendülést manifesztálták, és sokakban a gyors meggazdagodás reményét ébresztették. A gazdasági virágzásra újabb emelőként hatott az 1870—71. évi porosz—francia háború teremtette konjunktúra, amely jelentősen megnövelte az agrártermékek iránti keresletet.⁴ A „Gründerzeit” azonban túlságosan rövid volt, a nagy üzlet befejezetlen maradt: a bécsi börze 1873. március 9-i „fekete péntekje” a kapitalista gazdasági rend addigi legnagyobb válságának nyitányaként köszöntött a világra, nagy ellentmondásként éppen a bécsi világkiállítás idején, egyidejűleg demonstrálva a polgári-kapitalista termelési és társadalmi rendszer nagy eredményeit és átmeneti, de ugyancsak óriási méretű csődjét.

Az összeomlásnak az osztrák fejlődésre gyakorolt hatását illetően a történészek egyetértenek abban, hogy az 1873-at követő „nagy depresszió” időszaka Ausztriában nem csupán egy hosszan tartó ciklikus hanyatlás, hanem egy ideológiai-politikai klímaváltozás bevezetője is. Ez a korszak az osztrák liberalizmus „egzisztenciális krízisévé” vált.⁵ Megrendült a liberális politikai és közgazdasági doktrínák hitele, megindult a liberalizmustól való elfordulás folyamata. A társadalmat ért sokkhatás szociálpszichológiai megnyilvánulásaként pánik- és krízishangulat keletkezett, pesszimista szemlélet lett úrrá, a bizonytalanság és fenyegetettség érzése kerített hatalmába egész társadalmi csoportokat, a gyors érvényesülés reményének meghiúsulása vagy éppen az elszenvedett anyagi csőd miatt érzett csalódás és elkeseredés sokakat depressziós pszichózisba sodort, fokozta a neurotikus reagálásokat — bűnbakkeresés, gyűlölködésbe csapó osztály-, felekezeti vagy nemzeti ellentétek, a kapitalizmus egyes jelenségei elleni hecckampány stb. —, a téveszmékre való hajlandóságot.⁶ Az 1873-at követő depressziós pszichózis azoknak a társadalmi és politikai csoportoknak a befolyását erősítette, amelyek érdekelték voltak a preindusztriális viszonyokhoz való visszatérésben, az átalakulási folyamat feltartóztatásában, esetleg a gazdasági és politikai hatalomból való részesedés arányain kívántak változtatni. Az előbbieken említett szociálpszichológiai jelenségekkel mindenekelőtt az ő reakcióikban találkozunk.

A válság bénító hatással volt a gazdasági tevékenységre. Nem az összeomlást követő s az adott esetben hét éven át tartó pangásra gondolunk, hanem arra, hogy a vállalkozási kedv a nyolcvanas években sem érte el a válság előtti méreteket. Különösen feltűnő a tőke visszahúzódása az ipari vállalkozásoktól. A pénzvilág csak

⁴ Uo.: 123—124. továbbá *Chaloupek* 1978, 31—43.

⁵ *Matis, Matis—Bachinger* 1973, In: *Die Habsburgermonarchie... I.* 45. és 131.; *Chaloupek* 1978, 43.

⁶ *Rosenberg* 1967, 51—57.

nagyon nehezen tudott szabadulni a nagy krízis traumájától.⁷ A válságra való illetően reagálásban jól érzékelhetők az ausztriai ipari forradalom korábban vázolt, s a nyugat-európai államokénál kedvezőtlenebb feltételei csakúgy, mint az alapítási korszak problémái, nevezetesen annak rendkívüli rövidege, kifutási lehetőségének lezárulása, lendületének a kirobbanó válság általi megtörése. A válság és az azt követő tartós stagnálás után egy lassan megváltozó nemzetközi gazdasági-politikai környezetben kevés esélye volt annak, hogy az osztrák liberalizmus offenzív pozícióba kerüljön, s a polgári eszmények, értéknormák számára monopolhelyzetet biztosítson. Ausztriában a liberális kormányzás időszaka rövidre szabott, mindössze néhány évvel élte túl a gazdasági összeomlást. 1879-ben — mint ismeretes — feudális-konzervatív koalíció került hatalomra Eduard Taaffe gróf vezetésével. A Taaffe-kormány politikájáról a továbbiakban részletesebben is szólunk. A válság hatásával összefüggésben viszont utalni kívánunk arra, hogy az osztrák reagálás nem egyedi, inkább tipikusnak mondható a későn iparosodó, a polgári átalakulás különféle zavaraival küzdő államok esetében. A történelmi valóság jóval sokszínűbb annál, mint amennyinek visszaadására egy tanulmány vállalkozhat. A tanulmányíró számára a legnagyobb nehézséget az a feladat jelenti, miként lehetne érzékeltetni az egyidejűleg jelenlévő, egy irányba ható, avagy éppen ellentmondásos tendenciák egymással is kölcsönhatásban álló működési mechanizmusát anélkül, hogy az éppen vizsgált jelenségre irányuló figyelem eltorzítaná a történelmi rálátás optikáját, azaz hogy a folyamatokat valóságos arányaiknak megfelelően dimenzionálja. Amikor tehát az ausztriai gazdaság és társadalom, a mentalitás és a köztudat antiliberalis tendenciáiról szólunk, nem kívánjuk azt úgy beállítani, mintha a szabadversenyos kapitalizmus megtorpanásával és a liberális kormány bukásával a XIX. század második felében mégiscsak uralkodó jellegű liberális ideológia s annak társadalmi-politikai hordozói elveszítették volna a közéletre gyakorolt befolyásukat.

Aligha lehetne megkérdőjelezni a liberálisok érdemeit a modern Ausztria megalapozásában az alkotmányjog, a közigazgatás, a korszerű gazdasági és oktatási infrastruktúra területén, a művészetpártolás vagy éppen Bécs korszerű nagyvárossá szervezésének tekintetében. A liberális korszak mély nyomot hagyott a dualizmuskori Ausztrián, s az új eszmék és politikai csoportok megjelenése után is meghatározó módon formálta annak állami, közigazgatási, gazdasági és kulturális arculatát. Ha a liberálkapitalizmus 1873-ban és 1879-ben teljes vereséget szenved, akkor nem lett volna értelme az ellene folytatott harcnak az ugyancsak érvényesülni kívánó antiliberalis erők részéről. A kapitalizmus győzelme azonban visszafordíthatatlan folyamat volt Ausztriában is, és maga a nagy depresszió időszaka sem fogható fel a válság mélypontján történő stagnálásnak. Egyfelől igaz, hogy a tőkeakkumuláció üteme erősen lelassult, a vállalkozási kedv jelentős mértékben csökkent, az alacsony árak és értékesítési nehézségek nem ösztönöztek a termelés fokozására. Ugyanakkor az is tény, hogy nem minden ágazatot érintett egyformán a válság, hogy egyes szektorokban rövidebb konjunkturális megélénkülés már a nyolcvanas évek elején jelentkezett, majd a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján tartós fellendülés körvonalai bontakoztak ki, új technikai és technológiai eljárások alkalmazására került

⁷ Chaloupek 1978. 42. A válság hatását rövid, lényegre törő összefoglalásban ld. Katus 1979. 2. 929—932., továbbá Wysocki 1973, In: Die Habsburgermonarchie... I. 67.

sor, és a krízis tulajdonképpen az új ipari rendszer, a nagyüzemi termelés térhódítását segítette elő.⁸

Kérdés mármost, hogy vajon az osztrák tőkés fejlődés viszonylagos elmaradottsága és a hosszú depressziós periódus érlelte-e az új ideológiákat, mozgatta-e az eddig passzív tömegeket, avagy ellenkezőleg: a legfejlettebb tartományokban végbemenő ipari forradalom tapasztalatai, a nagy depresszió alatt regenerálódó tőkés fejlődés visszafordíthatatlanságának a felismerése? Megítélésünk szerint mind a két folyamat megtette a maga hatását attól függően, hogy milyen társadalmi csoportokról volt szó. Az ipari forradalom előretörése nemcsak a gazdasági szektorokat differenciálta, különösen a harmadiknak adva lendületet, hanem szélesítette a szakági és államigazgatási funkciókat is. Mindez a társadalmi polarizáció irányába hatott. Az antiliberalis társadalmi mozgalmak szempontjából — eltekintve az ugyancsak politikai tényezővé váló szociáldemokráciától — az ún. alsóközéposztály súlya nőtt számottevő mértékben. Ausztriában ez egyfelől a tradicionális kispolgárságot (tulajdonos parasztok, kézművesek, kiskereskedők, azaz független kistermelők) jelentette, másfelől viszont ide tartozott egy, a kapitalista fejlődés, a polgárosodás, a technikai civilizáció teremtette új kispolgárság, sőt annak előkelőbb rétegeként a szerényebb vagyonnal rendelkező bérháztulajdonos, a kisvállalkozó, az alacsonyabb rangosztályba tartozó állami és magánhivatalokban, valamint a különböző intézményekben foglalkoztatott tisztviselői réteg. Nem zárhatók ki innen a szellemi foglalkozásúak, az értelmiségiek bizonyos kategóriái sem. A változó körülmények a XIX. század utolsó harmadában a pártképző tényezők hierarchiáját is átalakították.

2. PÁRTPOLITIKAI ÁTRENDEZŐDÉS AZ ANTILIBERALIZMUS JEGYÉBEN

A tőkés termelési mód és a polgári alkotmányos politikai berendezkedés viszonylag kései megszilárdulása csak a XIX. század második felében érlelte meg a modern pártpolitika létrejöttének feltételeit a közép-európai térség államaiban. Ausztriában a hatvanas évek alkotmányos kísérleteivel indult, majd az 1867. évi decemberi alkotmány szentesítésével zárult le a pártok működéséhez elengedhetetlenül szükséges jogelvek és intézményes keretek kiépítése. A politikai differenciálódás a század közepén, harmadik negyedében főként világnézeti alapon ment végbe, és az átalakulást meghatározó társadalmi-politikai erők szembenállásának megfelelően nagyjából és egészében a konzervatív-liberalis polarizálódást fejezte ki. Mindkét tábor viszonylag szűk társadalmi bázisra épített, többnyire spontán módon jött létre, szervezetségi foka nem volt túl nagy. A párt eszmeközösséget jelentett, a párthoz való tartozás teljesen nyitott, a képviselők, politikusok cselekedeteinek zsinórmértéke végső soron az egyes személyiség, az individuum meggyőződése, lelkiismerete volt.⁹ A párttevékenység fő színterei: a parlament, a sajtó, az exkluzív politikai klubok. Ezekből a keretből főként a választások idején léptek ki, minthogy a tulajdonképpen-

⁸ Az 1880-as évek gazdasági fejlődésére vonatkozóan konkrét mutatókat közölnek *Matis—Bachinger* 1973, In: *Die Habsburgermonarchie*. . . I. 123—134.

⁹ Vö.: *Harrington—Müller* 1972, 11—13.

ni „pártélet” eléggé választáscentrikus. Ezt a párttípust — mint ismeretes — Max Weber *honorációr* típusú elitpártként jelölte. A politikai tevékenység korlátozott jellegét nagymértékben elősegítette a választójogi rendszer, amely Ausztriában különösképpen bonyolult és többirányú funkciót töltött be. A dualizmus válságával és az osztrák választójogi rendszerrel foglalkozó kitűnő magyar nyelvű történelmi tanulmányok feleslegessé teszik, hogy belemerüljünk ennek ismertetésébe, csupán jelezni kívánjuk, hogy ez a kuriális és cenzusos alapon nyugvó, bonyolult és ellentmondásokkal teli választási szisztéma a 67-es erőviszonyokat hivatott konzerválni, a dualista alkotmányos rendszert létrehozó osztrák liberálisok az osztrák—német hegemonia és egy mérsékelt alkotmányos centralizmus megőrzésére törekedtek általa. A választójogi rendszer a nagybirtokos-burzoá osztályuralom és a német hegemonia védelmét egyaránt szolgálva az osztály- és nemzeti elnyomás eszköze volt.¹⁰ A magas cenzus, a választási körzetek kijelölése, a kúriák szabályozottsága és egyéb, a hatalmon lévők rendelkezésére álló eszközök együttesen azt eredményezték, hogy a választásra jogosultak aránya 1879-ben az összlakosságnak mindössze 5,9%-át tette ki. A konzervatív Taafe-kormány által végrehajtott 1882-es választójogi reform az adócenzust 5 Ft-ra szállította le, aminek eredményeként 30,8%-kal, azaz 382 879 fővel nőtt a választók száma, de még így is csak az összlakosság 7,6%-a járulhatott az urnákhoz. Az 1882. évi választójogi reformnak témánk szempontjából figyelemre méltó következménye volt, hogy a reform elsősorban a nagyvárosokat érintette, ahol főképpen a kispolgári rétegek körében növelte a választásra jogosultak arányát, akik 1885-ben gyakorolhatták először újonnan kapott politikai jogaikat.¹¹

A hatvanas évek óta végbement gazdasági és politikai átalakulás két évtizeddel később érezhetően feszegette az adott politikai kereteket, mind nyilvánvalóbbá vált a párt politikai megújításának szükségessége. A régi típusú honorációr-pártok a maguk konzervatív vagy liberális álláspontjáról politikai taktikájuk változatlan fenntartása mellett mind kevésbé képesek a kormányzásra és a növekvő társadalmi-nemzeti elégedetlenség csillapítására. Nem folytattak eredményes politikát, hiszen annak egyre inkább előfeltételévé vált a politikai életbe bekapcsolódó új tömegek érdekeinek, kívánságainak, várákozásainak figyelembevétele, a korábbi pártvezetésnek, propagandamódszereknek, politikai taktikának, ideológiának a változó körülményekhez és a választók igényeihez történő igazítása.¹² A régi választók megtartása és az újak megnyerése viszont nehezen vagy egyáltalán nem volt összeegyeztethető. A társadalmi pluralizációnak megfelelően az osztály-, csoport- és rétegérdekek a pártképző tényezők hierarchiájában az első helyre léptek elő, a nemzeti és a világnézeti szempontok csak ezek után következtek. A század utolsó évtizedében viszont a soknemzetiségű Monarchiában a nemzeti szempont válik domináns tényezővé. Bármelyik faktor is került azonban előtérbe a változó történelmi időben, kizárólagos szerephez az adott viszonyok között egyik sem juthatott.

A nyolcvanas évtized társadalomtörténeti szempontból egy átmeneti periódus jellegzetességeit viseli magán Ausztriában: elégedetlenség, nyugtalanság, szélsőséges reakciók, gazdasági, politikai, vallási, nemzeti törekvések jelentkeznek tarka

¹⁰ Az osztrák választójogi rendszer sajátosságaihoz ld. *Hanák* 1975; *Somogyi* 1968.

¹¹ *Somogyi* 1968, 46—48.

¹² *Rosenberg* 1967, 131.

összevisszaságban, mindenféle stabilitást nélkülöző formákban. A zűrzavarból azonban kitetszik, hogy a kormányzásból kiszorult, de még mindig a legbefolyásosabb politikai erőnek számító liberális *Verfassungspartei* (Alkotmánypárt) nem képes megújulni, nincs elfogadható válasza az ipari forradalom előrehaladása által előidézett gazdasági és társadalmi problémákra. Tehetetlensége nem kizárólag osztályönzésből fakad, hanem részint a Monarchia strukturális adottságainak terméke. Az osztrák—német uralkodó osztályok nemzeti és politikai hegemoniáját biztosító rendszer stabilitása érdekében szinte lehetetlenné vált bármiféle változtatás, főként pedig a liberalizmus és a nacionalizmus összebékítése, az egymást keresztező érdekek egyeztetése. A liberális tábor meglehetősen laza együttesében megindult a szétforgácsolódás folyamata. A liberálisok 1867 után *Verfassungspartei* néven vezető szerepet vittek az osztrák politikai közéletben. 1884-től a *Vereinigte Linke* (Egyesült Baloldal), majd 1888-tól a *Vereinigte Deutsche Linke* (Egyesült Német Baloldal) elnevezés jelölte csoportjukat. A névváltoztatások egyben rávilágítanak a liberális táboron belül végbemenő differenciálódási folyamatokra és egyesülési kísérletekre is. Az osztrák liberálisok viszonylag gyorsan bekövetkező politikai vereségében a Monarchia gazdasági és strukturális problémáin túl, de azoktól nem függetlenül jelentős szerepet kapott az a körülmény, hogy a liberalizmusnak nemzeti és osztálybázisa egyaránt gyenge volt. Történetileg úgy alakult, hogy a polgári átalakulásért folytatott harcok során a Monarchia progresszív erői nem egymást támogatva léptek fel a történelmi haladás érdekében, hanem egymás ellenében törekedtek céljaik felé. Osztályszempontból a liberális párt elsősorban a vagyonos és művelt polgárság, az intelligencia, valamint a polgári berendezkedést elfogadó birtokos rétegek képviselőjének tekintette magát, látóköréből és politikájából kimaradt a parasztság, a proletariátus és a városi kispolgárság. Ezen társadalmi osztályok szövetségét sohasem igényelte igazán, és mivel nem saját forradalmi harcának eredményeként került hatalomra, nem is kényszerült arra, hogy komolyan keresse a velük való együttműködés lehetőségeit. Ebből következik, hogy tehetetlenül és idegenül szemlélte a XIX. század utolsó negyedében kibontakozó tömegmozgalmakat. A liberális éra első éveiben bevezetett s valóban közérdekű reformok után nem volt mondanivalója számukra, nem tudta elfogadni követeléseiket. A liberalizmus irányadói, szellemi profiljának meghatározói a század végén is a nagypolgárság képviselői voltak. Az osztrák s főleg a bécsi polgárság szellemi arculatán és karakterén érezhető nyomot hagyott az a tény, hogy történelmileg a dinasztia gyámkodása és a birodalom jó ideig nemzetek felett álló, tekintélyes és jól képzett bürokráciája nem engedett teret a polgárság számára a közösség ügyeinek intézésére, következésképpen arra sem volt módja, hogy rendszeres érdekképviselet és felelős döntések tanulságain edződve szilárd polgári öntudatot és ellenállóerőt fejlesszen ki, s megfelelő szervezési tapasztalathoz jusson, mint nyugat-európai osztályostársai. Szólni kell arról is, hogy a XIX. század második felére a polgárság — elsősorban Bécsben — jelentős mértékben gyarapodott zsidó elemekkel, és ez a tény főként az antiszemita propaganda hatására és az emancipációs törvény ellenére csak fokozta a privilégiumokból kirekesztett társadalmi rétegek ellenérzéseit a liberális vezetéssel szemben, a liberálisok kisebb-nagyobb taktikai hibái pedig lassan régi híveik egy részét is az újonnan fellépő politikai erők táborába vitték.¹³

¹³ Az osztrák liberálisokról, a liberalizmus problémáiról *Oppenheimer* 1905; *Sieghart* 1932; *Fuchs* 1949; *Eder* 1955; *Franz* 1955; *Vesely* 1958; *Schorske* 1962; *Somogyi* 1976; *Szabó M.* 1979/4.

A liberalizmusban csalódott, attól elforduló csoportokból az „alsóbb néprétegek”, az ún. „kisemberek” új keletű társadalmi aktivizálására építve három új politikai tábor szerveződik: a német-nemzeti, a szociáldemokrata és a keresztényszociális. Törekvésük nem véletlenül fut egy időben, de mégis különböző síneken. A három mozgalom között több közös vonás mutatkozik. Az antiliberális tábor valamennyi formálódóban lévő csoportja helyesen érzékelt, hogy a korkérdések megfogalmazásának és megválaszolásának a politikai demokratizmus irányába kell mutatnia, és a szociális segítőkészség álláspontjáról kell történnie, hiszen a liberalizmustól való elfordulás alapvető okai éppen a választójogi és a szociális kérdésben mutatkozó szűkkeblűségben, valamint a dualista rendszerrel megalapozott német hegemonia biztosítására való törekvésben kereshetők. Mindhárom tábor programja előtérbe állította a szociális kérdést, annak megoldását azonban különböző úton keresték. Belülről ismerik a kispolgárság, illetve a proletariátus életkörülményeit és problémáit, ezért tudják ellátni érdekeik megfelelő képviselését. Vezetőik — a gazdasz-földbirtokos *Georg von Schönerer*, az ügyvéd dr. *Karl Lueger* és az orvos dr. *Viktor Adler* — mindannyian a liberális táborból indultak. Nem gondolkodásuk eredetiségével tűntek ki elsősorban, hanem mint pártépítők, organizátorok, agitátorok, rendkívül nagy tekintéllyel és a személyes ráhatás képességével rendelkező vezetők.¹⁴ Mindhárom mozgalom tulajdonképpeni előtörténete 1848-ig megy vissza, bizonyos folyamatosság az alkotmányos korszak kezdetétől nyomon követhető, a pártalakulás folyamata azonban csak a nyolcvanas években vette kezdetét. Vállalt feladatunknak megfelelően a továbbiakban a keresztényszociális tábor előtörténetére összpontosítjuk figyelmünket, előbb azonban a másik két mozgalom formálódási stádiumát is jelezni kell egy rövid helyzetképpel.

A szocialisták stratégiai és taktikai alapon két egymással szemben álló csoportot alkottak: mérsékeltre és radikálisokra különültek. A nyolcvanas évek első felében a radikális irányzat hívei kerültek előtérbe, akik olykor a terrorisztikus módszerektől sem riadtak vissza. Az erőszakos kormánypolitikára, a hatóságok rendőrállami módszerére — pl. munkásszervezetek felosztatása, a vezetők letartóztatása, a németországihoz hasonló kivételes intézkedések alkalmazása — hasonló erőszakkal — dinamitos merényletek, rendőrtisztviselők meggyilkolása — válaszoltak. Ez azonban nem bizonyult eredményesnek, így az évtized közepétől mindinkább előtérbe került az egység helyreállításának mint bármiféle eredményes politika előfeltételének a szükségessége. A német és cseh szociáldemokraták is megpróbáltak közvetíteni, majd amikor Viktor Adler csatlakozott a szociáldemokratákhoz, minden energiájával az egység megteremtésén fáradozott, s munkáját végül siker koronázta. Személyiségével és pártépítő tevékenységével később foglalkozunk. Adler Schönerer liberális-nemzeti hívei közé tartozott, Schönerer szélsőséges antiszemitizmusa és *allddeutsch* irányvonalának kibontakozása azonban szakításra készítette.

A német-nemzeti mozgalom egyes frakciói a nyolcvanas években hosszabb-rövidebb ideig tartó együttműködésre léptek más, a majdani keresztényszociális párthoz csatlakozó antiliberális-antiszemita csoportokkal. Éppen ezért már itt szükségesnek látszik, hogy utaljunk a német-nemzeti politika kezdeteire, Schönerer indulására és egyéniségének jellemző vonásaira.

¹⁴ A három tábor és vezető politikusaik összehasonlítását részletesebben ld. *Wandruszka* 1954, 292—297.

Az újonnan szerveződő politikai táborok közül a német-nemzetiek álltak a legközelebb a liberalizmushoz, minthogy ténylegesen abból nőttek ki. A Verfassungs-partei-on belül azonban már a hetvenes években kialakult egy erőteljesebb nemzeti politikát képviselő irányzat, amely parlamenten kívüli támogatást elsősorban a nacionalista szellemű diákszervezetek részéről kapott. A német nacionalizmus több forrásból táplálkozott. Éltető elemei: a német egységért vívott harcok, az egységet végül is megvalósító kisméretű megoldás, továbbá a Monarchia soknemzetiségű jellegéből adódó problémák, mindenekelőtt a magyar és cseh nemzeti törekvések.

Az osztrák—német liberális párt a porosz—osztrák háború után kialakult új nemzetközi és belpolitikai helyzetet mérlegelve 1867-ben kiegyezett a legerősebb nemzeti mozgalommal, s létrehozta a két központi birodalmat, a dualista Osztrák—Magyar Monarchiát. Ez az állami struktúra a két uralkodó nemzet, a magyar és az osztrák—német hegemoniájára épült, de liberális alkotmányos berendezkedést biztosított a birodalom egészében.

Az 1867. évi osztrák alkotmány elismerte az államot alkotó népek nemzeti-nyelvi egyenjogúságát, de megőrizte a németiség vezető pozícióit. Ezen túlmenő intézkedéseket nem tartottak szükségesnek nemzeti hatalmuk biztosítására. Nemcsak németek, osztrák—németek akartak lenni egy soknemzetiségű birodalomban, vezető pozíciójukat a német nacionalizmus elutasításával vélték megtarthatónak. A német-nacionalisták ezzel nem értettek egyet, a német nemzeti érdekek fokozottabb érvényesítését követelték. Minthogy a nemzeti problematika más-más elemét állították előtérbe — nem alkottak egységet. Az 1879-ben hatalomra került Taaffe-féle konzervatív koalíció a csehek felé tett békítő gesztusával a német-nemzeti mozgalom felélékülését mozdította elő. Georg Schönerer, Engelbert Pernerstorfer, Otto Steinwender és mások 1882-ben megalapították a *Deutschnationaler Vereint* (Német-nemzeti Egylet), s ennek programjaként vált közismertté 1882 szeptemberében az ún. Linzi Program, amely összegezte a német-nemzeti mozgalom követeléseit. A program megszerkesztői szerint „komoly politikai párttól joggal követelhető meg, hogy tudja, mit akar, hogy legyenek határozott politikai céljai és legyen tisztában azok elérésének eszközeivel. . .”, ami ugyan magától értetődő, mégsem politikai gyakorlat Ausztriában. A program nagy figyelmet szentelt a gazdasági és szociális jellegű követeléseknek, demokratikus szabadságjogokat követelt, fellépett az ügyintézés egyszerűbbé tétele érdekében, változtatni kívánt a dualizmus rendszerén, a Monarchia német jellegének erősítését és a Német Birodalommal való szövetség megszilárdítását tartotta szem előtt. Kifejezte a zsidó befolyás megszüntetésének óhaját a közélet minden területén.¹⁵

A Verfassungspartei egységesítésére 1885-ben Ernst von Plener tett kísérletet, de az nem járt eredménnyel. Plener memoárjából kitűnik, hogy nagy súlyt helyezett a liberálisok egységének megőrzésére, mert látta az ellenfelek pozicionális erejét. Az 1885. évi választásokig még élt benne a remény a parlamenti többség visszaszerzésére, a választási eredmények azonban a kormánykoalíciót erősítették meg. Ebben a helyzetben a liberálisok számára valóban létkérdés volt az egység helyreállítása. Éppen ezért Plener olyan programot terjesztett elő, amely szociálpolitikai és gazdasági

¹⁵ A linzi programot közli *Berchtold* 1967, 198—203., magyar fordításban *Urbán* 1970, 1/2. 586—590. Részletesen elemzi *Tokody* 1963, 86—91. A német nacionalista mozgalom történetéhez l. *Molisch* 1926; újabb monográfia *Whiteside* 1975.

reformokat is kilátásba helyezett, a német nemzetiekkel azonban nem sikerült egyezsége jutnia. A pártszakadást Plener objektíve károsnak, szubjektíve kudarcnak tekintette.¹⁶ A liberálisok szétforgácsolódása megállíthatatlan folyamattá vált. A német-nemzeti csoport külön szervezetbe, a *Deutscher Klubba* (Német Klub) tömörült. Ennek egy része később visszatért a liberálisokhoz, Schönerer pedig híveivel *Verband der Deutschnationalen* (Német-nemzetiek Szövetsége) néven külön klubot szervezett. A maradék Otto Steinwender irányításával 1887-ben létrehozta a *Deutschnationale Vereinigungot* (Német-nemzeti Egyesülés), amely 1891-ben felvette a *Deutsche Nationalpartei* (Német Nemzeti Párt) nevet, 1896-ban pedig a *Deutsche Volkspartei*-ba (Német Néppárt) szervezte német-nemzeti híveit. A német-nemzeti irányzaton belüli fő törésvonal mindenképpen az államhű és az alldeutsch nacionalisták között húzódott. Ez utóbbiak élén állt Georg Schönerer, az újjabkori osztrák történelem egyik különös figurája.

A liberálisok, a tőzsde, a „zsidótöke” elleni harc hangos agitátora az ipari forradalom teremtette új self-made man típusú polgári vállalkozó fiaként látta meg a napvilágot 1842-ben. Apja jelentős érdemeket szerzett az osztrák vasútépítés, az első mozdony- és vagongyártási munkálatok megszervezése terén, s szorosan együttműködött a vállalkozásokat finanszírozó zsidó tőkével. Az államnak tett szolgálatai elismeréseképpen a mérnök-vállalkozót az uralkodó 1860-ban nemesi címmel tüntette ki, amelyhez Schönerer apja birtokot vásárolt az alsó-ausztriai Zwettl közelében. Ezt örökölte később Georg Schönerer, aki birtoka után „Rosenau lovagja”-nak hívatta magát, s ezt a nemesi rangra emelést jelezte neve előtt a „von” szócska. Mindennek Schönerer nagy jelentőséget tulajdonított. Felső kereskedelmi iskolai tanulmányait a birtokvásárlás után mezőgazdasági akadémiával váltotta fel.¹⁷ Közéleti tevékenysége szűkebb pátriájában kezdődött, majd viszonylag fiatalon 1873-ban liberális képviselőként beválasztották a Reichsaratba, ahol a liberális táboron belül a nemzeti szellemű képviselőkhöz közeledett. Néhány év múlva a német-nemzeti mozgalom vezéregyéniségévé vált; akinek jelentősége az erők összefogásában, a programadás és a nemzeti gondolat ébrentartása, valamint az első önálló szervezeti keretek kiépítése tekintetében nyilvánult meg. Schönerer politikai karrierjét a nagy sikerek és a nagy kudarcok együttese jellemzi egészen 1907-ig, amikor választási veresége következtében végleg visszavonult a politikától. Mind személyisége, mind programja meglehetősen sok ellentmondást rejt magában. Szónoki képességei és a beszédeiből sugárzó meggyőző erő révén nagy hatást gyakorolt hallgatóságára. Ugyanakkor autokrata személyiség, akiben szinte beteges uralomvágy dolgozott, s rapszodikus hangulatai gyakorta a józan megfontolások fölé kerekedtek tetteiben. Politikai cselekedeteiben az önpusztításig önféjű, józan kompromisszumokra képtelen, híveitől teljes hódolatot követel és nem tűri meg az önálló kezdeményezéseket. Otromba és primitív, hiányzott belőle minden könnyedség és humor, olyan politikus, aki „... politikai vitáit a legszívesebben ököllel vagy lovaglóostorral intézte volna el...”¹⁸ Elsőként Schönerer hívei alkalmazták a türelmetlen, erőszakos, a dühödt indulatok diktálta módszereket az osztrák politikai közéletben.

¹⁶ *Plener* 1921, II. 280—281, 291, 296—297.

¹⁷ Schönerer családi körülményeiről *Schorske* 1967, 346—350. *Whiteside* 1975.

¹⁸ *Priester* 1949, 451.

Goromba természete, hódolatot és feltétel nélküli engedelmisséget követelő magatartása, valamint szélsőséges nézetei következtében számos hívet elvesztette. Ezek részint más politikai táborokhoz csatlakoztak, részint a német-nemzeti politika más irányzataihoz álltak át. A nyolcvanas évek elején és közepén az átállás még nem tömeges méretű, Schönerer tekintélye az antiliberalis táboron belül jelentős, politikai esélyei ígéretesek.

Az antiliberalis társadalmi ellenzék harmadik csoportját jelentő keresztényszociális tábor előtörténete már tulajdonképpen témánkhoz tartozik, bemutatása ezért részletesebb tárgyalást kíván. Itt meglehetősen heterogén társaságot kell felvonultatnunk, mindazokat, akikből a későbbi keresztényszociális párt szerveződött, akiknek kezdeményezéseit felkarolta, eredményeikre épített, ideológiájukat többé-kevésbé adaptálta, kádereiket magába olvasztotta. A következő csoportokról van szó: az arisztokratikus jellegű katolikus-konzervatív szociálpolitikai irányzat, a kispolgári ipari reformer mozgalom, a bécsi demokraták és a német-nemzeti irányzat egy része, valamint az alsóklérus mozgalma. Ezek súlya és jelentősége különböző, így tárgyalásuk, illetve bemutatásuk eltérő arányokat tesz szükségessé.

A) A KATOLIKUS-KONZERVATÍV SZOCIÁLPOLITIKUSOK — KARL FREIHERR VON VOGELSANG

Az osztrák keresztényszocializmus előtörténetében a legnagyobb figyelmet annak a jobbára arisztokratákból álló szociálpolitikai vitakörnek kell kapnia, amelynek tagjai a földbirtokos arisztokrácia és az egyház társadalmi befolyásának visszaszerzésére törekedtek a polgári átalakulás eredményeként megváltozott új történelmi körülmények között. Programjukat jó érzékkel szociálpolitikai vonatkozásban korszerűsítették, az egyház és a pápaság jogaiért folytatott harcuk, valamint a polgári átalakulás eredményeinek elutasítása azonban rávilágít vállalkozásuk alapjaiban retrográd jellegére.

Ismeretes, hogy a német és olasz nemzeti egységtörekvések, továbbá a polgári átalakulással együtt járó jogi, oktatásügyi, tudománypolitikai és egyéb reformok az állam és egyház közötti erőviszonyokat az állam javára módosították. Súlyos hatalmi és presztízsvesztést jelentett az egyház számára, hogy az európai nagyhatalmak egyetértésével az olasz királyi csapatok 1870 őszen bevonultak a Pápai Állam területére és Rómát is elfoglalták. A hatalmi-politikai téren elszenvedett vereségeket nem ellensúlyozhatta a pápa csalatkozhatatlanságáról szóló dogma meghirdetése. A hatalmas iramú tudományos-technikai fejlődés és a társadalom polgári átrendeződése korában e dogma kiáltó anakronizmusa a klérust is megosztotta, s a katolicizmus szélesebb látókörű képviselőit véglegesen meggyőzte arról, hogy az egyháznak változtatnia kell politikai módszerein, le kell vonnia a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyokból adódó következtetéseket, mert ezek elmulasztása még súlyosabb hatalmi-politikai tévesztésre vezethet.

A változtatás irányába hatottak a kor szociális problémái is, amelyek iránt az uralmon lévő liberális erők általában nagyfokú érzéketlenséget tanúsítottak. Rendkívül fontos volt továbbá az a körülmény, hogy a szocializmus, amelynek programja már a XIX. század közepén ijesztő „kísértet”-ként járta be Európát, 1848 után, de főképp a század utolsó évtizedeiben nem csupán testetlen eszme-kísértet

többé, hanem tömegek szervezésére képes reális társadalmi erővé lett, amelynek diadalmas előretörését megakadályozni a keresztényszociális törekvések egyik fő célja volt. A keresztényszocializmus, amely kezdetben a hatalmi pozíciókat uraló liberalizmus ellen irányult, a század vége felé minden erejével a szociáldemokráciát támadta.

A konzervatív jellegű osztrák politikai katolicizmus kibontakozásában az előbb vázolt körülmények mellett ösztönző erőként hatott a németországi katolikus mozgalom példája is. Az osztrák katolicizmus a liberális érában kényszerült arra, hogy rendezze sorait, amikor a hatalmon lévők részéről megindult a harc a katolikus egyháznak nagy befolyást és számos előjogot biztosító 1855-ös Konkordátum érvénytelenítéséért. A 36 cikkelyből álló megállapodás az uralkodó részéről a jozefinista politika feladását jelentette. Teljes szabadságot biztosított az egyház számára mind a hívekkel, mind a Szent Székkal való kapcsolattartás területén, a katolikus ifjúság oktatását és nevelését minden szinten teljes egészében az egyház hatáskörébe utalta, a püspökök és más vezető rangú egyházi személyiségek eltilthatták híveiket a vallási és erkölcsi szempontból károsnak ítélt könyvek olvasásától, a kormánynak kötelességévé tette ezek terjesztésének megakadályozását. Visszaállították az egyházi bíraskodást, s ennek hatáskörébe utalták a vegyes házasságok kérdését. Rendelkeztek az egyházi személyekkel és az egyházi tulajdonnal összefüggő jogi kérdésekről. Az egyháznak a Konkordátumban biztosított pozíciói ellen három nagy hullámban folyt a támadás: 1868-ban, 1870-ben és 1874-ben. A Konkordátum ellenfelei az 1867-es decemberi alkotmány liberális szellemének megfelelő egyházpolitikáért léptek fel, és a legfontosabb kérdésekben sikerült érvényre juttatniok álláspontjukat.¹⁹ A Konkordátum körüli harcban a polgárosuló állam és a pozícióinak jó részét feladni kényszerülő egyház hatalmi-politikai vitája fejeződött ki. A modern alkotmányos állam Ausztriában is igyekezett megszabadulni az egyház gyámkodásától. Nem véletlen, hogy az 1868 és 1874 közötti éveket az osztrák történeti munkák gyakran nevezik az „osztrák Kulturkampf” időszakának.

A liberálisok támadásai a katolikus erők összefogására serkentettek, aminek első szembetűnő jeleként a hatvanas évektől számos politikai színezetű katolikus népegylet és kaszinó jött létre. Ezek az egyház jogainak és főhatóságának védelmét, „az egyház iránti szeretet ápolását” és „a katolikus élet előmozdítását” jelölték meg célul, továbbá egyesíteni kívánták mindazokat, „akiknek van bátorságuk, hogy nyíltan megvallják vallási és politikai meggyőződésüket”.²⁰ Bár ez a felvirágzó katolikus egyelet- és kaszinómozgalom kevés kivételtől eltekintve nem volt hosszú életű, arra ideiglenes volta és rendszerint csupán helyi jelentősége ellenére mégis alkalmas volt, hogy érdeklődést keltsen, előkészítse a talajt a későbbi mozgalmak számára és politikai fórumként szolgáljon olyan társadalmi elemeknek, amelyek korábban nem is gondoltak közéleti szereplésre.

A tisztavirág-életű katolikus egyleti mozgalomnál maradandóbbnak bizonyult a katolikus arisztokraták szervezkedése. Ez tulajdonképpen nemzetközi vonalon indult,

¹⁹ A Konkordátum történetét és a körülötte folyó harcokat elemzi *Weinzierl—Fischer* 1960. A Konkordátum szövege uo. 250—258. Az osztrák liberálisok egyházpolitikai intézkedéseiről magyar nyelven l. *Zachar* 1981, 193—204.

²⁰ *Weinzierl—Fischer* 1961, 465—466.

célja is közvetlen a pápa világi uralmának megszüntetésével állt kapcsolatban. Osztrák arisztokraták — többek között *Ferdinand Brandis*, *Gustav Blome*, *Anton Pergen*, *Franz Kuefstein* gróf — vezető szerepet vittek az egyház és a pápa ügyéért fellépő *Genfer Vereinigungban* (Genfi Egyesülés). Ez a kör Róma 1870. szeptember 20-án történt elfoglalása után alakult *Kaspar Mermillod* genfi püspök irányításával, az egyház és a pápa ügyéhez hű konzervatív európai nemesek alkották tagságát. Publikációs orgánumuk — a német—francia nyelvű *Genfer Korrespondenz* — finanszírozását nagyrészt ugyancsak az említett arisztokraták, Blome és Pergen vállalták. A *Genfer Korrespondenz* körül csoportosuló osztrák konzervatívok szociálpolitikai beállítottságúak voltak. Mermillod azt a nézetet képviselte, hogy az egyházpolitika új fundamentumává a szociálpolitikát kell tenni. A *Genfer Vereinigung* 1872-ben szociálpolitikai bizottsággal rendelkezett, az egyesület osztrák tagjai később magukkal vitték Bécsbe a Svájcban kialakított szemlélet lényeges elemeit.²¹ Ehhez az irányzathoz később csatlakoztak mások is, közülük *Egbert Belcredi* gróf és *Alois Liechtenstein* herceg jelentett nagy nyereséget a szociálpolitikai kezdeményezések szempontjából.

A katolikus konzervativizmus majdan keresztényszocializmusba átnövő mozgalmának legjelentősebb teoretikusa *Karl von Vogelsang* báró volt. Vogelsang 1875-ben lépett a konzervatív-katolikus bécsi *Vaterland* szerkesztőségébe. Mintegy másfél évtizeden át — a szociáldemokráciát kivéve — a liberalizmus minden rendű és rangú ellensége megtalálta vele a kapcsolatot: a szociálpolitikát igenlő nemesi és egyházi körök mellett összekötetésben állt az antiszemita kézművesekkel, az antiliberális entellektüellekkel.

A különböző rendeltetésű és eltérő színvonalat képviselő terjedelmes Vogelsang-irodalom valamennyi szerzője egyetért abban, hogy Vogelsang fontos szerepet töltött be a keresztényszociális eszmék fejlődésének történetében. A vélemények egy része Vogelsang „úttörő” jelentőségét emeli ki az ausztriai „keresztény szociálreform” területén. Mások a korabeli katolikus szociológia legjelentősebb képviselőjének nevezik, mivel ő vetette meg a katolikus szociális reformmozgalom alapját Ausztriában.²² Ismét mások azt emelik ki tevékenységéből, hogy programot adott a nyolcvanas években kibontakozó konzervatív reformtörekvéseknek, vannak, akik azt hangsúlyozzák, hogy ő volt a keresztényszociális párt szellemi vezére, teoretikusa, s különösen azt értékeli, hogy „szellemi fegyvert” kovácsolt a liberalizmus elleni harchoz.²³ Furcsa módon mégis éppen egy liberális történétíró nevezi őt „a korabeli Ausztria szociális lelkiismeret”-nek.²⁴ Ami a szociáldemokratákat illeti, ők sem vitatják Vogelsang érdemeit a nagy szociális problémák napirendre tűzésében, és elismerik, hogy jelentős befolyást gyakorolt a szociálpolitika fejlődésére Ausztriában. Ugyanakkor azt sem hallgatják el, hogy Vogelsang a feudális és keresztényszociális törekvések ideológusaként szociálpolitikájának pozitívumai ellenére végső soron a munkásosztály érdekeinek ellentmondó tevékenységet folytatott, romantikus utópista volt. A marxista Albert Fuchs szintén elismeri, hogy Vogelsang irányította rá a figyelmet a szociálpolitika néhány nagyon elhanyagolt területére, arra is rámutatott azonban,

²¹ Uo. 471.

²² *Blenk* 1966, 35.; *Funder* 1952/a, 92—93.; *Till* 1933; *Orel* 1924, 283.; *Wandruszka* 1954, 306.

²³ *Knoll*, M. 1931, 66—67.; *Miko* 1949, 11.; *Schmitz* 1938, 83.; *Schnee* 1960, 39, 41.

²⁴ *Charmatz* 1907, 149.

hogy Vogelsang szellemi hagyatékából később, a Dollfuss—Schuschnigg-féle rendi államkísérletek éppen azokat az elemeket szűrték ki és igazították a korviszonyokhoz, amelyek reakciós és valóságtól idegen alkotórészét képezték Vogelsang társadalomfelfogásának.²⁵

Az osztrák keresztényszocializmus „atyja” nem osztrák tartományok szülötte volt, sőt ötvenedik éve felé közeledett, amikor úgy döntött, hogy Ausztriát választja második hazájául. Konzervatív politikus aligha jöhetett volna megfelelőbb környezetből, mint a mecklenburgi „Ritterschaft” soraiból.

A hagyományoknak megfelelően Vogelsang családja is számos tisztet adott a porosz hadseregnek. Atyja 1793-ban a francia forradalom ellen harcolva súlyosan megsérült, s Porosz-Sziléziába helyezték csendőrőrnagyként. Itteni állomáshelyén, Liegnitzben születt Karl Vogelsang 1818-ban. A katonai pályára fizikailag alkalmatlan lévén jogi tanulmányokat folytatott, majd tanulmányai befejezése után Berlinben a kamarai bíróságon nyert alkalmazást, hivatalnokként szolgálva a porosz államot. Az 1848-as forradalom kitörése után azonban hamarosan visszalépett az állami szolgálattól. Elhatározása összefüggésben állt forradalomellenességével, ugyanis nem értett egyet IV. Frigyes Vilmos politikájával, aki a forradalmi tömegek nyomására átmenetileg a liberális burzsoázia képviselőit is bevonta a kormányba. Vogelsang úgy vélte, hogy az uralkodó túlságosan engedékeny a forradalommal szemben. Berlinből örökölt birtokára, a mecklenburgi Alt-Gutendorfra tért vissza, s bekapcsolódott a tartományi különállás megőrzéséért és az „alkotmányos veszély” elhárításáért síkraszálló mecklenburg-strelitzi politikai küzdelmekbe. Ez az állásfoglalás szervesen következett Vogelsang politikai-világnézeti konzervativizmusából.

A németországi forradalmi mozgalmak elcsitulása után visszavonult az aktív politikától, de erősen foglalkoztatták a közelmúlt forradalmi változásai. Magyarázatot keresett azokra, ezért társadalomtudományi, elsősorban történelmi és teológiai tanulmányokba mélyedt. Vogelsang világnézetét, társadalomfelfogását és történelem-szemléletét alapvetően a forradalmak korának konzervatív eszmeáramlatai formálták. Hatott rá *Edmund Burke*, a konzervativizmus atyja, aki éveken át folytatta harcát a rendi agrártársadalmat és az arisztokrácia politikai-szociális hatalmát felszámoló francia forradalom ellen. Érezhető a restaurációs törekvéseket megfogalmazó francia tradicionalista, *Joseph de Maistre* befolyása, és természetesen a német romantika szellemisége. Ebben az összefüggésben az ún. „történelmi jog”-ot védelmező *F. Karl von Savigny*-t kell említenünk, valamint *Adam Müllert*, a romantikus antikapitalizmus teoretikusát, aki a polgári világ rideg valósága elől az idillikussá szépített középkor felé hátrál vissza.

A német egység kérdésében a Habsburg vezetést feltételező nagynémet koncepció állt hozzá a legközelebb. Ezzel függött össze az elhatározása, hogy katolikus hitre tér. Vogelsang konvertálása nem egyedülálló, noha a legkorábbiak egyike volt. Az áttérés nem öltött ugyan tömeges méreteket, de azok körében, akik 1849 és 1871 között konvertáltak, a vallási indítékok másodlagosnak tűnnek a porosz egyeduralmi törekvésekkel szembeni politikai tiltakozás kifejezése és a német államok Ausztria főhatósága alatti föderatív egysége demonstrálása mellett. Konvertitákkal 1848 előtt is találkoztunk, elsősorban a korai romantika időszakában. A katolikus hitre térés

²⁵ *Fuchs* 1949, 49—52.

akkor is tiltakozást, szembefordulást fejezett ki, de akkor még a francia forradalom kiváltotta érzelmi-politikai reakció volt. Metternich több vezető munkatársa pl. az újonnan áttértek közül került ki.

A porosz hegemon törekvések megerősödése a XIX. század közepétől a poroszok ellenségeinek gyülekező helyévé s ugyanakkor a második áttérési hullám konvertitái jó részének otthonává tette Ausztriát. Vogelsang, aki 1854-ben végleg elhagyta Mecklenburgot, és a rajnai, majd a bajor katolikus területeken próbált egzisztenciát teremteni magának, 1865-ben birtokait eladva Ausztriába települt át. A német hegemoniáért folytatott harc a hatvanas évek közepén kritikus szakaszához közeledett, s a gazdasági-politikai, diplomáciai eszközök mellett döntő módon kapcsolódott az események irányításába a fegyverek ereje. A schleswig-holsteini kérdés már magában hordozta a porosz-osztrák összeütközés lehetőségét.

Ausztria kiszorulása a Német Szövetségből 1866-ban, az osztrák—magyar kiegyezés létrejötte és az osztrák liberálisok hatalomra kerülése 1867-ben egyelőre nem sok lehetőséget kínált a Vogelsang-típusú, Ausztriában gyökértelen konzervatív politikus számára. Jobb megoldás híján Bécs közelében vásárolt ingatlant, de mivel annak jövedelme elégtelennek bizonyult népes családja eltartására, 1872-ben Pozsonyban vállalt munkát. Három és fél évig dolgozott itt a *Der Katholik*, majd a folytatásaként megjelenő *Das Recht* című konzervatív lapok munkatársaként.²⁶ A XIX. század utolsó harmadában Európa-szerte megélnékülő konzervatív-katolikus politika Magyarországon két fázisban jelentkezett: a hetvenes és kilencvenes évek első felében. Vogelsang pozsonyi tevékenységének a hetvenes évek konzervatív törekvései adnak társadalmi-politikai keretet. A konzervatív zászlóbontás 1872-ben a képviselőválasztások alkalmával indult, a Deák-pártból kiváló arisztokrata-klerikális csoport élén báró *Sennyey Pál* és gróf *Apponyi György* állott. A konzervatív-katolikus politika azonban sikertelenségre volt kárhozható a korabeli Magyarországon. Ebben több tényező együttes hatása érvényesült. A közvélemény erős közjogi érdeklődése, a közjogi kérdés mindenek fölé helyezése erőteljes pártképző tényezővé vált a Monarchia keleti felében. Az abszolutizmus időszaka lejáratva a konzervatív politikát, még az arisztokrácia és a klérus sem csatlakozott a kormánypárt jobboldali ellenzékéhez, amely elzárkózott a tömegektől, legyenek azok akár a középnemesség rétegéből. A liberalizmus európai térhódítása és általános győzelme idején a nemzetközi légkör sem kedvezett a régi típusú konzervatív pártcsoportosulások kialakulásának.

Vogelsang végül is 1875-ben visszatért Bécsbe, ahol a konzervatív-katolikus *Vaterland* alkalmazta, s ezzel publicisztikai tevékenységében jelentős fordulat következett be. Vogelsang Bécsbe költözése idején még eleven volt az 1873-as gazdasági válság okozta megrázkódtatás hatása, még nem ültek el az Auersperg-kormány egyházpolitikai törvényeivel előidézett „Kulturkampf” hullámai. Az erőteljesen kapitalizálódó Bécsben világosabban kirajzolódtak a szemben álló társadalmi erők — az uralkodó burzsoázia és a szerveződő munkásosztály, a pozícióját féltő egyház, a hatalom visszaszerzését áhító konzervatívok, a kapitalizmus erőivel küzdő parasztság, a létéért aggódó kispolgárság —, mint Magyarországon. A felhalmozódott társadalmi feszültségeket érzékelve Vogelsang előtt a szociális

²⁶ E lapokról alaposabb információt ad *Tóth* 1933, 517—518.

robbanás rémképe lebegett, ezért arra törekedett, hogy tudatosítsa a társadalom „keresztény-történelmi” elvek szerinti újjárendezésének szükségességét. Általános támadást indított a liberalizmus ellen. Azt hirdette, hogy a liberalizmus elvei kibékíthetetlen ellentétben állnak a keresztény-nyugati kultúrával, a liberális elvekre épülő kapitalista gazdasági rendszer tönkreteszi a népeket, felbomlasztja az államokat, elpusztítja az országokat. Írásaiban „vad konkurenciaharc”-ként, a „gazdasági és szociális káosz időszaka”-ként jellemzi kora társadalmát, amelynek „eszménye az aranyborjú”, „erkölcsi törvénye a mammonizmus”. Idealista világnézetének megfelelően a társadalom működésében nagy fontosságot tulajdonított a változatlan, örök, Istentől adott etikai törvényeknek, evangéliumi tanításoknak. Ezeket kérte számon a kapitalista gazdasági és politikai rendtől egyaránt, sőt egyenesen a politika „erkölcsi feladatai”-ról beszélt.

Vogelsang eszményinek tartott organikus „keresztény” társadalma, amelyet az atomizált liberál-kapitalizmus helyébe kívánt állítani, ún. hivatásrendekbe szerveződne, ahol a földbirtokosok és a parasztság, a munkások és a vállalkozók olyan közös korporációkat alkotnának, amelyek alapja valamiféle érdekközösség volna. Olyan koncepcióról van tehát szó, amelyből félreérthetetlenül kiviláglik az osztályharc kiküszöbölésére irányuló szándék.

Az alapvető és „igazi” rend Vogelsang társadalomfelfogásában a parasztság és a kézművesség. Mindegyik rendet mint társadalmon és államon belüli részorganizmust szemléli, amely sajátosságának megfelelően nemzeti feladatot teljesít, úgymond szociális, társadalmi és állami intézmény. A szociális funkció tudata, a gazdasági önállóság, a szakmai becsület, az ember „szabad személyisége” véleménye szerint az említett két rend esetében jut a legteljesebb módon kifejezésre. Ebből következik, hogy Vogelsang társadalomkoncepciójában a legsürgetőbb szociálpolitikai feladat a parasztság és a kézművesség helyzetének rendezése. A „szilárd gazdasági alapon álló paraszti rend” megteremtését a paraszti birtokok tehermentesítésétől, az örökösödési jog és az adórendszer megfelelő szabályozásától, kedvező hitelfelvelek biztosításától és más reformoktól várta. Tulajdonfelfogásának hangsúlyozott eleme a birtokhoz kapcsolt szociális és politikai kötelesség, a kapitalista tulajdon kizárólagos jellegének — azaz Vogelsang kifejezésével az „abszolút tulajdonnak” — elvetése.

Vogelsang a városi lakosság bázisaként egyenesen államérdeknek tartja a megelégedett kispolgári rend létét. Reformprogramja ennek érdekében regenerálni kívánja a kézművességnek mind létalapját, mind társadalmi tekintélyét. A parasztság és a kézművesrétegek védelme követeli a nyomorító kamat és uzsora megszüntetését, a nyomasztó konkurenciaharc kiküszöbölését, az állami, illetve törvényes garanciákat, továbbá a kézműipar és a gépi nagyipar közötti érdekszférák elhatárolását. A kistulajdont mint „a munka és a tőke egységét megvalósító” gazdasági tényezőt magasztalja.

A proletariátus problémáját ugyancsak annak rendi szerveződésében látta megoldhatónak. Véleménye szerint a modern nagyipar talaján is meg kellene találni azokat az intézményeket, amelyek révén a proletariátus szervesen betagozódhatik a létrehozandó ipari testületbe. A korporatív módon szervezett nagyiparban szilárd jogokkal rendelkező munkáshierarchiának kell kialakulnia, a munkás részvételi jogainak egész skálájával, hogy alig lehessen megkülönböztetni, ki a tulajdonos: a vállalkozó vagy a munkás. A vállalkozót és munkásait egy „ipari család”-ban kívánja egyesíteni.

A liberális parlamentarizmus helyett olyan politikai érdekképviseletet tartott szükségesnek, amely megfelelne a rendi társadalmi szervezetben kifejeződő szociális tagozódásnak. A politika nagyfokú önállóságát elutasítva a politikai és a szociális szféra összeolvasztásának szükségességét hangsúlyozza.

Meg kell említenünk azt is, hogy a társadalom újjászervezésében jelentős szerepet szánt az államnak, amennyiben feladatává tette, hogy állampolgárai szociális és gazdasági viszonylataiban átfogó, céltudatos, törvényes beavatkozás révén a szociális igazságosság elvét érvényesítse.²⁷

Vogelsang harca a kapitalizmus, a liberalizmus, az individualizmus ellen a zsidósággal kapcsolatos álláspontját is meghatározta, azaz írásainak kezdettől fogva antiszemita jelleget adott. Ő maga a zsidókérdést kétségtelenül nem faji oldalról közelítette meg, de köréhez szélsőséges faji antiszemita álláspontot képviselő kispolgári szociálreformer is tartozott *Ernst Schneider* személyében. A kapitalizmust a zsidó szellem megnyilvánulásának tartotta, amelynek káros hatását a gazdaság, a társadalom és a politika, valamint az életszemlélet egészében érzékelni lehet. Úgy véli, „zsidó szellem” hatja át az intézményeket, a zsidók a liberalizmus előharcosai. Ha elfogadjuk is, hogy az antiszemitizmus Vogelsang számára a kapitalizmusra való reakció egy formája,²⁸ azt is hozzá kell tennünk, hogy hamis optikájú torz megközelítése volt a kapitalizmus problematikájának. Vogelsang társadalombírálata sok vonatkozásban jogosult, reformjavaslataiban voltak használható elemek, tevékenységének egészével azonban, szubjektive becsületes szándéka ellenére sem a történelmi haladást szolgálta. Elméleti munkássága lényegében az újkonzervativizmus jelenségének egyik korai osztrák megnyilvánulása volt.

A Vogelsang-program publikációs orgánuma Ausztriában a *Vaterland*. A konzervatívok törekvéseit tolmácsoló napilap 1860. szeptember 1-jétől jelent meg rendszeresen. Az alapítók legbefolyásosabb csoportjának számarányuk s nem utolsósorban a lap finanszírozásában játszott gazdasági súlyuk következtében a csehországi arisztokraták tekinthetők, akik között olyan ismert politikusok szerepelnek, mint a *Schwarzenberg* hercegek, *Clam-Martinic* vagy *Leo Thun* grófok, akik a *Vaterland* alapítói és fenntartóiként jogot formáltak arra, hogy intencióikat a *Vaterland* szerkesztésénél figyelembe vegyék.²⁹

A *Vaterland* a feudálkatolikus és föderalista érdekek szószólója és védelmezője, s csak Vogelsang fellépése után jelentkezett az a törekvés, hogy hangot adjon a kapitalista konkurenciaharc áldozataivá váló kistulajdonosi rétegek problémáinak. E szociálpolitikai irányvonal érvényesítéséért a szerkesztő Vogelsangnak állandó harcot kellett vívnia a lapalapítók legbefolyásosabb csoportjának szociális közömbösségével. Ez a harc közvetlenül Vogelsang és a jelzett arisztokrata csoport szempontjait a lapnál igazgatói minőségben szinte teljhatalommal érvényesítő Thun gróf között folyt. Az elsősorban oktatásügyi reformerként ismert Thun életművének *Wiard Klopp*, Vogelsang veje és monográfusa súlyos hiányosságaként rója fel a szociális kérdés lebecsülését.³⁰ Ilyen körülmények között Vogelsang csak nagy erőfeszítések árán

²⁷ *Vogelsang* 1886.

²⁸ *Weinzierl-Fischer* 1970, 501.

²⁹ *Allmayer—Beck* 1952, 44.

³⁰ *Klopp, W.* 1930, 95.

közeledhetett kitűzött célja felé, amelynek lényege az volt, hogy a katolikus, osztrák, konzervatív és keresztényszociális szempontok érvényesítése révén a *Vaterlandot* az alakuló antiliberalis blokk vezető orgánumává tegye.

A konzervatív arisztokráciával való együttműködés szervesen következett Vogelsang társadalomfelfogásából. Ő ugyanis a XIX. század utolsó harmadában, a kapitalizmus világméretű térhódítása idején is éppúgy a nemességben, sőt a főnemességben látja a vezetésre hivatott felelősségteljes társadalmi tényezőt, mint annak idején a francia forradalom eszmei reakciójaként fellépő konzervatív ideológia képviselői. Ami nővumot a hagyományos konzervatív társadalomfelfogáshoz Vogelsang adott, az éppen az arisztokrácia szociálpolitikai feladatának megfogalmazása és előtérbe állítása azzal a leplezetlen szándékkal, hogy az újabb társadalmi robbanás elkerülhető legyen. Ebből az aspektusból válik érthetővé az a makacs kitartás, amelyet Vogelsang az arisztokrácia nagyobbik felének szociális közömbössége elleni harcban mutatott. „Arisztokratizmusa” mindvégig megmaradt abban az értelemben, hogy reformelképzeléseiben fontos gazdasági és politikai-társadalmi szerepet juttatott a nemességnek. Később azonban a szociális problémák megoldását, a társadalmi berendezkedés szükségesnek ítélt átépítését legalább annyira tekintette állami és egyházi feladatnak, mint az arisztokráciáénak.

Az ausztriai konzervatívoknak már említett szociálpolitikai csoportja viszont felfogását tekintve meglehetősen közel állott Vogelsanghoz, és támogatta is őt a Thunnal folytatott összeütközések idején. Zömmel a Genfer Korrespondenz egykori alapítóiról van szó, akik konzervatív és katolikus alapon állva szintén a *Vaterland* táborába tartoztak, de a nyolcvanas évek végéig döntő befolyással nem rendelkeztek ott. A szociális kérdés felkarolásában a többséggel ellentétben nem láttak veszélyt, ellenkezőleg: elhanyagolását tartották megbocsáthatatlan rövidlátásnak. Erre mutatott az a törekvésük, hogy a *Vaterland* mellett más fórumot is teremtsenek a közgazdasági, szociálpolitikai kérdések megvitatása céljából. Így került sor 1879-ben az *Österreichische Monatschrift für Gesellschaftswissenschaft und Volkswirtschaft* elnevezésű folyóirat kiadására, amelyet 1881-től *Monatschrift für Christliche Sozialreform*ra rövidítettek. Szerkesztésével Vogelsangot bízták meg. Egyelőre azonban nem volt szándékukban, hogy hivatalosan is elkülönítsék magukat a *Vaterland*tól. Ez a lépés ugyanis felhívta volna a figyelmet a konzervatív táboron belüli nézeteltérésekre és egyben megosztotta volna annak erőit. A *Monatschrift* életre hívása azonban mégiscsak azt mutatta, hogy a katolikus-szociális erők lassan kinövik a *Vaterland* szigorúan konzervatív kereteit és új utakra kényszerülnek. 1881-től Vogelsang a maga nevére adta ki a *Monatschrift*et. Elsősorban Blome és Perggen grófok támogatták, de időnként komoly anyagi gondjai voltak. Ennek ellenére is ragaszkodott folyóiratához, mert az biztosította számára, hogy a *Vaterland*ban adott lehetőségeknél szabadabban nyilvánítson véleményt kora társadalmi kérdéseiről. A *Vaterland*on belül pedig a megújuló konfliktusok lehetőségét hordozva tovább tartott a Thun—Vogelsang-párharc, amely több volt, mint személyi ellentét, a katolikus-konzervatív tábor két mérvadó frakciójának kulisszák mögötti mérkőzése ez a politikai befolyásolás eszközét jelentő napilapért.³¹

³¹ Ezekről a kérdésekről részletesebben ld. *Allmayer—Beck* 1952, 65., 70.

A szociálpolitikai irányvonal hívei aktív közéleti tevékenységet folytattak. Erre ösztönözte őket a nyolcvanas évek társadalmi erjedése, a kibontakozó szocialista, nemzeti, antiszemita mozgalom. Vogelsang és a mögötte álló arisztokraták felismerték, hogy a tervezett antiliberális front összekovácsolásakor nem hagyhatják figyelmen kívül a többi társadalmi réteget. Megnyerésük érdekében a publicisztikai tevékenységen túl a reformpolitika és az egyes csoportok vezetőivel való személyes kapcsolatfelvétel eszközét is latba vetették. A konzervatív reformerek térnyerése a nyolcvanas években következett be, amikor is az osztrák liberalizmus már vázolt gyengeségei következtében mind a választójog kiszélesítését 1882-ben, mind pedig az első jelentősebb szociálpolitikai törvényhozást az évtized folyamán a konzervatív erők valósították meg. A reformerek között találkozunk a Vogelsang-kör tagjaival, akik közül Blome gróf és Liechtenstein herceg különösen aktív szerepet vállalt a reformok tető alá hozásában. Liechtensteinnal később a keresztényszociális párt vezető politikusai között találkozunk, ezért pályafutásáról részletesebben ott esik majd szó. A képviselőházi jegyzőkönyvek nagy hasonlóságot mutatnak a konzervatív arisztokraták parlamenti beszédei és a vogelsangi publicisztika között. Álláspontjuk a különböző vitakörökben kiérlelt nézeteket és természetesen a kérdések egyéni megközelítését is tükrözi.³² Hangot adtak azon felismerésüknek, hogy a „szociális összeomlás” rendőri intézkedésekkel nem tartóztatható fel.³³ Annak elkerülésére ekkoriban nemcsak Ausztriában, hanem a Német Birodalomban is riadót fújtak, s a magyar agráriusok fellépése ugyancsak rokon jelenségnek tekinthető ezekkel.³⁴ A kapitalizmus gyors fejlődése következtében új gazdasági és társadalmi jelenségek tűntek fel. Az arisztokrata reformerek látásmódjára jellemző, hogy a kapitalista fejlődés árnyoldalait helyezték előtérbe, negatívumait sorakoztatták fel, amikor a szociális összeomlás elhárításának szükségességét sürgették.

Vogelsang és köre kapcsolatot tartott az Európa más államaiban működő konzervatív-katolikus körökkel. Kufstein gróf sokat időzött Rómában és szoros szálak fűzték a Vatikánhoz, így hírekkel, tanácsokkal látta el az osztrák konzervatívokat. Blome grófot viszont a francia katolikus-konzervatívokhoz kötötték baráti szálak, ahol a vezető szerepet *Albert de Mun* gróf és *La Tour du Pin* márki vitték. Vogelsang maga baráti kapcsolatban állt *Karl Löwenstein* herceggel, aki vezetője volt a *Freie Vereinigung katholischer Sozialpolitiker* (Katolikus Szociálpolitikusok Szabad Egyesülése) nevű szervezetnek, amely különböző nemzetiségű, mindenekelőtt azonban osztrák és német szociálpolitikai érdeklődésű arisztokraták és papok vitaklubja volt, de ahol a konzervatív alapállás ellenére gyakran éles nézeteltérések is előfordultak.³⁵

A keresztényszociális mozgalom arisztokrata úttörői mellett egyházi körökkel is sikerült Vogelsangnak kapcsolatot teremtenie, ez azonban nem jelentette azt, hogy

³² Az arisztokrata reformerekre vonatkozóan ld. *Fertiko* 1962; *Klopp, W.* 1930; *Knoll, A. M.* 1932; *Schmitz* 1938.

³³ *Allmayer—Beck* 1952, 75.

³⁴ A konzervatív szociálpolitika első megszólaltatója Magyarországon az agrárius mozgalom volt a hetvenes évek végén, illetve a nyolcvanas évek első felében. Erre vonatkozóan ld. *Hársfalvi* 1965, II. 162—166., 168.; *Halász* 1911, 353—354.; *Szabó, M.* 1974/1.

³⁵ Ezeket tárgyalja *Knoll, R.* 1973, 133—149.

megnyerte volna törekvéseinek az egyházi vezetést. Az egyház felső körei ugyanis mereven elzárkóztak a konzervatív politika szociális irányvonalától. Érdeklődést keltettek viszont Vogelsang eszméi bizonyos jezsuita körökben. A jezsuitákhoz hajdani mecklenburgi barátja, az időközben szerzetesi fogadalmat tett *Emil Bülow* révén került közelebb, aki különböző ausztriai rendházakban mint rendfőnök tevékenykedett. A dominikánusok vezetői közül a későbbi kardinális, *Andreas Frühwirth* mutatott szimpátiát Vogelsang munkássága iránt. Ennél sokkal jelentősebb volt az a szerep, amelyet *Albert Maria Weiß* bajor származású dominikánus szerzetes töltött be Vogelsang körül: 1879-ben kezdődő ismeretségüktől Vogelsang 1890-ben bekövetkezett haláláig ő volt Vogelsang teológiai tanácsadója. *Weiß* elméleti tevékenységének gerincét szintén a liberalizmus elleni harc alkotta.³⁶ A konzervatív katolicizmus e kétségtelenül vezető személyisége a keresztényszociális párt megalakulása idején nem csatlakozott a keresztényszociálisokhoz, sőt határozottan fellépett ellenük. Erről a tevékenységéről munkánk egy későbbi fejezetében lesz majd szó. Vogelsang körében az arisztokratákon kívül több olyan egyházi és a különböző társadalmi rétegeket képviselő világi személyt találunk, akiknek információi nagyban elősegítették, hogy tájékozódjon egyes szociális csoportok helyzetéről és hangulatáról, a város közügyeiről, velük azonban nem itt, hanem azokkal a mozgalmakkal összefüggésben foglalkozunk, amelyekhez közelebbi tevékenységük kapcsolódott a keresztényszocializmus előtörténete során.

A liberalizmussal szemben hatékony fellépésre képes ellentábort Vogelsangnak nem sikerült összekovácsolnia. Ez a törekvés egy, a pártszervezést elutasító állásponttól a modern társadalom politikai létfeltételei között nem is járhatott eredménnyel. Maradandónak bizonyult viszont az a kezdeményezése, amely szociálpolitikai vitakör létrehozására irányult.

A keresztényszociális párteszme széles körű térhódítását és a keresztényszociális párt hatalmi tényezővé válását Vogelsang már nem érte meg. A keresztényszociális párt szervezeti előzményeinek kiépítésében, vezető gárdájának összekovácsolásában azonban akarva-akaratlanul jelentős része volt. A teoretikus Vogelsang 1890. november 8-án bekövetkezett halála idején már megjelent a keresztényszociális mozgalom vezető egyénisége a reálpolitikus *Karl Lueger* személyében.

B) A KISPOLGÁRI IPARI-REFORMER MOZGALOM KEZDETEI

Az ipari forradalom előrehaladása a hagyományos ipari szervezeteket, az egyes termelési ágazatok művelőit elkerülhetetlenül szembesülésre kényszerítette a modern ipari termelés tárgyi, technológiai és szervezeti feltételeivel, az értékesítés és a fogyasztás területén bekövetkezett változásokkal. A kisárutermelés merőben új, szokatlan és áttekinthetetlen körülmények közé került, olyan versenyharcra kényszerült, amelyben kétségtelenül nagyobb eséllyel küzdöttek a tőkeerős, rugalmas, információkkal rendelkező korszerű nagyüzemek. A tradicionális társadalomból átöröklött kisárutermelő előtt sem zárult le minden lehetőség, de az új körülményekhez való rugalmas alkalmazkodás a fennmaradás elengedhetetlen feltételének

³⁶ *Weiß* 1914.

bizonyult. A megújulás szükségessége és az arra való képesség, illetve lehetőség korlátozott jellege hatalmas társadalmi feszültségeket szült, amelyek a birodalom középpontjában azért érzékelhetők erőteljesen, mert Bécs jelentős kispolgári lakossággal rendelkezett. A főváros keresőnépességének mintegy harmada önálló, a kisiparosokat családtagjaikkal együtt a lakosság egynegyedére becsülik.³⁷ A kisiparos gyakran csak drágábban tudott vásárolni, mint a tőkés, gazdaságtalanul dolgozott, vevőköre csökkent, a belváros dráguló életkörülményei sokukat a külvárosokba szorították, előképzettsége és tőkeszegénysége miatt nehezen tudott termelési profilváltást végrehajtani. A deklasszáció veszélye fenyegette, s ennek következménye, hogy növekvő félelem, kedvetlenség, elégedetlenség jellemezte a kézműves és kiskereskedői rétegeket. A modern termelési és hitelviszonyok között nehezen vagy egyáltalán nem tudott eligazodni, összefüggéseit nem látta át, így haragja, elkeseredése a kapitalizmus külső reprezentánsai felé fordult, mindenekelőtt a Bécsben nagy létszámban élő zsidóság ellen irányult.

Az iparúzők összefogására, érdekvédelmük megszervezésére kispolgári-iparos mozgalom bontakozott ki. 1880 őszén iparosgyűlések szervezésével megtették az első lépéseket az azonos módon gondolkodók összegyűjtésére. 1881-ben egy *Joseph Buschenhagen* nevű órás, *Ernst Schneider* mechanikus és *Karl Zerboni* egykori tiszt közreműködésével társaság alakult a kézműipar védelmére (*Gesellschaft zum Schutze des Handwerks*), egyelőre még asztaltársaságként vitatva a gazdasági reformok szükségszerűségét és ezzel összefüggésben a zsidókérdést. Az itt gyülekezők hozták létre azután 1882 februárjában az iparúzők első politikai szervezetét, az antiliberális-antiszemita jellegű *Österreichischer Reformvereint* (Osztrák Reformegylet). Az egyesület tagsága — amelynek létszámát az alapítást követően 1000 főre becsülik — elsősorban kis- és közepes nagyságrendű üzletekből, kézművesekből állt, de néhányan az intelligencia köréből is csatlakoztak. *Schönerer* mindjárt kezdetben tagja lett az egyesületnek. Az alapító gyűlésen az egyesület vezetősége nevében *Robert Pattai* ügyvéd terjesztett elő egy programot, amely még szinte teljesen az általánosságok szintjén mozog. Szociális reformokat, egészséges gazdasági és morális bázis létrehozását sürgeti, de szóba került az állampolgár szabadságjogainak elismerése és védelme, a választójog kiterjesztése is. A Reformverein hetilapja *Zerboni Österreichischer Volksfreundja* lett, az osztrák antiszemita sajtó egyik legkorábbi képviselője, amely a Reformvereint túlélve a keresztényszociális mozgalomnak is szócsövévé vált. A Reformverein elnöki tisztét hamarosan *Robert Pattai* vette át, akinek politikai útja a Reformvereintől a keresztényszociális táborba vezetett. Politikai nézeteinek kezdettől fogva meghatározó eleme volt a német nemzeti gondolat és az antiszemitizmus. Ő azonban „államhű” német nacionalista. *Pattai* egyébként sokoldalúan képzett jogász, kortársai szerint ragyogó szónok, a személyes érintkezés során „gentleman”. 1885-ben került be a Reichsratba, 1899-től az alsó-ausztriai tartományi gyűlésbe is beválasztották, 1909-ben a képviselőház elnöke, 1917-től a *Herrenhaus* tagja, 1914-től bekerült a *Reichsgericht*be, azaz a birodalom legfelsőbb bírósági testületébe, miután már néhány évvel korábban annak állandó referense volt. Életének kevésbé megállapodott időszakában többször keveredett személyes konfliktusokba, amelyeket vagy az igazságszolgáltatás útján, vagy párbajokkal intézett el. Mindenesetre pártvezéri babérokra

³⁷ *Oppenheimer* 1905, 58.

aligha pályázhatott, nincs nyoma annak, hogy akár Schönererrel, akár később Luegerrel rivalizálni kívánt volna.³⁸

A nyolcvanas évek elején Schönerer és Pattai a Schönerer-féle Deutschnationaler Verein, illetve az Österreichischer Reformverein révén döntő befolyást gyakoroltak az antiszemita mozgalom fejlődésére. Lueger nem lépett be a Reformvereinba, de látogatta rendezvényeit, politikai meggondolásából jó kapcsolatot tartott annak vezetőivel. Belépésének egyébként éppen az ipari reformerek határozott antiszemita irányvonala volt az akadálya. Ekkor még a demokrata táborhoz tartozott, nem kötelezte el magát az antiszemitizmus mellett, de egyetértett a gazdasági reformok szükségességével. Éppen az ő személyéhez fűződik Schönerer híveinek kiválása a Reformvereinből 1884-ben. Az egyesület többsége Pattaival együtt támogatta Lueger jelölését a Gemeinderatba: úgy vélték, hogy bár Lueger nem osztja a Verein antiszemita nézeteit, a szociális reformok híve, és így közelebb áll ahhoz, mint a liberális ellenjelölt. Schönerer ebben németellenes lépést látott, s híveivel együtt kilépett a Reformvereinből. Válaszul Pattai és a körülötte csoportosuló német-nemzetiek elhagyták a Schönerer-féle Deutschnationaler Vereint, amelynek tagjai voltak. Schönerer és Pattai szakításában jelentős szerepet játszott az előbbi allddeutsch nézeteinek előtérbe kerülése.

A Reformvereinnak az a politikai körülmény adott súlyt, hogy éppen azoknak a rétegeknek a szervezésével foglalkozott, amelyek az 1882. évi választójogi törvény értelmében az 1885-ös Reichsrat-választások alkalmával járultak először az urnák elé, s választásukkal némileg alakíthattak a politikai erőviszonyokon. A Reformverein ugyanis a nyolcvanas évek elején sűrűn megrendezett kézműveskongresszusok révén tagságánál jóval nagyobb tömegeket befolyásolt. Az első ilyen rendezvényt 1881 novemberében szervezték Bécsben, majd a következő években újabb általános, helyi és tartományi szintű ipari kongresszusokra került sor. Ezek a tanácskozásokon határozatokat hoztak a gazdasági szabadság korlátozására — pl. az önálló iparúzők számára kötelező szövetkezetekről, illetve képesítési bizonyítványhoz kötött iparen-gedélyekről —, de szakszerű vitára, tárgyilagos eszmecsere az első időszakban ezek a fórumok még nem képesek. Az 1882 novemberében rendezett II. általános kézműveskongresszus pl. érdemben nem sokat tudott kezdeni az ipari törvény módosítására vonatkozó törvénytervezettel, arra azonban jó volt, hogy a gazdasági szabadság korlátozásának programjával fellépő parlamenti csoportok hivatkozhatnak a kézművestömegek nyomására. 1884 szeptemberében a III. ilyen rendezvény a következő évi Reichsrat-választásokat készítette elő. A kézműveskongresszusok lefolyását a népszenvédélyek felszítása, faji és osztálygyűlölettel fűszerezett heccbeszéd, hangos antiszemita agitáció jellemezte, miközben a tárgyilagos véleményserét, egy reálisan elérhető gazdasági program kidolgozását a hullámzó pártszenvédélyek egyszerűen lehetetlenné tették.³⁹

A felgyülemlett feszültségek esetén robbanása spontán és irányított volt egyszerre. Felfedte a tömegekben rejlő potenciális energiákat, ugyanakkor taszította a radikális módszereket egyaránt elutasító konzervatív és liberális erőket. Így tehát nem jöhetett létre konkrét politikai szövetség a Reichsrat konzervatív szociálpolitikusai és a

³⁸ Hron 1890, 45.; Kuppe 1933, 141.; Sylvester 1928, 28.

³⁹ Waenting 1898. 145 skk.

kézművestömegek között. Ez utóbbiaknak az ösztönösség számos jegyét hordozó radikális fellépése és a két csoportot elválasztó társadalmi válaszfalak mellett tekintetbe kell venni azt a különbséget is, amely vallási tekintetben állt fenn a hívők katolikus arisztokraták és a vallási tekintetben ekkor még jórészt közömbös ipari reformerek között. A nagyvárosi kispolgárság a liberális érában eltávolodott az egyháztól, szemléletét a liberális szabadelvűség befolyásolta, amelytől a nyolcvanas évek elején már elszakadóban volt ugyan, de a valláshoz való visszafordulás még nem történt meg. A katolikus ügy az évtized első felében még nem keltett tömeges visszhangot a Reformverein híveinek körében.⁴⁰

A kézműveskongresszusok szervezője és motorja *Ernst Schneider*, a Reformverein helyettes elnöke volt. Schneider a korai kispolgári antiliberalis-antiszemita mozgalom központi figurája, aki fontos összekötő kapocs az arisztokrata katolikus-konzervatívok és az antiszemita tömegmozgalom között. Személy szerint 1882-től Vogelsanggal állt kapcsolatban, és őt informálta a kézművesréteg helyzetéről, hangulatáról. Később a keresztényszociális párt ismert vezetője, de nem számított a pártelithez. Egyéniségében ellentétes vonások keverednek: kitűnően képzett, több nyelvet beszélő mechanikus, aki különösen az asztronómiai, geodéziai és orvosi precíziós műszerek specialistájaként elismert szaktekintély. Kiváló szervezőképességét a kézműveskongresszusok és az ipari szövetkezetek antiszemita szellemben történő újjászervezése, valamint a keresztényszociális népgyűlésekre való mozgósítás érdekében használta fel. Ugyanakkor hangos, közönséges modorú, az extrém faji antiszemitizmus híve, s ezt a nézetét agitatív módon képviselte. 1889-ben Landtag-, 1891-ben Richsrat-képviselővé választották. Párton belüli vetélytársaira rendkívül féltékeny. Gátlátalansága a századforduló után szalonképessé szelidülő keresztényszociális vezetők számára kezdett terhessé válni, s ezért Schneidert és a hozzá hasonló figurákat igyekeztek kiszorítani a vezetésből.⁴¹

A Reformverein a nyolcvanas évek második felében mindjobban szétesett, és tevékenysége lassan meg is szűnt, átadva helyét az antiliberalis tábor összefogására irányuló újabb szervezkedési kísérleteknek. Az Österreichischer Reformverein funkcióját lényegében a mozgásba lendült kispolgári elemek összefogásában, a politikai és szociális érdekeik egyeztetésére, valamint az érdekképviselői szervezeti kereteinek kiépítésére irányuló első lépések megtételében foglalhatjuk össze. E szervezet demonstrálta, hogy megkezdődött a kispolgári rétegek politikai öneszmélésének folyamata.

C) KARL LUEGER KÖZÉLETI ÉS POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE A BÉCSI DEMOKRATÁK ÉLÉN AZ 1880-AS ÉVEKBEN

Dr. Karl Lueger, a keresztényszociális párt majdani vezére, 1872-ben lépett a közélet színterére. A liberálisok táborából indult, de hamarosan a demokraták körében található. A hetvenes évek eleje az osztrák liberalizmus gazdasági és politikai virágkora, Bécs a liberalizmus fellegvára. Itt a liberális uralom sokkal hosszabb ideig

⁴⁰ Knoll, R. 1973, 974—975.; Skalník 1954—55.

⁴¹ Boyer 1974, 358.; Lewis 1977, 100—101. A 80-as években folytatott tevékenységével foglalkozik: Quigley 1978.

tartott, mint az országos politikában: 1861 júniusától 1895 májusáig a Gemeinderatban a liberális többség volt a meghatározó elem. A liberális tábor azonban nem egységes, ezen belül jól elkülönülő csoportot alkottak a demokraták.

A demokrácia sem mint eszmeáramlat, sem mint pártpolitikai mozgalom nem tekinthető az osztrák politikai közélet számottevő tényezőjének. A demokraták csoportja kifejezetten bécsi pártocska, a birodalmi főváros határain túl nem volt táptalaja. Hagyományai az 1848-as eseményekben gyökereztek, a demokraták idősebb generációjának a forradalom még ifjúkori személyes élményt jelentett.⁴²

A *Mittelpartei* (Középpárt) néven ismeretes liberális többség és a demokrata kisebbség között politikailag jelentős különbség mutatkozott, amennyiben a demokraták a választójogi rendszer reformja, a választójog kiterjesztése érdekében léptek fel. Ausztriában 1907 előtt nem volt általános, egyenlő választójog, így a század utolsó negyedében a közélet minden országos és helyi fóruma heves választójogi vitáktól volt hangos. A feltörekvő politikai erők a hatalom megszerzésének elengedhetetlenül fontos előfeltételét látták az általános választójog bevezetésében. A birodalmi fővárosra érvényes választójogi törvény három választási kúriát állított fel, amelyek mindegyike negyven képviselőt küldött a városi tanácsba, függetlenül attól, hogy az egyes választótestületekben mennyi a szavazásra jogosultak létszáma.

Az első választótestületben szavaztak a legtöbbit adózó föld- és háztulajdonosok, akiknek föld-, illetve házadója legalább 500 Ft-ot tett ki. Ide tartoztak továbbá a legmagasabb kereseti vagy jövedelemadót fizető polgárok 100 Ft vagy ennél magasabb adóval. A második kúriához tartozott minden 500 Ft alatt adózó föld- és háztulajdonos. Adójuk alsó határát 10 Ft-ban szabták meg. Ugyancsak itt szavaztak a katonatisztek, papok, a doktori fokozattal rendelkező értelmiségiek, a hivatalnokok és a tanítók meghatározott kategóriái.

Végül a harmadik kúria a 100 Ft-nál alacsonyabb kereseti- és jövedelemadót fizetőket és azokat fogta össze, akik szavazati joggal rendelkeztek, de sem az első sem a második választótestület kritériumainak nem feleltek meg.⁴³ E szisztéma ismeretében nem meglepő, hogy a demokraták választóinak zöme a vagyoniilag gyengébb elemeket tömörítő harmadik kúriából került ki. Kevés számban akadt még támogatójuk a második kúriában, de egyáltalán nem kaptak szavazatokat az elsőben.⁴⁴

A *Mittelpartei* mérsékelt liberális elemei mindenekelőtt a nagytőke, illetve a nagyburzsoázia érdekeit képviselték, a választójogi privilégium megtartásához személyes érdekük fűződött. A liberálisok és a demokraták között jól érzékelhető nézetkülönbségek mutatkoztak. A demokraták szót emeltek a szociális problémákkal küzdő alsó-középosztályok érdekében, és bizonyos megértéssel viseltettek a „gazdaságilag gyenge” társadalmi rétegek iránt. Átfogó és kiforrott gazdasági programmal azonban nem rendelkeztek.

A demokrata tábor nem volt egységes, ami negatív módon befolyásolta politikai hatékonyságát. 1873-ban megkísérelték ugyan, hogy akcióképességük fokozása érdekében központi demokrata szervezetet hozzanak létre, de az 1873-as gazdasági

⁴² A demokraták nevezetesebb képviselői: Ferdinand Kronawetter, Anton Kreuzig, Friedrich Dittes, Franz Löblich, Johann Steudel, Johann Schrank, Ignaz Mandl és Karl Lueger. Vö.: *Burger* 1952, 12.

⁴³ *Czeike* 1962, 17.

⁴⁴ *Burger* 1952, 13.

összeomlás átmenetileg bénítólag hatott a politikai tevékenységre is. Ennek következményeként az 1873-ban még mintegy 1400 főt számláló központi demokrata szervezet, a *Demokratische Gesellschaft* (Demokrata Társaság) 1876-ra erősen megfogyatkozott, taglétszáma alig haladta meg a kétszázat.⁴⁵

A demokrata mozgalom bázisa Bécs III. kerülete, az ún. Landstraße, amely akkoriban még inkább külvárosnak minősült a Wien folyócska és a Duna-csatorna között. A III. kerület a múlt század hetvenes éveiben a főváros politikailag legaktívabb kerületének számított, ahol liberális, demokrata és katolikus-politikai szervezetek egyaránt működtek. Ebben a kerületben kezdte politikai pályafutását 1872-ben Karl Lueger, a keresztényszociálisok majdani vezetője. E helyen néhány biográfiai adalékkal és politikai indulásának rövid összefoglalásával kezdjük meg a keresztényszociális vezető bemutatását, akinek egy amerikai történész szerint politikai pályafutása során sikerült összeházásítania „a hátrafelé mutatót az előrehaladóval, az alul levőt a fentivel, aki a liberalizmus ősi és modern ellenségeit egybefogta egy sikeres politikai támadásra annak központi bástyája, Bécs városa ellen”.⁴⁶

A keresztényszociálisok vezére maga is azoknak a „kis emberek”-nek a köréből emelkedett ki, akiknek gazdasági és politikai felemelését hirdette pártja legfőbb céljaként. Karl Lueger 1844 októberében született Bécsben. Apja a Mária Terézia császárnő alapította híres bécsi Theresianum altisztje, majd a Politechnikai Intézet alkalmazottja. Anyja és két húga egy trafik fenntartásával foglalatoskodtak. Lueger biográfusai kiemelik az anya erős egyéniségét, akinek irányító akarata az egész családot kormányozta és Lueger pályaválasztásában is érvényesült. Középiskolai tanulmányait a Theresianumban végezte. Az intézmény, amelynek számos magyar diákja és tanára is volt, eredetileg a birodalom nemesi ifjúságának képzésére szolgált. 1849-ben azonban Ferenc József megszüntette annak kizárólag nemesi jellegét, majd azt is megengedték, hogy a kerületben lakó fiatalok bejáró diákként gimnáziumi tanulmányokat végezhesenek ott. A Luegeréhez hasonló kispolgári környezetből érkező fiatalok száma igen csekély a híres intézményben. A Theresianum után tanulmányait a bécsi egyetem jogi karán folytatta. Diákévei a porosz—osztrák hegemoniális küzdelem döntő időszakára estek, utolsó szakmai vizsgáit a porosz—francia háború előestéjén tette le kiváló eredménnyel. Politikai ambíciói már az egyetemi években megmutatkoztak, de az egyetemi ifjúságot magával ragadó német nacionalizmus Lueger számára nem jelentett vonzó cselekvési programot. Az uralkodóház iránti lojalitását és osztrák patriotizmusát a szülői házból hozta, s e két érzéshez egész életében hűséges maradt. A Theresianumban eltöltött évek nem a hagyományokkal való szembefordulás, hanem a velük való együttélés irányába befolyásolták.

Amikor Lueger 1872-ben megjelent a Landstraße politikai színterén, ott három szervezetben kínálkozott cselekvési lehetőség számára: létezett egy erős liberális csoport *Bürgerklub* (Polgárklub) néven *Franz Khunn*-nak, Bécs első polgármester-helyettesének vezetésével. A demokratákat a 48-as *Ignaz Krawani Deutschdemokratischer Verein*ja (Németdemokrata Egyesület) fogta össze, s ő adta ki az egyesület sajtóorgánumát, a helyi politikában számottevő *Konstitutionelle Vorstadtzeitung*ot. A

⁴⁵ Boyer 1981/b, 190.

⁴⁶ Schorske 1967, 356

politizáló katolikusok a *Katholisch-politisches Kasinó*ban (Katolikus-politikai Kaszinó) gyülekeztek. Lueger kezdetben Krawani demokratáihoz közeledett, s itt ismerkedett meg *Ignaz Mandl* fiatal zsidó orvossal, akinek néhány évig barátja és harcostársa lett, és aki politikai fejlődésére is nagy hatást gyakorolt. Mandl hamarosan szakított Krawanival, aminek okát Krawani autokratikus vezetési módszereivel magyarázta. 1872 júniusában megalapította az *Eintracht* (Egyetértés) nevű rivális demokrata szervezetet, amely nyolc fővel indult, de hamarosan háromszázra gyarapodott a tagok száma. Mandl *Eintracht*-ja a bécsi demokraták második nemzedékének indulását reprezentálja, akiknek egy része később a keresztényszociális táborhoz csatlakozik. Lueger, aki szintén a kilépők között volt, szoros kapcsolatot tartott Mandl szervezetével, de elhatározta, hogy a kerület legerősebb politikai pártjában, a liberális *Bürgerklub*ban próbál teret nyitni a demokratikus előrenyomulás számára. Felvételért folyamodott tehát, s maga Khunn javasolta mint tehetséges, nagy politikai karrier előtt álló fiatalembert.⁴⁷

1875 tavaszán a *Landstraße II.* kúriája, az ún. *Intelligenzwahlkörper* jelölte a bécsi városi tanácsba, ahol Lueger ezúttal nem sokáig maradhatott, s csak 1878-tól lett folyamatosan tagja a *Gemeinderat*nak, ahol éveken át hatalmas tapasztalatot és kitűnő áttekintést szerzett a municipális igazgatás területén.

A *Bürgerklub* szépreményű delegátusa első alkalommal azért távozott idő előtt a városi tanácsból, mert igen hamar összeütközésbe került a *Mittelpartei* politikai irányvonalával, sőt személyesen *Cajetan Felder* polgármesterrel is. Erre az adott okot, hogy Lueger a *Gemeinderat*ban teljes erővel támogatni kezdte a városi igazgatással elégedetlen tanácsosok kicsiny csoportját, akiknek szószólója az energikus, fanatikus, ügyesszavú s a *Gemeinderat* nyugalma felkavaró *Ignaz Mandl*. Mandl elsősorban igazgatási és költségvetési kérdésekben bírálta a városvezetés tevékenységét, bizonyos szabálytalanságokat fedezett fel a kommunális gazdálkodásban, és ezeket — valódi jelentőségüket eltúlozva — a sajtóban és a közélet egyéb fórumain is megszégyesítette. Luegerrel együtt mindenütt korrupciót fürkészték, és „leleplező” akcióba kezdtek. Tevékenységük nyomán vizsgálatok, becsületsértési perek követték egymást, hónapokon át foglalkoztatva a bíróságokat és a közvéleményt.⁴⁸ A liberális lapok Luegert „*Gemeineskandelmacher*”-nek, „*Kommunaldetektiv*”-nek nevezték, elítélték mértéktelen ambícióját és karriervágyát. Az egyik városi tanácsos egyenesen új „*Herostratos*”-t látott benne. A hetvenes évek közepétől Lueger, Mandl, *Geßmann* és még néhányan alkották a városi tanácsban az ún. antikorrupcionista irányzatot, amely támadta a liberális oligarchia monopóliumait és a város vezetését. A támadások csak részben jogosak, ugyanakkor az antikorrupcionista leleplezései esetenként indokolatlan vádaskodásnak bizonyultak, szóbeszédre épültek, és a kirendelt vizsgálóbizottság nem tudott komoly visszaélések nyomára bukkanni. A liberális városvezetés pénzügyi és adópolitikai irányelveit természetesen lehetett vitatni, szándékos pazarlásról vagy a város vezetőinek korrupct ügyművéséről azonban mégsem beszélhetünk. A költségvetés krónikus deficitje az adópolitika tökéletlenségén, a vállalkozói tőke elégtelenségén kívül azokkal a hatalmas, főként

⁴⁷ *Kuppe* 1933, 26.; *Ninker* 1947, 13—14.

⁴⁸ *Ninker* 1947, 14—15, 20., 31. skk.; *Kuppe* 1933, 27.

infrastrukturális beruházásokkal függött össze, amelyek nélkülözhetetlenek voltak Bécs modern nagyvárossá fejlődése szempontjából.

Amikor a magát előszeretettel antikorrupcionistaának nevező csoport akcióba lépett, a város élén *Cajetan Felder* személyében a XIX. század második felének legjelentősebb polgármestere állott. Képzettségét tekintve jogász, de rendkívül sokoldalú. Nem idegenek tőle a természettudományok, különleges nyelvtelhetség, aki számos európai és elő-ázsiai nyelvet beszélt, többek között csehül és magyarul is tudott. Utazásaival kapcsolatos földrajzi munkásságával az akadémiai tagságot is kiérdemelte. Több híres gyűjtemény tulajdonosa, aki sokoldalúsága alapján kapta a „polyglotter Bürgermeister” jelzőt.

Felder 1861-től polgármesterhelyettes, 1868 és 1878 között a város polgármestere. Széles látókörű, célszerűsége törekvő, kompromisszumokra kevésbé hajló szuverén egyéniség, s ezek a tulajdonságai kommunálpolitikai tevékenységében is tükröződnek. Nagyvonalú és koncepciózus létesítmények egész sora s a municipális ügyintézés korszerűsítése fűződik tevékenységéhez. A város pénzügyi helyzetének romlását ő sem tudta feltartóztatni, a korrupció ellen ő maga is erőteljesen fellépett. Tisztakezűségéhez, becsületességéhez nem fért kétség, a magisztrátus becsülete megőrzésének elsőrendű fontosságot tulajdonított. Vezetési stílusát olykor autokratikus vonások jellemezték, a városi vezetésen belül a végrehajtó hatalomra helyezte a hangsúlyt, a Gemeinderat testületének nem engedett kellő mozgásteret. Ez a testület fiatalabb tagjaiban visszatetszést, sőt elégedetlenséget keltett, s részben okkal, részben ok nélkül igen éles szembenállást eredményezett. A népszerűség-hajhászás idegen volt tőle, környezetéhez való viszonyát azon alapelve határozta meg, hogy inkább népszerűtlenül, mint hamisan („lieber unpopulär als unwahr”).⁴⁹ Részben erényei szolgálták gyengeségeinek forrásául. Egy olyan időszakban, amelyben az érdekek ütközése különösen erőteljes, nagyobb szükség van a kompromisszumokra. Felder inkább leköszönt hivatalából, mint hogy egyezkedjen. Polgármestersége utolsó éveinek éppen az a tragikuma, hogy valójában kitűnő képességekkel, nagy tekintéllyel, hatalmas energiával rendelkezett ahhoz, hogy az átmeneti korszak nehézségeivel megbirkózzon, ezeket a konstruktív energiákat azonban kivonta a közéletből, mert képtelen volt arra, hogy a tömegpolitikai igények jelentkezésének időszakában alkalmazkodjon valamilyen az új korszak követelményeihez. A küzdőteret másoknak engedte át, amivel kétségtelenül gyengítette a liberálisok pozícióit, hiszen személye vitathatatlan tekintélye révén eleve jelentős összetartóerőnek bizonyult. Visszalépését a még jelentéktelen ellenzék kétségtelen győzelemként értékelhette.

Lueger 1878-ban — Felder leköszönése után — került vissza ismét a Gemeinderatba, ezúttal a Landstraße kerület III. választótestületének küldöttként. Ebben kifejeződött az időközben végbement erőteljesebb polarizáció a Mittelpartei és a demokraták ifjabb nemzedéke között. Az *Intelligenzwahlkörpernek* nevezett II. kúria nem értett egyet Lueger politikájával, itt tehát Lueger nem remélhetett támogatást. Ezért fordult a III. kúria kis adófizetőihez, akik szorongatott anyagi helyzetük miatt érzékenyebben reagáltak a városi vezetés pazarlásáról, a csalásokról és korrupciókról szóló hírekre. Választási agitációja során ezt jó érzékkel kihasználva a községtanács legfontosabb feladataként jelölte meg a város bevételeinek „hű és lelkiismeretes

⁴⁹ *Kuppe* 1933, 31., 49.; *Felder* 1964, 372., 374., 383.; *Czeike* 1974, 316.

kezelését”,⁵⁰ a lakosság érdekeinek védelmét a monopolisztikus helyzetben lévő szolgáltatóvállalatok kizsákmányolásával szemben. Lueger a hetvenes évek második felében kezdte el a kerületről kerületre, gyűlésről gyűlésre járást a kisemberek felvilágosítása, azaz lényegében választási bázisszerzés érdekében. Visszakerülése a Gemeinderatba e politika eredményességét bizonyította.

Luegerben nagyon korán megérlelődött a vágy, hogy Bécs polgármestere legyen. 1881-ben már megpályázott egy megüresedett polgármester-helyettesi pozíciót, de a választás során a liberális jelölt kapta meg a többséget. A Mittelpartei elég erős volt ahhoz, hogy 1861 és 1895 között valamennyi polgármestert és a helyetteseket is a liberálisok közül állítsa ki. A liberális többség elleni első nagy támadások időszakában Lueger és Mandl főként a kritikára összpontosított, s nem törekedett arra, hogy alternatív programot adjon a liberális városi adminisztráció irányvonalával szemben. A hetvenes évek végén ebben a vonatkozásban némi előrelépés történt, programépítésre törekedve Mandl inkább teoretikus irányba tájékozódott, Lueger pragmatikusabb utat követett.⁵¹ Hamarosan nemcsak a városi vezetéssel, hanem a liberális alapelvekkel is mindinkább szembekerült, s eltávolodott azoktól a demokratáktól, akik, jóllehet bírálták a liberális városvezetés egyes intézkedéseit, politikai módszereit, nem állt szándékukban, hogy teljesen elszakítsák a liberalizmushoz fűző köteleket. Így történt, hogy amikor 1884-ben az újabb községtanács-választás napirendre került, Lueger — mint ahogy korábban említettük már — az antiszemita ipari reformerektől kapott jelentős támogatást.⁵² 1884-ben a Gemeinderat-, 1885-ben a Reichsrat-választások érdekében az antiszemita és a demokraták egy része között formális együttműködés alakult ki. Az új városi tanácsba 18 antiliberalis demokrata került, közülük 12 volt szoros kapcsolatban Luegerrel és egy szerepelt hivatalosan is antiszemita-ként. Az ún. Lueger-féle demokraták közül sokan a nyolcvanas években verbuválódtak, közvetlen szálak nem fűzték őket a régi demokrata tradíciókhoz, mint ahogy magát Luegert sem. Elsősorban ezek az újonnan érkezettek azok, akik az évtized végén majd követik őt az antiszemita táborba.⁵³

A feltörekvő erők útkeresése, erőviszonyainak változékonysága, a szilárd szervezeti keretek hiánya Lueger közéleti pályáján ugyancsak nyomon követhető. Bár hivatalosan demokrata jelöltként indult a Gemeinderat- és a Reichsrat-választásokon, sikerét túlnyomórészt az antiliberalis-antiszemita erők támogatásának köszönhette. Ugyanakkor a választógyűléseken mondott programbeszédeiben a felekezetek egyenjogúsága mellett foglalt állást, tagadta, hogy a hit bármiféle különbségét elismerné keresztények és zsidók között. Ezt a felemás helyzetet azonban nem lehetett sokáig fenntartani, és Lueger maga is csak a frontok tisztázódására várt. A Reichsratban a *Ferdinand Kronawetter* vezette demokrata csoporthoz csatlakozott, de már nem a régi elkötelezettséggel, mert megérlelődött benne az elhatározás, hogy majd az erősebb mozgalom mellé áll. Azonban 1885-ben még nem lehetett biztonsággal megjósolni, vajon a demokrata vagy az antiszemita tábor lesz-e az.⁵⁴

⁵⁰ *Ninker* 1947, 44., 56—57.

⁵¹ *Részletesen tárgyalja Boyer* 1981, 193—196.

⁵² *Ninker* 1947, 106., 143.; *Österreichischer Volksfreund* 1884. április 27.

⁵³ *Boyer* 1981/b, 215—216.

⁵⁴ *Schorske* 1967, 360.

Az 1885. évi Reichsrat-választás egyébként jelentős állomás Lueger politikai pályáján, hiszen ekkor került be első alkalommal a Birodalmi Tanácsba Bécs Margaretten kerületének képviselőjeként. Ez a kétségtelen politikai siker növelte személyes tekintélyét hívei körében, de ami ennél jelentősebb, újabb és magasabb szintű küzdőteret nyitott számára a liberalizmus ellen indított harcához. Az 1885-ös választásoktól kezdve valamennyi politikai pártnak számolnia kellett az ún. „fünguldenmännerekkkel”, a választási cenzus alsó határára utaló „ötforintos emberek” jelenlétével, akik már az első alkalommal lehetővé tették, hogy néhány antiliberális agitátor — Lueger, Pattai és Geßmann — képviselői mandátumhoz jusson. Ez egyben bizonyosága annak, hogy a közéleti pályájuk kezdetén még csak potenciális bázissal rendelkező antiliberális ellenzékieknek már sikerült megindítaniok azt a politikai gépezetet, amely egyre jelentősebb társadalmi erőket lendít majd mozgásba.

D) A KLÉRUS AZ OPPOZÍCIÓ ÚTJÁN

A keresztényszociális párt és a klérus szövetsége a pártalakulás évtizedében lényegileg azt jelentette, hogy a klérus jelentős része a párt szolgálatába állt, s mintegy pótolva a hiányzó pártapparátust, hatalmas agitációs és szervezési tevékenységet fejtett ki, tudatosan vállalta a direkt politizálást, egyértelműen elkötelezte magát a párt mellett, s tette mindezt egyházi feljebbvalói rosszallása, esetenként tilalma ellenére, az engedelmesség parancsának megszegését kockáztatva. A keresztényszociális táborba áramló és ott aktív szerepet játszó egyházi személyek ugyanis — néhány kivételtől eltekintve — az alsóklérushoz tartoztak. A keresztényszocializmusra vonatkozó irodalom azonban a legutóbbi időkig megmaradt az általános megállapítások szintjén, s csak az újabb keletű amerikai kutatások eredményeként állnak rendelkezésre részletesebb tényfeltáró, okelemző, a klérus magatartásának gazdasági, politikai, sőt szociálpszichológiai motivációit bemutató tanulmányok. Vállalt feladatunk megoldása megkívánja az eddig elért eredmények felhasználását.

A keresztényszociális mozgalom a kibontakozásának első időszakában főként Bécsre és Alsó-Ausztriára korlátozódott, itt van a párt tulajdonképpeni bölcsője. Ebben a térségben bontakozott ki az alsópapság szokatlan, addig soha nem tapasztalt politikai, közéleti aktivitása is. Az egyházi hierarchián belül az alsóklérushoz tartoztak a káplánok, a katonai és fogházi lelkészek, az apácakolostorok papjai, a házikáplánok, hitoktatók, a szerzetes papok egy része. Az alsópapság számban és anyagiakban legerősebb csoportját az önálló parókiával rendelkező falusi és városi lelkészek, a vidéki esperesek jelentették. A hierarchia csúcsán Alsó-Ausztriában Bécs érseke, Sankt-Pölten püspöke, a káptalanok magasabb rangot viselő kanonokai álltak, továbbá ide sorolhatók a rendházak előljárói, akik között hatalom és méltóság dolgában jelentős különbség figyelhető meg a 11 ún. „nagy alapítvány” (pl. Melk, Göttweig, Heiligenkreuz, Klosterneuburg stb.) apátjainak javára. A bécsi teológiai fakultás professzorai és a sankt-pölteni papi szeminárium előljárói természetesen szintén ebbe a kategóriába tartoztak.⁵⁵

A papság szövetkezése a keresztényszociális párttal nem hirtelen bekövetkező, előzmények nélküli lépés. A kilencvenes évek erősen politizáló időszakát a nyolcvanas

⁵⁵ Lewis 1977, 41—42.

évek hosszú erjedési periódusa előzte meg. Ekkor kerültek felszínre és kaptak hangot a papság anyagi-szociális, ideológiai-kulturális és társadalmi-politikai természetű sérelmei. Ezek a problémák lényegében véve az egyháznak a polgári átalakulás következményeként erősen megváltozott társadalmi pozíciójában, valamint a kettős forradalom és a tudományos-technikai fejlődés eredményeinek az emberek gondolkodására, világszemléletére, életvitelére gyakorolt hatásában gyökereznek. A klérus a nyolcvanas években még nem lépett a politikai szervezkedés útjára, de már ekkor tevékenykedett egy aktív csoport, amely kifejezésre juttatta a papság rendi sérelmeit és kereste azok orvoslásának módját. Ez a társaság csatlakozott az évtized végén a keresztényszociális erőkhöz, mozgósítva az alsópapság szélesebb rétegeit, és együttesen töltötték be a pártszervezésben azt a fontos szerepet, amelyre az előbbiekben hivatkoztunk, és amelyet a továbbiakban bizonyítani kívánunk. Az alsóklérus sérelmei, gondolkodásmódja, követeléseai mindenekelőtt a *Correspondenz-Blatt für den katholischen Clerus Oesterreichs* alapján ismerhetők meg. Ez a ma már forrásértékű kléruslap havonta kétszer jelent meg, első számát 1882. április 5-én adták ki. Alapításában és fenntartásában fontos szerepet vittek a Bécs közvetlen közelében fekvő klosterneuburgi ágostonrendiek. Aktivitásukat részben azzal a gyakorlattal lehet magyarázni, hogy az alapítvány tagjai kezdettől fogva mindig részt vettek lelkesítő teendőik ellátásában, ami lehetővé tette számukra, hogy folyamatos áttekintéssel rendelkezzenek mind a papság, mind pedig a hívők helyzetéről és a lelki gondozás során jelentkező problémákról.⁵⁶

A lap első száma hat pontban foglalta össze a célokat és a feladatokat, ezek között azonban politikai vagy nemzeti kérdésekre utaló pontok nem szerepeltek. Csakis a papi rend anyagi és szellemi érdekei mellett kívánt fellépni, a papság informálása, munkájában, harcában való támogatása volt a célja. Mivel azonban a papság problémái mélyen benne gyökereztek a kor társadalmi-politikai valóságában, így a klérus szócsövének szerepét vállaló lap, ha nem is elsődlegesen politikai orgánium, a politikát semmiképpen sem kerülhette ki. Sőt az eszmei alapállását tekintve konzervatív lap a papságot érintő kérdések tárgyalása közben olyan radikalizmussal bírálta a világi és az egyházi hatóságokat, hogy néhány papi szemináriumból kitiltották, és akadtak püspökök, akik a nekik szánt tiszteletpéldányt visszaküldték.⁵⁷ A *Correspondenz-Blattot* 57 éves fennállás után 1939-ben szüntették be. A lapalapítás a nyolcvanas évek elején sikeresnek bizonyult, az előfizetők száma emelkedett, elérte a hétezeret, ami azt jelentette, hogy az ausztriai papság közel egyharmada rendelte meg.⁵⁸

Az alsópapság elégedetlenségének és nyugtalanságának anyagi természetű oka a fizetéssel és az előlépéssel kapcsolatos. Az ausztriai papság javadalmazásának meglehetősen bonyolult kérdése II. József szekularizációs intézkedéseire megy vissza, az 1880-as években a kongruavita során került előtérbe. A kongrua a lelkészeknek az állam részéről törvényben biztosított fizetési minimum, amely a jelzett időben még változatlanul a II. József által meghatározott összeg. Különösen azok a papi rétegek kerültek nehéz helyzetbe, amelyeknek sem javadalmuk, sem önálló parókiájuk nem volt. Főképpen a segédlelkészek rétegének jelentette az egyetlen biztos jövedelmi

⁵⁶ A lapról l. *Kallinger* 1974.

⁵⁷ Uo. 86.

⁵⁸ *Boyer* 1974, 338.

forrást a kongrua. A papság évek óta követelte a kongrua szabályozását, de ehhez még a konzervatív lapok sem nyújtottak kellő támogatást. A kongrua mellett egy sor más, a papság anyagi helyzetét érintő kérdés várt volna még rendezésre, pl. az alapítványok, a patronátus stb., de ezek tárgyalását nem tekintjük feladatunknak. A kongruakérdésnek mint a legáltalánosabb és legtöbb lelkészt érintő problémának említésével is inkább csak jelezni kívánjuk az alsóklérus anyagi gondjainak természetét. A *Correspondenz-Blatt* alapításától kezdve nagy teret szentelt e kérdésnek, és sürgette annak megoldását. Ha figyelembe vesszük, hogy Ausztriában egy felnőtt férfi számára a 70-es, 80-as években a minimális megélhetési összeg ipari-városi területen 350—400, vidéken 200 Ft, akkor a lelkészeknek járó 400 és a segédlelkészeket megillető 200 Ft-nyi kongrua valóban elégtelen vagy csak nagyon szűkös megélhetést tett lehetővé. Nem csoda, ha sok páp nyomasztó aggodalommal nézett az öregség vagy betegség elébe.⁵⁹

1885-ben új kongruatörvényt fogadtak el, amely több vonatkozásban javulást hozott, mindenekelőtt 500 Ft-ra emelte fel a kongrua összegét, nem tisztázott azonban valamennyi rendezésre váró kérdést. A kormány várakozásával ellentétben a papság nem nyugodott meg, ellenkezőleg: még határozottabban terjesztette elő javaslatait a magasabb alapfizetést, a megfelelő nyugdíjjaradékos és a rendezetlen ügyek végleges tisztázását követelve.

Kérdés, hogy reálisak voltak-e 1885 után is a *Correspondenz-Blatt*-ban és a petíciókban felsorakoztatott panaszok. J. Boyer szerint ekkor már bizonyos mértékig túlzottak a papság szegénységére vonatkozó megállapítások. Különösképpen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a hitoktatással, szertartási teendők ellátásával a kongrua mellett rendszeres kiegészítő jövedelemre lehetett szert tenni, s ezzel együtt egy lelkész jövedelme 750—800 Ft körül mozgott, ami már meghaladta egy négytagú munkáscsalád megélhetési minimumát.⁶⁰ A papság azonban nyilvánvalóan nem a munkások jövedelméhez viszonyította a sajátját, hanem a diplomások ugyancsak államilag dotált kategóriáival vetette össze, mindenekelőtt a hivatalnokokéval és a tanárokéval. Különösen fájalták, hogy a népiskolai tanítók, akik nem rendelkeztek felsőfokú képesítéssel, kb. ugyanannyi vagy több fizetést kaptak, mint amennyi a kongrua összege volt. Papok és tanítók között a liberalizmus térhódítása óta hivatási rivalizálás folyt, mivel a korábbi időkhez képest megnőtt a tanítók tekintélye és társadalmi megbecsülése. Az anyagi és egyéb feszültségeket az esetek többségében világnézeti konfliktusok is tetézték, mivel a tanítók a liberális korszakban erőteljes antiklerikális irányvonalat képviseltek, ugyanakkor a klérus a liberális iskolatörvények megváltoztatásáért lépett fel.⁶¹ Újabb sérelmezett terület volt a kinevezések és előlépések ügye. Itt alapjában véve az egyházi hatóságok illetékesek, az alsó-ausztriai parókiák több mint egyharmadának betöltésénél azonban az állam ajánlási joggal rendelkezett, s a harcias, a kellemetlenkedő papokkal szemben olykor érvényesítette ezt a jogát.⁶² A felsóklérushoz tartozók kinevezésében az államnak szélesebb jogköre volt. A papság aktívabb része, különösen az elégedetlen fiatalok túlságosan nagynak érezték az

⁵⁹ Kallinger 1974, 74.

⁶⁰ A papság anyagi ügyeit és szociális helyzetét elemzi Boyer 1974; Kallinger 1974.

⁶¹ Lewis 1977, 43—44, 52—57., 61, 63.

⁶² L. Schober 1976.

államtól való függőséget mind anyagi területen, mind az előléptetés kérdésében. Anyagi helyzetüket a státusmegbecsülés mértékének tekintették, jövedelmük alakulásából társadalmi és intellektuális rangjuk nemkívánatos csökkenését olvasták ki. Anyagi javaikért folytatott harcuk egyben a státus becsületének és rangjának helyreállításáért is folyt.

A papságot mozgató frusztrációs élmény lényeges összetevője az ideológiai-kulturális területen bekövetkezett szerepvesztés, befolyásuk visszaszorulása. A liberális iskolatörvények az oktatást az állam ellenőrzése alá helyezték, meghatározták a tananyagot és azokat a normákat is, amelyeket az ifjúság nevelésében az állam érvényesíteni kívánt. Ezek a törvények 1868-ban és 1874-ben egy-egy harciasabb püspök látványos ellenállását váltották ki, s szervezkedésre ösztönözték a konzervatív-katolikus arisztokratákat az egyház jogainak védelmében. A *Correspondenz-Blatt* cikkei alapján nyilvánvaló, hogy a papság a megváltozott történelmi időben továbbra is ragaszkodott tradicionális szerepéhez az oktatás és nevelés területén, a kultúra közvetítésének és ellenőrzésének kérdésében. Követelései ezért irányultak a liberális iskolatörvények ellen. Ezen a területen a papság nem küzdött egyedül. A laptól ugyan függetlenül, de ugyanazért az ügyért ugyanabban a szellemben sürgetett perújrafelvételt a nyolcvanas években a katolikus-konzervatívok már bemutatott csoportja. Különösen erős nyomás nehezedett a kormányra a tiroli konzervatívok részéről. Az ő álláspontjukat is tolmácsolta az a nagy vihart kavaráó 1888-as Liechtenstein—Rapp-féle iskolatörvény-javaslat, amelyről más összefüggésben szólnunk majd. Az egyház befolyásának visszaszorítása az iskolákban, éppen a nyolcvanas években, különösen nagy erővel folyt Franciaországban, ahol a harmadik köztársaság megszilárdulását követően 1880 és 1886 között antiklerikális szellemű felvilágosult törvények sorával vetették meg a korszerű iskolarendszer alapjait.⁶³

Az egyház ideológiai-kulturális hatásának csökkenése nem kizárólag az oktatás-nevelés területén elszenvedett pozícióvesztés következménye volt, hanem azzal is összefüggött, hogy elutasította a liberális kultúra értékeit, az irodalom és a modern képzőművészeti alkotások szellemét összeegyeztethetetlennek tartotta a valláserkölcscsel. Kultúraszemléletében csaknem változatlanul érvényesült IX. Pius pápa Syllabusának a modern koreszméket tagadó álláspontja. Ezzel a szellemi habitussal mindenekelőtt azokat a rétegeket idegenítette el magától, akik a kulturális és tudományos közvélemény formálói lehettek: az intelligenciát. A *Correspondenz-Blatt*ban éveken át publikált gondolatok a katolikus kongresszusokon határozatok és programok formájában jelentkeznek majd.

A történelmi és társadalmi változások elkerülhetlenné tették a polgári állam számára, hogy végérvényesen a saját hatáskörébe vonjon egy sor olyan jogkört, amely korábban az egyházé volt, annak társadalmi és közéleti befolyását növelte. 1867 után az egyház nem számíthatott az uralkodó támogatására sem, mert Ferenc József birodalmi érdekből kitartott a Monarchia mérsékelt alkotmányos irányvonala mellett. Az egyház és a papság társadalmi súlyának csökkenése, közéleti befolyásának visszaszorulása és ennek felismerése kapott hangot a papok cserbenhagyásáról,

⁶³ *Duby—Mandrou 1975; A törvényekből magyarul Urbán 1970, 1/2.*

magára maradottságáról, az egyház tanításainak hatástalanságra íteltetéséről, a katolikus népesség megértésének hiányáról szóló panaszokban.⁶⁴

Összegezve az elmondottakat: a papságot anyagi helyzete, ideológiai-kulturális és társadalmi-politikai presztízavesztése, a közelet perifériáira szorulása nyugtalanította, elkésértette, elégedetlenséget szült. Mindez részben valós forrásokból táplálkozott, és részben az a sajátos ellentmondás gerjesztette, amely a papság önmagáról, a saját társadalmi szerepéről alkotott elvárásai és a XIX. század utolsó harmadában érvényre jutó társadalmi és történeti tendenciák között feszült. A papság korábbi történelmi korszakokban kialakult értéknormákhoz viszonyította saját társadalmi státusát, egy laicizált polgári társadalom azonban ezt nem tekintette mérvadónak a maga számára. Ezért feszültek kibékíthetetlennek látszó ellentétek egyfelől az elvárások, másfelől a lehetőségek között.

A papság különböző sérelmei felerősítették egymást, és megoldást sürgettek. Az alsóklérus vezetői úgy vélték, az egyház akkor szerezheti vissza a hívek bizalmát, akkor állíthatja helyre társadalmi kapcsolatait, ha nem zárkózik el az embereket foglalkoztató problémák elől, ha részt vállal a szociális kérdés és valamennyi társadalmi gond megoldásában. A papok hagyományos szerepköréhez így egy új szerep társult, a politikai és társadalmi aktivitása, amely meghatározott érdekcsoportok támogatását és a velük való szövetséget feltételezte.⁶⁵

A nyolcvanas évek közepétől a *Correspondenz-Blatt* új állandó rovatot indított „A klérus és a szociális kérdés” címmel. Feltételezzük, hogy a rovatot *Josef Scheicher*nek, a lap egyik főmunkatársának és vezércikkírójának 1884-ben megjelent könyvecskéje után nevezték el, amely hasonló címet viselt. Scheicher az elsők egyike a kléruson belül, aki a szociális kérdéstről önálló munkát publikált, ami nem jelenti azt, hogy eredeti eszméket is hozott volna. Művének alap gondolatai a kézművesek, kisparasztok, városi munkások gazdasági nyomorúságáról és a kapitalizmussal szembeni védelmük szükségességéről Vogelsang társadalomfelfogásának hatását tükrözik.

A klérus lapjában kifejtett reformeszmék jellemzésében csatlakozunk J. Boyer véleményéhez, aki szerint azok gyengék, unalmasak, erősen áthatotta őket a vallási dogmatizmus, a társadalmi problémákat a katolikus erkölcsiség prizmáján keresztül vizsgálták.⁶⁶ Mivel logikájuk szerint a papságnak kötelessége, hogy őrökjön a katolikus morál alapelveinek megtartása felett, egy jobb társadalomért, a társadalmi reformért való munkálkodás érdekében igazoltnak vélték a klérus nyilvános agitációját, a politikai aktivitást.⁶⁷

A *Correspondenz-Blatt* ilyen módon gondolkodó és ennek szellemében cselekvő munkatársai közül mindenekelőtt *Josef Scheicher* és *Rudolf Eichhorn* bemutatását tartjuk szükségesnek. Mindketten a papi mozgalom fő szervezői, Vogelsang legrégebb munkatársai. Eichhorn a keresztényszociális mozgalomnak inkább az előkészítésében játszott szerepet, míg Scheicher a párt klerikus szervezőgárdájának központi figurája.

Josef Scheicher 1842-ben egy eldugott stájerországi faluban született szegényparaszt szülők gyermekeként. A szent-pölteni papi szeminárium elvégzése után 1869-ben egy

⁶⁴ Boyer 1974, 353—354.

⁶⁵ Uo.: 361—363.

⁶⁶ Boyer i.h.

⁶⁷ Lewis 1977, 74—75.

alsó-ausztriai faluba került segédlelkésznek, majd a hetvenes évek elején a sankt-pölteni püspök Bécsbe küldte a teológiai doktorátus megszerzése céljából. 1875-ben megbízták a *Sankt-Pöltener Boten* c. katolikus hetilap szerkesztésével, s titkára lett a katolikus népegyeletnek. Ezzel igen mozgalmas közéleti pályafutás kezdődik Scheicher számára. 1878-tól 1904-ig a sankt-pölteni papi szemináriumban a morálteológia tanára, emellett több éven át tagja az alsó-ausztriai Landtagnak, a sankt-pölteni Gemeinderatnak és a Reichsratnak. A *Correspondenz-Blatt*on kívül, amelynek rendszeres vezércikkírója, publikál Vogelsang *Monatschrift*jében, a linzi püspökség által kiadott *Theologisch-Praktische Quartalschrift*ban. Számtalan népgyűlésen fellépett, hirdette a politikai katolicizmus eszméit, ostromozva a zsidó liberalizmust, a jozefinizmust és idővel mindinkább a szociáldemokráciát. Scheicher termékeny publicisztikai tevékenysége ellenére sem teoretikus elme, a keresztényszociális párt alapítási időszakának a mozgalom szemszögéből nézve mégis ő az egyik legjelentősebb papi személyisége, a mozgalomnak nemcsak alapítója, de támasza is volt. Fáradhatatlansága, hihetetlen vitalitása, a kispolgárság és a parasztság körében szerzett népszerűsége, a fiatal papok szociálpolitikai érdeklődésének felébresztése révén ugyanis nagymértékben hozzájárult a keresztényszociális mozgalom térhódításához. A keresztényszociális irodalom „igazi demokrata”-ként emlegeti, tevékenységének egészét figyelembe véve azonban számunkra ez az értékelés elfogadhatatlan.⁶⁸

Nincs okunk, hogy kétségbe vonjuk jó szándékát, nem vádolható azzal, hogy önös célok mozgatták volna, azon kevesek közé tartozott, akik komolyan vették a szociális igazságosságról hirdetett eszméket. Más tekintetben azonban konzervatív alapállása, harsány antiszemitizmusa, már-már agresszivitásba átcsapó harcos kiállása a keresztényszociális mozgalom ügye mellett mind ellene szólnak annak, hogy demokratának tekinthessük a fogalom általánosan használt értelmében. Kétségtelen, Scheicher mentalitása és közéleti tevékenysége a konzervativizmus hagyományos kereteibe sem illik bele. Fölöttébb népszerűtlen volt a keresztényszociális táboron kívül, s a századforduló után egyre kellemetlenebbé vált a konformizmus felé hajló pártelit számára is, amely mellőzte őt. Szegényen és nagyon magányosan halt meg Bécsben 1924 márciusában, 84 évesen.

Rudolf Eichhorn lelképásztori tevékenységét munkáskerületekben végezte, így különösen jól ismerte a nagyvárosi munkások szociális problémáit. Szintén paraszti származású, 1853-ban született a Waldviertel egy kis falujában. A klosterneuburgi ágostonrendiek közé lépett, 1879-ben történt pappá szentelése után Wien-Heiligtadt, majd 1881-től 1887-ig Floridsdorf elővárosok segédlelkésze. Floridsdorf kifejezetten munkáslakta gyárnegyed, 1890-től Bécs egyik munkáskerülete. Itt ismerte meg a bér munkások nagy nyomorát. Hamarosan kapcsolatba került Vogelsanggal és körével, munkatársa lett a *Monatschrift*nek, a *Correspondenz-Blatt*nak, de írt más antiliberális orgánumban is. Eichhorn — természetesen túlzással — gyakran mint „papi szociológus” szerepel a keresztényszociális mozgalom irodalmában. Hírnevét a nyolcvanas évek közepén azzal alapozta meg, hogy tanulmányozta a bécsi proletáriátus élet- és munkakörülményeit, saját tapasztalatain kívül kérdőíves módszerrel paptársai segítségét is igénybe vette anyaggyűjtés céljából. Információit a konzervatív

⁶⁸ *Kuppe* 1933, 246—248.; *Kallinger* 1974, 287—293.; *David* 1946; *Kendl* 1967; *Wagner* 1926/27. Demokrata voltáról hozzánk hasonlóan vélekedik *Fuchs* 1949, 63. és *Boyer* 1974, 369.

szociálreformerek rendelkezésére bocsátotta. Meggyőződése szerint az egyetlen út, hogy a papság visszaszerezze az emberek bizalmát, ha leküzdí a néptől való elszigeteltségét, s osztozik gondjaiban. Ettől remélte a hitélet megerősödését a proletariátus soraiban. Ő maga időt nem sajnálva igyekezett minden hozzáfördülő tanácsadója, segítője, támogatója lenni. Közismertté egy 1886-ban megjelent brosúrája tette, amelynek már a címe is nagyon beszédes: „A bécsi Közlekedési Társaság fehér rabszolgái”.⁶⁹ A városi közlekedést akkoriban lebonyolító lóvasút alkalmazottairól van szó. Az itt dolgozó kalauzok, kocsisok, előfogatosok, takarmányozók munkakörülményeit vizsgálta, felhasználva a szolgálati előírások hivatalos dokumentumait is. A végeredmény lesújtó, és igazolja a címet. Éppen a szolgálati szabályok alapján mutatja ki, hogy az állatokkal szemben nagyobb kíméletet tanúsítottak, mint az emberekkel, a lovakat gyakrabban váltották, mint az alkalmazottakat. Írását Viktor Adler nagy elismeréssel fogadta, az Eichhorn ellen indított hecckampányok idején védelmébe vette, kiemelte írásának pontos tárgyismeretét.⁷⁰ A gyárak és a lóvasút mellett a hajómunkások élet- és munkakörülményeivel szintén személyes tapasztalatok alapján ismerkedett, hajómunkásként téve meg az utat Bécs és Galac között. Eichhorn a „kellemetlen” papok közé tartozott, így amikor végül parókiát kapott, nem hagyták jóvá floridsdorfi kinevezését, hanem 1889-ben egy olyan vidéki városba helyezték, ahol áldatlan körülmények között, bizalmatlan légkörben, különféle gyanúsítgatásoknak kitéve tevékenykedett. Éppen a keresztényszociális párt megalakulásának időszakában került el Bécsből, így a párt történetében — körülményeiből adódóan — már kisebb szerep jutott neki, mint annak előkészítésében. Új környezete ellenségesen fogadta, politikai tevékenységre ott nem gondolhatott. 1895-ben visszakerült Bécsbe, megrendült egészsége azonban hamarosan a közélettől való visszavonulásra kényszerítette. Hosszú, súlyos betegség után 1925-ben halt meg.⁷¹

Az alsóklérus nem önálló társadalmi képződmény, hanem a klérus egészének és az egyház intézményének része. Az előbbieken jelzett problémák így nem kizárólag az ő problémái, hanem az egyház egészéé. Kérdés tehát, hogyan ítélte meg a teendőket az egyházi vezetés. Szándékozott-e tenni valamit akár a problémák orvoslása, akár az alsóklérus megnyugtatósa érdekében? Ebből a szempontból mindenekelőtt a püspökök szerepe volt mérvadó. Az ő hatáskörük és a világgal való kapcsolatuk sokrétű, rendelkeztek a véleménynyilvánítás olyan hatékony eszközeivel, mint a pásztorlevél, a prédikáció, a különböző ünnepélyes alkalmakkor elhangzó beszédek. Ezeket felhasználhatták a kormánypolitika bírálóitára, az állami hatóságok egyes intézkedéseinek elítélésére, felszínen tarthatták az egyház sérelmeit, felhívhatták a hívőket a katolikus ügy védelmére, egyszerűen módjukban állt nyugtalanítani a kormányt, és feszültségeket kelthettek a társadalomban.⁷² Éppen ezért a püspöki székek betöltésekor az állami szervek fokozottan ügyeltek arra, hogy lehetőleg olyan főpapok kinevezésére kerüljön sor, akik részéről nem fenyegetett az egyház és az állam

⁶⁹ Eichhorn 1886.

⁷⁰ Gleichheit 1889. április 12. vagy Adler 1947. 199—200.

⁷¹ Életéről és munkásságáról Kuppe o. J.; Kallinger 1974, 278—282.

⁷² Lewis 1977, 46—47.

közötti status quo felborítására irányuló kísérlet, akik sem politikai, sem nemzeti vonatkozásban nem okozhattak nehézségeket a kormánynak.

A felsőklérus az általunk tárgyalt időszakban túlnyomórészt lojális magatartást tanúsított az uralkodó személye és a kormány politikája iránt. A püspöki székek betöltésének kérdésében az állam és az egyház szempontjai mellett tartományi vagy nemzeti különérdekek olykor szintén érvényesültek. Jellemző példája ennek a tiroli konzervatívok politikája, akik nagy jelentőséget tulajdonítottak a főpásztorok személyének, mert a püspökök tekintélyét saját céljaik megvalósítása során mind a kormánnyal, mind pedig a mélységesen hívő tiroli néppel szemben fel akarták használni. A tiroli konzervatívok vezetője azért tartotta veszélyesnek a „gyenge”, „jozefinista”, az állam iránt „bizánci szervilizmus”-t tanúsító püspökök kinevezését, mert annak következményei a konzervatív politikai csoport és a klérus szempontjából nem ígértek kedvező megoldást sem az oktatás, sem a javadalmak, sem egyéb kérdésekben.⁷³

Ahogy az egyetemes egyház nem halogatta a polgári-kapitalista világba való beilleszkedést, úgy a nemzeti egyházaknak is szembe kellett nézniük az új idők követelményeivel. Intézményes formában ez a szembesülés sokáig nem történt meg Ausztriában. Három területen mutatkozott az irányadó egyházi vezetés szükségessége. Ideológiailag az új ipari társadalom liberális és szocialista eszméinek hatását ellensúlyozandó, a mindinkább előtérbe kerülő szociális kérdést illetően, végül a polgári társadalomhoz és államhoz való viszony rendezésében. Ez utóbbit Ausztriában bonyolultabbá tették a történelmi előzmények, azaz a jozefinista államegyház gyakorlata, majd az azt leépítő Konkordátum érvénye 1855 és 1870 között. A jozefinista múlt nem könnyítette meg a polgári rendszerhez való illeszkedést, ellenkezőleg: inkább teherként jelentett. A liberális államfelfogás az egyházzal való viszonyában az állami szuverenitás szempontjait helyezte előtérbe.

Az osztrák püspöki karnak nem volt egységes és határozott koncepciója az egyházat közvetlenül érintő kérdések rendezésére. A felsőklérus kevés megértést tanúsított a kor szociális és demokratikus törekvései iránt, passzivitása nemzetközi összehasonlításban is szembetűnő. A további fejezetekből kitűnik majd, hogy azokon a fórumokon, amelyek éppen a dolgozó osztályok körében folytatandó katolikus propaganda lehetőségeit, a szocializmus visszaszorításának eszközeit, a nemzetközi munkástörvényhozás kérdését vitatták meg, osztrák részről csak laikusok képviselték magukat a katolikus-konzervatív arisztokrácia szociálpolitikai érdeklődésű csoportjából. A felsőklérus tagjai nem játszottak kezdeményező vagy irányító szerepet a németországinál jóval ritkábban megrendezett osztrák katolikus kongresszusokon sem, és politikájukban nem hozott változást XIII. Leó szociális enciklikájának megjelenése.

A szakirodalom több okot is felsorakoztat e politika magyarázatára, így többek között azt, hogy a püspökök a hierarchikus rendben elfoglalt pozíciójuk és sok esetben előkelő származásuk következtében semmilyen lényeges kontaktusban nem álltak a hívők tömegével, sőt az alsóklérustól is meglehetősen elkülönültek. A származási-szociális tényezőktől valóban nem lehet eltekinteni még akkor sem, ha tudjuk: a katolikus egyház centralizált-hierarchikus természetéből következően az egyházi

⁷³ Schober 1976, 263.

személyek egyházi rangjuk és funkciójuk szerint hierarchizálódnak, s az ordó, az „egyházi rend” egységét a kánonok szigora is védi. Az alsó- és felsőpapság minden érdekközössége mellett számolni kell azokkal a jelentős különbségekkel, amelyek anyagi lehetőségeiket, emberi kapcsolataikat, műveltségüket tekintve mégiscsak kialakultak. Válságos helyzetekben, társadalmi átalakulások idején ez a körülmény bizonyos polarizálódásra vezethet az egyházi társadalomban.

A püspöki kar többségében tartózkodott a napi eseményekkel kapcsolatos állásfoglalástól, mert az 1868-as és 1874-es liberális egyházpolitikai törvényhozás után kímélni akarta az egyházat az újabb harcoktól. Több kérdésben nehezítette, sőt meg is akadályozta az egységes álláspont kialakítását az egyházon belül ugyancsak jelentkező föderalizmus. A nemzeti és vallási hagyományokkal szemben kevésbé elfogult osztrák és amerikai kutatók utalnak a felsőklérus személyi kvalitásaival kapcsolatos problémákra is: a tehetséges, széles látókörű, korszerűen gondolkodó vezetőket hiányolják az egyház éléről, akik képesek lettek volna, hogy megfelelő politikát folytassanak az állammal szemben, s ugyanakkor mederbe terejék az alsópapság nyugtalanságát.⁷⁴ A kormány személyi politikája mellett más tényezők is közrejátszottak tehát abban, hogy az adott korszakban az egyházi vezetés Ausztriában gyengének bizonyult. Ezzel nem kívánjuk azt állítani, hogy az egyház vezetői belenyugodtak a nagymértékű állami gyámkodás tényébe, sem pedig azt, hogy egyáltalán nem érzékelték a körülöttük végbemenő, a laikusokat és a klérust egyaránt érintő változásokat. A következmények szempontjából azonban éppen nem tekinthető jelentéktelennek, hogy hiányzott egy, a papságot és a híveket foglalkoztató problémákkal többé-kevésbé számolni tudó, azokra megnyugtatóan reagáló határozott egyházi vezetés.

A lelkeskedő papság — mindenekelőtt Bécsben és Alsó-Ausztriában — úgy ítélte meg, hogy egyházi előjáróira nem számíthat: a püspöki kar passzivitása tovább csökkentette az egyház társadalmi befolyását, megnehezíti a papságnak hivatása gyakorlását. Kifogásolták, hogy vezetőik barátságos kapcsolatot tartanak a „josefinista” hatóságokkal. Az állam ellen irányuló elkeseredésük kezdett áttevődni saját fellebbvalóikra. A papság helyesen érzékelt a kor fordulópont jellegét egyház és állam, egyház és társadalom viszonyában, s vitathatatlan érdeme a szociális kérdés felkarolása. Ugyanakkor az új, haladó eszmeáramlatok elleni elkeseredett harc, a polgári rend pozitívumainak tagadása, az egyház társadalmi szerepéről alkotott, de a történelem által túlhaladott felfogáshoz való ragaszkodás ellentmondássá teszi az alsóklérus fellépését. A katolikus kléruson belül a nyolcvanas évek végére az a csoport vált hangadóvá, amely a régi politikával szemben nemtetszését nyíltan kifejezésre juttatta, és a politikai szervezkedés, a társadalmi aktivitás új formáját követelte. Ezt a csoportot nevezték a „schärfer Tonart”, az élesebb hangnem irányzatának. Alapvető kiindulópontja az volt, hogy a parlamentarizmus és a világnézeti viták korában a papságnak kötelessége belebocsátkozni a világi ügyekbe mind politikai agitátorként, mind szociális reformerként.⁷⁵ A kérdés csak az volt, melyik az a politikai erő, amellyel szövetségben a klérus megoldást remélhet problémáira. Végül a nyolcvanas évek végén

⁷⁴ Faustmann 1949, 8., 10–11.; Schorske 1967, 361. Boyer egyenesen a felsőpapság lomha, képzeletszegény magatartásáról beszél. Boyer 1974, 367.

⁷⁵ Lewis 1977, 25–26., 65–67.

kibontakozó keresztényszociális mozgalomban láttak erre garanciát. A keresztényszociálisok programját az „élesebb hangnem” képviselői elfogadták, alakításához is aktívan hozzájárultak. Alsó-ausztriai csoportjuk vezetői közül Scheicher és Eichhorn tevékenységét azért tartottuk szükségesnek röviden felvázolni, mert ők e csoport jellegzetes típusainak tekinthetők. A nyolcvanas évek második felében megindult tehát az alsó- és felsőklérus eltávolodása, kezdetét vette az egyházon belüli polarizáció folyamata, amely éles ellentété mélyült, s a konzervatív-katolikus erők, a hierarchia, valamint a keresztényszociális párt között folyó osztály- és hatalmi küzdelem részévé vált.

3. ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM: A TAAFFE-ÉRA SZOCIÁLIS TÖRVÉNYHOZÁSA 1879 ÉS 1889 KÖZÖTT

A liberális A. Auersperg-féle kormány nem élte túl az okkupációs válságot. 1879 augusztusában *Eduard Taaffe* gróf kapott megbízatást kormányalakításra. Taaffe, aki az uralkodó kegyeltje volt, több mint két évtizede magas tartományi hivatalokat töltött be, és többször volt tagja liberális kormányoknak. Az új miniszterelnök emlékiratban fejtette ki a kormányalakítással kapcsolatos elveit, miszerint a kormány tagjai egyik extrém politikai irányzathoz sem tartozhatnak, a kormány összetételében tekintettel kell lenni arra, hogy abban mind az adminisztratív, mind a parlamenti erők képviselve legyenek. Véleménye szerint a kormánynak igazi osztrák jellegűnek kell lennie, azaz semmiképpen sem képviselhet egyetlen nemzetet, álljon alkotmányos és dualista alapon, legyen alkotmányos-konzervatív színezetű. Az alkotmányos centralizmushoz és a dualista rendszerhez való ragaszkodás Taaffe koncepcióját megkülönböztette a konzervatívok jelentős részének föderalista-klerikális konzervativizmusától.⁷⁶

Taaffe olyan koalíció létrehozásával próbálkozott, amelyben a liberálisok is képviseltetik magukat, a liberálisokkal való tárgyalásai azonban nem vezettek tartós eredményre, így a viszonylag hosszú ideig, 1893. november 11-ig hivatalban maradó Taaffe-kormány a német feudális-konzervatívokat, a parlamentbe visszatérő cseh képviselőket és a lengyeleket fogta össze a „vasgyűrű”-ként ismert koalícióban.⁷⁷

Az 1885. évi Reichsrat-választás az erőviszonyok újabb eltolódását eredményezte. Erre utal a kormánytöbbség jelentős növekedése és a liberális párt mandátumainak további csökkenése. A kormány a választójog kiterjesztésével elérte politikai célját. Az új választórétegek, az ún. „ötforintos emberek” megjelenése a politikai életben a kormánytöbbség megerősítését eredményezte, s a Taaffe-rezsim így kedvezőbb pozícióból folytathatta a hatalmi-politikai, nemzeti és gazdasági érdekellentétek közötti lavírozást. A különböző szociális, politikai és nemzeti jellegű, de a rendszert alapjaiban nem érintő reformokkal egyensúlyozott, csaknem másfél évtizedig

⁷⁶ *Schober* 1976, 260—261. Taaffe csaknem másfél évtizedes kormányzásának időszakáról az egyetlen számottevő monográfia *Jenks* 1965.

⁷⁷ A liberális erőknek a politikai hatalomból való kiszorulását tárgyalja *Zachar* 1981, 241—281.

fenntartva a „wohltemperierte Unzufriedenheit” állapotát.⁷⁸ A kormány lényegében a konzervatív kormánykoalíció politikai érdekei által behatárolt érdekegyeztető politikára törekedett.

A Taaffe-kormány a jelzett időszakban döntően gazdasági és szociális törvényeket hozott. Az 1873-as gazdasági összeomlás, majd az azt követő pangás, amely megrendítette a liberális szabad versenyen alapuló gazdaság hitelét, kedvezett az állam gazdasági szabályozótevékenységét sürgető intervencionista szemlélet elterjedésének. Intervencionista tendenciák mutatkoztak a közlekedés, a pénzügyi politika, a külkereskedelem területén. A liberális gazdaságpolitikai elvekkel több vonatkozásban is szakító szemlélet jellegzetes példájaként szoktak hivatkozni a részvénytársaságok túlzott megadóztatására, ami Ausztriában a különösen nyomasztó föld- és községi illetékekkel együtt a tiszta nyereség 20—40%-át tette ki, míg pl. Angliában kb. 4,7% és a Német Birodalomban 10% körül volt. Ez a részvénytársaságokkal szemben ellenséges gazdaságpolitika szinte járhatatlanná tette a tőkeképződés legfontosabb útját az iparban. Következésképpen 1900-ban az ipari részvénytársaságok részesedése az ipari üzemek egészében kisebb volt, mint 1873-ban. Különösen hátrányosan érintette ez az exportorientált ágazatokat, ezért a vállalkozók a határterületeken úgy próbáltak magukon segíteni, hogy adózási okokból székhelyüket Németországba helyezték át.⁷⁹

A nyolcvanas évek társadalmi reformjai elsősorban a kézműveseket és az ipari proletariátust érintették. A hatalmon lévő konzervatívok az előbbiben szövetségest láttak, az utóbbinak forradalmi energiáit remélték leszerelhetni munkavédelmi intézkedések segítségével. A szociálpolitika nem volt új fogalom a XIX. század utolsó harmadában, de jelentős tartalmi változásokon ment át. Szükségességét az ipari forradalom előrehaladásának következményeként a tradicionális közösségek felbomlásának folyamata helyezte előtérbe. Az új gazdasági törvények ereje, az áruvá vált munkaerő kiszolgáltatottsága az ipari proletariátus helyzetében mutatkozott meg legtisztábban, ezért jó ideig a szociális kérdést, a szociálpolitika fogalmát azonosították a munkáskérdéssel. A szociálpolitika értelmezése kitágult, amikor a század vége felé a törvényes védelem hatáskörébe bevonták a kispolgárság és a parasztság egyes rétegeit is.

Az 1880-as évek osztrák szociális reformjait egyrészt a kispolgári és a munkásréteg alulról jövő nyomása sürgette, másrészt a kormányon lévőknek az a felismerése motiválta, hogy ha hatalmon akarnak maradni, a szociális reformok útjára kell lépniök a liberális ellenzékkel szemben. A liberálisok szociális érdektelenségének, közömbösségének hangoztatása, sőt túljátszása a konzervatív-keresztényszociális ellenfelek kezében hatékony fegyvernek bizonyult. A versenyképtelen kézműves, az eladósodott paraszt vagy az embertelen körülmények között éhbéért dolgozó proletár szempontjából természetesen egyre ment, hogy érzéketlenség, nyereségvágy vagy gazdasági törvényszerűségek alakítják-e életfeltételeit, amelyekkel egyáltalán nem volt elégedett. Nekünk azonban kötelességünk megjegyezni, hogy a liberálisok látták a társadalmi bajokat, és tisztában voltak a szociális nyomor okaival. Körükben is akadtak, akik jól ismerték a szociális reformok terén elért európai eredményeket, és

⁷⁸ A Taaffe-kormányt jellemzi *Hanák* 1975/a. 252—253., 265—266

⁷⁹ *Matis* 1973; *Matis—Bachinger* 1973, In: *Die Habsburgermonarchie...* I. 50., 134.

foglalkoztak szociálpolitikai kérdésekkel.⁸⁰ Pártpolitikai szinten azonban a liberális doktrínák és a gazdasági-szociális szabályozás gyakorlata Ausztriában nem látszott összeegyeztethetőnek. Egy ilyen gyakorlat ellentmondott volna a liberális nagyburzsoázia érdekeinek. Ennek ellenére a kapitalizmus szabad versenyes korszakáról az új, monopolista fejlődési szakaszra való átmenet a szociálpolitikai elvek módosítását kívánta meg. Mire ez a felismerés polgárjogot nyert és a liberálisok is kezdték belátni a reformok elkerülhetetlenségét, addigra kiszorultak a politikai hatalomból, s kezdeményezéseiknek ekkor már nem adtak hitelt.

A liberálisok részéről elmulasztott lépéseket a szociálpolitika területén a konzervatív-feudális csoport tette meg. Az 1877 és 1887 közötti évtizedet az osztrák történetírók pártállástól függetlenül a szociális törvényhozás első nagy korszakának tekintik.⁸¹

A konzervatív szociálpolitika különösen szíven viselte a hagyományos kispolgári rétegek sorsát, azaz konzervatív frazeológiával élve a paraszti és iparos rend helyzetét. Az ő érdekükben tett intézkedések a liberális gazdasági szabadságtól a kötöttségek felé fordulást, a céhes kategóriákban való gondolkodáshoz való visszatérést fejezték ki, nemcsak antiliberális, hanem antikapitalista tendenciát hordoztak. A parasztság számára az egzisztenciális veszélyek egyikét a telekaprózódás jelentette. A paraszti birtokállomány megtartását szolgálta a telek szabad oszthatóságának az örökösödés szabályozásával történő korlátozása, majd 1889-ben a mezőgazdasági szövetkezeteknek nyújtottak kedvezményeket.⁸²

A Taaffe-kormány mindjárt hatalomra kerülése után, 1879 novemberében foglalkozni kezdett az 1859-es ipartörvény megváltoztatásával, illetve kiegészítésével. Az előkészítő munkálatok után a katolikus-konzervatív *Egbert Belcredi* gróft neveztek ki az ipari bizottság referensévé. A képviselőházban 1882 májusában kezdődött az ipari törvény általános vitája, s december 15-én a képviselőház 220 : 75 arányban megszavazta az 1859. évi törvény módosítását.⁸³ Az Urak Házában 1883 elején *Blome* gróf referálta a képviselőház határozatait. Mindketten a Vogelsang-kör aktív tagjai. Előzetesen, amikor az ipari törvény az Urak Házába került, a Herrenhaus ipari bizottságának liberális tagjai letették mandátumukat. *Blome* elfogadásra ajánlotta a képviselőház határozatait, és ezt a fenyegető szociális mozgalom veszélyeivel, valamint a „keresztény világrend” követelményeivel indokolta. Érvelése szerint a „keresztény szellem” által irányított ipari szövetkezetek ismét megerősítik majd a kisipart.⁸⁴ Az új ipari törvény a császár szentesítése után 1883. szeptember 29-én lépett érvénybe. Nemcsak a Felső Házban tiltakoztak ellene, a képviselőházban is heves parlamenti harc folyt körülötte a katolikus-konzervatív többség és a liberális opposíció között. Ezek a viták élénken tükröződtek a napisajtóban, mindenekelőtt a két politikai tábor reprezentatív orgánumaiban, a *Vaterlandban*, illetve a *Neue Freie Presseben*.⁸⁵ A törvényt módosítás lényege ugyanis a szabad iparüzés és a szabad

⁸⁰ Az osztrák liberálisok közül ilyen kivételként említhető Ernst v. Plener és Joseph Maria Baernreither neve. Ez utóbbi pályáját és szociálpolitikai tevékenységét elemzi *Bachmann* 1977. biográfiája.

⁸¹ Pl. *Brügel* 1919; *Salzer* 1962; *Otruba* 1968; *Ebert* 1975; *Lerch* 1948.

⁸² *Matis* 1973, In: *Die Habsburgermonarchie* . . . I. 48.

⁸³ *Otruba* 1968, 376—377.

⁸⁴ *Kolmer* 1905, III. 364.

⁸⁵ L. *Ebert* 1975, 241—244.

verseny korlátozása volt a képesítési bizonyítvány és az ipari szövetkezetek útján. Az előbbi az iparűzés előfeltételévé tették meg, s ennek birtokában az iparűző köteles volt belépni valamilyen ipari testületbe.⁸⁶ A korabeli liberálisok és a mai szakirodalom véleménye e törvények értékelésében a lényegét illetően azonos: a céhes kötöttségekhez való visszatérés tendenciáját látja azokban.⁸⁷ A törvény átmenetileg megnyugtathatta a kézműveseket, de nem vonhatta ki őket a tőkés termelés alapvető törvényszerűségeinek hatásköréből.

1883. május 5-én a képviselőház az ipari felügyelet rendszerének bevezetéséről határozott. Az ipari felügyelők hatáskörét az élet- és egészségvédelem érdekében hozott intézkedések, a napi munkaidő megtartásának ellenőrzésében és a bérfizetés ellenőrzésében jelölték meg. Bérvitákban vagy sztrájkok esetén a hatóságok rendszerint közvetítésre kérték fel őket. A törvény igazán hatékonyabbak között azért nem lehetett a gyakorlatban, mert az ipari felügyelők száma messze csekélyebb volt, mint amennyit a rendszeres ellenőrzés biztosítása megkívánt volna. Ezenkívül a jelentős számú kisiparosrétegre nem terjedt ki az ipari felügyelők hatásköre. Az ipari felügyelők évente jelentést készítettek tapasztalataikról. Rendkívül lelkiismeretes munkát végeztek, beszámolóik alaposak és megbízhatóak, ezért becses társadalomtörténeti források.

1884. június 21-én szentesítették a bányászok munkakörülményeit szabályozó törvényt. A bányavidékeken folyó sztrájkok és a nemritkán véres összecsapások hatására elfogadták a bányászok munkaidejének törvényes szabályozását, az eddigi 12 óra helyett 10-ben állapítva meg egy műszak munkaidejét. Bevezették a vasárnapi munkaszünetet, továbbá megtiltották a 14 éven aluliak bányában történő alkalmazását.

Miközben kormánykörökben folytak az előkészületek az ipari törvény újabb módosítására, amely elsősorban az ipari munkások helyzetén kívánt javítani, a liberálisok is kezdeményezően léptek fel. 110 képviselő aláírásával 1882 decemberében szociálpolitikai programot terjesztettek elő.⁸⁸ A konzervatívok megkísérelték, hogy közös platformot alakítsanak ki a szocialistákkal a munkásvédelmi törvények kérdésében. A kezdeményezés a Vogelsang-körből indult. 1883 tavaszán ankétot szerveztek, amelyre mindkét szociáldemokrata csoport képviselőit, munkaadókat és szakértőket hívtak meg. A kezdeményezés kudarcba fulladt, mivel a radikális szocialisták a szélsőségek felé vitték a vitát, s emiatt a hatóságok képviselői berekesztették a tárgyalásokat. Egyidejűleg Vogelsang *Österreichische Monatschriftja* az 1883—84-es számaiban statisztikai adatokat közöl az ipari munkásság munka- és bérvizonyairól. Végső konklúzióként arra a megállapításra jutott, hogy az osztrák munkások 70%-a alulfizetett, létszükségeit csak megközelítőleg tudja kielégíteni.

A második ipartörvényt, amelyet tartalmáról Arbeiterordnungnak, munkás-szabályzatnak neveztek, Belcredi gróf 1884 májusában terjesztette elő, a császár 1885 márciusában szentesítette. A törvény szabályozta a gyermekek és a nők munkaidejét, s maximalta a felnőtt férfiakét. Megállapította a munkaszerződésből adódó kölcsönös

⁸⁶ Hasonló törvényeket Magyarországon is hoztak. Ld. *Katus* 1979. 2. 941.

⁸⁷ *Otruba* 1968, 377.; *Matis* 1973, In: *Die Habsburgermonarchie...* I. 48.

⁸⁸ A tervezetet közli: *Kolmer* 1905, III. 370—371.

jogokat és kötelességeket.⁸⁹ Alois Liechtenstein herceg a törvényjavaslat vitájában a következő alternatívát állította a képviselőház elé: „Nos, válasszanak! Fentről a rendőrséget és lentől a dinamitot akarják Önök, vagy akarják a felsőbb osztályok szeretetteljes és áldozatkész gondoskodását a népről, amely minket engedelmességével és nyugalmával jutalmaz?”⁹⁰

A következő lépés a baleset-biztosítási törvény kidolgozása volt. Akárcsak az előbbiekben tárgyaltak, ez sem előzmény nélküli, a részletek azonban ezúttal nem fontosak számunkra. A munkások balesetbiztosításáról szóló jelentést Alois Liechtenstein herceg terjesztette elő 1885. február 24-én. Érdemi vitára és a törvény elfogadására azonban csak a következő törvényhozási periódusban került sor, amikor a kormány az 1885. évi választások eredményeként megnövekedett többséggel tért vissza a képviselőházba, és így még nagyobb esélye volt szociális programjának keresztülvitelére. A balesetbiztosítási törvényt a képviselőház 1886. június 5-én fogadta el, az uralkodó 1887. december 28-án szentesítette, és 1889. november 1-től lépett életbe. Kimondta az ipari üzemekben kötelező biztosítást, szabályozta a megadandó kártalanítás mértékét, ennek megfelelően biztosítási intézmények létesítését rendelte el a vállalkozók és a munkások hozzájárulásával. A biztosítási intézmények elnökségében a vállalkozók és a biztosított munkások egyenlő arányban képviseltették magukat.⁹¹ A képviselőházi vitában nagy aktivitással vettek részt a konzervatív szociálpolitikusok, vagy ahogyan *Kolmer* nevezi őket, „az arisztokrata szociáldilettantizmus” képviselői. Csatlakoztak hozzájuk a kispolgári antiliberális mozgalom újonnan megválasztott képviselői Lueger, Pattai és Geßmann személyében. A későbbi keresztényszociális párt vezérkarának ez a két rétege a parlament szociálpolitikai vitáiban került első alkalommal közös politikai platformra.

1886. február 1-én a kormány betegbiztosítási törvénytervezetet terjesztett a törvényhozó testület elé. Ennek hatálya azokra a munkásokra és hivatalnokokra terjedt ki, akiket az ipari törvény hatáskörébe tartozó vagy egyéb iparszerűen működő vállalkozásnál foglalkoztattak, továbbá a vasúti és hajózási üzemekben dolgozókra. A törvényt 1887. március 29-én fogadta el a képviselőház, 1888. március 30-án szentesítette az uralkodó, és a következő év augusztustól lépett életbe. 1886 októberében fogadta el az osztrák parlament a végrehajtási törvény módosított változatát, amely szabályozta a csődeljárást az elkobozható értékek vonatkozásában. Ez az emberbaráti reformtörvény ugyanis a parasztság és a városi kispolgárság szegényebb rétegeit akarta védelmébe venni.⁹² A parlament illetékes bizottságai előtt még több, a kormány, a konzervatívok és a liberálisok részéről benyújtott törvényjavaslat feküdt, ezekből azonban csak a későbbi években és még lassúbb ütemben született néhány törvény.

⁸⁹ A gyáriparban 14, a kézműiparban 12 évtől engedélyezték gyermekek alkalmazását, akiknek munkaidejét 14 éves korukig 8, 14 és 16 éves fiúk esetében 10 órában maximálták. A női munkaerő 21 éves korig 10, felnőtt dolgozó 11 órát dolgozhatott. *Otruba* 1968, 168—379.

⁹⁰ *Kolmer* 1905, III. 367.

⁹¹ *Otruba* 1968, 381—382. Az időpontokat nem adathalmazként tüntetjük fel, hanem annak érzékeltetésére, hogy egyik-másik törvényjavaslatból milyen hosszú idő elteltével lett csak törvény.

⁹² Uo. *Boyer* 1981/b, 386.; *Rosenberg* 1967, 236—237.

Az előbbieken vázolt szociálpolitikai és munkásvédelmi törvények elsősorban azoknak a társadalmi osztályoknak igyekeztek kedvében járni, amelyeknek tiltakozó mozgalma a legerőteljesebben jutott kifejezésre: az ipari proletariátusnak és a kézműves-kereskedő kispolgárságnak. A cselédek, napszámosok, kézműveslegények, tanulók, háziipari munkások — a tulajdonképpeni preindusztriális jellegű bérmunkásrétegek — kimaradtak a gyári munkásokat érintő munkaidő-csökkentő intézkedésekből. Nem terjedt ki e rétegekre, továbbá a mezőgazdasági és erdőmunkásokra a baleset és a betegbiztosítás sem. Ez a szociálpolitika több szempontból kedvezett tehát a kisipari, a háziipari vállalkozóknak és a bérmunkával dolgoztató föld-, illetve erdőbirtokosoknak. Ez utóbbiakhoz tartoztak maguk az arisztokrata szociálreformerek is. A mező- és erdőgazdaságban dolgozó munkások száma Ausztriában ekkor 6,4 millió. Az iparban dolgozóké a gyárak, bányák, manufaktúrák munkásait, a kézműveslegényeket, a tanulókat és a háziiparban dolgozókat is beleértve 2,2 millió.⁹³ Ebből nyilvánvaló, hogy a kedvezmények a munkások viszonylag szűk körét érintették.

A Taaffe-kormány szociálpolitikájának ezekre az árnyoldalaira a liberális képviselők már a képviselőházi viták során rámutattak. Joggal kifogásolták, hogy a munkások két, különböző jogokkal rendelkező kategóriáját hozták létre, sőt egyenesen azt a szándékot vetették a konzervatívok szemére, hogy szociális intézkedéseik egynemelyikével inkább a gyárosoknak akarnak ártani, mint a munkásokon segíteni.⁹⁴ A liberálisok valószínűleg inkább csak propagandacéllal, de a szociális törvényhozás belső logikájának megfelelően követelték a baleset- és betegbiztosítás kiterjesztését a mező- és erdőgazdasági munkásokra, továbbá azt is javasolták, hogy a rokkantakat, özvegyeket és árvákat is vonják be a betegbiztosítás körébe. A többség azonban elutasította ezeket a javaslatokat. Igazuk volt a liberális szónokoknak abban is, hogy a konzervatív szociálpolitika bár jogosan, de csak az ipari vállalkozóktól követeli meg a munkásjóléti törvények teljesítését, miközben a földbirtokosokat azzal menti fel, hogy a mezőgazdaságban ilyen törvényekre nincs szükség, mivel ott a birtokosok anélkül is megfelelően gondoskodnak munkásaikról.⁹⁵ Az előbbieken ismertetett törvényekből előtűnő osztályérdekek ellenére nem kívánjuk elvitatni a konzervatív reformerektől a humanitárius indítékot sem.

Ha e törvényeknek az érdekeltek részéről történt fogadtatását vizsgáljuk, úgy azt kell mondanunk, hogy a kispolgárság tetszéssel nyugtázta „a kisember” megmentésének jelszavát és az ennek érdekében hozott intézkedéseket. A proletariátus többnyire bizalmatlanul, sőt ellenségesen fogadta a kormány szociális programját.⁹⁶ A szociáldemokrácia mérsékelt és radikális csoportja különbözőképpen reagált.

A hivatalos szociálpolitikával kapcsolatos állásfoglalás a század végén a nemzetközi munkásmozgalom egyik vitakérdése lett, majd a revizionizmus jelentkezésével szélesebb elméleti összefüggésekbe helyeződött. A nyolcvanas évek elején és közepén azonban az egyes pártok, szocialista csoportok magukra voltak utalva álláspontjuk kialakításában. A Taaffe-kormány szociálpolitikája meggyőzően bizonyítja, hogy a

⁹³ Az 1890. évi népszámlálás adataira hivatkozva közli *Rosenberg* 1967, 250.

⁹⁴ *Otruba* 1968, 376.; 380—382.

⁹⁵ *Kolmer* 1907, IV. 347.

⁹⁶ *Brügel* 1919, 142.

társadalmi kérdések mekkora súllyal nyomultak a hivatalos kormánypolitika előterébe. Ausztria ezzel nem állt egyedül Európában, Anglia, Svájc, a Német Birodalom előtte jártak a kezdeményezésben. A nyolcvanas évek kezdetétől ezekben az államokban a hatalmon lévő liberális és konzervatív erők uralmuk fenntartásának változatos eszköztárában előkelő helyet biztosítottak a szociálpolitikának.

Az ausztriai munkás-szociális törvényhozás a nemzetközi összehasonlításban megállja a helyét. Ezt maga Viktor Adler is elismerte a II. Internacionálé 1891-es brüsszeli kongresszusán. Ugyanakkor, amikor ezt megállapította, azzal folytatta beszédét, hogy mind e szép határozatok normál munkanapról, nők és gyermekek éjszakai munkájának betiltásáról, vasárnapi munkaszünetről főleg csupán papíron vannak, és hiányzik a végrehajtás felülvizsgálatának joga, ami nélkül az egész munkásvédelem illuzórikus. Ludwig Brügel az osztrák szociális törvényhozás történetének emlékezetes momentumaként tartja számon a Taaffe-kormány második törvényhozási periódusában a munkáskérdésről folytatott vitákat, és a szociálpolitikai törvényeket az ipari munkásság szempontjából messzemenő jelentőségűeknek tekinti.⁹⁷

Korábban a Taaffe-rezsim szociálpolitikáját többnyire a bismarcki szociálpolitikai intézkedések utánzásának tekintették. Az újabb osztrák történeti irodalomban *Kurt Ebert* a kérdésről írt monográfiájában elutasítja ezt az álláspontot, és kutatási eredményekre támaszkodva azt a nézetet képviseli, hogy a szociális reform iránya és kimenetele szempontjából a liberálisok bukása után a Monarchiában kialakult belpolitikai konstelláció volt a döntő tényező. A szociális törvényhozás indítékai között állami, gazdasági, katonai, vallási és általános humanitárius szempontok, továbbá pártpolitikai megfontolások egyaránt szerepeltek. Ebert nem tagadja, hogy Ausztriában figyelembe vették a külföldi tapasztalatokat, véleménye szerint azonban 1885-ig Ausztria és a Német Birodalom éppenséggel külön utakon járt. Míg Ausztriában a munkásvédelmi törvényhozásra irányult a fő figyelem, Németországban a biztosítás — betegség, baleset, öregség, rokkantság — gondolata került előtérbe. Az osztrák szociális törvényhozás egészét a bismarcki Német Birodalomban hozott törvények elé helyezi.⁹⁸ Érvei lényegében megegyeznek *Hans U. Wehler*nek a bismarcki szociálpolitikáról adott jellemzésével. Wehler ugyanis szintén azt hangsúlyozza, hogy a szociálpolitika Németországban a biztosításokra korlátozódott.⁹⁹

Ausztria ezekkel a törvényekkel viszonylag előkelő helyen állott a nemzetközi mezőnyben, ez a tény azonban nem feledtetheti, hogy a konzervatív kormány szociálpolitikája társadalmi-politikai funkcióját tekintve progresszív és retrográd elemek együttese, alapjában mégis inkább egy „pszeudodemokratikus” konzervatív szociális reformtevékenység bontakozott ki, amelyhez olyan célok kapcsolódtak, mint az ipari kapitalizmus expanziójának feltartóztatása, preindusztriális gazdasági formák és termelőrétegek konzerválása, illuzórikus elvárások az ipari proletariátus és az antiliberális kispolgárság megnyerését illetően.¹⁰⁰

⁹⁷ Uo. 1919. 142—144.

⁹⁸ *Ebert* 1975, 14., 250—253.

⁹⁹ *Wehler* 1973, 136.

¹⁰⁰ *Rosenberg* 1967, 250—252.

A szóban forgó intézkedések nem hoztak mindjárt alapvető változást a proletariátus élet- és munkakörülményeiben, nem oldhatták meg a kispolgárság egzisztenciális problémáit. Éppen a törvények korlátozott jellege és végrehajtásuk következtelensége tette lehetővé, hogy e feltörekvő tömegpártok még hosszú ideig a szociális követeléseket állítsák programjuk előterébe. Az állami szociálpolitika továbbfejlődése és újabb rétegekre történő kiterjesztése a következő években sem függetleníthető a társadalmi-politikai nyomástól.

4. A KERESZTÉNYSZOCIÁLIS TÁBOR SZERVEZŐDÉSÉNEK ELSŐ LÉPÉSEI 1887—88-BAN

Az 1880-as évek bonyolult motivációjú társadalmi mozgalmait az előző fejezetben vázolt, a társadalmi egyensúly fenntartására törekvő hivatalos szociálpolitika nem volt képes lecsillapítani, sőt a törvényjavaslatok parlamenti vitái és ezek sajtóvisszhangja kedvező légkört teremtettek az antiliberális csoportok agitációs tevékenységéhez. Okulva az előző évek tapasztalataiból, az évtized vége felé ezek az erők a korábbiaknál hatékonyabb szervezetek kiépítésén munkálkodtak. A Reformverein 1886 végére kifulladásig megelégedett a megfelelő program hiánya mellett személyes és csoportviszályok siettették felbomlását.

Az elhaló Reformverein helyett az antiliberális erők — több eredménytelen próbálkozás után — 1887. március 7-én *Ludwig Psenner* és *Adam Latschka* vezetésével új szervezetet alapítottak *Christlichsozialer Verein* néven.

Kik az alapítók és milyen jellegű szervezetet hoztak létre? *L. Psenner* tiroli születésű, jogot végzett az innsbrucki egyetemen, majd 1858-tól Bécsben kezdte meg hivatali gyakorlatát. A hivatalnoki munkát azonban nem kedvelte, 1864-ben mindörökre hátat fordított annak, és az akkoriban terjedő fotózás felé fordult. Megszerezte a fotografáláshoz szükséges iparendélyt, munkája érdekében természettudományos stúdiókat folytatott. Különösen a darwinizmus hatott rá. Világképének meghatározó elemei az 1880-as évekig korántsem vallásos jellegűek. Egy zsidó kereskedővel folytatott per során ismerkedett meg *Robert Pattaival*, aki mint ügyvéd sikeresen védte *Psenner* ügyét. *Pattai* vezette be a Reformvereinba, és feltehetően annak alelnöke, *Ernst Schneider* hozta össze a *Vogelsang-körrel*.¹⁰¹ *Psenner* tehát a korai nyolcvanas években két jelentős hatás érte: az egyik a *Vogelsang-féle* keresztényszociális gondolat, a másik az ipari reformerek erősen gyakorlati síkon mozgó társadalmi-politikai útkeresése. Mindkettő részéről érik antiszemita hatások, e jelenség más-más variánsát közvetítve. 1884 nyarán *Psenner* átvette a Reformverein lapjának, az *Österreichischer Volksfreund*nak a szerkesztését és kiadói jogát. Megtartotta a lap erőteljesen zsidóellenes profilját, értékrendjében továbbra is az antiszemitizmus állt az első helyen, amit később keresztényszociális szempontokkal elegyített, minthogy lapjával az antiszemitizmus és a keresztény vallás szövetségét igyekezett előmozdítani.

¹⁰¹ *Moritz* 1962, 44—48., 71—72. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy *Pulzer* (1966. 139. és 141.) téved, amikor *Psenner* papként emlegeti.

Ezért arra törekedett, hogy tudatosítsa: a keresztény intézményeket, vallási eszméket és életmódot a zsidóság részéről veszély fenyegeti.

Adam Latschka az alsó-ausztriai Weinviertel egyik községében született, 1880-ban került Bécsbe, s lett a Votivkirche segédlelkésze. Intenzíven bekapcsolódott a katolikus egyleti életbe, amely a nyolcvanas évek második felében hosszú stagnálás után ismét fellendült. Érdekelték a kor fontos kérdései, elsősorban a munkáskérdés, ezért a Votivkirchében két éven át délutánonként ún. szociális prédikációkat tartott. Ezek egyik résztvevője, egy kiskereskedő hívta föl rá Psenner figyelmét, aki azután felkereste a Keresztényszociális Egylet alapítása ügyében. Latschka a munkásnők körében végzett szociálpolitikai tevékenységet, közreműködött abban, hogy menhelyet létesítsenek számukra, továbbá nőmunkásegylet szervezésével próbálkozott. 1897-től az ottakringi munkáskerület parókiáját kapta meg.¹⁰²

A Christlichsozialer Verein elnöke Psenner lett. A szervezet kettős célt tűzött maga elé: a tagok szociális érdekvédelmét és a nép keresztény tudatának emelését. Ennek a gazdasági-vallási célnak az érdekében kívánta összefogni a keresztényeket nemzetiségi különbség nélkül. A szükséges gazdasági, társadalmi és politikai reformokat az egylet vezetői szerint keresztény alapra kell helyezni, amit az egyesület nevével is hangsúlyoztak.¹⁰³

Az első nyilvános közgyűlést 1887. április 27-én tartották. Különösen két társadalmi réteg tűnt ki aktív közreműködésével: a kézműves kisvállalkozók és az alsópapság ifjabb generációja. Mindkét csoport egy-egy alelnökkel is jelen volt a vezetőségben, a papság részéről Adam Latschka, az iparosok képviselőjében egy *Wersan* nevű fehérnemű-készítő töltötte be ezt a tisztséget. A Christlichsozialer Verein vezetősége érzékelhetően nagy súlyt helyezett arra, hogy a kézműveseket, kereskedőket megnyerje a gyűléseken való véleménynyilvánításra, és javaslatok tételére bátorította őket.¹⁰⁴

Hamarosan Bécs valamennyi kerületében megalakultak az Egylet különböző kereskedelmi, ipari, politikai vagy kulturális szekciói, és több alsó-ausztriai városban is sikerült Christlichsozialer Vereinek szervezése. Ez a szervezeti hálózat lehetővé tette a választók kézben tartását. A Keresztényszociális Egyletnek Bécsben 1890-re mintegy 1300 tagja volt.¹⁰⁵ A gyűléseken elhangzottakból ítélve a vezetőség az első időkben nem konkrét program kialakítására és annak elfogadtatására törekedett, hanem arra, hogy minél alaposabban meggyőzze híveit a liberális elvek szerinti gazdasági és társadalmi berendezkedés tarthatatlanságáról és a változtatás szükségességéről. Amint arra Szabó Miklós egyik elméleti tanulmányában rámutatott, a liberalizmus-kritika az újkonzervativizmus legáltalánosabb elméleti kiindulópontja volt.¹⁰⁶ A liberalizmus elleni hangulatkeltés eszközei közé tartozott például a történelmi események, elsősorban a forradalmak egyoldalú és tendenciózus interpretálása, azaz a liberalizmus „történelmi vétkei”-nek felsorakoztatása. A hallgatóság tetszéssel fogadta ezeket a történelmi leckéket, hiszen nem rendelkezett kellő történelmi tájékozottsággal ahhoz, hogy kétségbe vonhatta volna azok objektivitását és igazát.

¹⁰² Silberbauer 1966, 110—111.

¹⁰³ Moritz 1962. 74—75.

¹⁰⁴ Psenner és mások beszédeit ld. *Österreichischer Volksfreund* 1887. május 1.

¹⁰⁵ Boyer 1981/b, 114.

¹⁰⁶ Szabó, M. 1970, 18.

Arra, hogy a szabadság nevében elkövetett „bűnök” mellé elősorolja a vallás és a hit nevében véghezvitt nem kevésbé véres vállalkozásokat a kereszties háborúktól az ellenreformációig, ebben a körben természetesen senki nem vállalkozott. Itt az volt a cél, hogy a gyűlések hallgatóságában kialakuljon a meggyőződés, mely szerint a szociális bajok oka a liberalizmus, a megtartó és regeneráló erő pedig a kereszténység. A szocializmus a Keresztényszociális Egylet szónokai szerint nem lehet perspektíva, mert a rombolást állítja előtérbe, széttörő erő.¹⁰⁷

Psenner lapjában az egyház főpásztorait és a konzervatív képviselőket emlékezteti arra, hogy kötelességeik volnának az egyetem keresztény jellegének megvédése terén, mert a bécsi egyetem elzsidósodik. A keresztény jelzót rendszerint a zsidósággal szembeni megkülönböztető értelemben használta. Psenner érezte, hogy bármilyen vonzó is az antiszemizmus, egy sikeres politikai kereszties hadjáratához ennél több pozitívumra van szükség, amit a keresztény társadalmi reformgondolatnak kellett képviselnie. Az egylet célkitűzése volt, hogy a klerikális antiszemita koalíció eszméjét és gyakorlatát antischönerianus felfogásban mozdítsa elő.¹⁰⁸

Psenner nagy súlyt helyezett arra, hogy befolyásos személyiségeket nyerjen meg az egylet ügyének, továbbá hogy annak élére egy népszerű vezetőt állítson, akit általános bizalom övez. Több kísérletet tett Lueger megnyerésére, aki ekkor már az antiliberális tábor Schönerer után második legnépszerűbb embere. Lueger azonban egy ideig távol tartotta magát az egylettől, előadást sem vállalt annak gyűlésein.¹⁰⁹ Az irodalomban vannak magyarázatok, amelyek szerint az akkor még demokrata Luegert a Keresztényszociális Egylet antiszemizmusa készítette megfontolásra. Ez valóban szempont lehetett, de csak addig, amíg Lueger a demokratákra építette politikai számításait. 1887 tavaszán és nyarán, az egylet megalakulását követő időkben viszont Lueger már nem támaszkodhatott a demokrata tábor egészére. Közte és a régi demokrata vezetők között szakításra került sor. Elvi nézeteltérések korábban is előfordultak közöttük, a szakításra azonban az adott közvetlen indítékot, hogy Lueger aláírta azt a petíciót, amelyet 1887 májusában Schönerer terjesztett a képviselőház elé a zsidóbevándorlás törvényes úton történő megakadályozása érdekében. Ez volt Lueger első nyilvános állásfoglalása az antiszemizmus mellett. A 48-as demokrata Kronawetter azonban az antiszemizmust „politikai pestis”-nek tartotta, s emiatt a Luegerrel való további együttműködés lehetetlené vált számára.¹¹⁰ A Keresztényszociális Egylettől való kezdeti tartózkodás mögött feltehetően nem elvi megfontolásokat kell keresnünk, hacsak nem az érvényesülés elvét. Sokkal valószínűbb, hogy a prakticista gondolkodású, taktikus Lueger kezdetben arra várt, hogyan fejlődik az újonnan alapított szervezet, lesz-e tömegbefolyása. Amikor ugyanis kiderült, hogy gyűlései rendkívül látogatottak, hogy szekcióinak kiépítése városszerte jól halad, 1887. szeptember 23-án Lueger is megjelent, hogy megtartsa szűzbeszédét. Luegernek ez a bemutatkozása a Keresztényszociális Egyletben fordulat kezdetét jelezte politikai pályáján.

¹⁰⁷ *Österreichischer Volksfreund* 1887. május 22.

¹⁰⁸ Uo. 1887. június 12., szeptember 25.

¹⁰⁹ *Kuppe* 1933, 54–55.; *Moritz* 1962, 78–79.

¹¹⁰ *Stöger*, G. 1941, 119.

A szeptember 23-i gyűlés fő szónoka *Komlóssy Ferenc* fiatal katolikus pap, a magyar antiszemita képviselője volt. A kapcsolatfelvételt Psenner kezdeményezte, aki azzal a kéréssel fordult Istóczyhoz, hogy a két szervezet közötti összhangot a Keresztényszociális Egylet ülésén való személyes részvétellel is demonstrálják. Istóczy maga nem tudott eleget tenni a meghívásnak, a párt képviselőjében Komlóssy érkezett Bécsbe, aki „A zsidókérdés megoldása”-ról német nyelven mondott beszédet.¹¹¹ A téma gazdag német nyelvű irodalmára hivatkozva kijelentette, hogy nem kíván teoretikus kérdésekbe bocsátkozni, beszéde nagyrészt az „élet könyvé”-ből vett példákkal illusztrálja majd a „keresztény társadalom romlására vezető zsidó befolyást”. Komlóssy azzal a problémával is foglalkozott, lehet-e katolikus pap antiszemita, nincs-e ez ellentétben a felebaráti szeretettel. Megítélése szerint természetesen nincs, az antiszemita teljes összhangban áll a felebaráti szeretettel, egyenesen hazafias kötelesség és erény. Állítását a szociáldarwinizmus hatásáról árulkodó érveléssel indokolja meg, létharcnak minősítve a keresztények antiszemitizmusát. Erre a hamis kiindulóponton támaszkodva azokkal az antiszemita sztereotípiákkal operál, amelyek minden szerencsétlenség, szegénység, korrupció, boldogtalanság, sztrájk okozóiként a zsidókat jelölték meg. Nem maradtak el az olyan gyakorlati „tanácsok” sem, hogy a keresztény, ha beteg, ne hívjon zsidó orvost, ha hivatalos ügye van, ne forduljon zsidó ügyvédhez, ne válasszon zsidó képviselőt. A zsidók állítólagos szolidaritását, egyetértését, összefogását Komlóssy példaként állítja hallgatói elé. Beszédét az *Österreichischer Volksfreund* teljes terjedelmében közölte.¹¹²

Az osztrák és a magyar antiszemita mozgalom között a jövőben sem alakult ki sokkal intenzívebb együttműködés, ami részben a magyarországi antiszemita párt hanyatlásával, részben a két mozgalom feltételeinek különbözőségével függött össze. Komlóssy beszéde mindenesetre nagy tetszést váltott ki a Christlichsozialer Verein hallgatósága körében, Lueger közvetlenül tapasztalhatta az antiszemita vonzerjét.

Lueger Komlóssy után kapott szót. Említettük, hogy ez fordulat kezdetét jelezte Lueger politikai pályáján. Jóllehet ekkor még hangsúlyozottan demokratának mondotta magát, mondanivalója a demokratáktól való határozott távolodásra mutatott. Lueger tudta, hogy milyen közönség előtt szól, ezért beszédét jó taktikai érzéssel úgy állította össze, hogy mind az antiszemita kézművestömegek, mind a Keresztényszociális Egyletben vezető szerepet játszó klérus felé tett gesztusokat. Politikai célként a manchesteri liberalizmus elleni harcot és a nép „jelenlegi elnyomói”-tól való megszabadítását jelölte meg. Saját szereplését úgy tüntette fel, mint az antiliberális erők egységének előmozdítása érdekében tett lépést, szerinte ugyanis a demokraták és az antiszemita között a politikai és a gazdasági élet fő kérdéseiben összhang van. Ezzel kapcsolatban emlékeztette a jelenlevőket az 1884-től érvényben lévő választási együttműködésre. A hallgatóság viharos tetszése közepette jelentette be, hogy támogatta Schönerernek a zsidóbevándorlás megakadályozására tett indítványát, mert úgy véli, „kétes egzisztenciák” bevándorlása nem szükséges, ezzel szemben teljes

¹¹¹ A magyarországi antiszemita erők Istóczy Győző és Verhovay Gyula vezetésével 1885 után két különálló csoportra szakadtak. Komlóssy Istóczy pártjához tartozott, képviselői mandátumát az 1887. évi választáson az antiszemita általános veresége ellenére sikerült megőriznie. *Kubinszky* 1976, 221—223.

¹¹² *Österreichischer Volksfreund* 1887. október 2.

határozottsággal fel kell lépni. A fellépés indokoltságát bizonyítandó azt állítja, hogy a korrupció ellen harcoló demokraták lépésről lépésre zsidókba ütköznek. Elég világosan sugallta hallgatóságának azt a következtetést, hogy a korrupció jelenségét a zsidók terjesztették el. Az egyházat arról biztosította, hogy nem helyesli a keresztény vallás elleni fellépést, papjainak gúnyolását, az egyházi javak konfiskálását.

Beszéde elsősorban a hallgatóság zömét alkotó kézművesekhez szólt, akiknek szavazataira a jövőben is szüksége volt. Előadásának tulajdonképpeni témája az ipari szabadság kérdése. Részletesen szólt a hónap elején Linzben lezajlott felső-ausztriai kézműveskongresszusról, ő ugyanis azok között volt, akik Bécsből erősítésként utaztak Linzbe, hogy támogassák az ottani kézműveseket liberalizmusellenes harcukban. A beszámolóban szemmel láthatóan meg kellett győznie a hallgatóságot Lueger e harcban szerzett érdemeiről.¹¹³ A közönség lelkesen ünnepelte Luegert, a liberális sajtó azonban reakciónak, klerikálisnak, feketének bélyegezte, aki szintén beleesett „az antiszemitizmus fertőjébe”.¹¹⁴ Wiard Klopp alapján szerzők sora — pl. Pulzer, Spira, Kubinszky stb. — úgy minősíti Luegernek ezt a felszólalását, mint Lueger első nagy, Komlóssyn is túltevő antiszemita beszédét. A beszéd szövegének ismeretében a magunk részéről ezzel nem tudunk egyetérteni. Amint rámutattunk, tagadhatatlan, hogy voltak benne antiszemita kitételek, de sikerét elsősorban mégsem annak köszönhetette, hogy zsidóellenességben Komlóssy fölé kerekedett volna. A hallgatóság ünneplő tetszésnyilvánítását részben a Schönerer melletti kiállására történő utalás váltotta ki, mindenekelőtt azonban az, ahogyan a kézműveskérdést fejtegette.

Lueger a Keresztényszociális Egylet következő, 1887. december 12-i gyűlésén is megjelent, és ezúttal a liberális sajtót vette célba. Arról tartott előadást, miképpen változtak a liberalizmusnak az erősödő antiszemita párttal szemben alkalmazott eszközei a gúny, a gőg, a halálra hallgatás taktikájától a minden fronton megindított sajtótámadásig, ami Lueger szerint az antiliberalis pártok összefogásának hatására következett be. A liberális sajtó hitelét teljes egészében megkérdőjelezi, és beszéde nagyjából annak képmutató, hazug, korrupció és erkölcstelen jellegét szándékozik bizonyítani.¹¹⁵ Lueger beszédében az antiszemita pártok összefogására hivatkozott. Miről van itt szó tulajdonképpen? Miféle erők és milyen módon szöveteztek? 1887 végén a bécsi antiliberalis csoportok körében mindinkább megérlelődött az együttműködés gondolata. Belátták, hogy külön-külön nem sok esélyük van a következő évek választási harcaiban, ezért vezetőik valamiféle antiliberalis koalíció létrehozása mellett döntöttek. A több kisebb-nagyobb csoportból létrejött szövetség végül is a *Vereinigte Christen* (Egyesült Keresztények) elnevezést kapta. Ide tartoztak a Schönerer vezette radikális nagynémetek, a Pättai körül csoportosuló mérsékelt osztrák—német frakció, Psenner Christlichsozialer Vereinja, a Lueger mellett kitartó demokraták, végül a faji-antiszemita, szociálreformer és osztrák patrióta álláspontot képviselő Schneider iparos-vállalkozó hívei. Támogatta a szövetséget Vogelsang is, aki már a nyolcvanas évek elejétől kapcsolatban állt e csoportok kulcsembereivel, így Schneiderrel, Psennerrel, Geßmannal, Eichhornnal, Scheicherrel, azaz részben a

¹¹³ Lueger beszédét l. uo.

¹¹⁴ *Kuppe* 1933, 56.

¹¹⁵ *Österreichischer Volksfreund* 1887. december 25.

kispolgárság, részben a papság és a katolikus értelmiségiek képviselőivel. Vogelsang csatlódott abban a várakozásában, hogy az arisztokrácia a katolikus szociális mozgalom élére áll. Néhány kivételtől eltekintve a földbirtokos arisztokrácia képviselői nem óhajtottak a katolikus társadalmi reform zászlóvivői lenni. Ennek felismerése után Vogelsang más társadalmi erők felé fordult, s abban a reményben üdvözölte a liberalizmus ellenfeleinek összefogását, hogy e csoportok együttesen eredményesebben léphetnek fel a keresztény társadalmi reform ügyében. Természetesen Vogelsang és az egyesült keresztények tudatában voltak az egyes csoportokat elválasztó ellentéteknek. Schönerer pángermanizmusa és a többiek osztrák patriotizmusa vagy a német-nacionalisták antiklerikalizmusa és Psenner egyletének hangsúlyozott keresztényszocializmusa között nem volt egyszerű a modus vivendi megtalálni. Az együttműködés alapjául e csoportok gazdasági és választójogi programjának hasonlósága szolgált. A Vereinigte Christen 1889. február 20-án közzétett programja még szinte kizárólag a német-nacionalisták linzi programjának hatását mutatta, ahhoz képest azonban számos zsidóellenes ponttal bővült. A keresztényszociálisok nem gazdasági jellegű törekvései közül mindössze a felekezeti iskolák követelése került be a programba.¹¹⁶

A vallási, nemzeti és antiszemita szélsőségek között a demokraták közvetítettek. Az Egyesült Keresztények tehát egy közös cél érdekében szerveződött laza politikai szövetségnek tekinthető. Pattai így fogalmazott a szervezettel kapcsolatban: „Az Egyesült Keresztények nem párt, nem rendelkeznek kimondott programmal. Csak a közös ellenség leküzdésének céljából szövetkeznek.”¹¹⁷ Josef Scheicher memoárja az antiszemitizmust tartja az Egyesült Keresztényeket összefogó köteléknek.¹¹⁸ Ehhez az antiszemitizmushoz Scheicherrel az élen a klérus egy jelentős része is csatlakozott. A *Correspondenz-Blatt*ban már a Christlichsozialer Verein és a Vereinigte Christen létrejötte előtt találkozunk antiszemita megnyilatkozásokkal, a papi antiszemitizmus azonban érezhetően felerősödött az említett két szervezet létrejötte után, amikor az alsóklérus szervezett keretek között kezdett bekapcsolódni a közéletbe. A zsidóságot a liberalizmus és a materializmus terjesztőinek kiáltották ki, a „zsinagóga összeesküvéséről” beszéltek. Az antiszemitizmus eszköz volt ahhoz, hogy a papság demonstrálja megbízhatóságát más antiliberális foglalkozási csoportoknak, és így minél több hívet szerezzen a katolikus egyháznak, olyanokat, akiknek különben nem lett volna okuk, hogy támogassák a vallási ideológiát.¹¹⁹ Előfordultak egészen szélsőséges esetek: a *Correspondenz-Blatt*-tal kapcsolatban álló antiszemita radikális papok közül *Josef Deckert* bécsi pap a legszélsőségesebb, aki a rituális gyilkosság vádját emelte zsidó állampolgárok ellen. A faji antiszemitizmus szellemében készült írásai anyagilag jól jövedelmeztek.¹²⁰

Az Egyesült Keresztények táborában politikai tapasztalatokkal és megfelelő vezetéssel leginkább a német-nemzetiek és a demokraták rendelkeztek. Ez utóbbiak

¹¹⁶ A programot a *Deutsches Volksblatt* 1889. február 20-i sz. alapján közli *Kuppe* 1933, 192.

¹¹⁷ Idézi *Miko* 1949, 21.

¹¹⁸ *Scheicher* 1910. IV. 172. Az 1889 márciusában kezdődő községtanácsi választások során kifejtett agitáció Scheichert igazolja. A választóknak szóló megnyilatkozások alfája és omegája a „zsidó-liberális párt” elleni agitáció.

¹¹⁹ *Boyer* 1974, 356–357.

¹²⁰ *Deckert* tevékenységével foglalkozik *Boyer* 1974, *Hellwing* 1966, *Weinzierl* 1970.

mögött azonban nem állott tömegező, és saját orgánumuk sem volt. Lueger hamar felismerte, hogy a városszerte szekciókkal rendelkező és ideológiailag megalapozott Keresztényszociális Egylet biztosíthatja számára azt a tömegbázist, amelyre támaszkodhat akár az Egyesült Keresztények feletti vezetés megszerzésekor, akár várospolitikai terveit illetően. Lueger két lépésben közeledett a demokratáktól a keresztényszociálisok felé. Előbb az antiszemitizmust vállalta fel, majd a keresztényszociális reformeszmék és a vallásos élet felélesztésének ügyét vette pártfogásba. Lueger antiszemita fordulata 1887-re datálható, s a Keresztényszociális Egyletben mondott beszédei arról tanúskodnak, hogy gyorsan haladt előre ezen az úton.

A katolicizmus felé 1888-ban kezdett közeledni. A Keresztényszociális Egylet 1888. február 8-án XIII. Leó pápa 50 éves papi jubileuma alkalmából ünnepi bankettet rendezett, amelyen a pángermánok kivételével az Egyesült Keresztények valamennyi csoportja képviseltette magát. Lueger a katolikusok körében nagy tetszést kiváltó beszédet mondott. Az ünnepségen jelenlevő Vogelsang a *Vaterland* következő számában túlradó dicsérettel méltatta ezt a szereplést.¹²¹ A következő évben egy másik jelentős katolikus rendezvényen, a II. Általános Osztrák Katolikus Kongresszuson szólalt fel. Erről a rendezvényről egy későbbi fejezetben szólunk. Híveivel együtt tüntetően részt vett úrnapi körmeneteken vagy ehhez hasonló demonstratív szertartásokon. Mindezzel, ha mély hitéről nem is, a vallás iránti szimpátiájáról meggyőzte a katolikus tömegeket, azaz elsősorban a Keresztényszociális Egylet és a katolikus kaszinók közönségét, a legényegyleteket, az alsóklérust, akik hamarosan nemcsak szövetségesüknek, hanem vezérüknek is elismerték.¹²²

A nyolcvanas évek végén a hitélet megélénkülése észlelhető a fővárosban. Ez elsősorban a vallási szertartásokon részt vevők számának ugrásszerű megnövekedésén volt mérhető. Az egyház nem ringatta magát abban az illúzióban, hogy ez a jobb pasztorális tevékenység eredménye.¹²³ A kispolgári tömegek körében újra feléledő vallásosság részben társadalmi státusuk megingásával és az ennek nyomán keletkező félelem- és bizonytalanságérzettel hozható kapcsolatba. Ez a légkör kedvezett annak, hogy transzcendentális erők felé forduljanak, az atomizálódó társadalomban széthulló organikus egységek helyett biztonságot és támaszt az új szervezetekben és intézményekben keressenek. Elősegítette az egyház és a kispolgárság egymásra találását a vogelsangi szociális reformeszmék megismerése, amelyeknek közvetítője Psenner Keresztényszociális Egylete lett. Az előbbi fejezetben tárgyalt szociális törvényhozás és az abban közreműködő konzervatív szociálpolitikusok tevékenysége is növelte a keresztényszocializmus hitelét. A kispolgárság objektív létérdekeiből következően az ipari forradalom korában maga is konzervatív. A katolikus szociálpolitikusok által felkínált program összhangban állónak látszott saját lehetőségeinek szubjektív megítélésével, de nem jelentett valóban megoldást, mert a történelmileg túlhaladott prekapitalista értékeket a preindusztriális pozíciókat nem lehetett tartósan átmenteni.

Lueger 1888 nyarán levelezés útján rendszeres eszmecsere-t folytatott Vogelsanggal, majd az ősz folyamán személyesen is megismerkedett vele. Úgy vélte, Vogelsang tanításaiban nincs semmi, ami alapvetően ellentétben állana korábbi tevékenységének

¹²¹ Boyer 1981/b, 223.

¹²² Lewis 1977, 110–111.

¹²³ Silberbauer 1966, 101.

mozgatóerőivel.¹²⁴ Vogelsang eszméiben felismerte a pozitív program értékét. Luegernek a katolicizmus olyan ideológiát szolgáltatott, amely össze tudta fogni az össze nem illő antiliberális elemeket és fordítva: Lueger a katolicizmus számára olyan politikai vezetést jelentett, amely kimozdította azt anakronizmusából, s képessé tette a modern, szekularizált viszonyok közötti helytállásra.¹²⁵

Lueger vezérségéről szólva kissé előreszaladtunk, valójában még nem vizsgáltuk meg azt a kérdést, hogyan került az első helyre, hiszen eddig azt állítottuk, hogy Schönerer az antiliberális tábor első embere. Schönerer maga aknáztta alá esélyeit, amikor 1888. március 8-án késő este mintegy 30 hívével berontott a *Neue Wiener Tagblatt* c. liberális lap szerkesztőségébe, ahol megfenyegették a szerkesztőségben dolgozó újságírókat, sőt verekedést kezdtek. Schönerer minősíthetetlen eljárását afeletti dühében tette, hogy a szerkesztőség téves információ alapján néhány órával előbb közölte I. Vilmos német császár halálhírét, mint ahogyan a halál ténylegesen bekövetkezett. Ezt a tévedését a lap korrigálta ugyan, de Schönerer nem tudta elviselni, hogy egy Hohenzollernt ilyen „gyalázat” érjen Ausztriában. Ez az ún. Tagblatt-affér, amelyre gyakran történik hivatkozás Schönerer politikai karrierjével összefüggésben. A Reichsrat a történetek után hozzájárult Schönerer képviselői mentelmi jogának felfüggesztéséhez, s ezzel lehetővé vált, hogy bírói eljárást indítsanak ellene. A bíróság ítélete: 4 hónapi börtönbüntetés, 5 évre eltiltották a politikai jogok gyakorlásától, és visszavonták nemesi levelét, ami különösen fájdalmas volt számára. Schönerer e tétivel — amelyre egyébként egész életében büszke volt — éppen akkor kapcsolta ki magát a közéletből, amikor az antiliberális csoportok párttá fejlődése döntő szakaszához érkezett Ausztriában. Schönerer védelmét egyébként Lueger és Pattaï vállalta, az Egyesült Keresztények utcai demonstrációt szerveztek, hogy nyomást gyakoroljanak a hatóságokra.¹²⁶

Lueger sokkal inkább réálpolitikus volt, semhogy kihasználatlanul hagyta volna az események alakulása során kínálkozó lehetőségeket. Felismerte, hogy sürgősen egyesítenie kell az antiliberális koalíció nem Schönerer-hívó elemeit, mérsékeltbb profil kialakításával ellensúlyoznia Schönererek szélsőségeit. Ezt az ellensúlyt politikai oldalról a nagynémet elképzelésekkel szembeállított osztrák patriotizmus, ideológiai vonatkozásban a keresztény kulturális tradíciók és a katolikus szociálfilozófia jelentette. A katolicizmushoz fordulásának indítékait keresve aligha lehet eltekinteni ezektől a tényezőktől. Ugyanakkor szó sincs arról, hogy Lueger egyetlen cselekvési vezérfonalként fogadta volna el a maga számára Vogelsang és a hozzá hasonlóan gondolkodó katolikus szociálpolitikusok romantikus utópiákkal elegyített „megváltáselméletét”. Ideológiai fogódzóra azonban mindenképpen szüksége volt liberális és szociáldemokrata ellenfeivel szemben.

Schönerer 1888 augusztusától decemberéig töltötte le a rá kiszabott börtönbüntetést. Ezalatt került Lueger szorosabb kapcsolatba Vogelsanggal és a Keresztényszociális Egységgel. 1888 őszén Vogelsang már Luegerben látta az Egyesült Keresztények megfelelő vezérét. Sok minden függött azonban attól, milyen politikát folytat majd Schönerer kiszabadulása után. Hamarosan kiderült, hogy sértődöttsége, indu-

¹²⁴ *Kuppe* 1933. 64.

¹²⁵ *Schorske* 1967, 361—362.

¹²⁶ Az affér előzményét, lefolyását és az azt követő pert részletesen feldolgozta *Valentin* 1970.

latai és nem a józan politikai megfontolások vezérelték cselekedeteit. Népszerűségét az elszenvedett „mártíromság” növelte ugyan, ezt azonban nem használta ki sem saját pártja, sem az Egyesült Keresztények szervezettebbé tétele érdekében. Egy ideig visszahúzódott a bécsi politikától és rosenauai birtokára vonult sérelmeivel. Amikor mégis megszólalt, ismét a Hohenzollerneket, Bismarckot dicsérte, és osztrákellenes álláspontot képviselt. Kitzsította a pártból korábbi híveit, ha azok nem hajoltak meg feltétel nélkül akarata előtt. Erre a legjellemzőbb példa Ernst Vergani sorsa, aki Schönerer híve és pártfogoltja volt, de kegyvesztett lett, mert önálló politikai napilapot indított. Az ehhez hasonló megnyilvánulások és a hatékony vezetés hiánya szavazók ezreit idegenítették el tőle.¹²⁷

Itt egy kis kitérőt kell tennünk, hogy megismerjük a keresztényszociálisok táborához csatlakozó Ernst Verganit és lapját, a *Deutsches Volksblattot*. A német-nacionalizmus és a zsidógyűlölet egyik fő szószólója, *Ernst Vergani* Galíciában született. Apja sóbánya-felügyelő. Lembergben német reáliskolát, majd bányászati akadémiát, illetve fémipari főiskolát végzett. 1874-ben a Krems közelében fekvő Mühldorf városka grafitbányaüzeméhez került. Piacszerzés céljából sokat utazott, és ipari kiállításokat látogatott. 1876-ban bevásárolták a községtanácsba, majd 1882-ben ő lett a helység polgármestere. Ettől kezdve felhagyott tanult szakmájával. Politikai nézeteinek alakulására rendkívül nagy hatást gyakorolt Schönerer, akivel 1880-ban ismerkedett meg, leghűségesebb hívei közé tartozott, jó ideig Schönerer minden kívánsága parancs volt számára. Az ő támogatásával került be 1886-ban a kreamsi kerület képviselőjeként az alsó-ausztriai Landtagba, majd 1887-ben a Reichsratba. 1889-ben *Deutsches Volksblatt* címmel napilapot indított, s ennek ürügyén Schönerer hamarosan szakított vele, 1890-ben a pártból is kizárták. Szembekerülésüket elsősorban személyes okok és nem alapvető elvi ellentétek idézték elő. Vergani, akárcsak Schönerer, antiklerikális, a faji antiszemitizmus híve és német nacionalista. Vergani nacionalizmusa azonban abban különbözött Schönererétől, hogy megmaradt a linzi program alapján, nem fordult el az osztrák államtól, nem hirdette az Anschluß gondolatát, lojális a dinasztíával szemben. Egyéniségének meghatározó vonása az erősen üzleties szellem, az egoizmus. Autokratikus személyiség, akinek vezéri aspirációi is voltak.¹²⁸ 1888–89-ben már meglehetősen népszerű a német nacionalista táborban, befolyását a lapalapítás tovább növelte. Schönerer immár nem harcostársat, hanem riválist látott benne, s presztízsfélétsből lépett a szakítás útjára. Meg sem kísérelte, hogy börtönbüntetéséből szabadulva felhasználja Vergani éppen induló napilapját saját vezéri pozícióinak megerősítésére az Egyesült Keresztények között.¹²⁹ Ez hiba volt, hiszen a nyolcvanas évek elején kibontakozó és egyre erősödő antiliberalis-antiszemita mozgalom még az évtized végén sem rendelkezett napilappal. Az egyetlen jelentős antiliberalis napilap a katolikus-konzervatív *Vaterland* volt, amelynek azonban — mint korábban láttuk — erősen figyelembe kellett vennie a kiadását finanszírozó arisztokraták és az egyházi hierarchia

¹²⁷ Boyer 1981/b, 229.

¹²⁸ Verganiról pályaképet ad *Adelmaier* 1971, emberi-politikusi arculatához l. *Petting* 1896, 12.; *Hron* 1890, 61–62., 70., 76., *Funder* 1952/a, 122–123; *Boyer* 1981/b, 78., 225–226.

¹²⁹ A két politikus ellentétét, Vergani békülési kísérleteit részletesen tárgyalja *Adelmaier* 1971, illetve *Jakob* 1937, röviden l. *Petting*, 1896, 10, illetve *Hron* 1890, 66–82.

érdekeit, ezek pedig csak részben egyeztek meg a kispolgári tömegekével. Sürgető szükség mutatkozott tehát egy naponta megjelenő sajtóorgánum iránt, amely egyben az Egyesült Keresztények szócsöve lehetett. Ezt a funkciót töltötte be Ernst Vergani *Deutsches Volksblatt*-ja, amelynek próbaszáma 1888. december 15-én jelent meg. Vergani 1912-ig vezette a vállalkozást. A *Deutsches Volksblatt* idővel Ausztria legjelentősebb német nacionalista, antiszemita orgánumává vált, az első években azonban még nem volt mestermű. Technikai és szerkesztési színvonal tekintetében elmaradt a liberális lapoktól, kezdetben magán viselte a dilettantizmus jegyeit. Ennek ellenére nagy népszerűségnek örvendett, 1890 után előfizetőinek száma 18 ezer körül mozgott.¹³⁰ Schönerer 1889. október végén ismét elhamarkodott egy döntő lépést: elutasította az együttműködést Luegerrel és Pattaival. Azzal vádolta őket, hogy eladták lelküket a katolicizmusnak, és nem hajlandók felülemelkedni a kézműves gazdaságon a német nacionalizmus tiszta magaslatáig.¹³¹ Ezzel lényegében szabaddá tette az utat Lueger számára, hogy vitathatatlanul ő legyen az Egyesült Keresztények vezetője. Schönerer letartóztatásától kezdve amúgyis ez volt a helyzet. 1888 őszétől Lueger nagy súlyt helyezett az Egyesült Keresztények laza érdekszövetségén belüli egység megőrzésére. Ennek szükségességét nemcsak választói előtt hangoztatta, nemcsak a népgyűlések résztvevőit figyelmeztette arra, hogy kizárólag egységes akarattal lehet elérni valamit, hanem személyesen is közbenjárt az egymás ellen harcoló antiliberális politikuskoknál sürgetve a magánérdekek, a szubjektív, individuális viselkedés visszaszorítását, minthogy egy modern politikai mozgalom ilyesmit nem akceptálhat.¹³² Megítélésünk szerint a közelgő 1889-es községtanács választások érdekében is szorgalmazta az ellenségeskedések feladását, tett békéltető erőfeszítéseket. Luegernek nem kellett különösebb harcot vívnia, hogy elismerjék őt az Egyesült Keresztények élén. Mivel magyarázható, hogy az őrségváltás minden csatározás nélkül zajlott le 1888—89 fordulóján? Funder visszaemlékezései szerint szerencsésebb vezéri adottságokkal rendelkező egyéniség, mint amilyenek Lueger mutatkozott, az egész alkotmányos időszakban addig még nem volt Ausztria német polgárai között.¹³³ Mindenekelőtt Lueger politikai-taktikai képességeit kell hangsúlyozni.

Lueger azon kevesek egyike az antiliberális táborban, akivel szemben a rivalizálás nem fajult személyes gyűlölködéssé. Még Schönerer is kénytelen respektálni őt. Lueger az 1887—1890 közötti időszakban olyan embernek tűnt, aki a személyes viták és rivalizálások fölött áll, aki képes kibékíteni és vezetni a bécsi antiszemita frakciók egymással viszálykodó vezetőit. Bölcs tartózkodással elkerülte, hogy konfliktusba bonyolódjon Schönererrel, nem intrikált ellene, ha a köztük lévő véleménykülönbségekről szólt, korrektül tette, ha módjában állt, fellépett Schönerer érdekében. Kivárta, amíg eljön az ideje, és mindez erősítette pozícióját. Óhatatlanul kínálkozik a két pártvezér összehasonlítása. Ezt az osztrák politika- és ideológiatörténet kutatói meg is tették.¹³⁴ Arról megoszlanak a vélemények, hogy ki volt kettejük közül a képzettebb és

¹³⁰ A lapról rövid összefoglaló ismertetést ad *Paupié* 1960, I. 106—108. A megjelenés körülményeiről, a fogadtatásról *Petting* 1896; *Adelmaier* 1971; *Jakob* 1937. Jakob teljesen azonosul a lap szemléletével, tanulmánya egyetlen kritikai megjegyzést sem tartalmaz.

¹³¹ *Boyer* 1981/b, 235.

¹³² Uo.

¹³³ *Funder* 1952/a, 98.

¹³⁴ Hivatkozhatunk itt pl. Fuchs, Wandruszka, Boyer, Schorske, Hellwing és mások írásaira.

a koncepciózusabb, de hogy végül is Lueger futotta be a nagyobb politikai karriert, hogy ő volt az eredményesebb politikus, abban mindenki egyetért. A keresztényszocialisok reálisabb, nagyobb tömegek számára elfogadhatóbb programján túl közrejátszott a közéleti pálya kedvezőbb alakulásában Lueger vonzó személyisége is. Nem csupán impozáns külsejére gondolunk, amiről a kortársak valamennyien megemlékeznek.¹³⁵ Idős koráig ő volt a bécsiek „der schöne Karl”-ja, s a fennmaradt fotók és képek tanúsága szerint a bécsiek nem túloztak. Míg Schönerer 1889 elején szeszélyeivel, hírhedten rossz modorával egyéniségének kedvezőbb vonásait — szónoki erő, szuggesztívó, a meggyőződés hite — feledtetve sokakat elidegenített magától, Lueger népszerűsége egyre növekedett. Ízig-vérig bécsies jelenség: könnyedség és elegancia jellemzik, volt humora, szeretett tréfálkozni. Beszélte a házmesterek, fiákeresek bécsi dialektusát, ami különösen népszerűvé tette a bécsi kispolgárság körében. A faji ideológia és az ősgermán misztika bűvöletében élő Schönerer nem a „kevert lakosságú” birodalmi fővárosra építette politikai reményeit, nem is mozgott olyan otthonosan a bécsi „kisemberek” körében, mint a született bécsi Lueger. Mindketten kitűnő szónokok, Lueger azonban maximálisan kamatoztatta is e képességét. Hihetetlenül tevékeny, fáradtságot nem ismerő agitátor. Ha kellett, naponta három-négy gyűlésen is megjelent, beszédet mondott, ami természetesen sok időt és energiát felemészítő teljesítmény volt. Rendkívüli agitációs erejének az antiliberalis-antiszemita tábor számos választási győzelmet köszönhetett.¹³⁶ Olykor már elveszettnek hitt csaták menetét fordította meg közbelépésével. Nemcsak ahhoz értett, hogy a nép kegyét megszerezze, tartósan meg is tudta őrizni azt. Bár e helyen nem célunk, hogy teljes emberi, politikusi portrét fessünk a keresztényszocialisok későbbi vezetőjéről, egy dolog az eddig elmondottakból is nyilvánvaló: szerencsés emberi adottságai Luegert segítették abban, hogy 1888/89-ben Schönerer fölébe kerüljön, politikai karrierje felíveljen. Paradox módon a keresztényszocialis mozgalom térhódítása szempontjából nemcsak erényei, de még gyengéi is szerencsésnek bizonyultak. Az elvtelenség, felszínesség, cinizmus, a hatalmon levőkkel szembeni opportunizmus, a más politikai nézetekkel szemben megnyilvánuló türelmetlenség, tehát mindaz, amit a tárgyilagos írások szerzői problémaként említenek Lueger jellemében, politikailag végső soron szintén kamatoztak, és ez különösen a párt első sikereit követő években nyilvánvaló. Hosszú politikai „odüsszeája”¹³⁷ ért véget akkor, amikor az Egyesült Keresztények első embere lett, és Schönerer kivonulása után immár végérvényesen a keresztényszocializmus ügye mellett kötelezte el magát.

Schönerer engesztelhetetlensége, majd Verganinak a pártból való kizárása, Lueger emelkedő csillaga, továbbá az a tény, hogy a *Deutsches Volksblatt* előfizetőinek jelentős része éppen a Keresztényszocialis Egylet híveiből került ki, meggondolásra készítette Verganit, aki 1890-ben bizonyos fokig módosította álláspontját, és lapjával Lueger oldalára állt. Továbbra is német-nacionalistának vallotta magát, de a

¹³⁵ Karl Renner, az osztrák szociáldemokraták későbbi vezetője visszaemlékezésében leírja, hogy 1892-ben, amikor egy politikai gyűlésen először látta az akkor 48 éves Luegert, fiatalos, magas, férfias és elegáns jelenségnek találta, akinek szép feje és csodálatosan behizelgő hangja van. Beszéde tartamáról már sokkal kevésbé kedvező Renner véleménye. *Renner* 1946, 232.

¹³⁶ Lueger jellemzéséhez: *Sylvester* 1928, 29.; *Fuchs* 1949, 59.; *Schorske* 1967, 363.; *Kuppe* 1933, 65—66.; *Burger* 1952, 29.; *Hron* 1890, 49.; *Stauracz* 1907, 145. és 147.

¹³⁷ A találó kifejezést l. *Boyer* 1981/b, 235.

keresztényszociális ügyet mint — frazeológiája szerint — antiszemita ügyet támogatta. Jelentős teret biztosított lapjában a keresztényszociális propagandának, rendszeresen közölte programjaikat, a keresztényszociálisok vezetőinek beszédeit, pontosan regisztrálta a mozgalom eseményeit. Lényegében pártorgánumot helyettesített, aminek óriási jelentősége volt a keresztényszociális pártszerveződésben, hiszen, mint már említettük, más napilap még évekig nem állt az Egyesült Keresztények, majd az abból kinövő keresztényszociális mozgalom rendelkezésére. Lueger tisztában volt e nyilvános fórum értékével, amelynek jelentőségét az 1894-ben pártorgánumként kiadott Reichspost megjelenését követően sem lehetett lebecsülni. Noha Lueger több alkalommal bírálta kényszerül Vergani lapját, s e „pártfogó jóbarát” már említett jellemvonásai is ingerelték, ennek ellenére eleget tett a Vergani-házba szóló társasági meghívásoknak, mivel a *Deutsches Volksblatt*-tal mint hasznos publicisztikai orgánummal számolnia kellett. Vergani és köre mindig egy bizonyos külön álláspontot foglalt el, és szívesen vette, hogy a keresztényszociálisok „balszárnyának” tekintsék.¹³⁸

A keresztényszociális tábor szerveződéséről elmondottakat azzal zárjuk, hogy sem a Christlichsozialer Verein, sem a Vereinigte Christen nem volt még politikai párt, de minden korábbi szervezetnél jobban összefogták azokat az elemeket, akikből az majd megszervezhető. A későbbi sikeres mozgalom magját a Keresztényszociális Egylet képezte, amely a politikailag aktivizálódott városi kispolgárság és a klérus jelentős részét fogta össze. Az Egyesült Keresztények a fennálló viszonyokkal elégedetlen társadalmi elemek ennél szélesebb körét gyűjtötte össze. Pártszociológiai szempontokat figyelembe véve a nyolcvanas évtizedben a politikai mozgalom formálódása, előfeltételeinek kialakulása ment végbe. Az elégedetlenség hatására az aktívabb egyének keresik a hasonlóan gondolkodókkal való kapcsolatot, kialakulnak a gondolatcsere fórumai, kikristályosodnak bizonyos közös nézetek a politikai mozgalom megteremtésének szükségességét illetően. Esetünkben ez a szakasz nagyjából 1882 és 1887 közé tehető. 1887-től 1890-ig a közös célok, törekvések határozottabb megfogalmazására tesznek kísérletet, és a szétforgácsolt törekvések eszmei, szervezeti integrálódása olyan szintet ér el, hogy politikai mozgalom megjelenéséről lehet beszélni. Az általunk vizsgált keresztényszociális mozgalom sajátossága azonban az, hogy sok szempontból hasonló törekvéseket nem homogén politikai csoportok képviseltek, s ezek között csak fokozatosan vált meghatározóvá a keresztényszociális irányzat.

5. A MODERN ANTISZEMITIZMUS ÉS TÁRSADALMI, POLITIKAI FUNKCIÓJA

Az 1880-as évek társadalmi és ideológiai jelenségeit feltérképezve már az eddigiek során is több vonatkozásban hivatkoztunk az antiszemitizmusra, csoportok vagy személyek zsidóellenes megnyilvánulásaira a közéletben. Ez nem kizárólag ausztriai vagy bécsi jelenség, de az osztrák keresztényszociális mozgalomnak olyannyira szerves

¹³⁸ Funder 1952/a, 123., 128.

tartozéka volt, hogy a speciális osztrák viszonyokban gyökerező okok mellett az általánosabb érvényű kitekintés is szükségesnek látszik. Az antiszemitizmus számos általános jegye ti. nagyon is jellemző a bécsi helyzetre.

A modern ideológiai és pártpolitikai antiszemitizmus „klasszikus esetét” Közép-Európa szolgáltatta a történelemnek. Ez a térség — mindenekelőtt a Német Birodalom és Ausztria—Magyarország — az a bölcső és centrum, ahol a jelenség kifejlődött, érvényre jutott, szomorú nevezetességű „történelmi karriert” futott be.¹³⁹ Ausztria három új feltörekvő pártja közül kettő tömegbázisának megteremtése és megtartása érdekében a legteljesebb mértékig kihasználta az antiszemitizmusban rejlő lehetőségeket. A könyvtárnyi irodalomból, amely e szerteágazó problémával, rendkívül bonyolult ideológiai jelenséggel történelmi, gazdasági, társadalmi, politikai, filozófiai, biológiai, vallási, szociálpszichológiai, eszmetörténeti és egyéb aspektusokból foglalkozik, mindössze néhány szempontot ragadunk ki, amely megítélésünk szerint a leginkább elősegíti a keresztényszociális antiszemitizmus jellegének és társadalmi funkciójának megvilágítását a mozgalom előtörténete során csakúgy, mint a szervezett pártpolitika eszközeként.

A XIX. század utolsó harmadában kialakult és azóta ható modern politikai antiszemitizmust a kérdés kutatói a polgári társadalom fejlődésének összefüggésében vizsgálják. Társadalomtörténeti háttere az általános polgári emancipációs folyamat, s ezen belül a zsidó emancipáció problémája. Mindez nem választható el az ipari forradalomnak a hagyományos társadalmakra gyakorolt hatásától, illetve a modernizációt kísérő társadalmi jelenségektől. E folyamat előrehaladásának ausztriai nehézségeire és ellentmondásos fejlődésére már utaltunk. Az antiszemitizmus kibontakozásában nagy jelentősége van annak, hogy a Német Birodalomban, s még erőteljesebben Ausztriában, jórészt megmaradtak az iparosítás előtti társadalmi viszonyok, kialakult a piacgazdaságot képviselő ipari, kereskedelmi és pénztőkés körök szűk rétege, valamint a fejlődéssel lépést tartani képtelen népes alsóközéposztálybéliel, illetve kisárutermelők közötti ellentét. Mindkét állam szociális struktúrája viszonylag merev volt. Ausztriára is vonatkozik a németországi antiszemitizmus-kutatás azon felismerése, hogy egy ellentmondásosan és részlegesen polgárosult társadalomban állandó volt a kísérlet az emancipáció olyasfajta értelmezésére, amely az emancipációban nem egyenjogúsítást lát, hanem a zsidók hatalomra juttatását.¹⁴⁰ Egy ilyen társadalom — különösen krízisek idején — fogékonyabb a zsidóellenesség tradicionális és modern megnyilvánulásaira, sokkal inkább kész az antiszemitizmus befogadására, mint az, amelynek értékrendje a racionális polgári értéknormák szerint alakult. A krízisszituáció esetünkben rendkívül jelentős mozzanat, hiszen az 1873-as gazdasági válság és az azt követő depresszió döntő tényező volt abban, hogy Ausztriában a gazdasági és politikai liberalizmus a társadalom széles körében hitelét veszítette, az amúgy is gyenge polgárság elbizonytalanodott, és a helyzetet megnyergelni törekvő konzervatív-retrográd erők előretörték társadalmi szinten csakúgy, mint a parlamenti-politikai erőviszonyok tekintetében. Átmeneti növekedési zavart előidéző nagyobb méretű ciklikus válság teremtett lehetőséget a kettős forradalom eredményeként kiépült tőkés termelési formákkal s a polgári-

¹³⁹ Rosenberg 1967, 92.

¹⁴⁰ A kérdéshez l. Rürup 1974.

liberális állami és társadalmi renddel a legkülönbözőbb okokból szembenálló társadalmi erők — a nemesi földbirtokosok egy része, kézművesek, kiskereskedők, paraszti rétegek, az egyház stb. — aktivizálódására, esetenkénti összefogására. Az antiszemitizmus Közép-Kelet-Európában viszonylag kései heterogén tiltakozó mozgalom, az ipari forradalom kísérőjelensége, jelentős részben annak specifikus történelmi körülményeivel magyarázható. Lényegében reakciós, antikapitalista, antiliberális társadalmi-politikai mozgalomról van szó, amelynek résztvevői féltek a szabadversenytől, a modern hitel- és pénzgazdálkodás csapdájától és mindenekelőtt a társadalomban és az államban eddig elfoglalt pozíciók elvesztésétől.¹⁴¹ Ebből következik, hogy az antiszemitizmus mint teória mindenekelőtt a társadalmi haladás feltartóztatására szövetkező erők ideológiájává vált. Marad végül a kérdés, hogy a modern társadalom perifériáira szoruló tradicionális elemek érdekellentétei és osztálykonfliktusai miért éppen az antiszemitizmusban kumulálódtak?

Hanák Péter a századelő magyar társadalmáról készített elemzésében a problémát vizsgálva olyan elvi jelentőségű megállapításokat tesz, amelyek irányjelzőül szolgálnak az antiszemitizmus jelenségének általános megítéléséhez is. Nem téveszthetjük szem elől, hogy a XIX. század utolsó harmadában kibontakozó antiszemita ideológia és a reá épülő pártpolitikai mozgalom lényege szerint a polgárosodó társadalom problémáinak hamis tükröződése, a kapitalista fejlődés végtelenül összetett és ellentmondásos folyamatának végletes leegyszerűsítése volt.¹⁴² A liberalizmus jobboldali ellenzéke Ausztriában is arra törekedett, hogy a kapitalizálódo társadalom problémáit, valós ellentéteit a „zsidókérdés”-re vezesse vissza. Az antiszemita minden gazdasági és társadalmi nehézségért a zsidóságot okolták. A válságot követő időszak kedvezett egy olyan légkör kialakulásának, amelyben előtérbe került a bűnbakkeresés motívuma. Az objektív gazdasági folyamatok elemzése, a tőkés termelés mechanizmusának feltárása, a közgazdasági kategóriákban való gondolkodás, a piaci törvények működésének megismertetése helyett célpontot kerestek, amely felé az elégedetlenség árhullámát irányíthatták. Objektív társadalmi helyzeténél fogva ehhez kedvező alanynak bizonyult a zsidóság, amelyet az emancipációs törvény megszabadított a korábbi hátrányos megkülönböztetések sokaságától, és kitűnően be tudott illeszkedni a modern gazdaság és társadalom feltételei közé. Energikusan kihasználta a polgári társadalom és a kapitalista termelés nyújtotta felemelkedési lehetőségeket, körülményeiből adódóan szembetűnő mértékben reprezentálta az új területi és társadalmi mobilitást, jelentős mértékben képviseltette magát a kereskedelmi, pénz- és hitelügyletekben, valamint az ún. szabad pályákon. Messze magasabb arányban volt városlakó, mint más népességszoptok, szószólójává vált a hagyományok kritikájának, mindent egybevéve olyan társadalmi elem, amely vitathatatlanul a liberál-kapitalista gazdasági rendszert és a polgári modernséget reprezentálta.¹⁴³ A zsidóságnak a modern kapitalista gazdaságban és a kulturális-szellemi szférában elfoglalt pozíciója történelmi megalapozottságú. Szemléletét, mentalitását,

¹⁴¹ Rosenberg 1967, 93., 106. A jelenség regionális megközelítését I. Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában 1985.

¹⁴² Hanák 1975/c, 370.

¹⁴³ Rürup 1974, 404.

pénzszerzési lehetőségeit a nem zsidó környezet által behatárolt körülmények alakították, mozgékonyagra, racionalitásra, az új viszonyokhoz való gyors alkalmazkodásra kényszerült, s már a tőkés árutermelés uralkodóvá válása előtt rendelkezett azokkal az adottságokkal és képességekkel, amelyek azután a kapitalizmus térhódításával váltak általánosan jellemzővé, elfogadott normává elsősorban a fejlődésben élenjáró centrum országaiban. Ezért tölthetett be vezető szerepet az ipari forradalom elindította nagy korszakváltásban. A zsidóságnak a kapitalizmus kialakulásában játszott gazdasági szerepével W. Sombart foglalkozik behatóan.¹⁴⁴

A gazdasági szférában megnyilvánuló startelőny mellett az antiszemitizmus felszítására alkalmasnak bizonyult az a körülmény, hogy a minden tekintetben differenciált zsidó népesség körében egyeseknél sajátos társadalmi helyzetüktől el nem választható módon ténylegesen mutatkoztak olyan szemléleti, illetve magatartásbeli jelenségek — pl. fokozott érvényesülési vágy, energikus feltörekvési szándék, túlzott alázatosság vagy éppen kíméletlen gőg, egyfelől a tradíciókból való gyors kilépés, másfelől, más rétegeknél éppen a tradíciókhoz való erős, külsőségekben is reprezentált kötődés stb. —, amelyek alapul szolgálhattak a zsidóság egészének társadalmi szerepét eltorzító hamis általánosításokhoz, illetve bizonyos negatív vonások faji jellegként történő interpretálásához.

Bécsben, a Monarchia pénzügyi, kereskedelmi és kulturális centrumában, valamint az iparosodott Alsó-Ausztriában, azaz a keresztényszociális mozgalom bölcsőjénél és bázistérségében koncentráltan megtalálhatók mindazon tényezők, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a felületes vagy elfogult szemlélő számára igazolják az antiszemitizmus ideológiáját. Elsősorban is ténykérdés, hogy a fővárosban jelentős számú zsidó lakosság élt. Az antiszemitákat aggodalommal töltötte el a zsidóbevándorlás, a zsidó népesség számarányának jelentős növekedése a XIX. század második felében. 1848 előtt ugyanis többnyire törvények tiltották betelepülésüket az egyes tartományokba. Bécsben és Alsó-Ausztriában is kevesen éltek, s azok részben privilegizált kereskedők, bankárok vagy külföldi állampolgárok voltak. Ez a magyarázata annak, hogy 1857-ben a főváros zsidó lakossága mindössze 6212 fő, az összlakosság 1,3%-a. A döntő fordulat 1859/61-ben következett be, amikor a gazdasági előrelépés szükségletei és a liberalizálódási folyamat térhódítása következtében megindult a különböző tilalmak felszámolása. Az 1867. évi alkotmány teljes jogú állampolgároknak ismerte el a zsidókat, s kiteljesítette az emancipáció folyamatát.

A korlátozások hatályon kívül helyezése indította el az első nagy beköltözési hullámot a 60-as években, s ennek eredményeként 1869-ig 40 230-ra nőtt a bécsi zsidó lakosság száma, az össznépesség 6,6%-át tette ki. 1880-ban 72 588 fővel a lakosság 10%-a, 1890-ben 118 495-re emelkedett, ennek ellenére százalékos arányban csak 8,7%, mivel az 1890-es népszámlálás adatai már az elővárosokkal egyesített nagy Bécsre vonatkoznak.¹⁴⁵ A nagyarányú bevándorlás önmagában is alapot adott antiszemita megnyilvánulásokhoz, de további konfliktustényező volt a betelepülők

¹⁴⁴ Sombart 1911

¹⁴⁵ Bihl 1980. In: Die Habsburgermonarchie... III/2. 884. Némi, de egyáltalán nem számottevő eftérést mutatnak Bunzl 1983. 25. adatai.

asszimilációs fokának különbözősége is. Az első nagy bevándorlási hullámmal érkezők főként a cseh-morva tartományokból és Magyarország polgárosultabb vidékeiről települtek át, beszélték a német nyelvet, és nagyfokú asszimilációs készség jellemezte őket. Nem így állt a helyzet a tömeges betelepülés második hullámával, amely nagyrészt galíciai zsidókból állt — az összes bevándorló 60,9%-át ők tették ki —, akik szigorúan őrizték hagyományaikat, vallásukat, megtartották annak a mindennapi életre vonatkozó előírásait.¹⁴⁶ Az ún. „keleti zsidók” (Ostjuden) csoportja külsőségeiben szembetűnőbben reprezentálta a zsidó etnikum jelenlétét, mint a társadalmi-nemzeti asszimiláció magasabb szintjén álló rétegek.

Egyfelől tehát a Monarchia keleti részeiből származó, valamint az orosz—lengyel területekről a pogromok hatására menekülő ortodox zsidóság jelenléte tápláló forrása volt a bécsi antiszemitizmusnak, másfelől viszont arra is rá kell mutatni, hogy az asszimilációs folyamat — különösen az osztrák zsidóság esetében — ellentmondásokkal terhes, amelynek sikertelensége a század vége felé egyre inkább megmutatkozott. A dinasztiahoz hű zsidó polgárság Bécsben és Ausztriában liberális szellemű, nemzeti tudata a Monarchiához kapcsolódó, állampatrióta nemzetfelettség volt. Ezen az alapon viszont mindinkább szembekerült az antiliberális osztrák—német közép- és kispolgársággal, amely szociális, vallási és nacionalista eszmék jegyében szervezkedett, társadalmi, vallási és nemzeti szempontból idegennek, sőt ellenségnek tekintette a zsidóságot. Nem történt meg a zsidó nagypolgárság és a hagyományos osztrák uralkodó elit összeolvadása sem, itt azonban a felsőbb körök arisztokratizmusa, az udvari mentalitás, a társadalmi tradíciók merev továbbélése, a születés kiváltságának tisztelete játszott közre, nem pedig a vallási, nemzeti s nem is szociális indítékok.¹⁴⁷

Az antiszemitizmus tartós és hatékony bécsi jelenségének megértéséhez a zsidóság gazdasági és társadalmi szerepére is utalni kell. Ha gazdasági jelenlétük főbb területeit kívánjuk számba venni, akkor azt látjuk, hogy domináns tényezői a bank- és hiteléletnek, uralkodó pozíciót foglaltak el a nagy- és kiskereskedelemben. Döntő súlyuk volt Ausztriában a sajtó- és a színházi élet területén. A legtöbb vezető sajtóorgánum zsidó tulajdonban volt, vagy irányítását zsidó újságírók végezték. 1890-ben az újságíróknak kb. 50%-a közülük került ki. A kormány sajtóügyi hivatalát szintén ők irányították. Az ún. szabad pályákon különösen az orvosok és az ügyvédek körében tekintélyes a zsidó származásúak aránya. 1881-ben a bécsi orvosok 60%-át, 1888-ban az ügyvédek 57,7%-át alkották.¹⁴⁸ Tudományos és művészeti területen nemcsak a mennyiségi tényezők érdemelnek figyelmet, hanem az a megcáfolhatatlan igazság is, hogy számarányuknál ugyancsak jóval nagyobb mértékben adtak világhírű

¹⁴⁶ A számadatot l. *Häusler* 1978. 31.

¹⁴⁷ A zsidóság asszimilációjának problémájához a Monarchiában l. *Hanák* 1984, 357—379. A bécsi zsidóság asszimilációs folyamatát, annak összetevőit és mechanizmusát elemzi 1867 és 1914 között *Rozenblit* 1983.

¹⁴⁸ *Bihl* 1980. In: *Die Habsburgermonarchie... III/2*. 911. Sigmund Mayer véleménye szerint a zsidók nagy részvétele a sajtó területén szociális szükségszerűséget is kifejez, egyfajta kiútnak látszott az intellektuális pályák iránti nagy vonzalmat mutató tehetséges zsidó fiatalok számára, tekintve, hogy az állami szolgálatól a hivataloktól távol tartották őket. Egyébként úgy véli, a zsidóknak nincs nagyobb tehetségük az újságíráshoz, mint a keresztényeknek, amit mutat az angol, a francia, az olasz, a lengyel vagy a cseh sajtó, ahol a zsidó publicisták aránya jóval kisebb. *Mayer* 1917, 398—400.

alkotóművészeket és tudósokat az emberi kultúrának.¹⁴⁹ Nélkülük szürkébb és szegényebb lett volna az egyetemes és a bécsi századforduló.

Politikai testületekben, állami hivatalokban a zsidók részvétele csekély, e területekről szinte teljesen hiányoztak.¹⁵⁰ A kikeresztelkedettek közül azonban néhányan magas állami és egyházi méltóságig jutottak. Az egyetemi és főiskolai hallgatók között ugyancsak tekintélyes a zsidó fiatalok aránya. 1881 és 1891 között a bécsi egyetemen 33%. A Kereskedelmi Akadémián is 30% fölött van, és a technikai főiskolákon a hallgatói létszám több mint 1/4-e. Bécs után a prágai német egyetemen, Brünnben és Csernovitzban tanulnak még magas arányszámban.¹⁵¹ Mindezek a tények objektív alapot adtak az antiszemita mozgalom kibontakozásához és megizmosodásához, mivel a birodalom fővárosában az átlagost messze meghaladó zsidó részvétel a gazdasági és intellektuális szférákban tényleges konkurenciát jelentett a keresztény lakosságnak, amely nem vagy csak nehezen tudott szabadulni történelmileg kialakult gazdasági és társadalmi beidegződésektől, s így a versenyharcban többnyire alulmaradt. A fenti tények interpretálása nagy manipulációs lehetőségeket kínált, s alapot adott ahhoz, hogy a modern gazdaság, társadalom és kultúra bizonyos jelenségeit valamiféle zsidó csinálmánynak tüntessék fel, a keresztény társadalomtól idegen, arra veszélyes fejleményként bélyegezzék meg. Ez a törekvés a zsidó kapitalizmus, zsidó liberalizmus, zsidó börze, zsidó uzsora, zsidó elnyomás stb. frazeológiában nyelvi formában is kifejezésre jutott. Politikai célja, hogy elterelje a figyelmet a keresztény tőkésekről, vállalkozókról és spekulánsokról. Ez a módszer az antiszemitizmus nemzetközi kelléktárába tartozott. Az objektív tények hamis magyarázata segítségével az antiszemitaáknak sikerült kialakítaniok egy teljesen hamis zsidóképet, amely nem vett tudomást a zsidó lakosság többségét alkotó szegény zsidókról — munkások, kézművesek, alkalmazottak, szatócsok —, és „...a zsidó képmását a bankár, a kereskedő, az ügyvéd és a baloldali politikus eltorzított vonásaiból alkotta meg”.¹⁵² Noha Bécs számottevő, az összlakosságnak csaknem 1/10-ét kitevő zsidó lakossággal rendelkezett, a Monarchia zsidó népességének többsége mégsem itt élt, hanem több százezres tömegben és mérhetetlen nyomorban Galícia és Bukovina területén. Éppen a boldogulás reményében indultak nyugat felé. A Galíciából bevándorlók a bécsi zsidóság szociális összetételét is jelentősen módosították, amennyiben a nagy, illetve a tehetős középpolgárság mind kevésbé volt tipikus a bécsi zsidóság egészére.¹⁵³ A bevándorlók egy része a kereskedelem, a kézművesipar, a szolgáltatások területén keres megélhetést, így közvetlen konkurenciát jelent a bécsi lakosság tekintélyes részének, kb. egyharmadának, amely szintén ezekben a szektorokban dolgozott. A zsidóság tehát Bécsben nem volt olyan mértékben hiánypótló a polgári foglalkozások területén, mint a Monarchia keleti részében vagy akár Magyarországon, így a versenyharc erőteljesebben jelentkezett a

¹⁴⁹ Gold 1966, 37.; Pulzer 1966, 22.

¹⁵⁰ Gold 1966, 36.; Mayer 1917, 377.

¹⁵¹ Bihl 1980, In: Die Habsburgermonarchie... III/2, 924; Pulzer 1966, 21—22.

¹⁵² Ormos—Incze 1981, 1142—1143.

¹⁵³ Pulzer 1966, 23.; Bihl 1980. In: Die Habsburgermonarchie... III/2. 911.

kispolgárság említett csoportjai között. Ez az állapot azonban nem jellemző az egész 1870—1914 közötti időszakra. A szegény bevándorolt zsidók gyermekei, akik már Bécsben nevelkedtek, pályaválasztásuk során nem a tradicionális kereskedő- vagy kézműves-iparos foglalkozásokat részesítették előnyben, hanem hivatalnokok, ügynökök, kereskedelmi és ipari vállalatok, biztosítási cégek ügyvezetői lettek, a modernizáció kínálta olyan munkaterületeket választottak, amelyek felé a nem zsidók kevésbé áramlottak.¹⁵⁴

A kapitalizmus szorításában vergődő kispolgári tömegek sem történelmi, politikai iskolázottsággal, sem a gazdasági, társadalmi jelenségek közötti mélyebb összefüggések áttekintésével nem rendelkeztek ahhoz, hogy felismerjék nehézségeik voltaképpeni okait és az antiszemitizmus torzításait. Jóllehet a zsidó lakosságon belül is erőteljes polarizáció ment végbe, a felfelé irányuló társadalmi mobilizáció mégis nagyobb mértékben jellemző e csoport egészére, mint a többiekre. Így a konkurenciától féltő kézműves-kisiparos, a felsőfokú tanulmányokig anyagi okokból eljutni képtelen fiatalok vagy az uzsorától szenvedő szegényparaszti rétegek körében termékeny talajra talált az antiszemita propaganda, amely a zsidó lakosságot nemcsak bűnbaknak, de ellenségnek is megtette. A múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben ez a törekvés mindenekelőtt a tőkés gazdálkodás forgalmi szektorát vette célba, a kereskedelemmel, a hitellel, a részvényügyletekkel foglalkozók testesítették meg az ellenséget, amelyet a társadalmi problémákért hibáztatni és gyűlölni lehetett. Abban, hogy ez így történhetett, szerepet játszott az osztrák bank- és tőzsdeviszonyok fejletlensége, a rövid Gründerzeit gyors válságba torkollása, ami mély ellenszenvet ébresztett a tőkés üzleteléssel szemben, továbbá a közszolgálat felértékelése, a bürokratikus értékrend dominanciája a tőkés gazdálkodás más foglalkozási ágazatai, nevezetesen a forgalmi szektor felett.¹⁵⁵

Az antiszemitizmus alapvetően gazdasági érdekkellentétekre, konkurenciaharcra, érvényesülési problémákra vezethető vissza, de semmiképpen sem lehet kizárólag gazdasági tényezőkkel magyarázni. E jelenség kialakulásában és térhódításában egyáltalán nem lebecsülendő a nem gazdasági, sőt nem is racionalizálható tényezők szerepe, amelyek — mint ahogy az egész antiszemitizmus-kutatás — a fasizmusproblematika tanulmányozásával összefüggésben kaptak igazán figyelmet.¹⁵⁶ A modern pártpolitikai antiszemitizmus magába integrálta a zsidóellenesség hagyományos elemeit, a zsidókkal kapcsolatos sztereotip vádakát — vérvád, uzsoráskodás, csalás, hamisítás, kasztszellem, idegentest-motívum —, amelyek az új történelmi körülményeknek megfelelő deklaszifikáló címkékkel — hazafiatlanság, spekuláció, kozmopolitizmus, felforgatás — egészültek ki. Mindezek a gazdasági tényezőkkel együtt táplálták azt a pszichológiai irracionalizmust, amely az antiszemita mozgalomban nem hagyott teret a józan érvelésnek. Szemléletesen érzékelteti ezt *Theodor*

¹⁵⁴ A bécsi zsidóság foglalkozási struktúrájának átalakulását „a kereskedőtől a hivatalnokig” *Rozenblit* 1983. 3. fejezete mutatja be részletes statisztikára alapozva.

¹⁵⁵ Vö. *Szabó M.* 1981, 361. Uő.: 1979, 224—225.

¹⁵⁶ Az irracionális erők működését a társadalom történetében, figyelembevételük szükségességének szempontját a náciizmus, fasizmus, antiszemitizmus kutatásában nemcsak hangsúlyozza, hanem érvényesíti is *Ormos—Incze* 1981.

Mommsennek egy Hermann Bahrhoz írott szkeptikus hangú levele, amely szerint a címzett „... csalódik, ha azt hiszi, hogy itt az ember értelemmel egyáltalán tehet valamit. Minden hiába. Amit én mondhatnék nekik... azok logikus és erkölcsi argumentumok. Ezekre egyetlen antiszemita sem hallgat. Ők csak a saját gyűlöletükre és saját irigységükre hallgatnak, a legszégyenteljesebb ösztönökre... A csöcselékkal szemben nincs védelem, legyen bár ez a csöcselés az utcán vagy a szalonokban, nincs különbség.”¹⁵⁷

Tekintettel arra, hogy itt társadalmi és történelmi hatásában végül is egy pártpolitikai mozgalomról van szó, amely a szociális és gazdasági hanyatlás miatti félelem, a deklasszálódástól való rettegés légkörében élő heterogén társadalmi rétegek megnyerésére és mozgósítására törekedett, nem hanyagolható el az a pszichológiai állapot, amelyre sikerült ráhangolni ezeket az elégedetlen tömegeket. Az antiszemita agitáció összefüggésében a gazdasági és politikai konfliktusok lélektani megközelítése szempontjából a legfontosabbnak a „ressziment” és a „frusztráció” fogalmát érezzük.¹⁵⁸ E két fogalommal jelölt lélektani szituációk tulajdonképpen elég közeli hasonlóságot mutatnak. Végző soron mindkét esetben az érvényesülésben, szükségletei kielégítésében akadályoztatott, kudarc- és csalódásérzettel telített egyénekről, illetve társadalmi csoportokról van szó. Mindkettő alkalmas arra, hogy valamiféle cselekvésre mozgósítson. A frusztráció gyakran agresszióba fordul vagy fordítható. Az agresszió tárgya lehet a valamilyen okból kirekesztett kisebbség, témánk vonatkozásában a bűnbaknak megtett zsidóság.¹⁵⁹ Hangsúlyozni kívánjuk, hogy kiegyensúlyozott társadalmi körülmények és zavartalan növekedési folyamat mellett rendszerint nem kerül sor e lélektani diszpozíció kialakulására, aktív antiszemita mozgalom kibontakozására. Ehhez a versenyharc kiéleződése és a társadalmi, gazdasági feszültségek növekedése teremti meg a kedvező körülményeket. Ez a helyzet alakult ki Ausztriában a XIX. század nyolcvanas éveiben, amikor az ipari forradalom visszafordíthatatlan előrenyomulása a nagy depresszió ellenére strukturális változásokat idézett elő az osztrák társadalomban és gazdaságban, valamint a Monarchia nemzetiségi erőviszonyaiban is.

Az antiszemitizmus a Német Birodalomban már a hetvenes évek közepétől teljes fegyverzettel jelentkezett, ideológiai eszköztárát és első szervezési tapasztalatait minden nehézség nélkül átvehették Ausztriában. Az osztrák antiszemiták Glagau, Marr, Dühring, Stoecker nyomdokain haladtak, ámbár az importált tapasztalatokon kívül hazai előzményekre is építhettek.

A korábban bemutatott antiliberális csoportok között a legerőteljesebben antiszemiták az alldeutschok és az ipari reformerek voltak. Az előbbieknél nemzeti és gazdasági, az utóbbiaknál kifejezetten gazdasági megfontolások domináltak. Az *Österreichischer Volksfreund* 1881-es megjelenésétől kezdve a vulgáris antiszemitizmus fő szócsöve. Ezt követte 1883-tól Schönerer félhavonta megjelenő, a faji antiszemitiz-

¹⁵⁷ Idézi Wehler 1973, 113.

¹⁵⁸ A ressziment fogalmát, az antiszemitizmus ideológiájában betöltött szerepét, az ellenségképpel való kapcsolatát Szabó M. elemezte 1981/6.

¹⁵⁹ A politikai és társadalmi konfliktusok pszichológiai értelmezéséhez l. *Wiatr* 1980. 283—284.

must egy sajátos germán misztikával elegyítő lapja, az *Unverfälschte Deutsche Worte*, majd a nyolcvanas évek közepétől a *Correspondenz-Blatt* is egyre határozottabban antiszemita hangvételű.

Az antiszemitizmus társadalmi funkciója a kilencvenes években is jórészt az marad, ami kialakulása idején volt: a pártpolitika manipulált eszköze, amely alkalmas arra, hogy elterelje a figyelmet a társadalom valódi ellentéteiről, a krízisek tényleges okairól, hogy levezesse a potenciális forradalmi energiákat. A zsidók elleni támadás a megengedhető, a veszélytelennek ítélt opposzió egyik formája volt. A modern pártpolitikai antiszemitizmus társadalmi-politikai funkciójának a keresztényszociális pártra vonatkoztatott konkrét és elemző adaptációjára a további fejezetekben visszatérünk.

III. A KERESZTÉNYSZOCIÁLIS MOZGALOM AZ 1890-ES ÉVEK ELSŐ FELÉNEK OSZTRÁK KÖZÉLETÉBEN

1. A KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS PÁRTJELLEGE, SZOCIÁLIS BÁZISA A RIVALIZÁLÓ POLITIKAI ERŐTÉNYEZŐK KÖZEGÉBEN

A politikai erők strukturális átrendeződését az indította el, hogy a XIX. század második felének liberális-konzervatív pártpolitikai és ideológiai tagozódása a század végi Ausztriában már egyre kevésbé fejezte ki a társadalom nagy egészének tényleges gazdasági, politikai és nemzeti érdekeit. Láttuk, az 1880-as években mint vette kezdetét a hagyományos pártpolitikai keretek szétfeszítésének folyamata. Az új politikai erők — keresztényszociálisok, szociáldemokraták, német-nemzetiek — többé-kevésbé szervezeten az 1890-es évek elején jelentek meg, s a következő fél évszázadban döntő módon befolyásolták az osztrák politika alakulását. A politikai pártok a koráramlatok termékei, meghatározott történelmi korszakokban ható társadalmi, gazdasági és ideológiai tendenciák kifejezői. Megértésük és megítélésük előfeltétele, hogy rekonstruálni tudjuk a történelmi szituációt, amelyben létrejöttek. Az előbb említett osztrák pártok története szempontjából azért fontos a nyolcvanas évtizedben fellépő új jelenségek számbavétele, mert e politikai mozgalmak belső fejlődési dinamikáját tekintve a fennálló viszonyokkal való elégedetlenség következtében ekkor alakultak ki e három mozgalom előfeltételei. A szétforgácsolt erők szervezeti és ideológiai összefogása elsőként a szociáldemokratáknak sikerült, a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján azonban a keresztényszociális mozgalom is új szakaszba lépett.

A keresztényszociális párttá szerveződés sajátos módon ment végbe. Egy politikai párt zászlóbontása megfelelő előkészítés után rendszerint a szervezőmunka vagy a programadás valamely döntő mozzanatához, alakulógyűléshez vagy kongresszushoz kapcsolódik. A keresztényszociális párt létrejöttének körülményei nem felelnek meg ennek az eléggé általános politikai gyakorlatnak. A vonatkozó irodalom kétféle módon tárgyalja a pártalakulás időpontját: vagy egy konkrét évhez köti a pártalakulást, vagy több olyan időpontot is megjelöl, amelyek mindegyike egy-egy, a pártalakulás szempontjából jelentősebb eseményre utal. Ily módon többféle időpont is szóba került — pl. 1887., 1888., 1891., 1893., sőt 1894. —, megítélésünk szerint azonban ezek a dátumok inkább csak orientáló célzatúak lehetnek. A keresztényszociális párt születése ugyanis nem köthető egyetlen naphoz vagy évhez, mivel az Egyesült Keresztények heterogén összetételű táborából hosszabb politikai folyamat eredményeképpen jött létre. A magunk részéről az 1889—1891-es éveket tartjuk döntőnek a pártalakulás szempontjából.

Jellemző a pártra a névadás bizonytalansága is. Bár a később hivatalossá váló „keresztényszociális párt” megjelöléssel már a nyolcvanas évek végétől találkozunk, annak következetes használata ekkor és a következő években még sem a keresztényszociális táboron belül, sem a politikai ellenfelek körében nem jellemző. Ehelyett

leginkább antiszemita pártként emlegetik, és ezt a párt maga is elfogadja és használja. Ismeretes még az Egyesült Keresztények, az antiliberális koalíció és — a politikai ellenfelek részéről leminősítő céllal — a klerikális párt megjelölés. Végére is ezen jelzők mindegyike a keresztényszociális tábor valamilyen lényeges, szembetűnő sajátosságát ragadja ki. Nem véletlen, hogy az univerzálisabb értelmezést megengedő keresztényszociális megjelölés elterjedése, és mind következetesebb használata egybeesik az első hatalmi pozíciók birtokbavételével és — ami ettől nem független — a párt legkirívóbb szélsőségeinek lenyesegetésére irányuló törekvésekkel a század utolsó éveitől.

A programokkal szintén hasonló a helyzet. A pártalakulás időszakából több program, illetve programszerű dokumentum ismeretes, ezek közül azonban egyik sem kapta azt a funkciót, hogy a rendszerezettség viszonylag magas fokán tolmácsolja a keresztényszociálisok társadalomfelfogására, gazdasági és politikai reformelképzeléseire vonatkozó nézetek összességét és a német-nemzetiek linzi vagy a szociáldemokraták hainfeldi programjához hasonlóan eszmei és cselekvési irányelvül szolgáljon az azonos vagy hasonló módon gondolkodók, tájékoztatásul a kívülről számára. A keresztényszociális programok vagy programként számontartott megnyilatkozások között nem a lényegét illetően vannak különbségek. Az alapelvi azonosságok mellett más-más hangsúly került az egyes problémákra, bizonyos kérdések kifejtése részletes vagy csak jelzésszerű, s vannak témák — a megfelelő helyen ezekre konkrétan is hivatkozunk majd —, amelyek nem mindig szerepelnek a programszerű irányelvek között. Mindebben törekvést látunk bizonyos manőverezési szabadság megőrzésére, egyes programpontok rugalmasabb kezelésére, ami a meglehetősen heterogén összetételű keresztényszociális tábor együtt tartása, összefogása, újabb hívek megnyerése szempontjából egyaránt kedvezőbbnek látszott, mintha egyetlen határozottan megfogalmazott programmal léptek volna fel. A tulajdonképpeni párt létrejötte és elnevezése körüli bizonytalanság magyarázatát ugyancsak itt kell keresni. Mindaddig, amíg ez a politikai szervezet kellőképpen meg nem szilárdult, amíg be nem bizonyosodott, hogy a helyzetükkel elégedetlen társadalmi csoportok támogatására tartósan is számíthat, addig a pártvezetésnek olyan stratégiára és taktikára volt szüksége, amely megadja a lehetőséget az érdekek közötti lavírozásra, az alapvető irányvonalon belül a változó szituációk jobb kihasználására. Lehetőleg úgy kellett politizálnia, hogy megfeleljen a különböző elvárásoknak, s tegye lehetővé, hogy mindenki úgy értelmezze ezt a politikát, ahogyan számára a legreményteljesebb. A keresztényszociális pártnak tehát egyszerre több vasat kellett a tűzben tartania ahhoz, hogy céljait elérje. Ezt a taktikát a későbbi sikerek igazolták. R. Charmatz liberális történetíró is e sikerekre utalva állapította meg, hogy a hervadozó régi Ausztriában az a csoport vált a leghatalmasabbá (ti. keresztényszociális — M. É.), amely szilárd program nélkül a legtöbbet akart, legtöbbet ígért...¹

A párt jellegéről, arról, hogy kiknek az érdekeit, törekvéseit kívánják képviselni, a keresztényszociális vezetők számos alkalommal nyilatkoztak. A hagyományos pártoktól elhatárolták magukat: „Sem liberálisok, sem konzervatívok nem vagyunk a szokásos értelemben...” — mondta Albert Geßmann.

¹ Charmatz 1907, 183.

Pártját egy mélyreható, a lakosság nagy tömegeit magával ragadó elégedetlenség termékének tartja, amelyet az uralkodó kapitalista gazdasági rendszer tarthatatlanságának érzése hívott elő.² *Albert Geßmann*, akit a keresztényszociális párt „vezérkari főnöké”-nek neveztek, a bécsi egyetemen történelmet, földrajzot és alkalmazott természettudományokat hallgatott, s mindjárt az egyetem elvégzése után doktorált. A hivatalnoki pályát választotta, hosszú időn át az egyetemi könyvtárban dolgozott. A kora nyolcvanas évektől a Gemeinderat tagja, ahol az ellenzék vezetői közé számított. Olvasott, a közéletben jártas, jó szónok és kiváló szervező. Hatalmas becsvágy és tetterő fűtötte. A városi tanácsban ismerkedett meg Luegerrel, akinek mindvégig támogatója és harcostársa lett, s azokat a tulajdonságokat vitte a pártvezetésbe, amelyek Luegerből hiányoztak, vagyis a kulisszák mögötti szívós egyéni munkát, a pártgépezet kiépítése iránti érzéket. A keresztényszociális párt e két vezető egyénisége alapvetően különböző természetű volt. Geßmann korántsem az a megnyerő egyéniség, mint Lueger. Hideg racionalista, aki értékes képességeit a legnagyobb céltudatossággal állította a párt szolgálatába.³ Különösen sokat tett a párt vidéki bázisainak kiépítése érdekében, amelynek során főként a papságra támaszkodott. A klérushoz fűződő kitűnő kapcsolatai alapján állították róla tréfásan, hogy Alsó-Ausztriában minden papot személyesen ismer.⁴ Reichsrat- és Landtag-képviselő, a tartományi iskolatanácsban vezető pozíciót foglalt el, s ezt felhasználta politikai tervei és céljai megvalósítására, azaz hogy a tartományt a papság, majd a tanítók segítségével megnyerje a keresztényszociális pártnak. Rengeteget utazott, hivatalos szemleútjait valójában szervezési és agitációs céllal is hasznosította. Sikerült megszerveznie, hogy a papok és káplánok rendszeresen tájékoztassák a pártpropaganda előrehaladásáról, a tanítóság magatartásáról. Geßmann az információkat hivatalnoki precizitással dolgozta fel, így mindenkor jól tájékozott az egyes települések politikai irányvonaláról. A keresztényszociális pártszervezés időszakában a tanítók nagy része még liberális beállítottságú. Ennek megváltoztatása érdekében lépett munkába Geßmann, mivel tudatában volt annak a jelentős befolyásnak, amelyet a néptanítók a választókra gyakorolhattak.⁵

A keresztényszociális tábor vezető körei elutasították az osztályalapon történő pártszervezés elvét. Minden rendelkezésükre álló fórumon, különösen a parlamentben hangsúlyozták, hogy pártjuk a nép érdekében lép fel, „a szó legszorosabb értelmében néppárt”. Értelmezésük szerint ez azt jelenti, hogy a keresztényszociális párt egyetlen rend, osztály, privilegizált társadalmi kategória pártjának sem tekinthető, hanem az egész nép pártjának: az iparos rend érdekeit éppúgy képviselni kívánja, mint a munkásság, a parasztság, a hivatalnokok és „minden más produktív néposztály” érdekeit rendre és hivatásra való tekintet nélkül.⁶ A keresztényszociális vezetők gyakori hivatkozásai a népre s a párt „néppárt” jellegének hangoztatása azt jelentették, hogy az új politikai szervezet széles társadalmi bázisra kívánt támaszkodni,

² SP XI. Sess. VII. 7799. 1892. november 17.

³ Geßmannról l. *Binder* 1950.

⁴ *Gutkas* 1974, 481.; *Kielmansegg* 1966, 408; *Sieghart* 1932. 318.

⁵ *Kielmansegg* 1966, 408—409.

⁶ SP XI. Sess. VI. 6275. 1892. május 9.; VII. 7799. 1892. november 17.; XII. 13916. 1894. május 9.; *Freiheit* 1896. január 15.; *Kuppe* 1933, 275.

társadalmi és politikai tevékenységének fő célja a tömegek megnyerése volt, ideológiai és agitációs eszközeit ennek érdekében mozgósította. Tömegekkel a háta mögött azután ostromot indíthatott a hatalomért.

A keresztényszociális párt igényt formált arra, hogy valamennyi, a kapitalizmus térhódításával fenyegetett helyzetbe kerülő, létbiztonságát elvesztő, a polgári liberalizmussal elégedetlen vagy abban csalódott társadalmi réteg átfogó pártja legyen. Mint a liberalizmus jobboldali ellenzéke elsősorban a tőkés viszonyok szorításában vergődő „kisemberek” érdekképviselőjeként lépett fel, ami 1890/91-ig főképpen a kézműves-kereskedő kispolgárság felkarolásában jutott kifejezésre. Ezek a rétegek képezték a párt fő társadalmi bázisát. 1891 után a tradicionális értelemben vett kispolgári csoportok mellett a pártot jelentős támogatásban részesítette a hivatali ranglétra alsó és középső kategóriáihoz tartozó városi és tartományi hivatalnokok túlnyomó többsége, sőt részben az alsóbb rangosztályú állami és magánhivatalnokok is. Csatlakozott a tanítók egy része, a pincérek, a bérkocsisok s a gazdasági fejlődéssel bővülő terciér szektor gyarapodó új típusú kispolgársága. Nagyon nehezen sikerült a pártnak befolyási körébe vonni a munkásságnak egy szűk rétegét. A kilencvenes évek közepén indul meg a vagyonosabb felsőközép-osztálybeliek átállása a keresztényszociális párt oldalára, akik között döntő befolyással rendelkeztek a bécsi háztulajdonosok. A tömegbázis kiépítése tehát hosszabb folyamat volt, amelynek csak egyik feltételét jelentette a keresztényszociális párt harca újabb és újabb rétegek megnyeréséért. A siker másik tényezője a megnyerendő szociális rétegek reagálása, a magatartásukat motiváló körülmények alakulása volt. A pártszervezés első időszakában a bázis, amelyre építhettek, természetesen szűkebb, mint a későbbiek folyamán. Mindenekelőtt a gazdasági és társadalmi deklasszálódás veszélyét leghamarabb érzékelő, az abból fakadó félelmekkel és szorongásokkal küzdő tradicionális kézműves- és kereskedőrétegek jöhettek szóba, akikre a kapitalizmus térhódítása következtében súlyos nyomás nehezedett: a nagyipar és az áruházak konkurenciája, a tőkétől való függés, a szabad iparúzással együttjáró versenyharc, s Bécsben a növekvő belvárosi lakás- és üzletbérek, a városrendezést kihasználó telekspekuláció, ami sokakat arra kényszerített, hogy a külső városrészekbe húzódjanak vissza. A költözéssel azonban együttjárt a korábbi üzletfelek elvesztése. Mindezen tényezők hatására a kispolgárság egy része önálló vállalkozóból ténylegesen a bér munkás szintjére süllyedt vagy annak veszélye fenyegette. Helyzetének megoldását a keresztényszociális párttól várta. Kérdés azonban, hogy a keresztényszociális ígéretek valóban a szabadulást hozó mentőövet jelentették-e vagy a menekülésnek csupán az illúzióját táplálták. A kispolgárság, akár tradicionális értelemben, akár modern mivoltában nézzük, nem passzív eleme a társadalomnak. Felemás helyzetéből adódóan ugyan ellentmondásos szerepekre vállalkozik, de a társadalmi progresszió ügyét éppúgy képes szolgálni, mint ahogy nemegyszer a történelem válságos helyzeteiben a reakció eszközévé vált. Ez utóbbi történt a XIX. század végi Ausztriában, amikor a kispolgári tömegek a keresztényszociális táborba áramlottak, s annak tömegerejét képezve közreműködtek az árnyoldalaival együtt is progresszív modernizációs folyamat feltartóztatásának kísérletében.

A parasztság kevésbé mozgékony eleme a kispolgárságnak vagy ha tetszik, az alsó-középosztálynak. Életkörülményeiből adódóan nehezen mozgósítható. A keresztényszociális pártalakulás időszakában mindenekelőtt választópolgárként, szavazata

révén vált értékessé a politikai pártok hatalomért vívott küzdelmében. A parasztság körében a nyugtalanság jelei a növekvő adók, a mezőgazdaságra is kiterjeszkedő tőke uralma, a mindinkább jelentkező nemzetközi konkurencia árleszorító hatása, az elhúzódozó mezőgazdasági válság, az uzsorások és a közvetítő kereskedelem tevékenysége nyomán jelentkeztek.⁷ Hogy az említett nehézségek kit milyen mértékben sújtottak, azt nehéz megmondani, mert a parasztság a valóságban sokkal bonyolultabb társadalmi képlet volt, mint ahogyan a konzervatív vagy akár a keresztényszociális ideológiában és propagandában megjelent. A parasztság differenciált agrárnépességet foglalt magában, ahol a tőkés módon termelő gazdag paraszt mellett a kis- és középparaszti rétegek, gazdasági cselédek és agrárproletárok is megtalálhatók. A Monarchián belül az agrártársadalom polgári jellege és a mezőgazdaság tőkés fejlettsége szempontjából elkülönültek a nyugati és keleti területek, s a nyugati részekben is az agrártársadalom különböző típusaival találkozunk, amelyek kialakulásába erőteljesen beleszóltak történelmi és földrajzi tényezők.⁸ Éppen ezért a paraszti gazdaságok területi nagysága a birtokosok rétegződésének még nem egyetlen kritériuma. A földterület, az adómenyiség, a foglalkoztatott állandó és alkalmi munkaerő, a bérmunka aránya, a művelés intenzitása mind fontos mutatói a paraszti gazdaság erejének és életképességének. Nem lebecsülendő a piaclehetőségek ösztönző hatása sem. Azok a tartományok, amelyekben a konzervatív, illetve a keresztényszociális befolyás elsősorban érvényesült — Alsó- és Felső-Ausztria, Tirol, Voralberg, Stájerország —, a fenti szempontok alapján legalább háromféle típust képviselnek.⁹ A differenciált paraszti társadalom valódi érdekképviselete tehát nem volt egyszerű feladat, de ilyesmire komoly törekvést nem is tapasztalunk. A képviselők legjobb esetben választóik és választókerületük panaszait tolmácsolták, a pártprogramok nem tükröznek semmiféle paraszti rétegpolitikát.

Az uralkodó gazdasági és politikai rendszer leghatározottabb ellenfele a proletariátus. Az osztrák munkásság élet- és munkakörülményeiről a legjobb helyzetrajzot az ipari felügyelők jelentései adják. E társadalomtörténeti szempontból rendkívül beszédes források alapján a fő problémák a következő területeken érzékelhetők: a munkaidő hosszúsága, a munkahelyek biztonsági, egészségügyi és higiéniai hiányosságai, a női munkaerő bérezése, a tanoncok helyzete, az ipari szakképzés rendezetlensége és visszasságai, a munkások lakásviszonyai. A munkaidő történelmileg csökkenő tendenciát mutat, ez azonban csak lassan, osztályharcok és törvényes szabályozások következményeként érvényesült. A törvényes előírások betartásáért is harcolni kellett. Az 1885. évi ipari törvény a gyári munkások tényleges munkaidejét 11 órában állapította meg, az ipari felügyelők szerint azonban igen gyakori annak túllépése, a megállapított pihenőidő semmibe vétele vagy korlátozása. A legproblematisabb a kisebb tégláégetők, papírgyárak, pékségek dolgozóinak helyzete, akik olykor 14, 16, 20 órát dolgoztak naponta. Az ipari törvény nem terjedt ki a kisiparra, ahol a munkaidő 10,5 és 16 óra között ingadozott.¹⁰ Mind több helyen alkalmazták a női munkaerőt. Legmagasabb arányban — 60—93% — a textilipar foglalkoztatta őket,

⁷ Bauer 1911, 394.

⁸ Kolossa 1962.

⁹ Uo. 503—511.

¹⁰ Firnberg—Otruba 1957, 203.; Richter 1965, 80. skk.; Die Neue Zeit 1892—93. II. 583—584.

de viszonylag sok nő dolgozott a dohány- és cigarettagyárakban, a gyufagyártásnál, napszámosként a vegyiparban, a gyertya-, szappan-, parfümgyártásban, a téglagyárakban és más termelési területeken is. A nők bére azonos minőségű munka mellett olcsóbb a férfiakénál. Rendeltetésüknek megfelelően az ipari felügyelők rendkívül sokat foglalkoztak az üzemek berendezésével, ellenőrizték, mennyire tartják meg a biztonsági és egészségügyi követelményeket. Felügyelői jelentések sora számol be ezek teljes hiányáról. A munkahelyek csekély légtere, rossz levegője, primitív fűtése és világítása, a szellőztetési és tisztálkodási lehetőségek hiánya, a munkahelyeken uralkodó piszok és még számos, egészséget károsító tényező leírása ezekben a jelentésekben makacs következetességgel ismétlődik, s csak a nyolcvanas évek végétől számolnak be olykor esetenkénti és nagyon lassú javulásról. Az elektromos világítás, szellőztetés, központi fűtés csak a századforduló táján terjed.

Sötét képet festenek a jelentések a tanonképzés helyzetéről. A hároméves tanulóidő gyakran a szenvedés időszaka volt, amit nemcsak a tanulók panaszai, hanem az azok nyomán indított vizsgálatok is igazoltak. A gyárakban viszonylag csekély számú tanulót képeztek. A tanonképzés szinte kizárólag a kisiparosok kezében volt. Itt a tanuló a legolcsóbb munkaerő, aki a legtöbb esetben a házcselédet is pótolta a mester családjánál. Látóköre beszűkült, ismeretei hézagosak, ragaszkodott a régihez, idegenkedett az újításoktól.¹¹

Az alsó-ausztriai iparfelügyelet lehangoló tapasztalatokat szerzett a munkások lakáskörülményeinek vizsgálata során. A XIX. század utolsó harmadának nagy lakásínsége, a jövedelem 20—25%-át kitevő lakbérek nem tették lehetővé, hogy valamennyi munkáscsalád önálló lakással rendelkezzen. Albérlők és ágyrajárók alkották a munkások lakta elővárosok lakosságának több mint 25%-át. Mindent, ami csak védelmet nyújthatott, felhasználtak lakás céljára: található lakott műhelyek, raktárak, istállók és színek, vasúti kocsik, pincék, a kunyhók minden változata.¹² Legsúlyosabb a helyzet a tömegszállításokon, amelyeket rendszerint idénymunkások — pl. téglagyárak, cukorgyárak munkásai — vettek igénybe. A szezon idejére egy-egy helyiségben — annak nagyságától függően — 10—12, 16—18 család aludt a földön szorosan egymás mellé fektetett szalmazsákokon, férfiak, nők, gyermekek korra és nemre való tekintet nélkül. Előfordult, hogy még ezeket a fekvőhelyeket is ágyrajáró-rendszerben használták, s így a szezon végéig sem a tisztításra sem a szellőztetésre nem nyílt lehetőség. A családi élet az ilyen közös lakóterekben nyilvánosan zajlott, a jelentések a levegő és a tisztaság hiányáról, „egyenesen undorkeltő atmoszféráról” beszélnek. 1890 táján feljegyzik, hogy néhány üzem már munkáslakásokat épít, amelyek iránt nagy kereslet mutatkozott.¹³

A proletariátusnak voltak viszonylag kedvezőbb körülmények között élő csoportjai is, de ez nem változtat a sötét összképen. Szociális elesettségén túl választójoggal sem rendelkezett. Ez azonban csak idő kérdése volt, hiszen a választójog kiterjedése a potenciális választókat bármikor reális szavazópolgárokká tehetette. Egyetlen párt számára sem lehetett közömbös a munkáosztály majdani politikai állásfoglalása, ezért a keresztényszociálisok kezdettől fogva törekedtek a proletariátus megnyerésére.

¹¹ Firnberg—Otruba 1957, 244—247.; *Die Neue Zeit* 1892—93, II. 588.; Waentig 1898.

¹² Richter 1965, 51.

¹³ Firnberg—Otruba 1957, 270—272.

Erőfeszítéseik mégsem hozták meg a kívánt eredményt, mert amikor a keresztényszociális párt mint olyan színre lépett, a szociáldemokrácia már magára talált, egyesítette erőit, és a keresztényszociálisok legkomolyabb ellenfelévé vált. Az egyesítés körülményeiről a fejezet végén részletesebben is szólunk.

A fennálló rendszerrel leginkább elégedetlen társadalmi erők számbavétele után térjünk vissza a párt karakterének kérdéséhez. Ha a keresztényszociális pártot nem a vezetők nyilatkozatai alapján ítéljük meg, hanem ideológiáját, cselekvési irányelveit, tényleges politikáját vesszük szemügyre, akkor egyet kell értenünk a témára vonatkozó szakirodalomban és publicisztikában egyaránt fellelhető állásponttal, mely szerint a keresztényszociális mozgalom kispolgári mozgalomként indult. Megítélésünk alapján ha valamikor, úgy éppen történetének általunk vizsgált első évtizedében lehet szó a párt kispolgári jellegéről, amikor tömegerejét valóban a lázadó kispolgárság szolgáltatta, ezt szervezte politikai erővé, elsősorban az ő képviselőikben jelentkezett a közéletben. A kispolgárság készségesen támogatta azt a pártot, amelynek vezetői nemcsak az anyagi biztonság, a gazdasági megkapaszkodás lehetőségét csillantották fel előtte, hanem felébresztették osztálytudatát, erősítették önbizalmát. A liberál-kapitalizmus társadalmi-politikai frusztrációs élményét ellensúlyozandó, a „józan” kispolgárságot és az „erényes” parasztságot „... olyan személyes és társadalmi tulajdonságaiért üdvözlik, amelyeket a kapitalista társadalom már-már elhomályosít: önállóságáért, takarékoságáért, szorgalmáért és mértéktartásáért. Azért hízelegnek a Kleinbúrgernek, mert a tulajdon, a család, a »munkakedv«, a vallás és a patriotizmus zászlóvivője.”¹⁴ Ilyeténképpen teljesnek látszik az összhang a politikai szervezet és a támogatására mozgósított, sőt megfelelőképpen manipulált alsó-középosztályok között. Mindezek ellenére megjegyzendő, hogy még a pártalakulás évtizedében is lehet némi fenntartásunk a párt tisztán kispolgári jellegét illetően, hiszen a keresztényszociálisok a polgári átalakulással szembeforduló nemesi konzervatívok és az egyház érdekeit is felkarolták és képviselték. Amikor azután a párt a hatalmi pozíciók megszerzéséért vívott döntő csaták idején keresni kezdte a kispolgárságnál tekintélyesebb, tényleges gazdasági pozíciókkal rendelkező polgári rétegek támogatását a századforduló után lényegében kiegészített a kapitalista rendszerrel, fokozatosan a nagytőke és a nagybirtok szempontjai váltak meghatározóvá politikájában. Így támogatásra talált az osztrák burzsoázia, elsősorban éppen a nagyipar és a nagytőke köreiben, majd sor került a konzervatív földbirtokosokkal való kibékülésre is.¹⁵ Az irányváltást taktikusan, eredményes kommunálpolitikával úgy leplezték, hogy a párt tömegerejét alkotó kispolgári elemek körében sikerült megőrizni azt az illúziót, mintha a párt továbbra is a „kisemberek” pártja volna. A párt jellegében bekövetkezett átalakulás azonban már nem tartozik vizsgálódásunk körébe.

Egy új politikai párt megjelenésével összefüggésben joggal kérdezhető, miként illeszkedik bele az adott politikai struktúrába, hol a helye a rivális politikai erők között. Az érdekeket, amelyeket képvisel, kikkel szemben képviseli és hogyan? A keresztényszociális párt fő ellenfele egyelőre a liberalizmus: úgy is, mint ideológia, és úgy is, mint politikai mozgalom.

¹⁴ Mayer, A. 1979/1. 53.

¹⁵ Somogyi 1968, 58., Tokody 1963, 109.

Az ausztriai gazdasági és társadalmi fejlődés tendenciáit áttekintve láttuk, hogy az osztrák polgárság fejlődését mennyire meghatározták azok a történelmi körülmények, amelyek között létrejött és tevékenykedett. Ezek megismétlése nélkül, mégis az ausztriai liberalizmus jellegét formáló hatásukra emlékeztetve, a jelen összefüggésben elsősorban a liberalizmus kifulladásának tényét kell hangsúlyoznunk. Azt, hogy az új pártok létrejöttük a liberális erők válsága már nyilvánvaló. A liberalizmus végzete az volt, hogy nem tudott lépést tartani a század végére erőteljesen átalakuló viszonyokkal, politikája alapján változatlan. Szociális és politikai arisztokratizmusa, nemzeti hegemoniafélése érzéketlenné tette a felhalmozódó társadalmi feszültségek iránt. Ezekre a pontokra tudta leginkább kikezdeni a feltörekvő keresztényszociális párt. Ráirányítva a figyelmet a liberális politika tényleges ellentmondásaira, sőt el is túlozva annak hibáit azon fáradozott, hogy meggyőzze a közvéleményt a liberalizmusnak mint politikai és igazgatási tényezőnek tehetetlenségéről. A liberalizmus elméleti kritikája s az ellene folytatott kíméletlen politikai támadások mögött nagymértékű türelmetlenség feszül. A liberális párt széthullásának folyamata még nem érkezett el a döntő stádiumába, visszaszorítása 1889—91-ben, a keresztényszociális pártalakulás éveiben még nem fejeződött be. Sorsát az 1895—96—97-es Gemeinderat-, Landtag- és Reichsrat-választások kimenetele pecsételi meg. A pártalakulás időszakában tehát még nem lehetett leírni, még számolni kellett vele, s ha az új politikai erők térnyerése a liberális párt rovására történt is, mégsem ment harcok nélkül.

Az adott politikai struktúrának konzervatív eleme is volt. A pártalakulás éveiben a keresztényszociálisok és a konzervatív tábor között még nem az elválásztó, hanem az összekötő elemek domináltak. Kezdetben kifejezett támogatást kaptak a konzervatívok szociálpolitikai csoportjától, amely lényegében megegyezett a Vogelsang körül gyülekező konzervatív szociálreformerekkel. Azonos álláspontot képviseltek a feudális-paternalisztikus viszonyok idealizálásában, a liberalizmus elleni harc szükségességét illetően, egyetértettek a szociálpolitikai törekvésekben, az egyház oktatási monopóliumának és társadalmi befolyásának helyreállításában. A keresztényszociálisok számára mindenekelőtt e konzervatív-katolikus csoport szolgáltatott ideológiát, ez bábkodott a keresztényszociális mozgalom születésénél abban a reményben, hogy olyan politikai szervezetet segít világra, amely széles társadalmi bázist teremt, de alárendeli magát a konzervatívok alapjában tekintélyelvű irányításának. Más kérdés az, hogy a gyámkodást eltérni nem akaró fiatal keresztényszociális párt igyekezett önállósítani magát, s irányvonalával, agitációs módszereivel a konzervatívok döntő többsége nem volt hajlandó azonosulni. Hovatovább a korábbi támogatók nagy része is elpártolt a keresztényszociálisoktól, majd a konzervatív arisztokrácia és az egyházi hierarchia tartózkodása ellenségeskedésbe csapott át. Mindezt e munka külön fejezete tárgyalja majd. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján a konzervatív politika legalább három variánsa különböztethető meg a hagyományos ókonzervatívoktól a konzervatív-katolikus szociálpolitikai reformer-ken mint az újkonzervativizmus felé tájékozódó, de attól mégis visszariadó csoporton át a keresztényszociális pártig, amely látszat-demokratizmusával és a tömegekkel kiépített eleven kapcsolatával az újkonzervativizmus tényleges letéteményese lett Ausztriában.

Az osztrák pártok közül a legtöbb közös vonást a keresztényszociálisok és a német-nemzetiek között lehet felfedezni. Sok a hasonlóság liberalizmuskritikájukban,

gazdasági programjukban, közös jellemzőjük az antiszemitizmus. Ugyanazon társadalmi rétegek felé fordultak, és politikai módszereik tekintetében sincs számottevő különbség. Ebből következett, hogy időnként megtalálták az együttműködés lehetőségét, mégis sokkal inkább riválisok, mint szövetségesek. Amint arról a három tábor kialakulásánál szó esett, a német-nemzetiek nem alkottak egységet. Az együttműködés a legkevésbé Schönerer csoportjával volt lehetséges. Fő vízváltónak az osztrák alldeutschok Monarchia- és dinasztiaellenessége tekinthető, ehhez járult a keresztény társadalomfelfogás elutasítása a német-nemzetiek részéről. Az Egyesült Keresztények vezetésének Lueger javára történt megoldódása a hiú, érzékeny Schönerer esetében ugyancsak kizárta a további együttműködést. A választási versenyfutások során a keresztényszociálisok veszélyes riválisnak bizonyultak Schönerer pártja számára, így azután teljesen elmergesedett a helyzet, s a rivalizálás ellenségeskedésbe csapott át. Schönerer szélsőséges Ausztria-ellenességét, zsarnoki hajlamainak szabadjára eresztését tapasztalva a német-nacionalisták köréből számosan végérvényesen átpártoltak a keresztényszociálisokhoz, s volt egy olyan csoport, amely megőrizte ugyan különállását, de együttműködött a keresztényszociális párttal a kilencvenes évek első felében és az évtized közepén, amikor a hatalmi pozíciókért döntő harcra került sor a liberálisokkal. Lueger pártjában keveset beszéltek a német-nemzeti érdekekről, pontosabban nem jellemző a német-nacionalista törekvések felkarolása. Annál inkább tüntettek a Habsburg-dinasztia iránti hűségükkel, s hangsúlyozták osztrák patriotizmusukat. A német-nacionalizmus és egyáltalán a Monarchia bármelyik népének politikai nacionalizmusa ugyanis határozottan szembe került a Monarchia egészének összetartására törekvő dinasztikus és birodalmi érdekekkel. A személyes rivalizáláson túl Schönerer és Lueger, illetve a pártjaik közötti ellentétnek is ez az egyik legfontosabb eleme.

A keresztényszociális mozgalom a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján a liberális eszmerendszer és a liberális politikai párt ellen irányította támadásainak fő tűzét. Emellett a szociáldemokrata munkásmozgalom volt a másik olyan erő, amelyet ősellenségnek tartott, amelytől alapvető ideológiai és világnézeti különbségek választották el. A szociáldemokráciának egyelőre semmiféle hatalmi pozíciója nem volt, s az adott választójogi rendszer keretei között még a parlamenti ellenzék státusa is elérhetetlen számára. Így a hatalomban való osztozkodás tekintetében nem lehetett a keresztényszociális párt riválisa, de azzá vált a tömegek szervezése, befolyásolása kérdésében. A két politikai erő küzdelme változó heveséssel folyt, elkeseredett rivalizálássá viszont a 90-es évek közepétől vált, amikor a Badeni-féle választójogi reform kiterjesztette a szavazásra jogosultak körét, s a szociáldemokrácia választási esélyeivel realitásként kellett számolni. Ettől kezdve a legyőzött liberálisok helyett a szociáldemokrata párt lett a keresztényszociálisok első számú ellenfele. Ez a tény önmagában is indokolja, hogy a versengő politikai erők hierarchiájában élre kerülő szociáldemokraták párttá szerveződését elemezzük, hiszen az osztrák- és a nemzetközi munkásmozgalom megerősödése az 1880–90-es évek fordulóján megítélésünk szerint közvetve és közvetlenül is kihatott a keresztényszociális pártszerveződésre, meggyorsította azt.

A nyolcvanas évek közepétől az osztrák pártban mindinkább előtérbe került az egyesülés gondolata. Az objektív körülmények sürgették az egyesülést, annak megvalósítása azonban óriási erőfeszítéseket követelt, számtalan egyeztető lépést tett

szükségessé, s mindenekelőtt egy olyan személyiséget feltételezett, aki meg tudta ítélni a proletáregység döntő fontosságát, s birtokában volt mindazon képességeknek, amelyeket a cél elérése megkívánt. Az egység kovácsa *Viktor Adler*, aki nemcsak az osztrák szociáldemokrata párt vezetőjeként ismert, hanem a nemzetközi munkásmozgalomnak is kiemelkedő egyéniségei közé tartozott a II. Internacionálé időszakában. 1852-ben Prágában született, majd a család Bécsbe települt, s egy idő után itt szerezte meg apja azt a vagyont és társadalmi pozíciót, amelynek alapján Adler már nagypolgári környezetben nőtt fel, s onnan érkezett a munkásmozgalomba. A Bécs legjobb iskolái közé számító katolikus Schottengymnasium diákja a gimnázium elvégzése után a bécsi egyetemen kémiát, matematikát hallgatott, végül orvosi diplomát szerzett. Különösen a pszichiátria érdekelte. Politikailag Schönerer német-nemzeti irányvonalához csatlakozott, amely kezdetben demokratikus ígéretek hordozója volt. Schönerer antiszemita és nagynémet irányvonalának felülkerekedése után szakított a német-nacionalistákkal.

A három újonnan szerveződő politikai tábor vezetői közül Adler kitűnt széles látókörével, sokoldalú műveltségével, jelentős nyelvtudásával, a kortárs művészetben való jártasságával. Orvosi praxisa során főleg fizetéképtelen, szegény embereket gyógyított, s így lehetősége nyílt, hogy megismerje a proletariátus mélyeséges nyomorát, lakáskörülményeit, táplálkozási szokásait. Ezek a tapasztalatok készítették arra, hogy 1883-ban iparfelügyelői állásért folyamodjon. Pályázatát visszautasították.¹⁶

Adler határozott fordulata a munkásmozgalom felé 1886-ban következett be. A legfontosabb feladatnak az egységes párt létrehozását tartotta. Ezt azonban megnehezítette a mérsékelteteket és a radikálisokat elválasztó mélyeséges ellentét, valamint a Bécsre és Alsó-Ausztria egy jelentős részére érvényes kivételes állapot, amely csaknem teljesen szétrombolta a párt korábban kiépített szervezeti kereteit, s intézkedéseivel megbénította a mozgalmi életet. Jellemző, hogy amikor Adler közvetítésre vállalkozott a két frakció között, a mérsékeltet úgy tekintettek a radikálisokra mint „rablóbandára”, ezek viszont „rendőri szocialisták”-nak (Polizei-Sozialisten) gúnyolták a mérsékelteteket. A radikálisok a politikai jogokat szemfényvesztésnek ítélték a burzsoá társadalom keretei között, a választójogot pedig egyenesen veszélyesnek tartották. A kisebbségben lévő mérsékeltet viszont óvakodtak az erőszak minden formájától és túlságosan ragaszkodtak a törvényes eszközökhöz.¹⁷ Mindenekelőtt azt kellett tudatosítani a frakciókban, hogy egy teljesen új szervezetet, új pártot kell létrehozni egy, mindkét csoport számára elfogadható program alapján. Különösen fontos volt meggyőzni a radikálisokat arról, hogy csak az osztályöntudatos, szervezett, eszmeileg és fizikailag harcképes proletariátus képes a politikai jogok kiharcolására, a proletariátus előtt álló feladatok megvalósítására. A mérsékeltetknél viszont annak belátása ment nehezen, hogy a kizárólag törvényes eszközökkel folytatott harc útja nem mindig járható. A nézetek egyeztetése, a meggyőzés munkája nehéz viták közepette ment végbe.¹⁸ Adler személyes adottságai szerencsés módon egyengették a frakciók közeledésének útját. Hatalmas tudása, politikai éleslátása

¹⁶ Adlerre vonatkozóan ld. *Ermers* 1932, *Braunthal* 1965, *Fuchs* 1949, *Mommsen* 1963, *Benedikt*, H. 1954.

¹⁷ Az egyesítés előtt álló nehézségekről ld. *Adler* 1909, 145—154., továbbá *Steiner* 1964, *Braunthal* 1965.

¹⁸ *Adler* 1909, 150., 153.

mellett elsősorban fölényes emberismerete, rendkívüli szenzibilitása, a személyes hiúság teljes hiánya, humanitása, türelme, a munkásság élet- és munkakörülményeinek beható ismerete mindkét frakcióban bizalmat ébresztett, s lassan hallgatni kezdtek érveire, annál is inkább, mert az objektív körülmények mindinkább az egyesülés mellett szóltak. A pártegység ügyét szolgálta az 1886. decembertől megjelenő s mindkét frakciótól független *Gleichheit* c. hetilap, amelyet Adler az apai örökségéből finanszírozott.¹⁹

Az egység érdekében tett erőfeszítések végül is eredménnyel jártak: 1888. november 3-án a *Gleichheit* közzétehetette az egyesítő kongresszusra szóló meghívást, amelynek színhelyéül az alsó-ausztriai Hainfeldet jelölték ki. Az 1888. december 31. és 1889. január 1. között megtartott kongresszus nemcsak kezdete, lezárása is volt valaminek. Lezárult a pártszakadás, a proletariátus teljes bénultságának szomorú korszaka, és elkezdődött az egységes párt története, amely — Adler szavaival — ennek a kongresszusnak köszönhető az elvek világosságát, a taktika energiáját és a szervezetek zárttságát.²⁰

A hainfeldi program, amelyet a régi érzékenységek iránti kíméletből „Elvi Nyilatkozat”-nak neveztek, tartalmazza az Ausztriai Szociáldemokrata Munkáspárt alapelveit, az egységhatározatot, továbbá a politikai jogokról, a munkásvédelmi törvényhozásról, a társadalmi reformról, a sajtóról, a szakszervezetekről, a munkáskamarákról és a népiskolákról szóló határozatokat.²¹ A hainfeldi kongresszus modern szocialista pártot teremtett Ausztriában, az Elvi Nyilatkozat pedig egészében marxista szellemben készült, a közép-európai szociáldemokrácia első marxista programja volt. A pártegység megteremtése, az egységes program elfogadása az első lépés és egyben előfeltétel volt ahhoz, hogy az osztrák szociáldemokrata párt számottevő politikai tényezővé válhasson. Minden újabb eredmény mögött szervezett munka, komoly erőfeszítések álltak.

1889-ben és az 1890-es évek elején a Monarchia nyugati felében heves sztrájkhullám jelezte a növekvő mértékű szociális elégedetlenséget. Területileg ez elsősorban Bécset és környékét, valamint a cseh—morva—lengyel iparvidéket érintette. Jelentősek a Stájerország, Karintia, Krajna területére is kiterjedő bányászsztrájkok. 1889 áprilisában a birodalmi főváros közlekedési dolgozói, 1889 novemberében a gombkészítők, 1890 elején a csehországi üvegipari dolgozók, áprilisban a bécsi és Bécs környéki építőipari munkások, majd a morva és a lengyel bányászok és vasmunkások, 1891-ben a bécsi cipészek sztrájkoltak, de sorolni lehetne további termelési ágazatok dolgozóinak munkabeszüntetését is. Az említett gazdasági harcokban munkások ezrei, sőt tízezrei vettek részt, a követelések pedig mindenekelőtt a magasabb bérek, rövidebb munkaidő és kedvezőbb munkafeltételek kiharcolására irányultak. A sztrájkok részint spontán jellegűek voltak, a szociális kérdés súlyát demonstrálták, állásfoglalásra készítették a feltörekvő tömegpártokat a gazdasági harc kérdésében.

Egy másfajta tömegmegmozdulás, amely viszont kifejezetten a szociáldemokrata párt szervezésében ment végbe, az 1890. május 1-jei demonstráció. Közismert tény, hogy május elsejének nemzetközi munkásünnepé tételét és a nyolcórás munkaidő

¹⁹ A *Gleichheit*ről elismerően nyilatkozik *Mommsen* 1963, 125—126., *Deutsch* 1908, 130.

²⁰ *Adler* 1909, 145. és 154.

²¹ *Berchtold* 1967, 138—144.

követelményét az 1889-es párizsi nemzetközi munkakongresszus foglalta határozatba. A demonstrációra vonatkozó konkrét utasítást a határozat nem tartalmazott, de szocialista körökben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy május elsejét mint nemzetközi munkámegmozdulást munkabeszüntetéssel avathatják igazán ünneppé. A nyolcórás munkaidőért indított nemzetközi méretű küzdelem gondolata Ausztriában különösen termékeny talajra talált, hiszen a munkaidő-csökkentés az egymást követő sztrájkok fő célkitűzései közé tartozott. Ennek ellenére a szocialista párt vezetősége és személyesen Viktor Adler mégis súlyos és felelősségteljes döntés elé került, amikor a munkabeszüntetés mellett foglalt állást. A hatóságok reakciója kiszámíthatatlan volt, a kormány álláspontja bizonytalan.²² A polgári sajtó egyenesen forradalomtól tartott, vagy legalábbis a várható munkásakciót eltúlozva ilyen szellemben írt, nem kismértékben növelve a polgári rétegek aggodalmát, akik a munkásmozgalom és a szocializmus kérdését a bűnügyi rendőrség ügyeként kezelték. Arról a pánikról, amelyet a készülő munkásdemonstráció a polgári körökben keltett, több memoár is megemlékezik.²³ Ugyanezek a memoárok és más források azt is megállapítják, hogy a bécsi munkások első nagy tömegdemonstrációja békésen zajlott le, a gyűlések résztvevői és a Práterbe kivonuló munkások családtagjaikkal együtt fegyelmetlenül viselkedtek, semmiféle rendzavarásra nem került sor. Az összevont rendőri és katonai erőknek nem volt okuk a beavatkozásra. Stefan Zweig szerint: „A munkásság csatát nyert: kifogástalan viselkedésével kivívta, hogy a polgárok azontúl ne nevezhessék ‚forradalmár csőcseléknek’...”²⁴ Vogelsang elemzése szerint a birodalmi főváros utcáin megjelenő „vörös kísértet... csodálatra méltó fegyelem, szilárd szervezet és önuralom révén olyan testületként legitimálta magát, amellyel lehet békésen tárgyalni, és amelynek határozatai — ha azok nem is mentesek a túlzásoktól — de vitathatók”.²⁵ A munkásosztály fegyelmettségét még a rendőrségi jelentés is szóvá teszi.²⁶ Az impozáns bécsi májusi demonstráció az osztrák szociáldemokrata párt egyik legsikeresebb tömegakciója volt az egyesülés után. Adler beszámolója joggal állapította meg a párt 1891-es II. kongresszusán, hogy 1890. május elsejének tapasztalata alapján a szociáldemokrácia befolyása jóval nagyobb a proletariátus körében, mint ahogy a pártvezetés hitte, annak mértéke mindenki számára meglepetés volt.²⁷ Schönererrel, de főképpen Lueggerrel ellentétben Adler beszédeiben nyoma sincs a demagógiának. A tények, amelyekről beszélt, támadhatatlanok voltak, a gondolatok, amelyeket kifejtett, kristálytiszták. Nem tartozott a briliáns szónokok közé, de mondanivalójának gondolatgazdagsága, melengető humora, lefegyverző iróniája és logikája mindig magával ragadta hallgatóit.²⁸

Az osztrák munkásmozgalom ereje és hatása nem választható el a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésétől. Az 1889 júliusában Párizsban összesereglett közel 400 szocialista delegátus több mint 20 országból érkezett, és a munkásmozgalom

²² A Minisztertanács több alkalommal is vitatta a követendő eljárást. Erre utal *Braunthal* 1965, 71—73.; részletesebben, dokumentumokkal *Brügel* 1923. IV. 119—129.

²³ *Renner* 1946, 200—202. *Zweig* 1981, 65.

²⁴ *Zweig* 1981, 65.

²⁵ *Vogelsang* 1890, 228—230.

²⁶ *HHStA* Politisches Archiv, Informationsbüro 303. 1891...

²⁷ *Verhandlungen*... 1891, 28.

²⁸ *Braunthal* 1965, 61., 104.

feléledéséről tett tanúbizonyságot. Kétségtelen tény, hogy Németországban és Ausztriában még érvényben volt a kivételes állapot, igaz, hogy több európai országban hiányzott a szocialista mozgalom egysége, helyenként még csak a pártszervezés előkészületei folytak. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Német Birodalomban a kivételes törvény ellenére növekedett a szociáldemokrácia parlamenti ereje, Ausztriában ez idő alatt jött létre a pártegység, s végül az erőszakos módszerek csődjének nyílt beismeréseként Németországban 1890-ben, Ausztriában 1891-ben a hatóságok megszüntették e hírhedt törvények hatályát. Angliában a trade-unionizmus hosszú évekig tartó egyeduralma után a nyolcvanas évtizedben politikai szervezetek alakultak. Nem jött létre egységes párt, de maga a politikai szervezkedés ténye is előrelépés. A nyolcvanas évek végén az angol szakszervezeti mozgalmon belül jelentkezett a harcos újtrade-unionizmus, amely a szakképzetlen munkásokat tömörítette. Újjászerveződött azonban néhány jelentős régi szakszervezet is, pl. a bányászoké. 1889-ben több munkabeszüntetés zajlott le Angliában, amelyek közül a londoni dokkmunkások eredményes sztrájkja nagy visszhangot keltett Európa-szerte. Ausztrián és Anglián kívül más európai országokban is heves bérharcok folytak. Nem véletlen, hogy a párizsi szocialista kongresszus, amely végül is a II. Internacionálé alapító kongresszusa lett, tevékenységének középpontjába állította a munkásvédelmi törvényhozást, a munkásosztály gazdasági és politikai harcának és a munkanap szabályozásának kérdését. Mindez előfeltételét alkotta a proletariátus szervezésének és nevelésének, amely szintén az Internacionálé célkitűzései közé tartozott. Elméleti vonatkozásban az Internacionálé megalakulását követő években a kispolgári szocializmus hatásának leküzdése és a marxizmus eszméinek elterjesztése jelentette a legfontosabb feladatot. Az előbbieken összegzett közismereti tények — megítélésünk szerint — nem mellőzhetők, ha a keresztényszociális pártalakulás történelmi közegét kívánjuk bemutatni vagy ha magyarázatot keresünk a proletariátus helyzete iránt egyszerűbben megnyilvánuló figyelem mélyebb indítékaira.

2. A SZOCIÁLIS KÉRDÉS A NEMZETKÖZI ÉRDEKLŐDÉS ELŐTERÉBEN

A szociális kérdés iránt a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján soha nem látott mértékű érdeklődés nyilvánult meg. Társadalomtudósok, publicisták, pártok és politikusok, egyházi tekintélyek, valamint államférfiak és kormányhivatalok próbáltak tájékozódni összefüggései között. Az osztályharcos proletariátus léte és jogaiért indított harca, valamint a szociális kérdés erőteljes jelentkezése sem korábban, sem a későbbiekben nem váltott ki akkora sokkhatást Európa polgári és polgárosodó államainak uralkodó osztályaiban, mint éppen a nyolcvan-kilencvenes évek fordulóján. A II. Internacionálé megalakulását követő években a munkásmozgalom első nagy sikerei keltette ijedelem hatására a kortárs polgári közvélemény kissé túl is becsülte azt a közvetlen veszélyt, amely a proletariátus részéről fenyegette a fennálló társadalmat. Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy éppen 1890-ben és 1891-ben az európai kormánykörök, a Vatikán, a legkülönbözőbb egyházi és világi szervezetek

rendkívül aktívak a szociális kérdés tanulmányozásában, sőt annak gyakorlati megoldásával is foglalkoznak.

A következőkben mindössze néhányat kívánunk megemlíteni a különböző szintű rendezvények és állásfoglalások közül, amelyek valamilyen módon a század utolsó évtizedeiben felerősödő társadalmi küzdelmet, legfőképpen a munkáskérdést állították középpontba. A gyorsan iparosodó, a II. Internacionálé legerősebb szocialista pártjával rendelkező Német Birodalomban az egyházi és világi vezetőket különösen foglalkoztatta a szociális kérdés előtérbe kerülése, a szocializmus veszélye és a szociáldemokrácia visszaszorításának lehetősége.

Miután a munkásmozgalom 1889 júliusában kialakította a nemzetközi munkástörvényhozásra vonatkozó álláspontját, 1890-ben a kormányok is tettek egy tétova kísérletet nézeteik összehangolására. Egész pontosan II. Vilmos német császár kezdeményezéséről van szó, aki 1890. március 15-ére nemzetközi munkásvédelmi konferenciára hívta meg az európai országok kormányait Berlinbe.²⁹ A császár lépése változást jelentett a német belpolitika eddigi irányvonalához képest, s nem hagyott kétséget afelől, hogy az ifjú uralkodó és a kancellár hatalmi harcában Bismarck pozíciói meggyengültek. Hasonló volt a helyzet Bismarck és a Reichstag viszonyában is: a törvényhozás 1890. január 25-én nagy többséggel elvetette a szocialista törvény megújítását. A szociálpolitika nemzetközi összehangolásának gondolata sem mint teória, sem mint gyakorlati program nem tekinthető merőben új kezdeményezésnek a német császár részéről, hiszen polgári közigazdászok, különböző testületek és a svájci szövetségi kormány már korábban is indítványozták ezt, minden eredmény nélkül.³⁰

A nemzetközi munkásvédelmi konferencián Oroszország, Törökország, Görögország és a Balkán-államok kivételével valamennyi európai állam képviselői megjelentek. Az elnöki tisztet a porosz kereskedelmi miniszter, II. Vilmos legfőbb szociálpolitikai tanácsadója, *Berlepsch* báró töltötte be. A megbeszéléseken a következő kérdéseket helyezték előtérbe: a munka szabályozása a bányákban, a vasárnapi, a gyermek- és a női munkával kapcsolatosan felmerülő problémák megvitatása, szabályozásukra közös irányelvek elfogadása, végül a megállapodások végrehajtásának módozata.³¹

Már a császári leiratból is világos, hogy a munkásoknak szóló segítő gesztus nem volt önzetlen. A nemzetközi konkurenciát téve meg minden baj okozójának, miközben a munkásosztályt védeni kívánja a konkurencia szorításától, egyetértés létrehozására törekszik a versenytársak körében is. A császárnál a hangsúly a német ipar világpiacon versenyképességének megtartására került, az ipari munkásság helyzetén pedig a lehetőségek határain belül kívánt változtatni. A császári kezdeményezés megítélésekor nem lehet eltekinteni attól a körülménytől, hogy február 20-án kezdődtek a soron következő Reichstag-választások, a nemzetközi munkásvédelmi konferencia tehát nemcsak abban az összefüggésben kapott erősen politikai színezetet, hogy az uralkodó és a kancellár párharcában az utóbbi állásait gyengítette, hanem úgy is, mint választási propaganda, hiszen az általános választójog alapján a német munkásosztály a Reichstag-választások aktív tényezője volt.

²⁹ A császári rendeletek létrejöttéről és a konferencia előkészületeiről l. *Born* 1957, 7—20.

³⁰ Erre vonatkozóan *Born* 1957; *Brügel* 1919.

³¹ Az egyes fő csoportokon belüli további kérdésköröket közli a *Berliner Volks-Tribüne* 1890. március 8.

A konferencia nagyon szerény eredménnyel zárult, és néhány fontos tanulsággal szolgált. A részt vevő államok képviselői csak néhány kérdésben jutottak közös álláspontra, a napirendre tűzött problémák többségében a véleménykülönbségek mindvégig megmaradtak. A viták során lényegében két koncepció került szembe egymással. Az egyik a gazdasági szabadság liberális felfogása volt, amelyet főként Anglia, Franciaország és Belgium delegátusai képviseltek. Elsősorban alkotmányjogi fenntartásokat hangoztattak, s az állam szociális szabályozó tevékenységét az individuum szabadságának megsértéseként értelmezték. A másik koncepció a szociálpolitika kérdésében az állami intervenció elvét vallotta. Szószólói a németek voltak. Eszerint a kormány részéről jogosnak ítélt munkáspanaszokat állami eszközökkel kell orvosolni.³²

A konferencia fő tanulsága az volt, hogy közös szociálpolitikai álláspont kialakítására és valóban hatékony lépésekre az európai államok kezdeményezései alapján nem lehet számítani. Az egyes államokat semmi sem kötelezte arra, hogy a Berlinben született megállapodásokat a konferencia befejezése után valóban realizálják. Az európai országok uralkodó köreinek sajtója megpróbálta népszerűsíteni a berlini konferenciát, de a szociáldemokrata lapok ügyesen kiaknázva a témában rejlő kiváló propagandalehetőséget, leleplezték a tanácskozás igazi jellegét, vérszegény tevékenységét s végül a kudarctól alig különböző eredményeit. A konferenciát a szocialista sajtó a kormányok bizonyos fokú kapitulációjaként értékelte, s a szocializmus erejének bizonyítékát látta benne.³³

Behatóan foglalkoztak a szociális kérdéssel és a szociáldemokráciával egyházi fórumokon is. Megemlíthető pl. a német püspökök 1890 augusztusában tartott fuldai konferenciája. A fuldai pástorlevél összefogásra hívja fel a munkásokat és munkaadókat közös érdekeik védelmére a betörő ellenség, azaz a szociáldemokrácia támadásával szemben. A Német Birodalom évenként megrendezett katolikus kongresszusain, amelyek a legjelentősebb egyházi tömegmegmozdulások rangjára emelkedtek, szintén nagy figyelmet szenteltek a fenti kérdéseknek. Dokumentálja ezt a német katolikusok 1890-es koblenzi seregszemléje, ahol „a szocializmus félelmetes hatalmáról”, az elégedetlenek számának állandó növekedéséről panaszkodnak a résztvevők. Különösen amiatt aggódnak, hogy az elégedetlenkedők az „Isten és valamennyi tekintély elleni harc”-ot írták zászlajukra, s „megsemmisítéssel fenyegetik az egész fennálló társadalmi rendet”. A felszólalásokból egyértelműen kitűnik a 12 év óta érvényben lévő szocialistaellenes törvény hatályon kívül helyezésétől való félelem, és hangsúlyt kap az egyházi körök és a Centrum Párt részéről az együttműködési készség kifejezése abban az esetben, ha a dolgozó osztályok helyzetének javítása érdekében a szociáldemokrácia is megmaradna a reformok útján.³⁴ A koblenzi katolikus kongresszus időpontjában már lezajlott az 1890. évi Reichstag-választás, amely, mint ismeretes, a szocialisták ragyogó győelmét hozta: a párt közel másfél millió szavazatot kapott, és 35 mandátummal rendelkezett a Birodalmi Gyűlésben, azaz a második legnagyobb frakcióvá erősödött. Így hát nem lehet csodálkozni azon,

³² Born 1957, 86—89.

³³ Vö. *Arbeiter-Zeitung* 1890. március 28. és április 11. *Der Sozialdemokrat* 1890. február 15., *Berliner Volks-Tribüne* 1890. április 11.

³⁴ *Filthaut* 1960, 115—117.

ha a polgári körök félelmetesnek találták ezt az előretörést. Nem közömbös számukra a párt küszöbönálló legalitása sem, hiszen a német szocialista párt a kivételes törvény idején annak ellenére vált a II. Internacionálé vezető pártjává. Érthető tehát, hogy az 1891. évi danzigi katolikus kongresszuson már külön referátumot iktattak programba „A szociáldemokrácia és az ellene folytatott harc” címen.³⁵

A dolgozó osztályok körében folytatandó katolikus propagandáról és ugyancsak a nemzetközi munkásvédelmi törvényhozásról tanácskozott az 1890. szeptember 7. és 10. között Lüttichben ülésző nemzetközi katolikus kongresszus, amelyet a lüttichi püspök kezdeményezett. Tekintélyes egyházi és világi személyiségek vettek részt Európa számos országából. A Monarchia külügyminisztériumához érkezett tájékoztatás szerint a kongresszus feladata az volt, hogy keresztény vallási alapon rendszabályokat keressen a mind fenyegetőbben növekvő szocialista áradat visszaszorítására. Ebben jelentős szerepet kívánt juttatni az egyház által irányított sajtónak, a vallásos szellemű folyóiratoknak. A tudósító kételkedik abban, hogy elég hatékony eszköz-e ez a szocialista propagandával szemben. Véleménye szerint ugyanis a vallási folyóiratok érvelése nehézkes, spekulatív fejtegetéseik nem elég világosak a széles publikum számára, míg a szocialista lapok általánosan érthető jelszavakkal és látszólag megcáfolhatatlan logikával a tárgyalt viszonyokat világosan és felfoghatóan közvetítik.³⁶ Általában szkeptikus a kongresszus tevékenységét és határozatait illetően, noha nem vonja kétségbe a résztvevők jó szándékát. Az azonban, hogy a kongresszusi határozatok betűk maradnak-e, avagy sem, a kormányok, a gyárosok vagy más tekintetbe vehető hatalmi tényezők állásfoglalásán múlik — állapítja meg a jelentés szerzője.

A tudósítás véleményt mond a delegációk kongresszusi szerepléséről is. A két osztrák résztvevő — Blome és Kuefstein gróf — közül az előbbi szerzett tevékenységével elismerést Belgiumban. Figyelemre méltó a jelentésnek az a része, amely a kongresszuson kirajzolódó irányzatokról szól. Akárcsak a kormányok képviselőinek márciusban tartott berlini konferenciáján, a szeptemberi lüttichi tanácskozáson is az intervencionisták és a „manchesterianusok” közötti küzdelem jellemezte a vitákat, nemzetiség szerinti megoszlásuk azonban nem olyan egyértelmű, mint a kormányok berlini tanácskozásán. A német és osztrák delegátusok valamennyien az intervencionistákhoz tartoztak.

Végül annak igazolására, hogy az 1890-es évek elején a szociális probléma és ezen belül elsősorban a munkáskérdés valóban centrális helyet kapott a köztudatban, emlékeztetni kell arra, hogy maga a pápa, XIII. Leó is hallatta szavát a kor nagy kérdésében, amikor 1891. május 15-én kibocsátotta a nevezetes *Rerum novarum*ot, a munkáskérdéssel foglalkozó pápai köriratot, amelyet azóta is egyszerűen „munkásenciklika”-ként, a „...keresztény társadalmi gondolkodás és korunk keresztény szociálpolitikájának fő dokumentumaként” tartanak számon.³⁷ Az enciklikák történetében ez volt az első szociális enciklika, azaz olyan ünnepélyes formába öntött pápai körirat, amely kifejezetten a társadalmi élet kérdéseivel foglalkozott. A pápák

³⁵ Uo. 117.

³⁶ *HHSIA Politisches Archiv Informationsbüro* 2669 Gr. Zl. 152., 1890. A kongresszusról rövid áttekintést ad *Buchheim* 1963, 337. *MfCS* 1890. 436—438.; *Neue Freie Presse* 1890. augusztus 20.

³⁷ *Jostock* 1948, 3.

sok köriratot adtak ki a társadalmi élet egyes kérdéseiről, a szociális enciklikák viszont kifejezetten azért születnek, hogy a társadalom egészére vonatkozóan adjanak alapelveket. Az „új dolgok”-ban való vatikáni állásfoglalás annál időszerűbbé vált, mivel a több mint 300 éves szünet után összehívott I. Vatikáni Zsinat 1869/70-ben nem vett tudomást az időközben bekövetkezett óriási tudományos, termelési, technikai, kulturális és tudati változásokról. Ahelyett, hogy segítette volna a katolikus világ útkeresését a modern korviszonyok szabta feltételek között, pozícióvédelemre rendezkedett be, sőt a zsinat ügyrendi szabályzatának megváltoztatásával IX. Pius keresztülvitte a kor szellemének, a realitásoknak és a józan észnek egyaránt ellentmondó hittétel elismerését a pápai csalatkozhatatlanságról. Ez a dogma egyenesen kihívásként hatott az egész modernkori fejlődéssel szemben.³⁸

A IX. Pius követő egyházfő „...súlyos örökséget vett át: a tagadás és az elzárkózás, a világtól való elfordulás, a korral való szembe fordulás az egyházat minden irányban elszigetelte, és ráadásul több állammal is nyílt konfliktusba sodorta”.³⁹ *Gioacchino Pecci* bíboros uralma idején, aki XIII. Leó néven 1878-tól 1903-ig kormányozta a katolikus egyházat, bizonyos változások jelentkeztek a Vatikán politikájában. XIII. Leó sem békült meg az olasz állammal, és nem ismerte el a pápa világi hatalmának megszüntetését. Anélkül azonban, hogy előde egyházpolitikai elveit teljesen feladta volna, mérsékeltebb, hajlékonyabb politikával, bölcsen az egyház és a pápa erkölcsi tekintélyének helyreállítására törekedett. Trónra lépése után fokozatosan rendezte a Vatikán és a különböző államok közötti konfliktusokat, mindenekelőtt a németországi Kulturkampf befejezésén munkálkodott. Céltudatos, okos politikája közben páratlan diplomáciai ügyességről tett tanúbizonyságot. XIII. Leót nem alaptalanul helyezik a politikai pápák élére. Számunkra ezúttal az a legfontosabb kérdés, vajon miben hozott újat XIII. Leó az egyháznak a polgári társadalomhoz való viszonya tekintetében?

Egyházfői programjának egyik fő törekvését a „ralliement” politikája fejezte ki, amely szakított IX. Pius tagadó, elutasító, kiátkozó irányvonalával és a polgári társadalom létének elismerését, az ahhoz való illeszkedést jelentette. XIII. Leó korábbi megbízatásai és utazásai eredményeként viszonylag jól ismerte a nyugat-európai kapitalista fejlődést, amely megmásíthatatlanul a társadalmi átalakulás modelljévé vált. Már a *Rerum novarum* előtt is több olyan köriratot adott ki, amely az állam és az egyház egymás mellett élésének, az egyház társadalmi szerepének megújult lehetőségeit kutatta. Mindez a pápaság szellemi és morális tekintélyének megszilárdítását szolgálta. Határozott intézkedéseket tett annak érdekében, hogy az egyházat közelebb vigye a kulturális és tudományos haladáshoz.

A szociális kérdésben való állásfoglalást az a körülmény is sürgette, hogy a különböző európai országokban világi és egyházi személyiségek részvételével számos szociálpolitikai kör működött, az ún. keresztény társadalomfelfogás jegyében állásfoglalások születtek a kapitalista gazdaság és társadalom kérdéseivel kapcsolatosan, élénkült a vallásos színezetű politikai szervezetek, illetve a katolikus sajtó tevékenysége, s mindez anélkül, hogy a katolikus egyház feje hivatalosan véleményt formált volna a társadalmi tudatba berobbant szociális, illetve proletárproblematiká-

³⁸ A zsinat munkájáról *Czeglédy* 1962/3—4.

³⁹ *Zsigmond* 1971, 34.

val kapcsolatban. XIII. Leó enciklikája több, mint anyagi és szellemi pozícióvédelem: egy fokozatosan előkészített fordulatot jelez a vatikáni politikában. Nem zárja le a jövőbe vezető utat az egyház előtt, hanem a termelés, a technika, a munkaviszonyok területén bekövetkezett változásokat elismerve, az adott körülményeket figyelembe véve foglal állást a szociális kérdésben, s felkínálja az egyház segítségét. Voltaképpen ezek a tények készítették az egyházfőt arra, hogy pártfogolja a katolikus munkásegyleteket, és támogassa a politikai katolicizmus éppen ez idő tájt alakuló belga, holland, osztrák és más szervezeteit.⁴⁰

Az enciklika elemzését nem tekinthetjük feladatunknak.⁴¹ Jellegeből következik, hogy nem ad konkrét megoldási javaslatokat, de a társadalom alapvető viszonylataiban elfoglalt elvi álláspontját világosan kifejezésre juttatja. Elismeri, hogy az emberiség nagy része méltánytalanul szomorú és nyomorult viszonyok között tengődik, amely sürgős segítséget kíván. A társadalmi reformok megvalósítása során a magántulajdon létéből indul ki, az egyenlőtlenséget természetes állapotnak tekinti. A társadalmi problémáknak az osztályharc alapján álló megközelítésével szemben, ennek ellenére, az egyensúlyt, az egyetértést, a tőke és a munka egymásrautaltságát hirdeti. Úgy ítéli meg, hogy az osztályharc megszüntetésére, sőt gyökeres kiirtására „a keresztény intézmények csodálatos és sokféle erővel rendelkeznek”. Konkrétan hivatkozik pl. a vallásos fegyelemre vagy a munkások és munkaadók kötelességeire. Jó néhányat meg is jelöl az enciklika e kötetelmek közül. A szegényeket és munkásokat pl. figyelmezteti arra, hogy az urak vagyonát meg ne károsítsák, személyüket semmiképpen meg ne sértsék, tartózkodjanak az erőszaktól, soha ne vetemedjenek lázadásra. A gazdagokat és munkaadókat felszólítja, hogy ne tartsák munkásaikat rabszolgáknak, legyenek tekintettel a szegények vallására és lelki javaira. Felszólítja őket, hogy méltányos bért fizessenek munkásaiknak, mert „valakitől... megérdemelt bérét megvonni nagy bűn, mely hangos kiáltással hívja le magára az égből a bosszú haragját”.⁴² Az enciklika részletesen szól az egyház kezében lévő egyéb eszközökről — nevelés, oktatás, „a lelkek művelése” — is, amelyekkel hatást gyakorolhat a társadalomra.

XIII. Leó ezt követően az állam feladatait taglalja a szociális kérdés megoldásában. Kiemelten szerepel az állam jogvédő feladata, különös tekintettel a szegénysorsúakra, akik közé a munkások is tartoznak, továbbá a tulajdonra, mert hiszen „a fő dolog, hogy a magántulajdont a törvények rendelkezésével és oltalmával meg kell védelmezni...”, sőt ösztönözni kell a tulajdonszerzésre. A sztrájkokra okot adó elégedetlenség megelőzése érdekében szükségesnek tartja a szociális törvényhozást, a munkabér, a munkaidő, a munkakörülmények szabályozását. Pártfogolja a munkások társulásait és szövetezését, óva int azonban az olyan szervezetektől, amelyeknek iránya „sem a kereszténységgel, sem az állam üdvével nem egyezik...”,⁴³ azaz ide értendők a szociáldemokrata pártok és minden, a szocialisták befolyása alatt álló érdekvédelmi szervezet. A pápa végül felvázolja a munkásegyletek szervezésének az

⁴⁰ E pártokról ad áttekintést *Fogarty* 1959.

⁴¹ XIII. Leó politikájáról a *Rerum novarum* enciklikával összefüggésben *Gergely* 1981, 427—432. Az enciklika szövegét közli *Zsigmond* 1970, I. 169—209.; *Prohászka* 1931, 13—61.

⁴² *Zsigmond* 1970, I. 180—181.

⁴³ Uo. 193—194., 199., 203.

egyház által fontosnak ítélt alapelveit, s megerősíti az egyház közreműködési készségét az állam és a társadalom sorsa szempontjából oly nagy jelentőségű szociális kérdés megoldásában.

A pápai körirat a működő szociálpolitikai iskolák, a keresztényszociális vagy más katolikus jellegű szervezetek közül egyik mellett sem kötelezte el magát, és nem helyezkedett egyértelműen sem a liberál-katolikus, sem a konzervatív-antikapitalista irányzat álláspontjára. Az előbbihez elsősorban azzal kapcsolódott, hogy ha kritikával is, de alapjában elfogadta a polgári átalakulást, és a kapitalista rend alapjára helyezkedve kereste a társadalom megreformálásának lehetőségeit. Nem tette magáévá a konzervatív-katolikus szociálpolitikusok antikapitalista irányvonalát, és nem vette át az általuk propagált hivatásrendi társadalomideált. Ugyanakkor határozottan kiállt az állami intervencionizmus mellett, ami elválasztotta a liberális katolikusoktól, és a konzervatív szociálpolitika híveivel hozta közös platformra. Az egyházon belül kialakult szociálpolitikai álláspontok olyan szintézise volt ez, amelyből mindkét irányzat a saját álláspontját megerősítő téziseket állította előtérbe. Teljes egyértelműséggel nyilvánul meg viszont az enciklika alapján az a vatikáni politika, amely az egyház és az állam érdekeinek megfelelően kívánta előmozdítani a katolikus tömegek útkeresését a modern társadalom bonyolult viszonyai között. A társadalmi jelenlét, az egyház befolyásának növelése és a polgári állammal való megbékélés hármas céljának elérését kétségtelenül megkönnyítette az a tény, hogy XIII. Leó a kapitalista gazdasági és társadalmi rend bizonyos realitásait figyelembe véve nyúlt az enciklikában „a kor égető kérdése”-nek nevezett munkáskérdéshez. A társadalmi béke megteremtése, az osztályharc leküzdése, az igazság jegyében hozott szociális törvények szükségességének elismerése olyan program volt, amely illuzórikus vonásai mellett is tartalmazott annyi reális elemet, hogy egyfajta válasz lehetett a kor kérdéseire. Ezért tekintette mintegy a maga Magna Chartájának a katolikus szociális mozgalom, ezért látták benne törekvéseik elvi igazolását a keresztényszocialista pártok, így az osztrák keresztényszociálisok is.

3. AZ OSZTRÁK KERESZTÉNYSZOCIÁLISOK TÁRSADALOMFELFOGÁSA ÉS REFORMPROGRAMJAI A PÁRTALAKULÁS DÖNTŐ IDŐSZAKÁBAN (1889—1891)

Az elméleti munka, az eszmék rendszerbe foglalása az osztrák keresztényszociális mozgalomnak nem volt erős oldala. Amit végül is keresztényszociális ideológiaként tartunk számon, azt a mozgalom elsősorban Vogelsangtól és a katolikus-konzervatív szociálpolitikusoktól vette át, s ez az alapanyag egészült ki a párt gyakorlati tevékenysége közben előkerülő konkrét problémákra adott válaszokkal, amelyek többsége nem kapcsolódott semmiféle filozófiai vagy tudományos gondolatrendszerhez, vagy ha mégis, akkor csak felszínesen, eklektikusan kiragadott érvek szálain. Az antiliberalis tábort szociális összetételének megfelelően ideológiai tekintetben is nagyfokú heterogenitás jellemezte. Ez érvényes abban az értelemben, hogy több társadalmi csoport érdekeivel állt funkcionális kapcsolatban, de érvényes úgy is, hogy

belső struktúráját tekintve vallásos és világi, racionális és irracionális, egyetemes és partikuláris elemek egyaránt fellelhetők benne.⁴⁴ Az antiliberalis tábor vezető személyiségeinek, aktív szervezőinek eszmecseréjét a nézetek közelebb hozásának céljából Vogelsang báró kezdeményezte, akinek a gondolat gyakorlati kivitelezésében a bécsi egyetem morálteológia-tanára, *Franz Martin Schindler* volt segítségére.

A mozgalom párttá szerveződése előtt létrejött vitakör valamiféle „keresztényszociális pártiskola”⁴⁵ szerepét töltötte be. Tekintettel arra, hogy több mint egy évtizeden át a keresztényszociális párt későbbi vezetői, parlamenti képviselői, a párttal rokonszervező katolikus értelmiségiek valamennyien látogatták ezt a Vogelsang halála után is működő vitakört, némi kitérőt téve ismerkedjünk meg rövid történetével.

1887-ben, a kezdeményezés időpontjában még meglehetősen szűk volt azon személyek köre, akik Vogelsang meghívására az egyik Zichy-Metternich grófnő⁴⁶ szalonjában szociálpolitikai témák megvitatására gyülekeztek. Ez az exkluzív környezet azonban — jól kifejezve a törekvésben rejlő ellentmondásosságot — nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy mindazokat összegyűjtse, akiknek jelenléte éppen a társadalmi hatékonyság szempontjából feltétlenül kívánatos volt. A következő évben Vogelsang lakása, majd 1889 őszétől — egy évtizeden át — a „Zur goldenen Ente”-hez címzett hotel étterme lett az összejövetelek színhelye. Az itt gyülekező szociálpolitikai asztaltársaság az „Entengesellschaft”, az összejövetelek pedig a helyszínről az „Enten-Abende” nevet kapták.⁴⁷

A rendezvény lelke és már Vogelsang életében is állandó vitavezetője, Franz Martin Schindler a keresztényszociális pártelithez tartozott, de nem állt úgy a pártpolitika előterében, mint a mozgalom más vezetői. Ő inkább a szürke eminenciás szerepét töltötte be. Tekintélyes teológus, akit Vogelsang halála után a párt szellemi vezérének, Lueger tanácsadójának tartottak. A cseh ércegség egy kis falujából vezetett útja a bécsi egyetemig, ahol 1887-től 1917-ben történt nyugállományba vonulásáig a morálteológia professzora volt. 1907 és 1918 között az Urak Házának tagja. Egyetemi feladatai mellett kiterjedt publicisztikai tevékenységet folytatott, főleg erkölcsi és szociális problémák foglalkoztatták, a keresztény társadalmi rend kérdéseiről értekezett osztrák és német katolikus folyóiratokban. Sokat foglalkozott azzal a kérdéssel, miképpen működhet közre a klérus a szociális kérdés megoldásában. Katolikus papi generációkat nevelt a társadalmi problémák iránti érdeklődésre, szociális felelősségre. Leghíresebb tanítványa *Ignaz Seipel* volt, a keresztényszociális párt két világháború közötti vezetője, az első köztársaság neves politikusa, aki egy ideig a kancellári pozíciót is betöltötte. Seipel Schindler érdemének tartja, hogy szellemi hidat vert a katolikus-konzervatív és a keresztényszociális mozgalom közé. Bizonyos kérdésekben túllépett Vogelsang tanításain, mindenekelőtt abban, hogy szabaddá tette az utat a szociálkatolicizmus számára a modern gazdasági rendszerrel való kibékülés felé. Seipel a párt programját és szellemi vezérét látja benne, aki a

⁴⁴ Az ideológiák szerepéről, összehasonlításuk kritériumairól ld. *Wiatr* 1980, 386—389.

⁴⁵ A kifejezés *Berchtold* 1967, 50.

⁴⁶ A híres kancellár harmadik házasságából született leánya.

⁴⁷ A rendezvényről három egykori résztvevő tudósít: *Schindler* 1923, *Funder* 1923, 1953, *Klopp, W.* 1930.

szükséges elvi alapokat rakta le a gyakorlati-közéleti tevékenység számára.⁴⁸ Schindler tulajdonképpen szerepének elemzése, főként ami az elméleti vonatkozásokat illeti, mind ez ideig még nem történt meg.

Visszatérve a Vogelsang részéről kezdeményezett, de Schindler által irányított összejövetelekre, azok célja a következőkben összegezhető: megállapodásra jutni egy sikeres „népmozgalom” feladatait és eszközeit illetően, tisztázni a különböző társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyát és valódi gazdasági szükségleteit, tanácskozni megbékéltetésük útjairól és eszközeiről, az egyház és az állam viszonyáról, újra és újra megvitatni a keresztény társadalmi és gazdasági tanítások legfontosabb alapelemeit, s lehetőleg egységes véleményt formálni a legégetőbb kérdésekben.⁴⁹ A résztvevők csaknem az egész antiliberális mozgalmat reprezentálták. A katolikus-konzervatív, illetve keresztényszociális ellentétek kiéleződése előtt az arisztokrata szociálreformerek szintén az Enten-Abendek vendégei voltak.⁵⁰ Bécsi és alsó-ausztriai katolikusok mellett felső-ausztriai és tiroli katolikusok ugyancsak részt vettek az összejöveteleken. A résztvevők száma 40 és 60 között mozgott, esetenként jóval többen is megjelentek. Rendszerint konkrét társadalmi vagy gazdasági témát — pl. a német és a francia szociálpolitikai mozgalom, a paraszti szövetkezetek, a börzeadó, a szociáldemokrácia és a kereszténység viszonya, a kézműveskérdés — vitattak meg előzetes referátum elhangzása után.

Klopp és Funder egyaránt megemlékeznek arról, hogy a vitakör alapítói, Vogelsang és Schindler szerettek volna megmaradni az elméleti viták területén. Beszámolóik azonban afelől sem hagynak kétséget, hogy a résztvevők egy része, élükön Karl Lueggerrel, a gyakorlati politika éppen aktuális kérdéseire is kitértek. Az Enten-Abendek történetére tehát jellemző az elnöki törekvés a viták akadémiai jellegének megőrzésére és a társaság egy részének igyekezete, hogy lehozza azokat az ezoterikus szférából, hasznosítsa a politikai gyakorlat szempontjából. Pártapparátus, ideológiai és szervezési feladatokat irányító központ hiányában ez az egyetlen vitafórum, amely a kibontakozó pártpolitikai mozgalom vezetőinek lehetőséget adott a közvetlen eszmecsere, nézeteik, állásfoglalásaik bizonyos szintű egyeztetésére. Ugyanakkor az is kézenfekvő, hogy az Enten-Abendek csak nagyon kis mértékben vehették át a stratégia és taktika összehagolásának feladatát.

A keresztényszociális mozgalom első nagy győzelme, Bécs és Alsó-Ausztria 1895—96-ban történt meghódítása után napirendre került az Enten-Abendek megszüntetése. A résztvevők figyelmét mindinkább „a lázas egyesületi tevékenység” kötötte le.⁵¹ Az utolsó összejövetelekre 1898/99-ben került sor, Schindler maga ítélte lassú elhalásra az első keresztényszociális szellemű vitakört. Klopp a politikai szemlélet megerősödését, Schindler maga a résztvevők fokozott elfoglaltságát jelöli meg okként, Funder a megváltozott körülményekre hivatkozik.⁵² Másként fogalmazznak, de lényegileg ugyanarról beszélnek: a keresztényszociális párt aktív vezetőit, akik egyben a kör

⁴⁸ Seipel egy 1931-ben mondott beszédéből idéz *Rennhofer* 1978, 11—12.

⁴⁹ *Schindler* 1923, 307.

⁵⁰ A résztvevők nagy részét név szerint felsorolja *Klopp, W.* 1930, 348., *Funder* 1953, 62., valamint *Schindler* 1923, 307.

⁵¹ *Schindler* 1923, 310.

⁵² *Klopp W.* 1926/9. 1184. *Schindler* 1923, 310.; *Funder* 1953, 72.

törzstagjai, a választási győzelemmel nyert pozíciók új feladatok elé állították. A kilencvenes évek második felében változtak a körülmények abban a tekintetben is, hogy a választójogi és nemzetiségi küzdelmek súlya megnövekedett, és a szociális problémával egyenrangú kérdéssé lépett elő. Nehezen lehetett volna tehát háttérbe szorítani a politikát a további összejöveteleken. Egyidejűleg erősödtek a keresztényszociális párt pozíciói a véleményformálásnak olyan területein, mint a sajtó vagy a képviseleti fórumok. A tudományos viták, színvonalasabb eszmecserék számára az időközben ugyancsak Schindler által létrehozott *Leo-Gesellschaft* biztosította a megfelelő kereteket, és magát Schindlert is meglehetősen lekötötte ez a társaság, amelynek főtitkára volt.⁵³

Az Enten-Abendek ténylegesen elért eredményei és hatása nehezen mérhető. Nyitott kérdés, hogy tulajdonképpen melyek voltak a leginkább vitatott témák, mely kérdésekben ütköztek a leghevesebben a résztvevők nézetei, milyen a gyakorlati párttevékenységben is érvényesülő álláspontok formálódtak ki ezen a fórumon. Ilyenfajta részletekbe az emlékezők egyike sem bocsátkozott, más forrásunk pedig nincs az összejövetelekről. Az eszmecserék jelentőségét részben az adja, hogy a vitakör tagjai az elnöki tájékoztató és az elhangzó referátumok útján rendszeres és folyamatos áttekintést nyertek a kor szociális problémáinak megoldására vonatkozó elméleti álláspontokról, valamint a többi európai állam gyakorlati szociálpolitikájáról. Az előadások és viták érveket és ellenérveket sorakoztattak fel, amelyekből ki-k felvértezhetette magát a liberalizmussal és a szociáldemokráciával folytatott vitákra.

A szerveződben lévő keresztényszociális mozgalom számára elodázhatatlanná vált, hogy ideológiáját program formájában tegye közzé. Mint említettük, ez nem egyetlen dokumentum keretében történt meg, így a keresztényszociális párt ideológiai arculatáról csak úgy nyerhetünk teljesebb képet, ha figyelembe vesszük a párt vezető személyiségeinek politikai gyűléseken, illetve a képviselőházban elmondott programadó beszédeit, valamint a katolikus kongresszusok referátumait és határozatait. Valamennyi program jellegű megnyilatkozás, és maga az 1891-es ún. Schindler-program is a szociális jellegű reformtörekvéseket állítja előtérbe, azaz egy nemzetközileg is vitatott problémát. A határozott szociálpolitikai elképzelések meghirdetése a XIX. század végére jellemző társadalmi körülmények között elengedhetetlen feltétele volt a tömegpárt kiépítésének. A szociális gondolat minden mást háttérbe szorító egyeduralma az első keresztényszociális programokban arra a körülményre is visszavezethető, hogy az adott időszakban ez volt az egyetlen olyan kérdés, amely a heterogén összetételű párt minden alkotóeleme számára valóban döntő jelentőségű, s éppen ezért a legszilárdabb köteléket jelenthette a különböző csoportok összetartásában. Maguk a keresztényszociális reformerek is ezen a talajon mozogtak a legnagyobb biztonsággal. Nem mutattuk még be közülük Alois Liechtenstein herceget, akit a katolikus szociálpolitika úttörői között már említettünk.

Alois Liechtenstein herceg meglehetősen rendhagyó életutat járt be, ő az, aki valóban a legmesszebről érkezett a keresztényszociális tömegpártba. Jogi tanulmányokat

⁵³ A Leo-Gesellschaftot 1892. január 28-án alapították. Célja: a keresztény tudomány és kultúra ápolása. A Társaságnak társadalomtudományi, teológiai, később természettudományi szekciói előadások és viták szervezésével, széles körű publikációs tevékenységgel kívánták ellensúlyozni a liberális tudományosság szellemét.

folytatott a bécsi egyetemen, majd katonai szolgálat következett a családja nevét viselő huszárezredben. 1869-ben diplomáciai pályára lépett. Előbb a müncheni, ezt követően a londoni osztrák követségen teljesített szolgálatot, 1872-ben Berlinbe helyezték át. Diplomáciai szolgálatának állomáshelyein két jelentős, további életútjára is kiható tapasztalatot szerzett: Londonban módjában volt megismerni a liberális gazdaságpolitika klasszikus modelljét, az iparosítás társadalmi következményeit, illetve az angol szakszervezetek és a szociális reformerek tevékenységét, a keresztény szövetkezeti mozgalmat. Berlinben — a Kulturkampf tetőpontján — az állam és egyház között folyó nagy politikai-vallási küzdelembe nyert bepillantást, és kapcsolatba került a német katolikusok vezetőivel. Berlinben érlelődött meg benne az elhatározás, hogy búcsút mond a diplomáciának és politikai pályára lép.⁵⁴ 1874-től mind aktívabb szerepet játszott az osztrák belpolitikai életben. Szociálpolitikai érdeklődése hamarosan kapcsolatba hozta Vogelsanggal. Egyesek úgy vélik, az irodalom túlságosan egyoldalúan emeli ki Vogelsang érdemeit a katolikus szociálpolitika megindításában, így munkatársai, mindenekelőtt Liechtenstein herceg valós érdemeit méltánytalanul kisebbíti.⁵⁵ Vezető szerepet töltött be az 1877-ben megrendezett I. Általános Osztrák Katolikus Kongresszuson, majd a liberális kormány bukása után mandátumot szerzett és 1881-ben fivérével együtt a katolikus konzervatív Reichsrat-képviselőkől megalapította a *Liechtenstein-Klubot*, amely később *Centrum-Klub* néven is ismertté vált. Itt tömörültek a reakciós iskolatörvény és az egészében ugyancsak retrográd tendenciájú szociális reformpolitika parlamenti szószólói, a Taaffe-kormány szociális törvényhozásának hajtóerői. Mint láttuk, Liechtenstein maga is több alkalommal szerepelt szociálpolitikai törvényjavaslatok előterjesztőjeként és vezérszónoka a szociál- és iskolapolitikai vitáknak. 1889-ben szakított az osztrák katolikus konzervatívokkal, letette a Centrum-Klub elnöki tisztségét, visszaadta mandátumát és csatlakozott az alakulóban lévő keresztényszociális párthoz. 1891-ben keresztényszociális programmal került be ismét a parlamentbe. 1896-ban beválasztották az alsó-ausztriai Landtagba, 1906-ban tartományfőnöki megbízást kapott. 1910-ben Lueger halála után őt tették meg a párt elnökévé. A Monarchia összeomlását követően minden állami és pártpozíciójáról lemondott.

Liechtenstein herceg szakítása konzervatív elvbarátaival két alkalommal került a közérdeklődés előterébe: előbb 1889 őszén, amikor bejelentette, hogy visszalép a Centrum-Klub elnöki tisztségéből, majd 1891 kora tavaszán, amikor keresztényszociális zászló alatt indult a választási küzdelemben. A Centrum-Klub elnökhelyetteséhez írott lemondólevele, valamint az ügy széles körű ausztriai és németországi sajtóvisszhangja alapján nem lehet kétséges, hogy az 1889 nyarán tartott csehországi Landtag-választások tanulságai készítették a konzervatívokkal való szakításra. A csehországi tapasztalatok — az ifjúcsehek előretörése, a konzervatív politikától való tömeges elfordulás — hatására felismerte, hogy az a politika, amelyet a konzervatív tábor folytat, nem vezet eredményre. A herceg lépése nem jelentette a közélettől való visszavonulást. Az Egyesült Keresztényekben látta az új típusú konzervatív politika lehetőségeit, s az új szervezet formálásában maga is részt kívánt venni. A közeledés nem okozott különösebb nehézséget, hiszen a keresztényszociális vezetőket jórészt

⁵⁴ Weinzierl—Fischer 1961, XIV. 97—98.

⁵⁵ Ezt a nézetet fogalmazza meg Silberbauer 1966, 63.

már ismerte a képviselőházból, a Vogelsang-körből, az Enten-Abendekről. „A legtöbb konzervatív soha nem értette meg Liechtenstein viselkedését, de ő arisztokrata vadásztársainál tíz évvel korábban eszmélt rá arra, hogy a szocialisták egalitáriánizmusával szemben a legjobb védelem a bécsi antiszemita politikai antiliberalizmusában rejlik.”⁵⁶

A keresztényszociális mozgalom nem bővelkedett a politikában jártas, tanult, széles látókörű vezetőkben. „Az arisztokrata deviáns”-ban⁵⁷ ilyen vezetőt nyert a szerveződoban lévő párt, sőt jelentős közvetítőt kapott, aki különösen kezdetben sokak számára az egyetlen „szalonképes” személyiség az új párt vezetésében.⁵⁸ A kortársak pártállástól függetlenül elismerik a herceg műveltségét, szónoki képességeit, általában rokonszenves embernek tartják. Azt is leírják, hogy az arisztokratikus külsejű Liechtenstein az elővárosok választói körében mindig „a herceg” marad, de ennek ellenére népszerű, mert „véresen komolyan” vette a szociális kérdést.⁵⁹

A pártta szerveződés útjára lépő keresztényszociális mozgalom első program jellegű megnyilvánulásának a II. Általános Osztrák Katolikus Kongresszuson hozott határozatokat tartjuk. Ez a rendezvény a katolikus-konzervatívok és keresztényszociálisok együttes erőfeszítése eredményeképpen jött létre, a régi és az új típusú konzervativizmus közös kísérlete volt a konzervatív erők társadalmi-politikai befolyásának restaurálására. A keresztényszociálisok aktivitása, szinte kihívó előtérbe kerülése a kongresszuson, továbbá az itt képviselt nézeteknek, az elfogadott határozatok jelentős részének átvétele a keresztényszociális programokba, megítélésünk szerint, szükségessé teszi a kongresszus munkájának elemzését.

A katolikus kongresszusok hagyománya 1848-ra megy vissza, tehát a katolikus politikai szervezkedéssel egyidős. 1867-ig több alkalommal ausztriai városok — Linz, Bécs, Salzburg, Innsbruck — adtak otthont az össznémet katolikus közgyűléseknek. Az osztrák—magyar kiegyezés, illetve a német egység megteremtése után változott a helyzet. Míg Németországban a Kulturkampf-időszak egyházpolitikai küzdelmei a katolikus kongresszusok rendszeres megtartására ösztönöztek, addig Ausztriában a katolikus szervezetek gyengesége következtében csak jóval később sikerült feltámasztani e hagyományt. Egyháziak és hívő katolikusok közös akaratnyilvánításának ezen „nyilvános manifesztációi” — történelmi-politikai rendeltetésük szerint, az egyházi befolyás visszaszerzése mellett — a hit felélesztésére törekedtek a katolikus egyleti élet előmozdítása útján, továbbá energikus ellentábor szervezésére a liberalizmussal szemben.⁶⁰ A kor legégetőbb kérdéseiben kialakított álláspontjukkal, a problémák megoldására vonatkozó javaslataikkal befolyásolni kívánták az állításuk szerint egyházellenes indulatok és jelszavak által megmérgezett közvéleményt, „így a katolikus kongresszusok a katolikus élet kulminációs pontjává váltak”.⁶¹ Nem vitás, hogy vallásos színezetük ellenére elsősorban politikai jelenségnek tekinthetők, a

⁵⁶ Boyer 1981/b, 228. Liechtenstein levelét közli a *Neue Freie Presse* 1889. szeptember 21., *Vaterland* 1889. szeptember 21. Sajtóvisszhangjára ld. *Vaterland* 1889. szeptember 24., *Neue Freie Presse* 1889. szeptember 24. október 12., *Germania* 1889. szeptember 27., *Arbeiter-Zeitung* 1889. szeptember 23.

⁵⁷ Schorske 1967, 362.

⁵⁸ Sieghart 1932, 318.

⁵⁹ Funder 1952/a, 107.

⁶⁰ Celerin 1955, 200.

⁶¹ Wodka 1959, 348.

politikai bázisteremtésnek sajátos és hatékony eszközei. Politikai, sőt pártpolitikai jellegét az ellenfelek is világosan felismerték. Ezért kerül olyan közel egymáshoz a kérdés megítélésében a liberálisok és a szociáldemokraták véleménye. A katolikus kongresszus — írja a liberális *Neue Freie Presse* — a klerikális párt gyűlése, és nem tekinthető semmi másnak. Nyelvezete és a külsőségek nem téveszthetnek meg. Szociálpolitika, iskolaügy, sajtó, szervezetek, azaz nagyon is világi dolgok képezik programjának tárgyát, s nem az apostoli szelidség, hanem a pártegoizmus és a pártszenvédély viszi a szót.⁶² A katolikus kongresszusok nem mások, mint a klerikálisok pártkongresszusai — állapította meg az *Arbeiter-Zeitung*. A klerikális pártszervezés azon alapul — folytatja —, hogy bizalmi emberei és agitátorai a tömegek, valamint az államhatóságok szemében ne agitátorokként, hanem mint papok jelenjenek meg. Itt is elhangzik a figyelmeztetés, hogy a „vallási körítés” nem téveszthet meg a rendezvény jellegét illetően.⁶³

Bár a II. Osztrák Katolikus Kongresszus részletes tárgyalása itt nem lehet feladatunk, a nem éppen zökkenőmentes előkészületekről mégis azért kívánunk röviden szólni, mert a hasonló rendezvények szervezése ilyen vagy olyan okok miatt a következő években sem ment simán. Ezúttal a császárnak és konzervatív kormányának érdekei, valamint a katolikus-konzervatívok egyes szélsőségesen reakciós követeléseik közötti ütközések hatottak késleltetően magának a rendezvénynek a megtartására. Az osztrák katolikusok második nagy seregszemléjét ugyanis 1888 novemberére tervezték. Már javában folytak az előkészületek, a pápai hozzájárulás is megérkezett, amikor hirtelen bejelentették, hogy a kongresszusra csak 1889 tavaszán kerül sor. Mivel az előkészítő bizottság szóvivője sem 1888 őszén, sem 1889 tavaszán nem adott kielégítő magyarázatot a halasztás okára, csak sajnálatos és elháríthatatlan enlapolásáról beszélt,⁶⁴ különböző híresztelések keltek szárnyra.

A döntés hátterét, az uralkodó és a kormány számára éppen 1888 őszén nemkívánatos napirendi kérdéseket vizsgálva megállapítható, hogy a tervezett kongresszusnak két olyan témája volt, amely előreláthatóan nagy politikai vitákat kavarhatott az egész közvéleményben és a parlamentben is: az egyik az iskolakérdés, a másik a pápa világi hatalmának helyreállítása. A konzervatív iskolapolitika valamennyi osztrák—német haladó erő ellenállását kiválthatta, azonkívül a nemzeti követelések irányába vihette a vitát, veszélyeztetve ezzel a kormány és a parlament munkaképességét. A Reichsrat éppen 1888 novemberétől tárgyalta az új védőtörvényt, amelynek elfogadtatására az uralkodó rendkívül nagy súlyt helyezett, s érthető módon minden más kényes kérdés felvetését el akarta kerülni. Oda hatott, hogy a katolikus kongresszust ne tartsák meg 1888 őszén.⁶⁵ A másik ominózus kérdés — a pápa világi hatalmának helyreállítása — külpolitikai bonyodalmakat okozhatott a szövetséges olasz állammal, és a véderővitát ilyen összefüggésben veszélyeztette.⁶⁶

A II. Általános Osztrák Katolikus Kongresszus megtartására ilyen előzmények után 1889. április 29-e és május 2-a között került sor. Érthető, ha a rendezvény

⁶² *Neue Freie Presse* 1889. május 13., *Neue Freie Presse* 1892. augusztus 10.

⁶³ *Arbeiter-Zeitung* 1892. augusztus 26.

⁶⁴ *NÖLA Statthaltereien Präs. P 3 ad 1817/1889.; Verhandlungen...* 1889, 16.

⁶⁵ *Schober* 1976, 291—293.

⁶⁶ A véderőtörvényről és vitájáról *Plener* 1921, II. 365. skk.

szervezői meg akarták mutatni a katolicizmus hatalmát Ausztriában, ezért arra törekedtek, hogy jelentőségteljes, nagy és jól megrendezett demonstrációt szervezzenek.⁶⁷ Nem csináltak titkot abból, hogy a kongresszus résztvevői számára a vallás létkérdés, a hatalom kérdése.⁶⁸ A kongresszus munkájának gerincét végül is a szociális kérdés képezte. Korábban már elemeztük azokat a körülményeket, amelyek együttes hatásaként különös figyelmet kapott e probléma. A szervezők Ausztria katolikus népéhez intézett felhívásukban „a szociális béke” előmozdításának óhaját hangoztatták.⁶⁹

Az 1889-es osztrák katolikus kongresszuson résztvevők létszáma másfél ezer körül mozgott, s a megjelenteknek mintegy kétharmada klerikus volt. Igen nagy számban képviseltette magát a földbirtokos nemesség. Csaknem teljesen hiányzik viszont a világi értelmiség, és távol maradtak a polgári rétegek is.⁷⁰ A kongresszus vezérszónokai a társadalmi és történelmi jelenségekhez kifejezetten konzervatív nézőpontból, a keresztény gondolatok, a katolikus társadalmi tanítások és államfelfogás alapján közelítettek. Szemléletük az állam, a társadalom, a család vonatkozásában egyaránt hierarchikus és tekintélyuralmi elveken alapul. A hierarchia csúcsára az isteni tekintélyt állították.

A tekintélyuralmi elvet aláásó új, általuk tévesnek és felforgató jellegűnek ítélt eszmék, amelyek a XIX. század utolsó harmadának győztes liberalizmusában jutottak el a diadalmas beteljesedéshez, állításuk szerint három évszázaddal korábban, a protestantizmussal „törttek a világra”. A protestantizmusban fellelhető demokratikus elemek mellett teljes egészében elítélték a feudalizmus társadalmi rendszere, ideológiája, intézményei ellen forduló felvilágosodást, annak államkoncepcióját a társadalmi szerződéssel, népszuverenitással és más elemeivel együtt. A felvilágosodás eszméit a katolikus kongresszus szónokai még a XIX. század végén is teljes egészében „képtelenség”-nek, „őrült ideák”-nak deklarálják. A társadalmi törvényszerűségek helyére ennek a szemléletnek a logikája az egyének és népek útját egyaránt meghatározó isteni akaratot állítja. Állam és egyház Isten műve — hirdetik. A liberális kor nagy tévedése tehát, ha elválaszthatónak hiszi a kettőt, s azt a következtetést vonja le abból, hogy az állam a törvényhozás területén szuverén. Az állam törvényei és intézményei nem állhatnak ellentétben a katolikus egyház hitbeli és erkölcsi igazságaival. A kongresszus szószékéről újra meg újra elhangzott a liberális társadalmi-politikai berendezkedéssel szemben a társadalom „szétzüllesztésének” vádja. A liberálkapitalista társadalom alternatívájaként a XIX. század elejének romantikus antikapitalizmusából átvett hivatásrendi társadalomfelfogást állítják. Általánosságban hozzáfűzik, hogy a hivatásrendeket az új társadalmi-gazdasági viszonyokhoz és azok szükségleteihez kell igazítani. A hivatásrendek az ugyanazon foglalkozást űzők szervezetei, amelyek hivatási érdekeik védelme és előmozdítása céljából alakulnának. Ezt tartják a legszerencsésebb társadalmi rendezőelvnek,

⁶⁷ *NÖLA Statthaltereien Präs.* P 3 ad 1817/1889.

⁶⁸ *Verhandlungen*... 1889, 42.

⁶⁹ Uo. 14—15.

⁷⁰ Ez a kongresszus jegyzőkönyvében közölt — a név mellett a foglalkozást is megjelölő — részvételi jegyzékekből egyértelműen kiolvasható. A kongresszus szociális összetételével foglalkozott még a *Historisch-politische Blätter* 1892, 100. 498., a *Kreuz-Zeitung* 1889. december 12., Funder 1952/b. 23.

amelyet a „keresztény középkor” rendi tagolódásának konkrét történelmi valóságára hivatkozva próbálnak meggyőzőbbé tenni. Ezen belül is a városi életet állítják előtérbe, mint ahol a szabad polgárság céheiben a legtökéletesebben érvényesült a hivatásrendi szerveződés.⁷¹

A lényeg azonban mégiscsak az, hogy érdekezésszerűen feltételezve ugyanabba a rendbe tartoznának a földbirtokosok, a paraszti rétegek és a mezőgazdasági munkások, az ipari szektorban a tőkés és munkás, a műhelytulajdonos és alkalmazottai vagy másutt a nagykereskedő meg a bolti szolga. A valóságos társadalmi viszonyok visszajukra fordítása az osztálybéke hamis illúzióját sugallta. „Felforgató tevékenység”-ként csak az újkori polgári forradalmakat tartották számon. A feudális társadalom ellen irányuló középkori osztályharcok — paraszti vagy városi felkelések illetve eretnekmozgalmak — felidézésével sohasem zavarják meg azt az idilli képet, amelyet a középkorról alkottak maguknak. A középkori osztályharcok felidézése nem illett bele a katolikus kongresszus nemesi-papi szónokainak középkorképébe, és nem felelt meg aktuálpolitikai céljainak. A hivatásrendekben a gazdasági anarchia ellenszerét üdvözölték, a termelési válságok és krízisek megbolygatta társadalmi egyensúly visszanyerését remélték. A hivatásrendi szervezetet éltető módon átható „keresztény szellemiséget” tartották képesnek arra, hogy véghezvigye a szakítást a minden baj forrásának kiáltott extrém individualizmus és a korlátlan konkurencia elvével.⁷² A keresztényszociális politikusok és teoretikusok eltúlozták a szövetkezetek hatékonyságát.

A keresztényszociálisok törekvése az osztályharc leszerelésére szükségszerűen tükröződött társadalmi programjukban. A katolikus kongresszus munkáját ennek megfelelően szervezték, s a főszerepet a szociális szekcióra osztották, feladatává téve, hogy határozatokat hozzon a parasztság, a kézműves- és kereskedőrétegek, valamint a munkásosztály védelme és támogatása érdekében. Ebben a szekcióban szinte hiánytalanul felvonultak a nyolcvanas évek parlamenti és publicisztikai harcaiból ismert katolikus-konzervatív szociálpolitikusok, és a későbbi keresztényszociális párt számos vezető egyénisége. Az 1880/90-es évek fordulóján felerősödő „szociális elégedetlenség”, azaz az osztályharc okait, forrását a kongresszus szónokai nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi-világnézeti tényezőkben — mindenekelőtt a keresztény tanítások hatékonyságának visszaszorításában — keresték. Erkölcsi-etikai, valamint közgazdasági kategóriák gyakran keverednek a keresztényszociális társadalomszemléletben. Ez mindenekelőtt társadalomkritikai nézeteikből tűnik ki, valamint reformjavaslataikban követhető nyomon.

Valamennyi konzervatív társadalomkoncepció, így a keresztényszociálisoké is, a „paraszti rend”-et tekinti a társadalom egyik tartóoszlopának. Az 1889-es katolikus kongresszus az osztrák törvényhozás legsürgetőbb feladatai közé sorolja a gyors hanyatlásnak indult paraszti népesség védelmét és megmentését. Ennek a társadalmi osztálynak változatlan fennmaradását és jólétét rendkívül jelentősnek tartja társada-

⁷¹ Történelemszemléletükre, állam- és társadalomfelfogásukra ld. *Verhandlungen* . . . 1889. 44., 66., 72—73., 77—82., 135—136., 186—187.

⁷² Uo. I. 127., *Bericht* . . . 1892, 220—221. A szövetkezeti munkának mint a társadalmi nyomorúság ellenszerének pártfoglalása emberbarát arisztokraták vagy középosztálybeliek részéről az ipari forradalom kibontakozása óta ismeretes Európában.

lmpolitikai, gazdasági és erkölcsi tekintetben egyaránt. Érvelése elsősorban a parasztságnak tulajdonított morális pozitívumokat hangsúlyozza, a parasztságot a legősbibb és legegészségesebb néprétegnek tartja. Eszerint minden népnél az energia, az intelligencia, a tehetség és a zsenialitás forrása.⁷³ A katolikus kongresszus résztvevői különösen sürgősnek ítélik az életképes paraszti birtok megőrzését. A paraszti birtok védelme érdekében a szétaprózódás és az eladósodás megakadályozását tartják szükségesnek. A súlyos mértékű eladósodás elkerülésére e folyamat törvényesen megállapított határában látnak biztosítékot. Nincs szó azonban arról, hol és hogyan lehetne megvonni ezt a határt, s mit kellene tenni annak érdekében, hogy ne lépják át. A már eladósodott birtokokra vonatkozóan „a keresztény igazságosság és sokoldalú méltányosság” alapelveinek megfelelő általános földteher-mentesítést indítványoznak a kongresszus határozatai, s szót emelnek olyan intézkedések érdekében, amelyek védelmezik a hazai termelést a külföldi konkurenciával szemben.

Feltűnő, hogy a szónokok és a határozatok a paraszti gazdaságok elnyomódásának kizárólag a tőkés kereskedelmi és hitelviszonyokból levezethető tényezőivel foglalkoztak. A parasztvédő reformjavaslatok nem számoltak a paraszti birtok erősen előrehaladott differenciálódásával, az agrártársadalmon belül is meglévő osztályellentétekkel.⁷⁴ A paraszti tulajdon, de általában is a földbirtok „megmentésének” eszközeként a keresztényszociálisok reformterveiben fontos helyet kaptak a már említett hivatásszövetkezetek. Ezeknek a szervezeteknek a feladata a „rendi tudat ápolása és növelése”, a „kölcsonös segélynyújtás”, valamint a paraszti érdekek védelme és képviselése lett volna. Erőteljesen hangsúlyozták a parasztság és a nagybirtokosok politikai szövetségének szükségességét. Ez a szövetség azonban ellentmondásokkal terhelt, ezért a vallási alapra helyezett szociális demagógia volt hivatott arra, hogy áthidalja az agrárnépesség különböző csoportjait egymástól elválasztó ellentmondásokat.⁷⁵

A parasztság mellett a társadalom másik tartóoszlopának a kézművességet tekintették. A „kisember védelme”, a gyengék oltalmazása az erősekkel szemben, az igazságtalan elnyomás és kizsákmányolás ellenében⁷⁶ régi jelszó volt a konzervatív antiliberalizmus táborában. A kézművesség helyzetét elemző referátumok alapján azt lehetne hinni, hogy az ipari forradalmat megelőzően ez a társadalmi csoport csaknem ideális körülmények között élt és dolgozott. A feudális-patriarchális viszonyokat messzemenően idealizáló szónokok szemlélete azt sugallja, hogy az iparúzés szabadságának bevezetése előtt az anyagilag biztonságos és „tisztességes” élet megteremtésének egyetlen előfeltétele az alapos mesterségbeli tudás, mintha csupa független és tehető mester tömörült volna virágzó és gazdag céhszervezetekbe.⁷⁷ Ez az idilli kép, amelyet a kézművesség múltjáról festettek, alkalmasnak mutatkozott arra,

⁷³ *Verhandlungen*... 1889, I. 42.

⁷⁴ A birtokmegosztásra és az agrártársadalom rétegződésére l. *Kolossa* 1962.

⁷⁵ Az osztrák keresztényszociálisok földbirtokmentő politikája nem egyedülálló jelenség a korabeli Európában. A múlt század utolsó évtizedeiben jelentkező agrárius antikapitalizmus különféle megnyilvánulásai mind kritikájuk, mind reformjavasolataik területén feltűnő hasonlóságot mutatnak. Ennek elvi megközelítéséhez a hasonló magyarországi jelenségek elemzésével komoly segítséget ad *Hanák* 1962/b, *Hársfalvi* 1965, és *Szabó M.* 1971, 1974 tanulmányai.

⁷⁶ *Verhandlungen*... 1889, II. 170.

⁷⁷ Uo. I. 130., II. 171.

hogy a talajukat vesztett kisegyzisztenciák számottevő részének társadalmi eszményévé váljon, de egyáltalán nem felelt meg a történelmi valóságnak. Az iparúzés szabadságának korlátozására irányuló 1883. évi reakciós osztrák ipartörvény nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, nem küszöbölte ki a kézműiparon belüli konkurenciát. 1889-re már nyilvánvalóvá vált, hogy törvényekkel nem lehet feltartóztatni a kispolgárság proletarizálódásának folyamatát, s az adminisztratív eszközök alkalmatlanok az évszázados kézműipari termelés konzerválására. Ennek ellenére lényegében 1889-ben is hasonló módon keresték a kibontakozást. A képesítési bizonyítvány bemutatására vonatkozó kötelezettséget ki akarták terjeszteni mindazokra, akik kézműipart „gyárszerű módon űznek”.⁷⁸ A képesítési bizonyítvány bemutatásához való ragaszkodás a liberalizmus gazdasági elveiből következő vállalkozói szabadság ellen irányult. A kisipar védelmére jellegzetesen antiszemita ihletésű javaslatuk a házaló kereskedelem megtiltása volt. Végső soron azonban a kézműiparba is szövetkezetekkel, az iparúzők törvényesen engedélyezett és támogatott szövetkezeteinek megalakításával reméltek új életet önteni.

A modern proletariátus az ipari kapitalizmus szülötte. Nem rendelkezett tradíciókkal, és olyan erkölcsi értékeket sem ruháztak rá a keresztényszociálisok és konzervatív reformerek, mint a parasztságra vagy a kézművességre. A munkásosztály számbeli növekedése, társadalmi jelentősége az iparosodás térhódításából következett. Azt, hogy a politikai katolicizmus ezt az osztályt is védelmébe vette, nemcsak a proletariátusnak a keresztény társadalomfelfogás szerint is türehtetlen szociális, egészségügyi, kulturális elesettsége motiválta, hanem szervezettsége, az, hogy történelmi harcra képes saját sorsának megváltoztatása érdekében. Ezt próbálták meg reformtörekvéssé szelidíteni a katolikus-konzervatív és keresztényszociális politikusok, a keresztény hittételek által előírt karitatív kötelezettségeken túl széles körű hivatalos munkásvédelmet követelve.

A kongresszus szociális szekciója a termelési folyamat szabályozójaként a nagyiparban szintén a hivatásszövetkezeteket propagálta. Feladataik közé tartozott volna a termelés és a szükséglet közötti egészséges arány kialakítása, a termelés monopolizálásának megakadályozása, a munkások tartós foglalkoztatottságának biztosítása növekvő bér- és előrelépési kötelezettség mellett. A szociális szekció határozatai követelték a női munkaerő védelmét, a megfelelő gondoskodást az öreg és rokkant munkásokról, valamint a munkások özvegyeiről és árváiról, a maximális munkanap további csökkentését és kiterjesztését a szállítási és közlekedési intézményekre. Sürgették, hogy a munkásvédelmi törvények végrehajtását a munkások saját soraikból választott képviselők útján ellenőrizhessék. A katolikus kongresszus munkásvédelmi határozatai között szerepelt a szakszervezeti döntőbíróóság általánosan kötelező bevezetése is. Javasolta: a vállalkozókat törvényes úton kötelezzék pl., arra, hogy munkásaikkal karöltve létesítsenek bölcsődéket, illetve gyermekfelügyeleti intézményeket, s gondoskodjanak azok fenntartásáról mindaddig, míg az anyák gyári munkáját meg nem szüntetik. A katolikus kongresszus felszólította a kormányt, hogy szigorúan őrködjön a már meglévő munkásvédelmi törvények megtartásán. Vallási és szociális tényezőkre hivatkozva indítványozta a vasárnapi munkaszünetnek az eddiginél következetesebb érvényesítését és kiterjesztését nemcsak az ipar, hanem a

⁷⁸ Uo. I. 169—170.

köz- és magánhivatalok, a szállítási és közlekedési intézmények alkalmazottaira, továbbá azt, hogy ipari vállalatok létesítését kössék meghatározott feltételekhez.⁷⁹

A munkástörvényekkel összefüggésben külön figyelmet fordított a legégetőbb szociális kérdések közé tartozó lakáshelyzetre. Mindenekelőtt a modernizálódó nagyvárosokban, különösen Bécsben okoz ez komoly gondot, ahol 1857 és 1890 között valóságos forradalom ment végbe a lakásépítésben. Az 1840 előtt épített házak 75%-át lebontották vagy átépítették. A két- és háromemeletes házak helyébe négy- és hatemeletes bérkaszárnnyák épültek, a telekárak és lakbérek — főként a belső kerületekben — állandóan emelkedtek.⁸⁰ A probléma másképpen jelentkezett a saját lakással egyáltalán nem rendelkező nincstelenek, másképpen a kézművesek, s ismét másképpen a hivatalnokok körében. A kongresszus szociális szekciójának megoldási javaslatai is voltak. Indítványozta pl., hogy a nagyobb létszámú munkaerőt foglalkoztató munkaadókat törvény kötelezze megfelelő munkáslakások építésére. A nagyvárosokban és ipari központokban a lakáshasználattal kapcsolatos határozatok ellenőrzéséről és végrehajtásáról gondoskodó hatóságok felállítását tartotta szükségesnek. Kormányintézkedéseket követelt a telekspekuláció ellen és állami támogatást kisebb lakások, családi házak építéséhez.

A kongresszus egészében romantikus antikapalista fogantatású kezdeményezés, organikus keresztény állam- és társadalomfelfogást tükröz. Munkája azért kapott itt ekkora figyelmet, mert történelemszemlélete — mint romantikus-ultramontán örökség —, konzervatív állam- és társadalomfelfogásának alapvető doktrínái, továbbá szociális reformjavaslatainak jelentős része is átkerült a keresztényszociális ideológiába, vulgarizált formában jelen volt a pártpropagandában, de anélkül, hogy kritikailag felülvizsgálták volna. Igaz ugyan, hogy az előbbinek leginkább ezoterikus részét képezte, mégis lebecsülhetetlen szerepet töltött be. A keresztényszociálisoknak teoretikusan kezdettől fogva két erősségük volt. Az egyik kapitalizmuskritikájuk, amely mind általános formájában, mind a specifikus bécsi viszonyokra vonatkoztatva nagy visszhangra talált, vonzotta a liberalizmus válságjegyeit és a kapitalista gazdasági-társadalmi rendszer problémáit érzékelő társadalmi rétegeket. A másik sarkalatos pontja ennek az ideológiának a kapitalizmus alternatívájaként propagált társadalomkép. Noha az adott körülmények kritikájára összpontosított, a meglévő pusztá bírálatán túllépve az organikus keresztény társadalomelméletben egy igazságosabb és boldogabb jövő megteremtésének lehetőségét hirdette meg. A neotomista alapozású organikus keresztény társadalmi teória leggyakrabban használt kulcsfogalmai a termelés tényezőinek egymásrautaltságát kifejező társadalmi szolidaritás, az ehhez keretet adó hivatásrendi szerveződés, a keresztény tulajdon- és munkafelfogás. A katolikus szociális irányzatnak a tulajdonról alkotott véleménye a magántulajdon egy sajátos módon értelmezett formája. Elutasítja a korlátlan és kizárólagos kapitalista tulajdonjogot, a birtokláshoz szociális kötelezettséget kapcsol, a tulajdont és a munkát

⁷⁹ *Verhandlungen* . . . 1889, II. 150. I. 172—176. Ilyen feltételek pl. a következők: „szolid gazdasági alap”, a vállalkozás tartós fennmaradásának képessége, a vállalkozó törvényes feddhetetlensége, továbbá, hogy az új vállalkozás ne tegye munkanélkülivé a lakosság egész rétegeit.

⁸⁰ A bécsi lakásviszonyokról tudósítanak az ipari felügyelők jelentései, Adlernek az egyes munkásrétegek szociális helyzetéről készült elemzései. L. pl. *Gleichheit* 1888 december és 1889. április—májusi számok; *Feldbauer* 1977, *Banik—Schweitzer* 1982.

szerves és elválaszthatatlan egységben szemléli, mivel ebben a megközelítésben „a tulajdont csak a munka szentesíti, és a munka csak a tulajdon révén önálló”.⁸¹ Ez a tulajdonfelfogás a valóságban sohasem realizálódott, a keresztényszociális ideológiában is mindvégig csak teoretikus vagy propagandisztikus funkciója volt. A pártnak a tulajdonhoz való viszonya semmiben sem különbözött más polgári pártokétól. A szociálkonzervativizmus ideológiájáról már beszéltünk Karl Vogelsanggal kapcsolatban, aki ennek az irányzatnak a legjelentősebb osztrák teoretikusa volt. A Vogelsang-iskolában már megfogalmazottakhoz képest elméletileg lényegesen újat a katolikus kongresszus nem hozott. Széles körű reformjavasolataiban viszont kifejezésre jut annak a hatalmas empirikus anyagnak a hatása, amely a nyolcvanas években halmozódott fel, nagyrészt ugyancsak a Vogelsang-iskolához tartozók gyűjtőmunkájának eredményeként.

A katolikus kongresszus jegyzőkönyve alapján el kell ismerni, hogy a szociális szekció referátumai és határozati javaslatok egy sor tényleges társadalmi problémát ismernek fel és fogalmaznak meg valós tapasztalatokra támaszkodva, nagyfokú szociális érzékenységgel. Különösen figyelemre méltó a munkásvédelmi program, amely elsősorban arra hivatott, hogy az osztálybéke ügyét szolgálja. Összeállítói nagy körültekintéssel dolgoztak, még a szocialista irodalmat is tanulmányozták.⁸² Nem egészen fél évvel Hainfeld után a szocialista program megfelelő ellensúlyozására törekvés a katolikus-keresztényszociális tábor realitásérzékére vallott. Anélkül, hogy kétségbe vonnánk a segítő szándék őszinteségét, s miközben hangsúlyozzuk az ipari munkásságra vonatkozó reformjavaslatok gazdag szempontrendszerét, néhány tényre ugyancsak hivatkozni kell a kép teljesebbé tétele érdekében. Arra pl., hogy a paraszti és kézművesprogram a javasolt intézkedéseket kimondottan az állami törvényhozás jogkörébe utalja. A nagybirtokos arisztokrácia, a gazdag paraszt vagy más agrár munkáltató számára a Taaffe-kormány szociális törvényhozásához hasonlóan nem ír elő kötelezettségeket. A proletariátus élet- és munkakörülményein viszont az állam, az ipari vállalkozók, a gyártulajdonosok, a kereskedő- és pénzburzoázia közreműködésére építve kívánt jobbitani.

Maga a munkásvédelmi reformprogram sem szemlélhető önmagában. Nem vonatkoztatható el attól az alapvetően konzervatív és utópikus jellegű társadalomfelfogástól, amelynek részét képezi. A kereszténység alapelveire támaszkodva az igazságosság, az osztálybéke, a jogok és kötelességek összhangjára épülő társadalmi eszményt népszerűsít. Azt az illúziót kelti, mintha egy adott korszakban alapvető törvényes intézkedések, erkölcsi és vallási ideológiák határoznák meg a tulajdonmegoszlást vagy a termelési módot. A koncepció utópikus jellegére utal, hogy hiányzik belőle a célhoz vezető út megjelölése. Nem lehet tudni, miként látják megvalósíthatónak a szükségesnek tartott reformokat a törvényhozás, a kormány vagy a vállalkozók részéről. A koncepció vonzerejét nem csökkentették az objektív gazdasági-társadalmi törvényszerűségek fölé kerekedő erkölcsi és vallási eszmények és kívánalmak, sőt egy tradicionálisan katolikus és konzervatív szellemiségű társadalomban ez az ideológia sokkal inkább befogadásra talált, mint az idegennek tekintett modernizációs törekvések.

⁸¹ *Verhandlungen*. . . 1889, I. 128.

⁸² *Adler* Berliner Volks-Tribüne 1889. május 18.

A katolikus kongresszus határozatai adták tehát azt a szociális programot, amellyel a pártalakulás stádiumába lépő keresztényszociálisok 1889 májusában a nyilvánosság elé álltak. Társadalmi programjuknak szerves alkotórészét képezte az 1890-es évek elejéig szinte kizárólag az oktatás-nevelés, vagyis az iskolaügy területére korlátozódó kultúrpolitikájuk. Az egyház és a klerikalizmus szellemétől áthatott világi erők szüntelen harcot folytattak az elveszített művelődési monopóliumok visszapereléséért, ami időről időre elkeseredett parlamenti vitákat szült a nyolcvanas években.⁸³ Az iskolaügy kitűnő mozgósítóerőnek bizonyult a napi politikai harcokban.

Alois Liechtenstein herceg 1888-ban még a katolikus konzervatív párt részéről terjesztett elő olyan törvényjavaslatot, amely a liberális iskolarendszer felszámolását és az egyház oktatási monopóliumának visszaállítását tűzte napirendre. A javaslat szerint az iskolakötelezettséget nyolc évről hatra szállították volna le heti öt tanítási nappal, felekezeti tanítókkal és egyházi felügyelettel. Egyidejűleg az osztrák püspökök konferenciája memorandumot intézett az oktatási tárcához, amelyben a felekezeti iskolarendszer visszaállítását szorgalmazta. Az iskolaügy felekezeti szellemben történő megreformálását a konzervatívok részéről nem fogadta teljes egyetértés. Az uralkodó és konzervatív kormánya sem támogatta. Ez a klerikális offenzíva érthető okokból más politikai erőket is mozgósított. Akcióba lendült a liberális burzsoázia és a szociáldemokrácia, ki-ki a maga érveivel kelt a liberális iskolapolitika védelmére.⁸⁴

A Liechtenstein-féle javaslat körüli politikai viták magyarázzák, hogy az 1889-es katolikus kongresszuson miért kapott figyelemre méltó teret továbbra is az iskolaügy. A kongresszus iskolaszekciója az előző évi Liechtenstein-féle törvényjavaslatot támogatta. Felhívta a katolikus állampolgárok figyelmét az elkövetkezendő választásokra, és a felekezeti iskolák visszaállításáért tevékenykedő képviselők megválasztását szorgalmazta.⁸⁵

A katolikus kongresszus még tovább is lépett az 1888-as népiskolai törvényjavaslatnál, amennyiben annak klerikális szellemét a közép- és felsőfokú oktatásra is igyekezett kiterjeszteni. Az állam művelődésügyi monopóliumát nemcsak elvitatta, hanem egyenesen azt várta tőle, hogy kedvezzen a felekezeti középiskolák létesítésének. A vallásoktatás bevezetését követelte a reáliskolák felsőbb osztályaiban s a vallástan felvételét az érettségi vizsga tárgyai közé. Az iskolai ima, a misehallgatás és a lelkigyakorlatok bevezetése szintén a határozatok között szerepelt. A liberális szellemű egyetemek iránti nyílt bizalmatlanság oka, hogy az állami egyetemeken nem érvényesült a katolikus szellemű nevelés, oktatási rendjük pedig lehetővé tette a katolikus hittel ellentétben álló modern nézetek előadását. A katolikus diákok vallásos szellemének megőrzése és a katolikus vezetők utánpótlásának biztosítása érdekében a kongresszus katolikus egyetem felállítását sürgette és katolikus diákszervezetek támogatása mellett foglalt állást.⁸⁶ Ez az önmagában véve teljes oktatási és

⁸³ Schober 1976; Plener 1921, II. 242—244.

⁸⁴ Adler 1947, 62—64. Fontos ebben az összefüggésben a hainfeldi pártkongresszuson elfogadott Elvi Nyilatkozatnak a népiskolákra vonatkozó határozata. Közli Berchtold 1967, 143—144.; *Neue Freie Presse* 1889. május 2.

⁸⁵ *Verhandlungen*... 1889, I. 190. 1889. október 2-án a Keresztényszociális Egyletben — ezúttal egyértelműen politikai fórumon — Lueger ugyanebben a szellemben tett javaslatokat. Kralik 1923, 44.

⁸⁶ *Verhandlungen*... 1889, I. 40—41., 51—52., 167—168., 184—186.

iskolaszervezeti koncepció szembekerült a korszerű oktatás és nevelés követelményeivel. Néhány évvel később, de már a témánkon kívül eső időszakban keresni kezdték a módját annak, miként lehetne a társadalmi fejlődés szükségleteinek jobban megfelelő javaslatokkal előlépni, úgymond, a keresztény alapelvek feladása nélkül.

A kongresszus egyik főszereplőjévé a katolikus körökben még újoncnak számító Lueger lépett elő. A bécsiek nevében üdvözölte a megjelenteket, s felhívta a figyelmet arra, hogy egyetlen hivatalos személyiség — miniszter, helytartó vagy polgármester — sincs jelen, aki ezt megtenné.⁸⁷ A kongresszus tanácskozásain fáradhatatlannak bizonyult: a szociális szekció ülésein több alkalommal felszólalt, ő terjesztette be a határozati javaslatok egy részét. Lueger előtérbe kerülését a püspökök, prelátsók, hercegek, grófok és bárók között a liberális sajtó élénken kommentálta. A *Neue Freie Presse* vezércikkben elemzi közéleti pályafutását, „pusztító elem”-nek tartja, aki most a katolikusok között kezdi meg romboló munkáját. Figyelmezteti az egyházat, hogy a „klerikális politikát” ezután nem a kardinálisok palotáiban csinálják majd, hanem az utcán, a fanatikus választók kívánságai és ösztönei szerint. A cikkíró nagyon korán ráérezett arra, ami az érdekeltekben csak jóval később tudatosul, sokáig még leplezni is próbálják, nevezetesen, hogy csendes, de szívós harc kezdődik az egyházfejedelmek és a népszerű pártvezérek között a politikai vezetésért.⁸⁸ Lueger tisztában volt azzal, hogy kongresszusi szereplése mintegy bemutatkozás a katolikus laikusok mérvadó tábora és az egyházi körök előtt, ezért felszólalásaiban igyekezett minél több ponton kapcsolódni a konzervatív szociálpolitika eddigi hagyományaihoz. Jelentős szerepet vittek a kongresszus munkájában az „élesebb hangnem”-et képviselő klerikusok (Latschka, Eichhorn, Kolb, Abel, Opitz és mások). A kongresszus záróülésén Liechtenstein herceget hallgatták a résztvevők „fanatikus extázisban”.⁸⁹ A referensek és a felszólalók csaknem valamennyien a későbbi keresztényszociális párt különböző rangú vezetői, ismert agitátorai.

A kongresszus sajtóvisszhangja Ausztrián kívül a Német Birodalomban volt a legerőteljesebb. Az értékelések között olyan is akad, amely a konzervatív lapok lelkes méltatásaival szemben kimondja, hogy a kongresszuson a kor szellemétől idegen, a modern állammal szemben ellenséges nézetek hangzottak el.⁹⁰ Az osztrák kormány tartózkodott attól, hogy állást foglaljon a rendezvénnyel kapcsolatban, még a pápa világi hatalmának restaurálására vonatkozó nézetek értékelése elől is kitért. Taaffe miniszterelnök kijelentette: „egy magángyűlés határozatai” az Osztrák—Magyar Monarchia szilárdan álló politikájára — a külpolitikát is beleértve — nem képesek befolyást gyakorolni.⁹¹

A keresztényszociális párt célja minden párttevékenységhez hasonlóan az volt, hogy befolyást szerezzen az állami és társadalmi élet valamennyi területén, részese vagy még inkább birtokosa legyen a hatalomnak. Az 1880-as és 90-es évek fordulóján ettől a céltől még elég távol állt, de éppen az 1889/91-es években esedékes Gemeinderat-

⁸⁷ Uo. 40.

⁸⁸ *Neue Freie Presse* 1889. április 30.; *Neue Freie Presse* 1889. május 1.; *Die Post* 1889. május 11. Beilage.

⁸⁹ *Neue Freie Presse* 1889. május 3. A herceg beszéde május 2-án hangzott el l. *Verhandlungen*. . . 1889. II. 120—132., *MfCS* 1889. 233—248.

⁹⁰ *Die Grenzboten* 1889. II. 330—332.; *Die Post* 1889. május 11. L. Beilage zur „Post”. A lap egész mellékletet szán a kongresszusnak.

⁹¹ *Kolmer* 1907, IV. 171.

Landtag- és Reichsrat-választások mint a politikai élet kiemelkedő eseményei jelentős mértékben hozzájárultak a mozgalom párttá fejlődéséhez, befolyásának kiterjesztéséhez, hiszen a kiéleződő politikai harc az erők összefogására, az egész propagandaapparátus szüntelen üzemben tartására, az aktuális problémákat visszhangzó politikai jelszavak pontosabb megválasztására és egyáltalán, felfokozott feszes tevékenységre sarkallja a küzdő feleket. A választásoknak a politikai erőviszonyokra gyakorolt hatásával külön fejezetben foglalkozunk.

Nem tekinthető véletlennek, hogy az első önálló pártprogramot éppen az 1891. évi Reichsrat-választások előtt szerkesztették meg. Az ún. Schindler-program — összeállítója Franz M. Schindler — középpontjában a szociális kérdés és annak megoldása áll.⁹² A keresztényszociális mozgalom előzményeinek ismeretében ez természetes, a történelmi körülményeket figyelembe véve azt kell mondanunk, szükségszerű. Az 1891-es választási kampány során minden nagyobb pártnál észrevehető a szociális gondolat. A polgári pártok választási felhívásai „elengedhetetlen szükségesség”-ként emelték ki a társadalmi reformokat, mintegy jelezvén, hogy az a „szociálpolitikai hullám”, amely egész Európát elárasztotta, nem állt meg Ausztria határainál, szociálpolitika és szociálreform valósággal általános divattá váltak Ausztria közéletében.⁹³

A keresztényszociálisok 1891-es programja négy részre tagolódik: általános követelésekkel indul, majd a földbirtokra, a kisiparra és kereskedelemre, végül a nagyipari munkásságra vonatkozó reformjavaslatokat tartalmaz. A program az általános követelések néhány pontjától eltekintve semmilyen vonatkozásban sem hozott újat vagy többet, mint az 1889-es II. Általános Osztrák Katolikus Kongresszus határozatai, sőt azok részletesebbek mind a földbirtok, mind a kisipar és kereskedelem, főként pedig a proletariátus szociális problémáit és azok megoldási módozatait illetően. 1891-ben két újabb társadalmi csoport — a hivatalnokok és a tanítók — érdekében emelnek még szót, továbbá feltűnik egy nagyon szűkszavúan fogalmazott és nem is egészen világos tartalmú választójogi reformkövetelés. A hivatalnokok és a tanítóság pártfogolása és a választási reformra történő utalás a programalkotást magát is inspiráló politikai aktualításra, azaz minél több választópolgár megnyerésének igényére vezethető vissza, és kifejezésre juttatja a keresztényszociális pártnak azt a törekvését, hogy lehetőleg széles társadalmi bázist teremtsen a maga számára. Az iskolakérdés az általános követelések között szerepel, ezúttal azonban mindössze arról van szó, hogy a városok és iparvidékek területén legyen nyolcéves az iskolakötelezettség, a legmesszebbmenő iskolalátogatási könnyítések pártfogolása mellett, vidéken pedig hatéves, a tanulók 15 éves koráig tartó vasárnapi iskolával kiegészítve.⁹⁴

A Schindler-programnál — amelynek ennél részletesebb ismertetését a katolikus kongresszus határozataival való lényegi azonossága miatt nem tartjuk szükségesnek — teljesebb képet kapunk a keresztényszociálisok törekvéseiről, ha figyelembe vesszük a párt vezetőinek képviselőházi beszédeit. A keresztényszociálisok parlamenti pozíciója megerősödött. Az 1891. évi választások eredményeként 12 képviselőt számláltak, s önálló parlamenti frakcióként *Freie Vereinigung für wirtschaftliche*

⁹² A programot Funder nyomán közli *Berchtold* 1967, 165—167.

⁹³ *Brügel* 1919, 167—168.

⁹⁴ *Berchtold* 1967, 165.

Reform auf christlicher Grundlage néven léptek fel, mintegy jelezvén, hogy amennyiben a katolikus-konzervatívok nem hajlandók elfogadni az új keresztényszociális irányvonalat, úgy nélkülük folytatják az utat, amelyen a katolikus-konzervatívok segítségével indultak el. Az újonnan szerveződött keresztényszociális képviselőcsoportot nagy aktivitás jellemezte a XI. parlamenti ülészakon, a figyelem középpontjában azonban a párt első számú vezetői állottak. Lueger és Liechtenstein felszólalásait úgy tekintették a kortársak, és úgy tartja számon a mozgalom történetével foglalkozó irodalom is, mint a párt programjának előterjesztését, s hozzátehetjük, a Schindler-programnál kevésbé elvont, tehát a gazdasági-politikai törekvéseket annál plasztikusabban és nyíltabban kifejező formában. A programbeszédet a párt nevében Liechtenstein herceg mondta el 1891. június 17-én. Eszerint az antiliberális tábor képviselői teljes erejükét és figyelmüket a szociális feladatokra koncentrálják. A herceg látszólag nagyon radikális álláspontot képviselt, amikor az európai kormányokat, parlamenteket és uralkodó osztályokat azért bírálta, mert a szociális inség alapvető okainak orvoslása helyett csak tüneti kezelést végeznek, a kérdés lényegét nem érintik, talán fel sem ismerik. Elhibázott és célját tévesztett lépésnek tartja a munkásosztály elleni kivételes törvényt: a szociáldemokrácia térhódítását ezzel nem tartóztatták fel, inkább előmozdították elveinek a tömegek közé történő behatolását. Megállapításai helytállóak, de nem ő az egyetlen, aki ezt az igazságot abban az időben felismerte. A programbeszéd középpontjában — a párt tényleges bázisát figyelembe véve — „a társadalom nyugodt pólusa”, „veszélyek idején legerősebb oszlopa”, azaz a parasztság és a kézművesség megmentésének sürgetése állt. Erre vonatkozóan a herceg az 1889-es katolikus kongresszus határozatait, illetve a Schindler-programot tekinti irányadónak, védelmi rendszabályokat, a nagyipart és a vállalkozásokat korlátozó intézkedéseket követelt. Visszautasította azt az állítást, hogy ez a program retrográd társadalmi utópia volna a történelem menetének feltartóztatására.

Liechtenstein herceg június 17-i beszéde bizonyos területeken többet ad a korábbi programoknál: az eddigiekben nem szerepelt pl. a munkásosztály parlamenti képviselőtének kérdése. Kijelenti, hogy a szociálreformereknek elvileg nincs ellenvetésük az általános választójoggal szemben, bár úgy vélik, hogy a politikai szabadsághoz megfelelő gazdasági alap, nevezetesen gazdasági függetlenség szükséges. Álláspontjának lényege ezúttal a proletariátus munkáskamarák útján történő parlamenti képviselete.⁹⁵ Megfelelő források hiányában nincs támpontunk arra vonatkozóan, hogyan született a programnak ez a része: volt-e bázisa a párton belül a munkáskamarák gondolatának vagy csupán taktikai fogás, gesztus a munkásosztály felé. A munkáskamarák felállításának gondolata eredetileg nem tartozott a keresztényszocializmus eszmei arzenáljába. Liberális oldalról személy szerint Ernst v. Plener kezdeményezte még a hetvenes évek elején, majd 1885-ben ismét előterjesztette, s 1887-ben jutott el a törvényjavaslat az első olvasásig, de nem kapta meg a szükséges parlamenti támogatást.⁹⁶ A herceg beszéde az eddigi programoknál többet foglalkozott a „mozgótóké”-vel. Ezúttal nem a kapitalista viszonyok és gazdasági törvényszerűség merev elutasításával kezdte, hanem azzal, hogy elismerte a tőke nélkülözhetetlenségét a modern termelés feltételei között. Csak ennek előre-

⁹⁵ *SP XI. Sess. II. 846., 849—850.*

⁹⁶ *Plener maga ír tervéről és annak sorsáról 1921, II. 28—31. 323. skk.*

bocsátása után indítványozta a tőke tevékenységi körének korlátozását. A mozgatókét a „modern kultúrélet” legkárosabb vadhajtásaként támadja, de annak nem „trónfosztását” követeli, hanem megfékezését, s hogy nagyobb részt vállaljon a társadalmi terhekből. Meggyőződését fejezi ki, hogy az állam egy arra hivatott felügyeleti szerv útján képes volna ésszerűen befolyásolni a tőkemozgásból adódó s a fogyasztókat érzékenyen érintő áringadozásokat. A herceg a banktevékenység szabályozását ugyancsak lehetségesnek tartja, erre vonatkozó javaslata azonban inkább agitatív szempontból tekinthető sikerültnek, közgazdaságilag kevésbé átgondolt.

A harmadik probléma, amelyről sem a katolikus kongresszus határozataiban, sem a Schindler-programban nem beszéltek, de amely vaskosan jelen volt, s erőteljesen áthatotta az antiliberális csoportok társadalmi-politikai tevékenységét, az az antiszemitizmus. Lényegi meghatározója maradt ez a fiatal keresztényszociális pártnak, a zsidó befolyás elleni küzdelem szerves része a liberalizmus elleni harc programjának. A pártban elterjedt nézet volt, hogy „a liberális evangélium uralmának” a zsidók a „legbuzgóbb apostolai és támaszai”.⁹⁷

Liechtenstein programbeszéde nem kerülhette meg ezt a kérdést. Kifejtette: pártja az antiszemitizmust úgy fogja fel, mint a szociális kérdés megjelenési formáját mindenütt, ahol a társadalmi visszasságok túlnyomóan a zsidók javát szolgálják. Nem lehet csodálkozni az antiszemita mozgalom kibontakozásán, véli, s számolni kell azzal, hogy mindaddig nem tűnik el a politika színteréről, amíg a liberális gazdasági törvények uralkodnak, amíg a bankok, a börzék, a hitelintézetek, a nagykereskedelem, a kézmű- és konfekcióipar, tehát a legfontosabb gazdasági ágazatok — a szónok szerint — kizárólagosan zsidó kézben vannak, mindaddig, amíg a törvények meg nem újulnak a keresztény társadalomszemlélet forrásánál.⁹⁸

Liberális oldalról a keresztényszociális párt programjának antikapitalista és antiszemita kitételeivel szálltak vitába, azzal, hogy ellenségesen fogadja a XIX. század előrehaladott civilizációját. Egyebekben Plener szerint Liechtenstein beszéde sokkal inkább szociáldemokrata gonodolatmenetet követett, mint egy keresztényszociális reformét...⁹⁹ Ez ugyancsak vitatható. *Joseph Samuel Bloch*, floridsdorfi rabbi, parlamenti képviselő és publicista Liechtensteinnak az antiszemitizmus indoklására előadott érveit cáfolja. Az a megállapítása, miszerint a gazdasági életben a keresztények már semmi számottevő befolyással nem rendelkeznek, ellentmond a valóságos tényeknek. Ha a herceg eltekint a keresztény vállalkozóktól, börzeférfiaktól, bankároktól és meghamisítja a statisztikát, akkor úgy tűnik, igaza van, állapítja meg ironikusan Bloch, majd név és cím szerint felsorolja a különböző bankok és hitelintézetek keresztény, sőt nemesi rangot viselő elnökeit, helyettes elnökeit, igazgatóit és más vezető pozícióban lévő részvényeseit.¹⁰⁰ Ezzel nem a zsidók ténylegesen meglévő gazdasági befolyását akarja elvitatni, hanem az antiszemita érvelés részgazságokra építő jellegét bizonyítja. Bloch egyébként közéleti tevékenysége egyik alapvető feladatának tekintette, hogy szembeszálljon az antiszemita

⁹⁷ *Moritz* 1962, 105. Latschka páter jelentése a Keresztényszociális Egylet 1888/89. évi tevékenységéről.

⁹⁸ *SP XI*. Sess. II. 852—853.

⁹⁹ *Plener* 1921, III. 7; *Kolmer* 1909, V. 233.

¹⁰⁰ *Bloch* 1922, I. 356—359. A beszéd időpontja 1891. június 22.

propagandával, s arra törekedett, hogy tárgyyszerűen cáfolja annak a tényeket gyakran eltorzító állításait. Az antiszemitákkal folytatott parlamenti vitái hatalmas visszhangot keltettek, ezzel a magatartással ugyanis fehér hollónak számított a zsidó entellektüelek körében.¹⁰¹

A keresztényszociális politika irányvonalának felvázolása során az ominózus iskolakérdés a parlament előtt egyáltalán nem szerepelt már. Liechtenstein még a választási hadjárat során nyilvánosan kijelentette, hogy ez a téma lekerült a napirendről, a mai viszonyok között nem aktuális.¹⁰² Nem az iskolaprogram végleges feladásáról volt szó, inkább arról, hogy ebben a kérdésben semmiféle eredményre nem lehetett számítani, így bölcsőbb döntésnek látszott, ha eltekintenek annak napirendre tűzésétől.

Feltűnő, hogy mind ez ideig egyetlen programnyilatkozat sem foglalkozott a nemzeti problematikával, jóllehet a szociális gondolat árhullámain láthatóan már újabbak követték a nemzeti radikalizmus formájában. A párt vezetői tudatában voltak annak, hogy a Monarchia jövője szempontjából sorsdöntő nemzetiségi kérdést teljesen elhallgatni nem lehet. Érdemi mondanivalójuk viszont nem volt. A dilemmát úgy oldották meg, hogy a kérdéskomplexum bizonyos területeit kiragadva a támadás ösztüzét a dualista államrendszerre, a magyarok túlzottnak ítélt befolyására és a magyarországi nemzetiségi politikára irányították. Ezekről Lueger beszélt.¹⁰³ Gondolatai alapvetően akörül forogtak, hogy a dualizmus rendszerében a „judeo—magyar túlsúlyt” kell leküzdeni a Monarchia gazdasági felvirágzása és eredményes külpolitikája érdekében. Lueger beszédeinek alaptónusát, érveinek jellegét még ezeknél a kérdéseknél is az antiszemita ideológia határozta meg. A Lueger által tárgyalt problémák súlya és tárgyalásuk szokatlan hangneme a keresztényszociálisok vezetőjét parlamenti és sajtótámadások középpontjába állította. A keresztényszociális programnak a Monarchia államjogi helyzetét érintő kritikája még egy kiforrott Monarchia-konceptió hiányában is nagyobb vihart tudott kavarni a keresztényszociális párt körül, mint a szociális kérdés megoldási tervezetei. A keresztényszocializmus dualizmus- és magyarelles álláspontjával, valamint nemzeti koncepciójával, pontosabban annak hiányával külön fejezet foglalkozik majd.

A pártalakulás időszakából származó keresztényszociális programok összehasonlító elemzését azzal a megállapítással zárhatjuk, hogy a századvég három nagy, tömegeket mozgósító problémájából — szociális kérdés, demokratikus választási rendszer, nemzeti jogok érvényesítése — a keresztényszociális párt csak az elsöre vonatkozóan rendelkezett határozott elképzelésekkel. A másik két területen az állampolgári, illetve a nemzeti egyenjogúság elvi deklarálására szorítkozott, ezen túl egyelőre nem volt mit mondania. A katolikus társadalmi tanításokra itt nem építhetett: részben azok univerzalizmusa miatt, részben azért, mert a direkt politikai kérdéseket a katolikus egyház mint illetékességi körébe nem tartozókat rendszerint elutasította. A keresztényszociális mozgalom előtörténete során elsősorban a szociális érdekképviselőre készült fel, a politikai élet egyéb területein a Monarchia bonyolult erőterében egyelőre csak tapogatózott.

¹⁰¹ Tevékenységéről és annak visszhangjáról l. Bloch 1922, I. 307—339.

¹⁰² Liechtenstein 1891. február 6-i választási beszédét közli az *Österreichischer Volksfreund* 1891. február 8.

¹⁰³ SP. XI. Sess. II. és IV. Az 1891. június 24-i, október 30-i és december 14-i beszédekről van szó.

4. AZ 1890—91. ÉVI VÁLASZTÁSOK JELENTŐSÉGE AZ ÚJ PÁRT POLITIKAI TÉNYEZŐVÉ VÁLÁSA SZEMPONTJÁBÓL

Az alkotmányos berendezkedésű államok életében kiemelkedően fontos politikai eseményt jelentenek a választások. A választási periódusok a pártpolitikai tevékenység rendkívüli felélénkülését eredményezik, más-más szinten és mélységig, de politikai iskolázódásként hatnak a választótömegekre és a pártok vezetőire egyaránt. Az átlagosnál jobban megnő a választások szerepe a feszültségekkel teli, nyugtalan időszakokban, a társadalmi-politikai átalakulások vagy a hatalmi viszonyok átrendezésének idején. A tömeghangulat alakulását, a pártok közötti erőviszonyokat egyetlen egzakt mutatóként a választási eredmények jelzik. Ezt végső soron annak tudatában kell elfogadnunk, hogy egyrészt a választási eredményekből kiolvasható állásfoglalás privilégizált választójogi rendszerek esetében viszonylagos, azaz csak a választásra jogosultak véleménye, másrészt valamely párt tényleges gazdasági és politikai befolyása nem alakul mechanikusan a megszerzett mandátumok száma szerint. Különösen érvényes ez az osztrák liberális párt esetében.

A Monarchia nyugati felében érlelődő társadalmi és politikai feszültségek visszahatottak a választási küzdelmekre. Jól érzékeltetik ezt az 1890-es évek elején lezajlott és a keresztényszociálisok párttá szerveződését is siettető választások. 1890 őszén az alsó-ausztriai Landtag, 1891 tavaszán a Reichsrat s röviddel ezután a bécsi Gemeinderat megújítására került sor. Így már 1889-től a választások álltak a napilapok belpolitikai rovatának élén. A tekintélyes *Neue Freie Presse* — érthető okokból — eddig még soha nem foglalkozott annyit az antiliberalis tábor programjával, politikai moráljával és agitációs módszereivel, vezetői és egyben képviselőjelöltjei minden lépésével, mint ezekben az években. Ugyanakkor az is érezhető, hogy a nagy figyelem, amelyet az ellenfélnek szentelt, mintegy lelkiismeretébresztő, egységre hívó szerepet hivatott betölteni a német-liberalis táborban. Nemcsak a hihetetlen energiával dolgozó antiliberalis erőkkel szemben tartotta szükségesnek, hogy egységes, hatékony, cselekvőképes liberális párt vonuljon be a parlamentbe, hanem azért is, mert a Taaffe-rezsim szilárdsága megingott, és ez a liberálisok előtt ismét megcsillantotta a kormányra kerülés lehetőségét. Ehhez azonban kormányképessé is kellett válniok.

A) AZ 1890. ÉVI ALSÓ-AUSZTRIAI LANDTAG-VÁLASZTÁS

A történelmileg kialakult tartományok a liberális centralizáció után is jelentős szerepet tölthettek be Ausztria közigazgatási rendszerében, és meghatározott területeken tovább is megőrizték autonómiájukat. A tartományok élén a császár által kinevezett helytartó (*Statthalter*), kisebb tartományok esetében a tartományi elnök (*Landespräsident*) állt. A tartományi törvényeket cenzusos és kuriális alapon választott testület, a tartománygyűlés (*Landtag*) hozta. Tevékenységét alkotmányos törvények szabályozták.¹⁰⁴

¹⁰⁴ A tartományok jogköréhez *Schneefuß* 1949, 92—93.

A tartománygyűlések közül az általunk tárgyalt időszakban különösen a cseh és az alsó-ausztriai Landtag került előtérbe. Számunkra most az utóbbi érdekes, amely számarányát tekintve is a legnagyobbak egyike, a cseh, a galíciai és a morvaországi Landtag után 72 képviselőjével a negyedik helyen áll, az osztrák örökös tartományok között viszont ennél előkelőbb hely illeti meg. Gazdasági szempontból a Monarchia egyik legfejlettebb területe, központja egyben a birodalom fővárosa, uralkodói székhely. Az 1890-es évek elején az alsó-ausztriai Landtag csakúgy, mint a bécsi Gemeinderat, még szilárdan a liberálisok kezében volt. A feltörekvő keresztényszociális párt azonban más antiliberális erőkkel szövetségbe a képviselő-testületek liberális hegemoniájának megtöréséért kíméletlen harcot indított, s ennek alakulása, továbbá végső kimenetele tartományi határokon túlmutató következményei miatt, és az előbb említett tényezők mellett, az adott időszakban rendkívüli politikai jelentőséget kölcsönzött a tartománynak.

Alsó-Ausztria élére 1889 novemberében az uralkodó *Erich Kielmansegg* grófot nevezte ki, aki tehetséges, tetterős, a birodalmi közigazgatás ügymenetében járatos, gondolkodásában a liberálisokhoz közel álló politikus. Nemcsak adminisztrátor tehát, hanem politikus is, aki jó taktikai érzéke, emberismerete, helyzetfelismerő képessége és személyes tekintélye alapján alkalmas volt arra, hogy közvetítsen a kormány és az autonóm testületek, illetve a kormánysszervek között. Alsó-Ausztria alkotmányos korszakának legjelentősebb helytartója éppen a társadalmi és politikai átalakulás legkritikusabb periódusában került e fontos tartomány élére.

A politikai küzdelmek első menetét az 1890 októberében rendezett tartományi választások jelentették. Új és nyugtalanító jelenség volt maga az agresszívvé vált és eldurvult választási agitáció, mert hasonló stílusúra korábban nem volt példa az osztrák közéletben. A kíméletlen szóháború, a gátlástalan választási praktika kisebb-nagyobb mértékben valamennyi politikai csoportot jellemezte az 1890-es években.¹⁰⁵ A tömegpártok fellépése a politikai élet radikalizálódásához vezetett, ami nem sajtóosan osztrák jelenség. A keresztényszociális pártalakulás idején az antiszemita kifejezetten profitáltak abból a körülményből, hogy a hatóságok érdeklődése a szociáldemokraták felé terelődött. A két irányzat közül a kormány számára még mindig elviselhetőbb volt az antiliberalizmusa ellenére lényegében polgári jellegű keresztényszociális mozgalom, mint a felforgatónak bélyegzett szocialista párt. Lueger okosan használta fel a „templom szövetségét”, s a hatalom képviselőivel való személyes érintkezések során békésebb hírokat pengetett, mint nyilvános szereplései közben.¹⁰⁶

Az 1890-es Landtag-választást megelőző agitáció során az Egyesült Keresztények a liberálisokra irányították a fő tüzet, a zsidó nagytőke elleni szövetségésre szólították fel a városok és a vidék lakosságát, intézkedéseket követeltek annak visszaszorítására. A konzervatívokkal való együttműködés ekkor még nem okozott problémát, különösen jól sikerült ez a sankt-pölteni választókerületben. Magyarázatul meg kell említeni, hogy Bécs és Alsó-Ausztria egyébként sem számítottak konzervatív erősségnek, s itt a meglévő konzervatív és az alakuló keresztényszociális szervezetek erősen összefonódtak, később az alsó-ausztriai konzervatívok jórészt felszívódtak a

¹⁰⁵ Boyer 1980, 120.

¹⁰⁶ Boyer 1981/b, 232—233.

keresztényszociális mozgalomban. Közös nevezőre hozta őket továbbá az a tény, hogy a vidéki körzetekben a keresztényszociálisok átvették a konzervatívok parasztvédő álláspontját s kiemelkedő helyet biztosítottak propagandájukban a parasztkérdésnek.¹⁰⁷ A parasztvédő program mellett egyébként már az 1889-es katolikus kongresszuson kiálltak. A választási előkészületekkel együtt a bécsi keresztényszociális vezetők megkezdték a Christlichsozialer Verein vidéki szervezeteinek kiépítését. Sankt-Pölten és vidéke Keresztényszociális Egyletének megalapítására 1890. augusztus 10-én került sor. Ez komoly előrelépésnek tekinthető, mivel Sankt-Pölten püspöki székhely jelentős egyházi intézményekkel, sajtóval, feltétlenül alkalmas arra, hogy a keresztényszociális párt egyik fontos vidéki bázisa legyen. Valóban azzá is vált, Bécsen kívül a mozgalom legfontosabb alsó-ausztriai központjává fejlődött. Agitációs és szervezési célokat szolgáltak a bécsi Keresztényszociális Egylet ún. vándorgyűlései, amelyek Lueger, Gebmann, Psenner vagy más bécsi vezetők részvételével, aktív közreműködésével zajlottak Alsó-Ausztria különböző településein. Különösen kihasználták a választás előtti hetet, Gebmann és Lueger egymást váltották a számos politikai rendezvényen. Lueger ekkoriban alapozta meg népszerűségét a vidéki választók körében.

Az antiliberális koalíció a liberális erőkhöz kívül a német-nacionalisták Schönerer-hívő csoportjával került szembe vidéki korteshadjáratai során. Az október 3-i választást megelőző hónapokban a Karl Wolf irányítása alatt álló *Ostdeutsche Rundschau* rendszeresen foglalkozott a német-nacionalisták és a keresztényszociálisok viszonyával, a hatalmi pozíciókért folyó versengéssel. A német-nacionalisták aggodalmai Wolf lapja alapján a következőkben foglalhatók össze: féltek attól, hogy Schönerer munkájának eredményeit a keresztényszociálisok kisajátítják, hajtóerőként használva az antiszemitizmust saját céljaik érdekében. Kifogásolták a papság, mindenekelőtt a segédlelkészek, az ún. kaplanokrácia politikai aktivitását, mandátumszerző igényét. Úgy vélik, a keresztényszociálisok merészen és szerénytelenül learatják azt, amit más vetett. Ez különösen a választási kampány finisében igazolódott. A schönererianus sajtóból kitűnik, hogy a mandátumokért folyó versengésben a keresztényszociálisok nem voltak tekintettel a Schönerer-csoport hagyományos alsó-ausztriai választási körzeteire, a Wienerwald paraszti választói között is agitáltak.¹⁰⁸ A papság aktivitását a *Neue Freie Presse* szintén szóvá tette. Sajnálatosnak tartotta, hogy „a papi öltözékkel a legalacsonyabb politikai agitáció érdekében visszaélnék”. Magát e jelenséget és a tény, hogy ezen a választók nem ütköznek meg, a *Neue Freie Presse* cikkírója példátlan dolognak ítéli Bécsben. Magyarázatot a „politikai vakság”-ban talál, amely szerinte az ún. „ötforintos emberek”, tehát a választóknak ezt a viszonylag új csoportját jellemzi.¹⁰⁹ A klérus választási részvételére Josef Scheicher azt a magyarázatot adta, hogy a nép körében még mindig kevés az olyan művelt férfiú, akit nyugodtan megbízhat képviselével. A keresztényszociális pártorgánum 1895-ben is hasonlóképpen nyilatkozik a papok politikai vezetőkként való szerepléséről, vagyis a keresztény elveket a társadalmi és

¹⁰⁷ *Prammer* 1973, 172.

¹⁰⁸ Vö. *Ostdeutsche Rundschau* 1890. június 29., augusztus 3., augusztus 10., szeptember 21. és szeptember 28.

¹⁰⁹ *Neue Freie Presse* 1890. október 3.

gazdasági életben megvalósító, a politikában tiszteletben tartani kész tehetséges világi intelligencia hiányáról beszél.¹¹⁰ A klérus lapja örömteli jelenségnek tartja, hogy a papok iránt ismét növekszik a bizalom, s ezt azzal indokolja, hogy a kor szükségletei rádöbbentették a papságot, nem korlátozódhat tisztán a vallási dolgokra, nem lehet csendes nézője többé a nép tönkretételének, így hát az elárult nép tolmácsa, ügyvédje lett.¹¹¹

Nézzük meg, milyen változásokat hoztak és milyen tendenciákat jeleztek az 1890 októberében tartott alsó-ausztriai tartományi választások! Az egyik lényeges dolog, ami a korábbi politikai erőviszonyok módosulását mutatta és a választás fontos következménye, a Schönerer-féle alldeutsch csoport kikapcsolása az alsó-ausztriai politikából. A Landtag 72 tagja közül 30 az antiliberális táborhoz tartozott, de kifejezetten Schönerer-párti ebből mindössze három képviselő.¹¹² Ez az eredmény csak megerősítette azokat a tapasztalatokat, amelyeket az alsó-ausztriai hatóságok szereztek a választások előtt. Egy 1890-es bécsi rendőrségi jelentés szerint a keresztényszociálisok számos paraszti és kézműves választót hódítottak el Schönerer táborából. Hasonló következtetésre jutott az alsó-ausztriai helytartó a tartományban tett körutazása során. A schönériánusok mindenekelőtt a városokban veszítettek csatát. Kielmansegg véleménye szerint a parasztság zöme nem nacionalizmusa miatt mutatott nagyobb hűséget Schönerer iránt, hanem helyi földbirtokosként tanúsított nagylelkűsége és a parasztok érdekében tett parlamenti fellépései alapján.¹¹³

A Landtag-választások eredményei a liberális pozíciók gyengülését is jelezték. Egyelőre még megőrizték többségi státusukat, de az elvesztett mandátumok száma elég jelentős volt. 1890 októbere előtt az alsó-ausztriai tartományi gyűlés 72 mandátumából 55 a liberálisoké. A választás után ez a szám 42-re apadt. A liberálisok befolyása Bécsben és Alsó-Ausztria vidéki körzeteiben csökkent, a tartomány városi választási körzeteit megőrizték. A választásokat elemző J. Boyer szerint azonban ezt nem annyira politikai vonzerejüknek és ügyességüknek köszönheték, hanem annak a körülménynek, hogy ezekben még nem működtek az antiszemita politikai szervezetei.¹¹⁴ Reuss herceg, a bécsi német követ rendszeresen tudósított az ausztriai pártviszonyok alakulásáról, és figyelemmel követte a választásokat. Az 1890-es Landtag-választásokról Berlinbe küldött jelentése rendkívül pesszimista a liberálisok jövőjét illetően. A mandátumvesztésekért a liberálisok közömbösségét, elbizakodottságát, a hagyományos liberális választók lustaságát hibáztatja, akik nem éltek választójogukkal. A veszteségek további okaként említi fontos polgári csoportok elidegenedését, akik szociális és politikai érdekeik megfelelőbb képviselőt remélték az antiliberális koalíciótól.¹¹⁵

A német követ érveinek igazságtartalmában nincs okunk kételkedni. Olyan külső szemlélő, akinek feladata volt, hogy a Német Külügyi Hivatal számára pontos és reális információkat adjon. Emellett személyes vonzalmai alapján éppen a liberális

¹¹⁰ *Reichspost* 1895. június 25.

¹¹¹ *Correspondenz-Blatt*... 1890. október 25. 629—630.

¹¹² A választás eredményeit l. Boyer 1980, 121.

¹¹³ Boyer 1981/b, 229.

¹¹⁴ Boyer 1980, 121.

¹¹⁵ Uo. 139.

körökkel, nevezetesen Ernst v. Plenerrel is jó kapcsolatot tartott. Plener megerősíti Reuss jelentéseinek megalapozottságát, memoárjában ugyanis arról beszél, hogy a német követ pontos ismereteket szerzett Ausztria politikai viszonyairól és „Ausztria valódi barátjává vált”.¹¹⁶ Ha mindezek ellenére bírálta a liberális politikát, úgy kritikája minden bizonnyal hitelt érdemlő.

Magyarázatra vár még az a kérdés, melyek azok a polgári csoportok, amelyeknek a liberálisoktól való elidegenedése újabb politikai tendenciaként a Landtag-választás alkalmával tűnt fel egy nem sejtett későbbi nagy földindulás jeleként a liberális táborban. A birodalmi főváros tartományközpont-jellegéből következően a bécsi választók magatartása nemcsak a községtanácsi, hanem a Landtag-választások szempontjából is döntő volt. A Reichsrat- és Landtag-választásokban a főváros választásra jogosult csaknem 48 ezer polgárából 1890-ben mintegy 12 ezerre tehető a különböző rendű és rangú hivatalnokok száma, akik az állami, tartományi vagy kommunális hivatalokban illetve a gazdaság, a kereskedelem és a pénzüzetek alkalmazottaiként dolgoztak. 1890 októberében a liberális politika iránti bizalmatlanság a választópolgárok egynegyedét kitevő hivatalnokok bizonyos kategóriáinál tapasztalható, pontosabban a három legalacsonyabb rangfokozathoz tartozók körében indult meg a liberalizmustól való politikai eltávolodás folyamata. A XI., azaz a legalsó rangcsoport több mint 80%-a, a X. kategória több mint 50%-a és a IX-nek is több mint 13%-a szavazott az antiliberális jelöltekre.¹¹⁷ A hivatalnokok e három kategóriája tette ki 1892-ben az állami hivatalnokok csaknem 40%-át, így hát állásfoglalásuknak a választásokban súlya volt.

A hivatalnokok egy részének a liberalizmustól való elfordulásában jelentős szerepet kapott az a tény, hogy éppen a választást megelőző hetekben került az antiszemita-keresztényszociális csoport birtokába egy titokban elkészített új bécsi választási reformtervezet, amely az említett három alsó hivatali rangosztály és a tanítók számára sérelmes változtatásokat tartalmazott. Bár az alsó-ausztriai helytartó igyekezett meggyőzni a közvéleményt arról, hogy a város liberális vezetői nem tudtak a tervezetről, és azt a helytartói hivatalban dolgozták ki, sőt időközben már fel is adták a reform gondolatát, az érintettek nem adtak hitelt ennek a cáfolatnak.¹¹⁸ Az Egyesült Keresztények természetesen maximálisan kiaknázták a helyzetet, hogy saját táboruk felé fordítsák a választókat, akik az esetből azt a következtetést vonták le, hogy a liberálisoktól nem remélhetnek sem szociális, sem politikai érdekvédelmet. A hivatalnokok politikai és szociális érdekcsoportként való szervezkedése 1891—92-ben indult meg erőteljesen, és erről a továbbiakban még több összefüggésben is szólunk majd.

A historiográfiai áttekintés során már említettük, hogy az osztrák keresztényszociális mozgalom társadalmi bázisát szociológiai és társadalomtörténeti kutatásokkal a chicagói Boyer professzor tárta fel. Konceptiója szerint az időtényező jelentős szerepet játszott a pártszerveződésben. A pártnak ugyanis tíz éve volt a kézművesek, kiskereskedők és egyéb kisegyszteciák megszervezésére és mozgósítására az 1880-as évtizedben. Az 1890-es évek első felében a különböző hivatalnoki kategóriák és a

¹¹⁶ *Plener* 1921, II. 366.

¹¹⁷ *Boyer* 1980, 123., 136., 139.

¹¹⁸ *Uo.* 139.

tanítók megnyerésére törekedett, az évtized közepén a tehetős középosztálybeli választók egy részét sikerült meghódítania. A keresztényszociálisok éppen akkor léptek fel e társadalmi rétegek szociális és politikai érdekképviselőként, amikor ezek körében is érezhetővé vált a részben anyagi helyzetükből, részben munkakörülményeikből fakadó nyugtalanság. Ezt az elégedetlenséget, továbbá a liberálisok mulasztásait és az új igazgatási reformok nyújtotta lehetőségeket használta ki a keresztényszociális párt, hogy a kispolgárság után újabb társadalmi rétegekre terjessze ki befolyását.

B) AZ 1891. ÉVI REICHSRAT-VÁLASZTÁS

1891 tavaszán — február 27. és március 21. között — tartották a Monarchia nyugati felében a hatévenként esedékes Reichsrat-választásokat. Nagy politikai áttörés az ellenzéki pártok egyikénél sem jöhetett szóba, a politikai változásokat figyelemmel követők azonban joggal számíthattak az erőviszonyok módosulására. Várható volt az 1885 óta sokkal szervezettebb antiliberalis erők térnyerése, a Taaffe-kormány bázisának megingása, és nem lehetett pontosan felmérni, milyen hatást gyakorolt a 12 éves opposíció a német-liberalis pártra, mutat-e készséget a kormánnyal való megbékélésre, ha az megfelelő garanciákat nyújtana az együttműködésre.

A keresztényszociálisok Bécsben és Alsó-Ausztriában remélhettek mandátumokat, ahol folyamatosan dolgoztak a keresztényszociális egyletek hálózatának kiépítésén. Struktúráját, intézményesülésének mértékét tekintve az új párt — megítélésünk szerint — átmenetet képez a régi típusú ún. honorációpártból a modern tömegpárt felé. A régi elitpártoktól nemcsak szociális bázisa különbözteti meg élesen, hanem a választókkal való intenzív kapcsolata is, amely nem korlátozódott, mert nem is korlátozódhatott csupán a választások időszakára. A keresztényszociális pártnak még ugyanúgy nem voltak alapszervezetei, mint a laza szerkezetű honorációpártoknak, nem ismerte a szabályos párttagság fogalmát formalizált intézményekkel, meghatározott szimbolikával és rituáléval. Az intézményesültség viszonylag alacsony fokával függ össze, hogy a pártalakulás évtizedében a párt számszerűen megfoghatatlan. Konkrét, bár nagyon hozzávetőleges és ellenőrizhetetlen adatokat csupán a keresztényszociális munkásszervezetek összlétszámáról közöltek a 90-es évek második felében. Megközelítő nézetazonosság, a pártakciókon való tetszőleges részvétel, a párt jelöltjeire leadott szavazatok, a pártsajtó önkéntes anyagi támogatása pl. külön-külön is elég volt ahhoz, hogy valakit a párthoz tartozónak tekintsenek. A keresztényszociális párt híveinek ismertetőjeleként legfeljebb a gomblyukba tűzött fehér szegfűt említhetnénk megkülönböztetésül a szociáldemokraták piros szegfűjétől vagy a német-nacionalisták kék búzavirágától.¹¹⁹ E virágjelvények is inkább spontán ünnepi dekorációt jelentettek, s nem tudatosan megkomponált, a párt jellegére utaló pártszimbolikát. A teljesen laza és amorf együvé tartozáson azonban a keresztényszociális mozgalom túllépett, amennyiben rendelkezett olyan direkt és indirekt szervezetekkel, amelyek lehetővé tették a választókkal való többé-kevésbé állandó kapcsolat-tartást, megkönnyítették a mozgósítást, és keretet adtak a politikai agitációnak. Ha nem is kimondottan pártszervezetek, de azokhoz a legközelebb álló szervezeti egységek a keresztényszociális egyletek, amelyek a bécsi kerületek után a tartományi

¹¹⁹ Zweig 1981, 65—67.

városokban is terjedőben voltak. Indirekt módon egy sor nem politikai vagy félpolitikai jellegű katolikus vallási szervezet, vallási egyesület segítette a pártot a választókra gyakorolt befolyás kiterjesztésében. Meg lehet említeni ezen a területen a Mária-kongregációkat, a különböző jótékonyági egyesületeket, missziókat, a Katholischer Schulvereint stb. Ezek a szervezetek éppen a keresztényszociális párt felemelkedése időszakában nagy lendülettel fejlődtek, számuk és tagságuk erősen megnövekedett.¹²⁰

A párt vezetői a szimpátia és a támogatás számos gesztusával mozdították elő a katolikus mozgalom fejlődését, miközben viszonzásul a párt iránti lojalitást kapták e szervezetek részéről. Lueger, Geßmann, Pattai és más keresztényszociális vezetők — különösen azok, akik korábban nem tartoztak a gyakorló katolikusok közé — nagy súlyt helyeztek arra, hogy megjelenjenek a különböző katolikus szervezetek ünnepi rendezvényein, közgyűlésein. Hírük növekedésével részvételük mintegy növelte e rendezvények fényét. Ebből mindkét fél profitált: a keresztényszociális vezetők számára a meghívások megannyi lehetőséget kínáltak a katolicizmus iránti szimpátiájuk kinyilvánítására, a katolikus lakosság megnyugtatására, hogy a katolikus ügy képviselője jó kezekben van a keresztényszociálisoknál.¹²¹ A katolikus szervezetek számára e látogatások és az azokat követő sajtónyilvánosság nagyobb publicitást, a tevékenységük iránti érdeklődés növekedését, egyfajta potenciális tőkét jelenthettek.

Propagandatevékenységét tekintve a keresztényszociális párt sokkal közelebb állt a modern politikai tömegpártokhoz, mint szervezeti-bürokratikus szempontból. Maga Lueger pedig vitathatatlanul a XX. századi demagóg népvezérek előfutára, aki az ausztriai polgári politikusok táborában elsőként ismerte fel a tömegpolitika hatékonyságát, és vitte sikerre a pártszervezés „modern” módszereit. Jó érzékkel épített a személyes jelenlét, az emberközeli politizálás hatására. Gyűlésről gyűlésre, műhelyről műhelyre, vendéglőről vendéglőre járt, hogy minél több helyen találkozzon azokkal az emberekkel, akiket meg akart nyerni a maga ügyének. Azok a rétegek, akikre Lueger a 90-es évek választási küzdelmei során számíthatott, összefüggéseiket rendszerint csak az olcsóbb vendéglőkben, sörözőkben tartották, így a legtöbbször ezekben zajlottak a különböző gyűlések is. A keresztényszociálisok bizonyos fokig rákényszerültek a szóbeli agitáció túlhajtására, mivel sajtóterük meglehetősen szűk volt. Joggal kérdezhető, hogy vajon hogyan, milyen csatornákon át, kiknek a közvetítésével jutott el a keresztényszociális ideológia a tömegekhez vagy éppen az elszigetelt helyzetben lévő rétegekhez. A pártalakulás éveiben a különböző népgyűlések, választási összefüggések, a korlátozott sajtólehetőségek és a templomok-

¹²⁰ Sauer 1980, 40. Adatai szerint 1880-ban Bécsben kb. 100 katolikus egyesület működött, 1880—1889 között több mint 60 új katolikus egyesület jött létre. 1890 után további jelentős emelkedés mutatkozik. A katolikus szervezetek számának alakulását erre az időre Lewis 1977, 262—267. adja meg:

	1894	1896	1902
Bécs	218	506	655
vidék	—	442	521

¹²¹ Lewis 1977, 269.

ban szervezett szociálpolitikai előadások, prédikációk, a rölapok és brosrák útján folyt az agitáció. Rendkívül gyakoriak a népgyűlések. Ezeket rendszerint a keresztényszociális egyletek szervezték, s a párt vezetőinek részvételével zajlottak. A beszédeként ugyancsak ők tartották, bár, ha mód nyílt rá, szívesen programba iktatták egy-egy helybéli — kerületi vagy községi — polgár felszólalását. Sokat tettek a párt ügyéért a klerikusok, akiknek szerepére alább még visszatérünk.

Az 1891-es Reichsrat-választást megelőző kampány során nagyon ügyeltek arra, hogy leghatékonyabb szónokaikat állítsák sorompóba, képviselőjelöltjeiket pedig a legnagyobb személyi vonzerővel rendelkező ismert vezetők közül választották ki. Ettől a gyakorlattól csak abban az esetben tértek el, ha azt speciális helyi érdekek indokolták. A keresztényszociálisokhoz nem sokkal korábban csatlakozó rendkívül népszerű Liechtenstein hercegnek egy tipikusan „kisemberek” lakta bécsi kerületben, Hernalsban ajánlották föl mandátumot. A herceg keresztényszociális képviselőként kívánt visszatérni a Birodalmi Tanácsba. A választási harc időszakának legnagyobb részét azzal töltötte, hogy saját választókerületén kívül a párt többi jelöltjének támogatására másutt is népes hallgatóságot vonzó beszédeként tartott, nagyban segítve ezzel a keresztényszociálisok választási harcát és Lueger agitációs tevékenységét. A liberális lapokból naponta értesülünk a herceg választási hadjáratáról, de élénk figyelemmel követte azt az *Arbeiter-Zeitung* és a pángermán sajtó is. Különösen a február 6-i hernalsi beszédével foglalkoztak sokat, mivel ezt saját jelölt gyűlésén mondta el. Megválasztása előtt három dologban kívánta tisztázni álláspontját választói előtt: 1. az antiszemitizmus kérdésében, 2. politikai múltja és az iskolakérdés tekintetében, végül 3. a társadalmi reformmal kapcsolatos nézeteit fejtette ki.

Az antiszemitizmust „egészséges védekezés”-nek, a „szegények és gyengék” kötelező védelmének minősíti azon „támadással” szemben, amelyet a nép jóléte ellen indítottak. Hallgatóiban tudatosítani kívánja, hogy a keresztényszociális reform fő ellenségei a zsidók, akik nem akarják a keresztény nép emancipációját, ellenzik, hogy visszaadják a keresztény népnek méltóságát és szabadságát.¹²² Szükségesnek tartotta, hogy kitérjen az iskolakérdésre, politikai múltjának legvitatottabb és eleve kudarcra ítélt kezdeményezésére. Magyarozkodása taktikus védekezés mind a vádakkal, mind a tényszerű kritikákkal szemben, amelyek éveken át e javaslat miatt érték őt a különböző politikai ellenfelek részéről.

Mondanivalójának gerincét a szociális kérdés alkotta. Mindaz, amit ezzel kapcsolatban elmondott, elhangzott a katolikus kongresszuson, el a parlamentben a már említett programbeszéd során, és tartalmazza a Schindler-program. A lényeg mindig ugyanaz, az alap gondolatok nem változnak, hiszen azok a keresztényszociális ideológia többé-kevésbé konstans alkotóelemei. A beszéd funkciójának megfelelően módosul viszont az egyes társadalmi osztályok — keresztényszociális szóhasználattal rendelkező — gazdasági problémáinak exponálása, a szembenállók érdekeinek ütköztetése, a segítség módozatainak részletezése. A főként kézműves- és munkáselemek által lakott Hernalsban mondott választói kortesbeszédben mindenekelőtt e két réteg problémáit állította előtérbe.

Liechtenstein herceg nemcsak tanult, hanem tehetséges szónok is volt. Az *Arbeiter-Zeitung* szerint nagyon komolyan veendő jelölt, pártjának legintelligensebb képviselő-

¹²² *Österreichischer Volksfreund* 1891. február 8.

je, akinek beszédeit a legjobbnak tartja abban, amire a keresztényszocializmus képes, éppen ezért tüzetesen foglalkozik e beszédek mondanivalójával.¹²³ Fundertől tudjuk, hogy Liechtenstein gondosan készült beszédeire.¹²⁴ Szónoklatai nem olyan földhözragadt fejtegetések — és ez az ő körülményei között természetes —, mint a legtöbb antiszemita szónok mondanivalója. Nem is annyira banálisak, mint Lueger beszédeinek többsége. „Volksmann”-ként is megőrizte a kifejezés eleganciáját, a mondanivaló csiszolt formáját. Fejtegetéseiben szívesen élt történelmi párhuzamokkal, őrizte az érvek logikájának tradícióját, noha ez a logika sok esetben meglehetősen felszínesnek és inkább tetszetősnek, mint igaznak bizonyult. Liechtenstein beszédei egészében a keresztényszociális szónoklás csúcsát jelentették a pártalakítás időszakában, világosan elkülönülve a többiek pragmatikus retorikájától.¹²⁵

A keresztényszociális törekvéseket egyetlen napilap, *Vergani Deutsches Volsblatt*ja támogatta. A legfrissebben ez tudott reagálni a gyorsan változó helyzetekre, különösen a választási csaták idején. Közzétette a keresztényszociális gyűléseken elhangzott beszédeket, az Egyesült Keresztények választási felhívásait, hírt adott a gyűlések körülményeiről. A keresztényszociális ügyet képviselte Ludwig Psenner *Österreichischer Volksfreund*ja is, de ez havonta csak kétszer jelent meg. Psenner nagy szolgálatot tett az alakuló pártnak azzal, hogy külön is kinyomatta a jelentősebb gyűléseken elhangzott beszédeket, s rölapok formájában többezres példányszámban terjesztette azokat, olykor természetesen csak a legfontosabbnak ítélt gondolatokat, kivonatos formában. Az öt-tízezer példányban megjelenő rölapok, kisebb broszúrák nem lebecsülendő agitációs eszközt jelentettek egy olyan korban, amikor a beszéd és a nyomtatott szó formálta a politikai közvéleményt, mindenekelőtt a városokban.¹²⁶ Psenner lapja a politikai iskolázás meglehetősen alacsony szintjét jelentette. Az is igaz viszont, hogy a politikailag képzetlen, helyzetükkel elégedetlen, a felsőbb osztályok iránt bizalmatlan új választói rétegek nem ütköztek meg a keresztényszociális agitáció nyelvén, sőt élvezték azt a nyers, gyűlölködő hangot, amelyet az antiszemita vezérek megütöttek.¹²⁷ A propagandaanyagok ugyanazt a nyelvezetet használták.

A klérus mozgósítását a *Correspondenz-Blatt* szorgalmazta elsősorban. A lap szoros kapcsolatban állt a keresztényszociális párttal, munkatársai — Scheicher, Eichhorn, Himmelbauer és a többiek — a Keresztényszociális Egylet tagjai voltak. A papság megnyerése a már korábban ismertetett okokból nem volt nehéz feladat, ugyanakkor óriási nyereség a párt számára.

Az 1890—91-es választások idején a liberális és alldeutsch sajtóban egyaránt gyakori téma volt a keresztényszociálisok mellett agitáló, képviselő-jelöltségre pályázó papság heves bírálata. A klérus és a párt közötti szövetség valóban történelmi tény, a papság számottevő része — elsősorban Bécsben és Alsó-Ausztriában — a párt szolgálatában állt. Ez a szövetség éppen az itt tárgyalt választások idején került a gyakorlat próbája elé. Az együttműködés olyan sikeresnek bizonyult, hogy egyik lényeges oka lett a keresztényszociális párt és az egyházi hierarchia között évekig tartó

¹²³ A herceg beszédeiről ld. pl. *Arbeiter-Zeitung* 1891. február 13., június 26.

¹²⁴ *Funder* 1952/a, 107.

¹²⁵ *Boyer* 1981/a, 125.

¹²⁶ *Moritz* 1962, 52.

¹²⁷ *Plener* 1921, II. 453.

ellenséges viszony kialakulásának. Mindezek a tények szükségessé teszik, hogy ha nem is részletekbe menően, de a lényegét illetően szóljunk a klérus és a párt kapcsolatáról.

A klérus radikális csoportjaiban, az ún. „éles hangnem” képviselőiben megérlelődött elhatározás, hogy a papság társadalmi befolyásának visszaszerzése, pasztorális tevékenysége hatékonyabbá tétele érdekében agitátorként és szociális reformerként részt kell vennie a közéletben, találkozott az újonnan szerveződő párt szükségleteivel. A klérus ugyanis alkalmasnak látszott annak a laikus káderekben mutatkozó hiánynak a pótlására, amely a párt történetének első szakaszában különösen vidéken érzékelhető. A politikai aktivitás nem volt merőben új az osztrák papság körében, a szokatlant mégis az jelentette, hogy Bécsben és Alsó-Ausztriában a papság nagy része egy politikai párthoz, a kormány jobboldali ellenzékéhez kapcsolódott, amely társadalmi, gazdasági és politikai reformtervekkel rendelkezett, ezek felett azonban az osztrák püspöki karnak tulajdonképpen nem volt ellenőrzési joga. A politikai tevékenységet a papság számára nem tiltották meg mindaddig, amíg az alapvetően felekezeti-vallási jellegű maradt, alkalmi jelenség volt, és a püspökök ellenőrzése alatt állt. A keresztényszociális papok azonban ennél többre határozták el magukat: az egyházi, felekezeti érdekek előmozdítása mellett gazdasági és társadalmi reformok ösztönzése, presztízsük visszaszerzése érdekében politikai agitációra vállalkoztak. J. Scheicher és más papi publicisták arról értekeztek, hogy az alsópapságnak joga van saját politikája megválasztásához. Ez implicite az egyház szigorú hierarchikus hatalmi rendszerét kérdőjelezte meg.¹²⁸

Vizsgálatok bizonyítják, hogy 1887 és 1897 között a papság olyan mértékben vett részt a politikai szervezkedés és agitáció munkájában, mint még soha azelőtt, s ezt az aktivitást a keresztényszociális párt érdekében fejtette ki. G. Lewis, a kérdés amerikai kutatója megállapította, hogy a papság politikai szerepére vonatkozóan a legvilágosabb és legrendszeresebb kortársi utalásokat a kormányhivatalnokok adják: a Landtag- és Reichsrat-választások idején folytatott választási kampányokról, a politikai aktivitásról a kerületi rendőrfőnökök, illetve a bécsi rendőrkapitányság vezetője hetenként tájékoztatták a helytartót. 1891-től mind több riasztó hang hallatszik a hivatalnokok jelentéseiből. Ezek alapján éppen az 1891. évi Reichsrat-választás idején készült először olyan helytartói beszámoló, amely szerint markáns jelenség a katolikus papok belépése a választási mozgalomba ott is, ahol addig ez nem volt jellemző. A jelentés szerint különös agresszivitással lépnek fel a „szélsőséges” irányzat (azaz a keresztényszociálisok — M. É.) jelöltjei érdekében, sőt nem ritkán a szószékről is ebben a szellemben befolyásolják a választókat.¹²⁹

A keresztényszociális eszmék közvetítésének egyik módzata az, amikor valamelyik templom vagy apátság falain belül szerveztek szociálpolitikai témájú előadásokat a híveknek. Az ilyen katolikus akciók indirekt formában ugyancsak a választások ügyét szolgálták a keresztényszociális párt oldalán. Az 1891. évi választások előtt pl. a bécsi Szent Péter-templomban *Viktor Kolb* jezsuita páter, a katolikus kongresszusok egyik ismert szónoka tartott előadásokat a szociális problémákról.¹³⁰ A lilienfeldi cisztercita

¹²⁸ Boyer 1974, 367—368.

¹²⁹ A helytartó jelentését a NÖLA elnöki iratai alapján ismerteti Lewis 1977, 145—146.

¹³⁰ L. a bécsi rendőrfőnök 1890. december 10-i jelentését az alsó-ausztriai helytartónak. NÖLA Statthaltereier Präs. 8878 J 9 1980.

apátságban hétrészes szociálpolitikai előadásorozatot szerveztek, amelyre nagyszámú hallgatóságot toboroztak a lakosság köréből.¹³¹ Ezek az alsóklérustól kiinduló és elsősorban a kétkezi munkások, hívő szegény emberek számára tartott előadások nagy figyelmet szenteltek a munkáskérdésnek és a szociáldemokráciának akkor, amikor a privilegizált választójogi rendszer következtében a szociáldemokrácia nem volt rivális mandátumigénylő, a hallgatóság egy része pedig nem rendelkezett választójoggal. E rendezvények nem titkolt célja az volt, hogy bár meglehetősen elkésve, de megpróbálják megakadályozni a szociáldemokrata párt térhódítását a lakosságnak a nagyipari proletariátusnál kevésbé felvilágosult rétegeiben.

A Landtag- és Reichsrat-választások érdekében a keresztényszociálisoknak a vidék megnyerésére kellett törekedniök. A községekben és a kisvárosokban a papokon kívül kezdetben aligha számíthattak más értelmiségi rétegekre. Ezért a papság a párt számára mindenekelőtt a hiányzó világi vezető réteget pótolta, a hiányzó pártapparátust helyettesítette. Konkrétan: ellátta a politikai agitáció mindennapi feladatait, összegyűjtötte a helyi politikai híreket, tájékoztatott a közhangulatról. Mindezt megtehetette, mert helyzeténél fogva kedvező pozícióban volt e feladatok ellátására. A pártnak viszont sokat jelentett ez a segítség, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a keresztényszociálisok pártapparátus nélkül, pártbürokrácia hiányában is képesek voltak megfelelő agitatív erő kifejtésére és hatékony tömegmozgalom kiépítésére.¹³² A párt ugyanakkor összefogta a helyzetével és az egyháznak a modern társadalomban betöltött szerepével elégedetlen papi rétegeket, irányt szabott cselekvési készségüknek. A klérus érdekképviseletet talált a pártban, az egyház kezdte visszahódítani híveit, ami elsősorban a birodalmi fővárosban volt igazán nagy nyereség. Azt még a keresztényszociális mozgalomért éppen nem lelkesedő hierarchiából is többen elismerték, hogy a keresztényszociális mozgalom jótékonyan hat a hitéletre, kezdenek újra megtelni a templomok.

Megfelelő adatok hiányában lehetetlen pontos választ adni arra a kérdésre, hogy az osztrák papság milyen arányban vett részt a keresztényszociális mozgalomban akár rendszeresen, akár alkalmanként. A mozgalom bázisát képező Bécsre és Alsó-Ausztriára vonatkozóan azonban rendelkezünk egy közvetett számításokra épülő hozzávetőleges becsléssel. Eszerint a kilencvenes évek első felében a mintegy négyszáz főre tehető bécsi alsópapság háromnegyed része szimpatizált Lueger pártjával. 1897-ig tartományi viszonylatban is hasonló arányok alakultak ki. Szónokként az alsó-ausztriai papok mintegy 10%-a lépett fel keresztényszociális rendezvényeken. A klerikusok többsége azonban a kulisszák mögötti agitációt részesítette előnyben, elkerülve, hogy nyíltan exponálja magát. A „csendes agitáció”, az embertől emberig terjedő propaganda, a titkos választási bizottságok felállítása, s egyáltalán a kulisszák mögötti tevékenység taktikai célja a nyílt politikálás leplezésén túl az volt, hogy meglepetést okozzon az ellenfélnek a választásokon.¹³³

A felső klérus és a keresztényszociális párt kapcsolata már korántsem alakult ilyen gyümölcsözően. Éppen az 1891. évi választások idején mutatkoztak köztük az ellentétek első jelei. Az ausztriai püspöki kar nagybőjti pásztorlevele, amelyet röviddel

¹³¹ A Sankt-Pöltner Zeitung 1891. február 10-i száma alapján közli *Prammer* 1973, 179.

¹³² *Lewis* 1977, 180., 185.

¹³³ Uo. 147–148., 159., 188.

a Reichsrat-választás kezdete előtt, 1891. február 15-én bocsátottak ki, a maga kissé elvont nyelvezetén nemtetszését fejezi ki az antiszemita agitációval szemben. Arra int, hogy a saját nemzet iránt érzett szeretet nem kerülhet szembe a felebaráti szeretet törvényével, és nem sülyedhet pogány faji gyűlöletté.¹³⁴ A püspöki kar elkülöníti magát az ilyen megnyilvánulásoktól. Távol állunk attól — hangzik többek között a pásztorlevélben —, hogy a más hiten lévő kisebbséget mellőzni, jogaiban megrövidíteni akarjuk: azt kívánjuk, hogy az ő képviselőik is velünk együtt munkálkodjanak a Reichsratban a birodalom jóléte és nagysága érdekében.¹³⁵ A *Neue Freie Presse* már a pásztorlevél közzététele előtt hírt adott arról, hogy a bécsi hercegérsek az antiszemita mozgalomtól való elhatárolódásra szólítja fel a klérust. Ugyanakkor elkésettnek érzi az egyházi vezetés lépéseit. Noha egy püspöki konferencia már 1890 őszén úgy rendelkezett, hogy püspöke engedélye nélkül egyetlen papnak sem lehet elfogadni képviselő-testületi mandátumot, az alsó-ausztriai papság számottevő része ennek ellenére vett részt a választási kampányban és fogadott el néhányuk a keresztényszociális program alapján mandátumot. A konzervatív laikusok egy része hamarosan ugyancsak meggyőződött arról, hogy a keresztényszociális párt nem hajlandó eljátszani a reá kiosztott szerepet. Magához ragadta a kezdeményezést, és a konzervatívok szerint túl messzire ment. Az 1891-es Reichsrat-választások idején a jelöltállításban már az egyet nem értés dominált. Felismerve a konkurens párt részéről fenyegető veszélyt, az alsó-ausztriai konzervatívok maradéka — egy részük ugyanis beleolvadt a keresztényszociális pártba — a katolikus-konzervatív párt reorganizációjára gondolt. Ennek érdekében 1891. június 30-ra összehívták a bizalmi férfiak tanácskozását Sankt-Pöltenbe. Elhatározták, hogy kilépnek az Egyesült Keresztények szövetségéből, azaz szakítanak az abban meghatározó szerepet játszó keresztényszociálisokkal. Kifogásolták a mozgalom túlságos népszerűségét, antiszemitizmusát és — megítélésünk szerint indokolatlanul — demokratizmusát. A tanácskozás előkészületeiről szóló tudósítás alapján úgy látjuk: a konzervatívok egy részét nyugtalanította, hogy a keresztényszociális mozgalom megjelenése felkavarta a katolikus egyesületi élet régóta nem bolygatott állóvizét.¹³⁶

Ezek után nézzük meg a választás eredményeit és némely tanulságát! Az új parlamentbe 109 német-liberális, 29 német-klerikális, 14 keresztényszociális, 17 német-nemzeti képviselő került, az ifjúsehek száma 37, az öcseheké 12, a cseh feudális nagybirtokosoké 18.¹³⁷ A keresztényszociálisok mandátumaik felét Bécsben szereztek. Annak ellenére, hogy választás választást követett, a részvétel fokozódott, közel 10%-kal volt magasabb, mint az előző év októberében. Több kerületben a választói aktivitás növekedése az antiliberális erők javát szolgálta. A keresztényszociális program visszhangra talált a választók körében, és sokakat valósággal „megbűvölt” a mód és a stílus, ahogyan azt népszerűsíteni igyekeztek.¹³⁸ Ami a választási eredményt illeti: a megszerzett 14 képviselői hely értékét nem csupán

¹³⁴ A levélből részletet közöl *Kolmer* 1909, V. 9.; *Bloch* 1922, I. 171.

¹³⁵ *Neue Freie Presse* 1891. február 9. és 15.

¹³⁶ *Politische Fragmente* 1891. június 29.

¹³⁷ Valamennyi nemzeti csoport képviselőinek számát és a fenti adatokat közli *Kolmer* 1909, V. 10.

¹³⁸ *Boyer* 1981/a, 122. Elsősorban Wieden, Margareten, Mariahilf, Neubau, Josefstadt, Sechshaus és Hernals kerületekben szereztek mandátumaikat.

számszerűsége adja meg. Önmagában véve ugyanis a német-liberálisok 109 mandátumához képest még mindig nem számottevő. Ha azonban azt nézzük, hogy a 14 bécsi Reichsrat-mandátumból hetet a keresztényszociálisok szereztek meg, és hét maradt a liberálisoknak, vagy hogy a különböző érdekek és ellentétek által megosztott osztrák parlamentben az ilyen kis csoportok, azok ad hoc, esetleg többé-kevésbé állandó koalíciója már befolyásolhatta a törvényhozó testület munkáját, akkor azt kell mondanunk, hogy az éppen csak szerveződő keresztényszociális párt eredményes választási harcot folytatott, s a liberális sajtó intelmei a birodalom szívében „fenyegetően megerősödő” veszélyes ellenségről bizonyos fokig megalapozottak voltak.¹³⁹

Az 1891-es Reichsrat-választások eredményei lényeges változást nem jeleztek a hatalmi—politikai erőviszonyokban. A XI. ülészak megnyitását követő hónapokban viszont más politikai csoporthoz való átállás, mandátumról való lemondás és a pótválasztások eredményei következtében mégis megindult egy részben nemzeti részben klerikális irányban történő erőeltolódás. Ez a választás sorsdöntőnek bizonyult a bécsi demokrata párt maradéka számára: mint politikai tényező megszűnt létezni. Jelöltjei részben az antiszemita táborhoz csatlakoztak, részben végzetes vereséget szenvedtek. Ferdinand Kronawetter győzelme úgyszólván ritka kivételnek számított.

A választási küzdelem tanulságos lehetett volna a liberálisoknak, ha következetesek a tanulságok végiggondolásában. Bebizonyosodott, hogy megfelelő jelölt állításával, aki retorikáját és taktikáját sikeresen alkalmazza a kor követelményeihez, jó szervezés mellett a polgári jellegű kerületekben még mindig nagy eséllyel léphetnek fel. Érezték a párt szervezeti megújulásának szükségességét, viszont nem tudták azt következetes és hatékony módon véghezvinni. Tulajdonképpen csak az első bizonytalan lépéseket tették meg.¹⁴⁰

1891-től új politikai frakció jelent meg a Reichsratban: a keresztényszociálisok képviselőit összefogó *Freie Vereinigung für wirtschaftliche Reformen*. Tevékenységével jelentékenyen hozzájárult a parlamenti harcok kiéleződéséhez, a politikai viták elfajulásához. Más csoportokkal együtt felelős azért, hogy a konstruktív megoldásokra törekvő még az adott lehetőségek határain belül sem vált a parlamenti munka módszerévé.

C) AZ 1891. ÉVI BÉCSI GEMEINDERAT-VÁLASZTÁSOK

Bécs városának különleges politikai súlya nem csupán birodalmi központ-jellegéből adódott. A modernizációs folyamat viszonylagossága ellenére is az osztrák örökös tartományok egyetlen valódi nagyvárosa, ahol a tőkés termelési móddal együttjáró ipari, kereskedelmi, pénzügyi tevékenység a maga intézményrendszerével együtt koncentrálódott. Közel egymillió lakosa az elővárosokkal történt 1890-es egyesítés után másfél millióra növekedett. Politikailag Bécs az osztrák liberalizmus fellegvára volt. Éppen ezért, s mert egy soknemzetiségű birodalom központja, nem lehetett a német-nacionalista politika bástyájává. Bécs város széleskörű autonómiával rendelke-

¹³⁹ *Neue Freie Presse* 1891. január 28.

¹⁴⁰ Kísérleteikről *Kolmer* 1909, V. 318., *Boyer* 1981/b, 327.

zett, s ezt féltékenyen őrizte is. Bécs az 1890-es évek elejére egész sor kifejezetten társadalmi vagy osztály jellegű kérdés kapcsán a figyelem középpontjába került. A város politikai élete a Monarchiában zajló szélesebb méretű társadalmi küzdelem folytonos mikrokozmoszává vált. E küzdelmek valódi jellegét másutt jobban elfedte a nemzetiégi probléma, míg a kozmopolita jellegű fővárosban határozottabbak a társadalmi kontúrok¹⁴¹ Maga a jó ideig Bécsre és Alsó-Ausztriára korlátozódó keresztényszociális pártalakulás sem tekinthető kizárólag provinciális politikai jelenségnek. A községtanácsban folyó élénk pártküzdelmek, a város szavazó polgárait gyakorta az urnákhoz szólító választások figyelemmel követése a mélyben munkáló átrendeződési folyamatok fel- és megismeréséhez visz közelebb.

Az 1889—91 között tartott községtanácsai választások közül különös figyelmet érdemel az 1891. évi. A liberális és antiliberális erők összecsapása egyelőre még a liberálisok győzelmével ért véget, a választási küzdelem mégis mindkét pártot olyan változásokra figyelmeztette, amelyek az erőviszonyok alakulását komolyan befolyásolhatták. Számolni kellett a liberális városvezetés 1890-ben végrehajtott két nagy jelentőségű közigazgatási reformjával: az egyik Nagy-Bécs létrehozása, azaz a város korábbi területének az elővárosokkal történő egyesítése, a másik a Gemeindestatutum módosítása, amely néhány lényeges változtatást eszközölt a város igazgatását meghatározó 1850. évi alapszabályhoz képest. Mindkét reform a liberális uralom megerősítését volt hivatott biztosítani, a körülmények azonban úgy alakultak, hogy a liberális pártnak a reformokhoz fűzött politikai elvárásai hosszabb távon végül is nem valósultak meg.

A peremvárosok 1890-ig nem tartoztak Bécshez, önálló adminisztrációval rendelkeztek, politikai berendezkedésüket az 1862-es alsó-ausztriai községi törvény szabályozta. Az elővárosok lakossága 1848 és 1890 között nem egészen 200 ezerről 536 000-re növekedett. A természetes szaporodás a népességnövekedésnek csak egyik forrása volt, lényeges szerepet játszott abban a belső migráció. A város peremvidékén települtek le ugyanis a Bécsbe munkát kereső szándékkal érkező bevándorlók tízezrei és a város belső kerületeiből a növekvő drágaság miatt kiköltöző kispolgárok, kishivatalnokok ezrei. A bécsi alkalmazottak 19%-a lakott az elővárosokban.¹⁴² Ez a kiköltözési folyamat az 1873-as gazdasági összeomlás után indult meg, majd a nyolcvanas években Bécs túlnépesedése és a lakbérek jelentős emelkedése következtében erősödött fel. A városon kívül ugyanis egy ideig még olcsóbb a megélhetés: kisebbek a lakbérek, alacsonyabb a fogyasztási adó.

Az 1890-ben Bécshez kapcsolt területek társadalmi szerkezetében meghatározó elem volt az ipari munkásság, a kiskereskedők, kisiparosok, kézműveslegények és kishivatalnokok rétege. A peremkerületek szociális összetétele alapján nem nehéz megállapítani, hogy ezek a csoportok érdekeik képviselőjét egyelőre a keresztényszociálisoktól, az 1896. évi választójogi reform után részben a szociáldemokratáktól remélhették. Bécs új külső kerületeinek választói az egyesítést követő években a keresztényszociális párt politikai bázisát alkották. A keresztényszociális vezetők Luegerrel az élen nagy figyelmet fordítottak tehát az elővárosok megnyerésére, és rendszeresen népgyűléseket tartottak e városrészekben. Mint említettük, 1891 előtt a

¹⁴¹ Boyer 1981/b, 318.

¹⁴² Boyer 1980, 98., 102.

viszonylag olcsóbb megélhetés az elővárosi élet minőségének egyik legfontosabb meghatározója volt. A kommunális szolgáltatások színvonala és a peremkerületek infrastrukturális ellátottsága viszont sok kívánnivalót hagyott maga után: nem volt kielégítő a vízellátás, a kanalizáció, több kilométert tett ki a kövezetlen utcák hossza, nem volt megfelelő a népiskolák száma és minősége, többnyire megoldatlan maradt a szegénygondozás, és gyakorlatilag nem létezett szervezett tömegközlekedés.¹⁴³ Olyan objektív körülmények ezek, amelyek alkalmasak arra, hogy megfelelő agitációval szociális és politikai elégedetlenség gyúanyagává válhassanak. A főváros területének kiterjesztése gazdasági és igazgatási szempontból elodázhatatlan lépés volt, politikailag azonban — az elővárosok előbb említett sajátos viszonyai következtében — mégsem a liberálisoknak, hanem ellenfeleiknek kamatozott.

A következőkben az 1890-ben elfogadott új Gemeinde-reform legfontosabb újításait kell szemügyre vennünk, tekintve, hogy itt nem egyszerűen a városigazgatás rendjének szükségessé váló módosításáról van szó, hanem olyan változtatásokról, amelyek kifejezetten politikai töltésűek, azaz a keresztényszociális elöretörés feltartóztatását és a liberális pozíciók megszilárdítását hivatottak biztosítani. Az új Gemeinde-statútum módosította a választási szabályzatot. Az 1850. évi választási rend előírása alapján mindhárom választási kúria egyharmadát évente meg kellett újítani, így Bécs városában nem múlt el év választás nélkül. Az új szabályozás szerint a választások kétévenként történtek, és az egyes kúriák által küldhető képviselők egészét megválasztották. Megváltoztatták a választások sorrendjét is, amennyiben 1890 után a korábbi gyakorlattal ellentétben az I. kúria kezdte a választásokat és a III. választott legutoljára.

Miben állt e változások jelentősége? Milyen előnyöket rejtett a liberálisok számára ez az új szabályozás? Avagy a másik oldalról közelítve: mennyivel teremtett a korábbinál kedvezőtlenebb körülményeket a keresztényszociális erők számára? A keresztényszociálisokat megfosztotta a korábbi választási rendszerből adódó évenkénti nagy agitációs kampány, a pszichológiai befolyásolás, a hangulatteremtés eddigi legális lehetőségeitől. Ugyancsak kedvezőtlen volt számukra, hogy a következőkben a privilegizált I. és II. kúria választott elsőként, s az antiliberális erők bázisának számító III. kúria később így eredményeivel nem tudott eleve nyomást gyakorolni a mindkét párt számára döntő jelentőségű II. választói testület ingadozó elemeire. A liberálisok azt remélték, hogy a lépcsőzetes rendszer bevezetése és a kúriák választási sorrendjének megfordítása viszonylagos politikai nyugalmat teremt az elkövetkező években, legalábbis addig, amíg ismét sor kerül a III. kúria választására. A polgármestert és a Gemeinderat tagjait az eddigi három év helyett ennek megfelelően hatévi időtartamra választották. A tanács létszámát 120-ról 138-ra emelték, de a mandátumok elosztása a liberális uralom biztosítását szolgálta. A tanácsosi helyeket nem a lakosság számarányának megfelelően osztották el Nagy-Bécs 19 kerülete között, hanem úgy, hogy a 138 helyből 93-at az első 10 kerületnek juttattak. Az újonnan Bécshez kapcsolt elővárosok 45 mandátummal rendelkeztek, azaz 8 hellyel kaptak kevesebbet, mint amennyi a lakosság arányában megillette volna őket. A liberálisok főként a régi városmag, az első tíz kerület választóira számíthattak. Ezekbe tömörült a művelt és vagyonos polgárság, az értelmiségi rétegek, a zsidóság

¹⁴³ Az elővárosok állapotához *Kuppe* 1933, 93, skk.; *Boyer* 1980, 97—104.

döntő többsége. Bizonyos módosításokat hajtottak végre a kuriális beosztáson is. A homogénebbé tett választótestületektől egészségesebb politikai magatartást vártak. A liberális párt tulajdonképpen az I. és a II. kúria választóira számított.

A városigazgatás működési rendjét szabályozó új státútum az irányításban a centralizmus elvét érvényesítette, amennyiben a Gemeinderat mellett létrehozta a Stadtratot. A 22 tagból és a 2 polgármester-helyettesből álló testületet a polgármester irányította, s a Gemeinderat jogkörének egy részét erre az operatívabb szervezetre ruházták át. A polgármesternek így lehetősége nyílt arra, hogy bizonyos kérdésekben a nagyobb nyilvánosság kizárásával intézkedjen.¹⁴⁴ A liberális városvezetés ezzel a taktikai lépéssel két irányban kívánta védelmezni politikai pozícióit: egyfelől a Gemeinderatban rendkívül aktív antiliberális-antiszemita ellenzék „romboló” magatartásával, másfelől a birodalmi bürokrácia esetleges hatalmi túlkapásaival szemben. Emellett, a kisebb létszámú testület útján, hatékonyabban kézben tarthatta a város ügyeinek irányítását.

Lueger és a Gemeinderat más vezető antiliberális tagjai tisztában voltak azzal, hogy a reform az adott erőviszonyok között előnytelen számukra, a liberálisok politikai pozícióit erősíti. Tiltakozásuk, módosító indítványaik nem vezettek eredményre. A történelem ironiája, hogy a liberálisoknak a városi autonómia, a polgármester-választás jogának megvédése érdekében tett erőfeszítéseik, sőt még centralizáló törekvéseik is a későbbiekben a keresztényszociálisok és személyesen Lueger javát szolgálták. A Stadtrat pl. az ő polgármestersége idején is a vezetés szilárd támasza. Egyelőre azonban — ellenzéki helyzetből — nem láttak más cselekvési lehetőséget, mint a fékevesztett propagandát, a liberális vezetés hibáinak kíméletlen kihasználását a választók előtti lejáratásuk céljából.

Az 1891. évi Gemeinderat-választás tehát az első, amely a területileg megnagyobbított fővárosban végbement, és pedig ezúttal mindhárom választási testület számára, és az új Gemeindestatútum előírásai szerint. A város lakossága 1891-ben 1 340 000 fő, a választásra jogosult polgároké ebből mindössze 79 215. Az I. kúriában választott a választásra jogosultak 6,8%-a, azaz 5409 választó, a II. kúriában 28%-a, azaz 22 236 választó és a III. kúriában 65,1%, vagyis 51 570 fő.¹⁴⁵ Ezek a statisztikai adatok elég világosan mutatják, miért számított privilegizált kategóriának az I. és a II. választói testület. A harmadikban több mint kilencszer annyi polgár választott ugyanolyan számú városi tanácsnokot, mint az elsőben, és négyszer annyi, mint a másodikban.

Az antiliberális koalícióként fellépő Egyesült Keresztények 1889-től vettek részt a Gemeinderat-választásokon. 1891 előtt azonban figyelmüket szinte kizárólag a III. kúria választóinak megnyerésére fordították, sikerrel. Az 1891. évi Gemeinderat-választások alkalmával mutatkozott először tudatos törekvés a keresztényszociálisok részéről, hogy befolyásukat megpróbálják kiterjeszteni a második kúriához tartozó választókra is. A 91-es választások mindkét fél szempontjából jelentősek voltak. A most már 19 kerülettel rendelkező nagyváros bizonyos fokig új közigazgatási és politikai feltételei között kellett kiépíteniök pozícióikat, s a kialakult erőviszonyok hosszabb távra szóltak. Amellett az előző évi Landtag-, illetve a márciusban tartott Reichsrat-választások azzal a tanulsággal szolgáltak a pártok, főképpen a liberálisok

¹⁴⁴ Herden 1967, 237., 253—254., 257.

¹⁴⁵ Az adatokat közli Boyer 1981/a, 138.

és a konzervatívok számára, hogy többé nem számíthatnak teljes biztonsággal hagyományos választói hűségére, vagyis nyilvánvalóvá vált a választók egy részének elbizonytalanodása, a versengő pártok közötti ingadozása. Ezek mindenáron való megtartása, illetve megnyerése a szemben álló felek fő törekvésévé vált.

A III. kúriában az 1891. április 2-án lezajlott választás a várt eredményt, vagyis fölünyes győzelmet hozott: az antiliberális koalíció 46-ból 33 mandátumot szerzett. A belvárosi kerületek kivételével mindenütt az Egyesült Keresztények jelöltjei győztek. Ennek alapján bizakodva tekintettek a II. kúria április 8-án esedékes választása elé, ez azonban megtéptáza reményeiket. A 46 helyből mindössze 8-at sikerült megszerezniük, a gyarapodás az 1890-es eredményekhez képest két új mandátum volt, a liberálisok 38 mandátummal szilárdan uralták a terepet. Beszédés tény, hogy a keresztényszociálisok a II. választótestület valamennyi mandátumát az elővárosokban — Ottakring, Währing, Favoriten, Hernals — nyerték. Az első választói testületben mindössze 2 helyük volt. A liberális párt tehát összesen 95 mandátummal rendelkezett, amíg a keresztényszociálisok 43-at szereztek.¹⁴⁶

Az 1891-es bécsi választásoknál érdemes kissé elidőzni, és a pusztá eredményeken túl alaposabban szemügyre venni azok tapasztalatait. A keresztényszociálisok párttá szervezésével ugyanis a birodalmi főváros feletti uralom megszerzése vált a párt legfontosabb politikai célkitűzésévé. Ebben a kérdésben a legteljesebb összhang uralkodott Lueger személyes becsvágya — Bécs polgármesterévé lenni — és pártjának érdekei között. Bécs azonban — egyelőre még — pártpolitikai tekintetben is a liberalizmus fellegrvárának számított. Megtartása legalább olyan nagyságrendű kérdés a liberálisoknak, mint ellenfeleik esetében annak megszerzése, így a Bécsért folyó harc 1891 után állandósult, központi szerepet kapott a két párt stratégiájában és taktikájában, alakulása a pártpolitikai liberalizmus fokozatos visszaszorulásának története az osztrák közéletben. Az osztrák liberalizmus hanyatlását a birodalmi főváros elvesztésének folyamatán keresztül csak a legújabb szakirodalom, konkrétan J. Boyer kutatásai világították meg komplex módon, meggyőző dokumentációval. Az itt tárgyalt választások ennek a folyamatnak képezik fontos láncszemeit. Boyer eredményei tehát irányadóak a további kutatás számára.

Az 1891-es községtanácsi választásokon a liberálisok még abszolút többséget szereztek, a mandátumok több mint kétharmada felett rendelkeztek. Abban, hogy ezúttal számottevő vereséget nem kellett elszenvedniük, több tényező is közrejátszott. Ezek egyike, hogy a II. kúria választása előtt különösen kieleződött választási küzdelemben az Egyesült Keresztények sem agitációs módszereiken, sem érvelésük mechanizmusán nem változtattak. A „Bécs város keresztény választóihoz!” intézett felhívás, jöllehet az intelligencia választótestületéhez szól, semmivel sem színvonala-sabb a választók legalsó, politikailag iskolázatlan rétegeihez intézett szónoklatoknál. A felhívás szerint mindent, ami a közsükségletek kielégítése érdekében történt, a nemzetközi nagytőke és az azzal szövetséges „pusztító hatalmak”, azaz „a korrump bank és börzesajtó” érdekeinek rendelték alá. Arról próbálja meggyőzni a választókat, hogy a lakosság adóit a liberális városvezetés elpazarolta, mert nem a „dolgozó rendekre”, hanem a börzére volt tekintettel. A „szomorú helyzetért” a községtanács

¹⁴⁶ A választási eredményeket l. Boyer 1981/a, 129.; Kolmer 1909, V. 316. Kolmer adatai szerint a végeredmény 96:42; Funder 47 mandátumot tart nyilván: Funder 1952/a, 97.

„zsidó liberális” többségét teszi felelőssé. A hivatalnokok és a tanítók csoportjáról úgy beszél, mint akiknek nagy része már szakított a liberalizmussal, s „az egészséges gazdasági elvek érvényesítését, a körülmények javítását” ígérő keresztényszociálisok felé fordult.¹⁴⁷ 1891-ben ez még erős túlzás. Hogy mennyire az, azt éppen a II. kúria április 8-i választási eredményei mutatták. Kétségtelen, a választásra jogosult hivatalnokok egy része megingott a liberálisok iránti hűségben. Kiábrándultságukat az 1890-es Landtag-választások jelezték. Az 1891 márciusi Reichsrat-választások viszont visszatérési szándékot mutattak arra az esetre, ha a liberálisok felkarolnák szociális érdekeiket. Így került sor arra, hogy a községtanács II. kúriájának választása előtt a liberálisok változtattak választási taktikájukon. Fokozott figyelmet fordítottak a hivatalnokok és a tanítók rétegére. Sokat számított Bécs polgármesterének — Johann Prix — és a párt vezetőjének — Ernst v. Plener — személyes és tevékeny közreműködése a választási harcokban. Több választási gyűlésen a liberális párt támogatásáról biztosították a hivatalnokokat szociális és munkakörülményeikkel kapcsolatos problémáik megoldásában. Ezeket a beszédeket rölapokon is terjesztették, ami a liberális párt meglepő frissességéről tanúskodott. A bizonytalan választókra hatott ez a határozottság, s jórészt a liberálisokra adták szavazatukat. Még az elővárosok közép- és kishivatalnokainak egy részét is sikerült megnyerniök. Előny volt számukra, hogy az elővárosokban az antiszemita még csak részben építették ki politikai szervezeteiket. A liberálisoknak kedvezett, hogy az I. és II. kúriában sikerült biztosítani a magas választási részvételt, azaz a 80-as években jellemző 45—50%-os aránnyal szemben 74—75%-ot.¹⁴⁸

A választási küzdelem legfőbb tanulsága az volt, hogy a liberális pártnak fel kell készülnie a Bécsért folytatott döntő harcra, amelynek kimenetele hatásában messzebb terjed a főváros határainál. Ehhez a *Neue Freie Presse* cikkírója szerint munka, fegyelem, egységes fellépés, az antiszemitizmust tápláló általános elégedetlenség okainak megszüntetése szükséges.¹⁴⁹ Kérdés azonban, képes lesz-e a párt, hogy az erőfeszítésektől vissza nem riadva stratégiáján és taktikáján hosszabb távon is változtasson, éppen a választások tanulságainak figyelembevételével. Össze tudja-e egyeztetni a liberalizmus egyetemes doktrínáit az ausztriai társadalmi-politikai közegben jelentkező, konkrét, egymást is sok esetben keresztező érdekekkel? Ezekre a kérdésekre a következő évek adtak egyértelműen nemleges választ.

A választás az Egyesült Keresztények számára is tanulságokkal járt. Elbizakodottságuk nem volt egészen megalapozott, jóslataik a kelleténél optimistábbak. A *Deutsches Volksblatt* elsősorban magát az antiszemita tábor hibáztatja, amiért fő programpontjait nem sikerült a II. választói testület képzett polgárai számára is elfogadhatóvá tenni. Az árnyaltabb, a választók különböző rétegeinek igényeihez jobban alkalmazkodó taktika szükségességét fogalmazza meg, amikor a nacionalizmus és az antiszemitizmus élesebb profilizozását ajánlja, de úgy, hogy az az első két kúria intellektuális választói részéről se találjon elutasításra. A keresztényszociálisoknak fel kellett ismerniük, hogy az eddigi, a III. kúriára koncentrálo politikájuk túlságosan egysíkú, elégtelen a birodalmi főváros feletti ellenőrzés megszerzéséhez.

¹⁴⁷ *Österreichischer Volksfreund* 1891. április 5.

¹⁴⁸ Boyer 1981/a, 143.

¹⁴⁹ *Neue Freie Presse* 1891. április 9.

Az 1891-es választás tudatosította bennük, hogy a győzelemhez újabb polgári rétegek támogatása szükséges, amiért azonban meg kell dolgozniok, stratégiájuk és taktikájuk nem hagyhatja figyelmen kívül a tisztesebb polgári középrétegek köréből kikerülő potenciális támogatók speciális érdekeit és elvárásait. Mindamellett az antiliberális koalíció rendkívül hevesen reagált a liberális pozíciók átmeneti megerősödésére. A vezetés nem fékezte, sőt felhasználta csalódott hívei emocionális energiáit, s 1891 után a mozgalmat, ha lehet, még erőteljesebben uralta a gyalázkodó, vad, fékevesztett politikai retorika. Ezt a jelenséget Boyer meglátása szerint a politikai életbe lépő újoncok frusztrált politikai entuziazmusa és egy hivatásos politikus — ti. a már nem pályakezdő és túlságosan hosszú ideig a hatalom nélküli ellenzék vezérének szélmalomharcára kényszerülő Lueger — hideg, számító kétségbeesésének a keveredése teszi érthetővé.¹⁵⁰

A keresztényszociális mozgalom tevékenysége, vezetőinek legtöbb megnyilatkozása és a szolgálatában álló sajtótermékek hangja alapján úgy tűnik, mintha az 1891-es Gemeinderat-választás legfőbb tanulságaként a fiatal párt csak az agresszív demagógia alkalmazását helyezte volna előtérbe. Stratégiájában még csak-csak, de taktikájában aligha lehet érzékelni bármiféle változást a választást követő időszakban.

5. A KERESZTÉNYSZOCIÁLISOK A KÖZÉLETBEN A VÁLASZTÁSOK UTÁN

A) SZOCIÁLIS ÉRDEKKÉPVISELET A KÉPVISELŐ-TESTÜLETEKBEN ÉS AZOKON KÍVÜL

Az 1891. évi Reichsrat-választások számszerű eredményei nagy változásokat nem jeleztek a parlamenti erőviszonyokban, de az 1891-től 97-ig tartó XI. törvényhozási periódusban ennek ellenére megrendült az a viszonylagos politikai stabilitás, ami a Taaffe-kormány azt megelőző 12 éves uralmát jellemezte. A kormánytöbbséget jelentő „vasgyűrű” megszűnt a kormány szilárd támasza lenni, a választás után a miniszterelnök hátralévő két és fél éves kormányzása idején számos kísérletet tett új kormányképes többség kialakítására, eredménytelenül. A kormánytöbbség megrendülésének egyik jelentős tényezője a kormánnyal szemben álló ifjúcsehek előretörése volt az 1891. évi Reichsrat-választásokon. Amikor úgy tűnt, hogy a Vereinigte Deutsche Linke, azaz a több mint 100 mandátummal rendelkező liberálisok csoportja közeledik hozzá, Taaffe ingadozni kezdett a jobb- és baloldal között, az együttműködés azonban nem jött létre, a kormány pozíciója pedig tovább gyengült.¹⁵¹ Bár kétségtelen, hogy a helyzet ilyen irányú fordulatában a miniszterelnök következetlen politikája, egészségi állapotának romlása is szerepet játszott, sokkal inkább meghatározóak azonban azok az objektív körülmények — a századvégi Ausztriában felerősödő osztály- és nemzeti ellentétek, valamint a dualista államrendszer működési mechanizmusában mutatkozó kisebb üzemzavarok —, amelyek a 90-es

¹⁵⁰ Boyer 1981/a. 143.

¹⁵¹ Kolmer 1909, V. 13.

években végül is felszínre hozták a dualizmus válságjelenségeit. Azt, hogy nem elsődlegesen Taaffe személye volt itt a döntő, mi sem mutatja jobban, mint hogy az ő bukása után hosszú évekig nem sikerült létrehozni huzamosabb ideig működőképes kormánykoalíciót Ausztriában. Az egymást követő kormányok nem rendelkeztek, és a dualizmus lényegéből adódóan nem is rendelkezhettek olyan programmal, amely a Monarchia nyugati felének társadalmi-politikai és nemzeti feszültségeit egyidejűleg és mindenki számára megnyugtatóan orvosolhatta volna. Itt tehát nem csupán Taaffe-, majd az 1893 és 1897 közötti Windischgrätz-, Kielmansegg- vagy a Badeni-kormány szubjektív tehetetlenségéről volt szó. A lényeg éppen az, hogy megindult a Monarchia fennmaradását szolgáló objektív tényezők és erőviszonyok ellenkező irányú átrendeződése. A társadalmi és nemzeti mozgalmak nyomására a kormányok arra kényszerültek, hogy megegyezést keressenek a szemben álló erők egyes csoportjaival, és hosszas alkudozások után legalább átmenetileg biztosítsák a normális parlamentarizmus feltételeit. Mindezen körülmények oda vezettek, hogy a XI. ülésszak végére — a viszonyokat jól ismerő Kolmer szavaival — „a parlament rég elveszítette méltóságát, és játékot űzött az alkotmánnyal: törvény és jog pártkérdésekké váltak”.¹⁵²

Az osztrák képviselőházban azért volt olyan nehéz egy működőképes többség kialakítása, mert a 353 képviselő több mint egy tucat pártra, frakcióra, klubra és csoportra oszlott, illetve ezen felül még párton kívüliek is akadtak. Mint már mondtuk, a politikai, nemzeti, vallási, tartományi különbségek renkívül erős megosztóerőnek bizonyultak, így abszolút többséggel egyik csoport sem rendelkezett.

Az 1891-es választási kampánynak meghatározó jegye volt a szociális gondolat. A polgári pártok valamennyi, a választóikhoz intézett felhívásukban elengedhetetlenül fontos kérdésként emelték ki a szociálpolitikai reformok szükségességét. Ugyancsak ez adta meg az alaphangját a XI. ülésszakot ünnepélyesen megnyitó április 11-i trónbeszédnek.¹⁵³

A törvényhozó testület természetesen nagyon sokféle kérdéssel foglalkozott, kétségtelen azonban, hogy a parlamenti viták jelentős része az ülésszak megnyitását követő években a szociális probléma körül folyt. A szociális nézetek közötti ellentétek mind élesebben ütköztek össze a gazdasági kérdésekben, és a pártpolitikai harcok fegyverévé váltak. Számos szociálpolitikai kezdeményezés született, de ezeknek csak töredéke jutott túl az első olvasáson. A dolgozó osztályok védelmére beterjesztett javaslatok egy részét az antiliberalis csoportok nem azért kezdeményezték, hogy valóban működőképes népjóléti intézményeket teremtsenek, hanem az ún. manchesterizmus elleni politikai harc céljait kívánták ezáltal előmozdítani.¹⁵⁴ A gazdasági jellegű viták, szociálpolitikai csatározások tápláló forrásául szolgáló jelenségekben nem volt hiány. A következőkben néhány példa révén kívánjuk érzékeltetni, hogy a gazdasági helyzet változásai, illetve a különböző jellegű társadalmi feszültségek miként éreztették hatásukat a parlamentben.

1891 nyarán kisebbfajta kereskedelmi és élelmiszer-ellátási krízis jelentkezett Bécsben, ami 1891/92 telén súlyosbodott. Az 1889-es, illetve az 1890-es árszinthez képest emelkedett a gabona, a kenyér, a tüzelőanyag és a legfontosabb húsfélék ára. A

¹⁵² Uo. Előszó VII.

¹⁵³ A trónbeszédet l. *Beilagen*. . . 1—3.

¹⁵⁴ *Kolmer* 1909., V. 141, 234—235.

helyzet nehézségét fokozta, hogy átmenetileg visszaestek a beruházások, a köz- és magánépítkezések, és 1891/92 telén a munkanélküliek száma — eltekintve a szezonmunkások rendszeres téli munkanélküliségétől — szokatlanul magas. A Monarchiából való kivándorlás az 1879 és 1894 közötti időszakban éppen 1891-ben érte el csúcspontját. Feszültség keletkezett a bérlők és a háztulajdonosok között, mivel az utóbbiak az infláció tetőfokán lakbéremelést határoztak el. A Reichsrat politikai pártjai között mindez kölcsönös vádaskodásokra vezetett, különösen a liberális városvezetést és a „zsidó” kereskedőket okolták a történekekért, ami nem volt helytálló, mivel az áremelkedést elsősorban gazdasági tényezők idézték elő. Az inflációs hullám 1892-ben és 1893-ban megismétlődött, és különösen az elővárosok lakosságát érintette súlyosan. Így azután a kilencvenes évek első fele 1893 után is, amikortól kezdve már javult a helyzet, egészében mint a megszakítás nélküli infláció időszaka ragadt meg a köztudatban.¹⁵⁵ Negatív módon hatott a bécsi választókra az 1891 november közepén kirobbant börzepánik.¹⁵⁶

Bár csak 1891 után, de a főváros lakosságának nyugtalanságát növelő tényezők között számolni kell még a fogyasztási adó 1891. december 21-én életbe lépő új rendszerével, ami kedvezőtlenül hatott az elővárosok lakosságára, mivel megemelte az ott korábban érvényben lévő, a bécsinél alacsonyabb fogyasztási adót, ami az élelmiszer- és lakbérköltségek növekedésével járt. Mindezen körülmények — főként a város külső kerületeiben — állandósították a szükség és aggodalom, a viszonylagos és a teljes elszegényedéstől való félelem légkörét.¹⁵⁷ Kikről volt itt szó elsősorban? Egyrészt az alsó-középosztálynak éppen arról a független rétegeről, amely saját termelőeszközei, némi tőkéje és munkaerőkölcse alapján központi helyet foglalt el a kispolgárság ethoszában, felsőbbrendűnek tartotta magát a függő helyzetbe került bérmunkásoknál, s rettegett attól, hogy belesodródik a lefelé irányuló mobilitásba, és a proletariátus szintjére süllyed.¹⁵⁸

Másik, ugyancsak az alsó-középosztályhoz tartozó csoport, amelynek panaszai valódi szociális szükséglet fejeztek ki, a hivatalnokok alsó és középső rétegei. Az állami hivatalnokok fizetését a hetvenes évek elején viszonylag nagyvonalúan rendezték, s ennek kedvező hatását csak fokozta, hogy az élelmiszerárak jó ideig stagnáltak, sőt estek. A nyolcvanas években növekvő lakbérköltségek még nem okoztak tömeges méretű elégedetlenséget a hivatalnokok körében, legfeljebb sokan kiköltöztek az akkor még olcsó bérű elővárosokba. Ám változott a helyzet, amikor a 90-es évek elején az előbbieken ismertetett körülmények hatására megindult az élelmiszerek árának emelkedése, s ugyanakkor tovább nőtt a lakbérköltség is.

A liberálisok tettek ugyan lépéseket a városi hivatalnokok fizetésének rendezésére, a kormány is kilátásba helyezte az alsó- és középső rangfokozatba tartozó állami hivatalnokok bérének emelését, ezek a javaslatok azonban túslágosan csekély mértékű javítást ígértek. A hivatalnokok kezdték feladni a liberális városvezetés és a hivatalos kormány intézkedéseire fűzött reményeiket, erőteljes keresztényszociális támogatással megindult a hivatalnoki rétegek gyors radikalizálódása, az új, a réginel nyelvén és

¹⁵⁵ Alapos elemzést ad erről Boyer 1981/a, 146—154.

¹⁵⁶ Az ügy részleteit ld. Bloch 1922, I. 340—351.

¹⁵⁷ Boyer 1981/a, 154.

¹⁵⁸ Mayer, A. 1979, 54—55.

politikájában agresszívebb érdekvédelmi szervezetek létrehozása, s végül megszületett a döntés a liberális párt elhagyásáról. Mindez később döntő jelentőségű volt Lueger hatalomátvétele szempontjából a bécsi városházán, és megnövelte a keresztényszociális párt jelentőségét nemzetpolitikai összefüggésben. A kismesterek, kisvállalkozók és a hivatalnokok mellett a párt a 90-es években jelentős befolyást szerzett, és újabb híveket nyert a kereskedőpolgárság soraiból. Magától értetődő, hogy a keresztényszociális párt hívei nem a nagyobb kereskedőcégek és alkalmazottaik körében találhatók, hiszen ezek a párttá szerveződés évtizedében még szilárdan liberális orientációt képviseltek. A keresztényszociális mozgalom igazi tartalékát a kereskedelmi szférában a kisebb üzletek tulajdonosai, valamint a kereskedelmi alkalmazottak jelentették.

1893 után a keresztényszociálisoknak sikerült megszerezniük az ellenőrzést a bécsi kereskedők két jelentősebb szervezete közül a kisebb üzletek tulajdonosait tömörítő *Genossenschaft der Gemischtwarenhändler und Verschleisser* felett. A nagyobb forgalmi adót fizető s a kereskedelmi cégjegyzékbe bejegyzett kereskedéseket összefogó szervezet, a *Gremium der Wiener Kaufmannschaft* továbbra is a liberálisok befolyása alatt maradt. A két szervezet közötti elkeseredett rivalizálást a Gremium nagyobb üzleti sikere, a Kereskedelmi Kamarában elfoglalt vezető pozíciója, a *Genossenschaft*-tal szemben megnyilvánuló arroganciája idézte elő. Mindamellett a Gremium tagsága és vezetése valóban erőteljesen reprezentálta a gazdag zsidóságot, így könnyen fölkelte az antiszemita érzéseket. Növelte a feszültségeket, hogy az önerőből való felemelkedés hagyományos lehetőségei beszűkültek, s a kereskedelmi pályán is előnyben részesültek azok, akik a rátermetség mellett magasabb képzettséggel rendelkeztek. A tekintélyesebb pozíciók betöltésére mindinkább a bécsi Kereskedelmi Akadémia (*Wiener Handelsakademie*) képesített, de az a legtöbb kispolgári család gyermeke számára elérhetetlen volt, s így a felfelé vezető utak egyike bezárult számukra. A *Handelsakademie*-t nagy számban látogatták a zsidó hallgatók, akiknek aránya elérte a 45%-ot. Mindezen körülmények érthetővé teszik a kereskedősegedek elégedetlenségét, antiszemitizmusát, szervezkedési készségét. Az antiliberalisok a nyolcvanas évek végén indították meg a kereskedősegedek szerveződését, s a több mint 13 500 segédből mintegy 3 700-at tömörítettek a keresztényszociális irányítás alatt álló *Verein Österreichischer Handelsangestellter* nevű szervezetbe. Ennek vezetése nem kívánta kiélezni a konfliktust a munkaadókkal, a paternalisztikus viszony megerősítésére törekedett, s óvakodott attól, hogy a Verein a szakszervezet látszatát keltse. Ez a hamis szociális harmóniát és osztálybékét sugalló politikai stratégia ellentmondott a kereskedelmi alkalmazottak igazi érdekeinek, s oda vezetett, hogy 1898/99-ben a vezetés a szociáldemokraták kezébe ment át.¹⁵⁹

Nemcsak a Monarchia fővárosában alakultak ki olyan szociális feszültségforrások, amelyek ébren tartották a szociálpolitikai vitákat. Súlyos anyagi körülmények között éltek pl. a bányászok, akiknek a hiányos munkavédelem következtében még a létük is állandó veszélyben forgott. A körülményeik ellen tünetető bányászok gyakran kerültek összeütközésbe a karhatalommal, s ezekben az összecsapásokban a csendőrök fegyverüket használva több bányászt megöltek, illetve megsebesítettek. Gyakorikak a bányaszerencsétlenségek: robbanások, bányatüzek sújtották az észak-csehországi, morvaországi és sziléziai bányákat, amelyek számos emberáldozatot követeltek. Ezek

¹⁵⁹ Bővebben Boyer 1981/a, 155—173. A számadatokat l. uo.

a súlyos tények arra kényszerítették a törvényhozó testületet és a kormányt, hogy foglalkozzon a bányászok özvegyeinek és árváinak segélyezésével, a bér és munkaidő szabályozásával, vizsgálja felül a betegbiztosítás kérdését, vezesse be a bányainspektörök alkalmazását. A bányászat problémái 1891 és 1896 között állandóan napirenden voltak a képviselőházban, számos alkalmat kínálva arra, hogy a frakciók e kérdések vitája során kifejhessék szociálpolitikai nézeteiket, esetleg bírálják ellenfeleiket vagy a kormánypolitikát. A bányászokon kívül más társadalmi rétegek helyzete is gyakran napirendre került, de eredmény alig mutatkozott.

A képviselőház keresztényszociális frakciójának szóvivői újra meg újra felrötták, hogy a kormány és a Ház a trónbeszéd ellenére semmit sem tesz a gazdasági törvényhozás területén a fizikai és szellemi dolgozók nagy tömegeiért. „Komédiának”, „porhintésnek” tartják azt, ami a nagy pártok és a kormány között folyik a szociális reformok kérdésében. A parasztságot a tengerentúli és a magyarországi konkurencia pusztító hatásától féltik, segítséget sürgetnek, amely nélkül a parasztság tehetetlen, kénytelen elhagyni apái földjét, és ez a föld jelentős részében a zsidó jelzálóhitelezők kezébe kerül. A kézművesek helyzetét a „rendkívüli hanyatlás”, az „ijesztő proletarizálódás” állapotában lévőnek jellemzik. Úgy vélik, mindeddig a legtöbbet a proletariátus érdekében tették, noha ez a több valójában szintén nagyon kevés, hiszen a proletariátus hiányosan táplálkozik, egészségtelen körülmények között él, hosszú munkaideje után sem élvezhet pihenőnapot.¹⁶⁰

A keresztényszociálisok minden parlamenti eszközt igénybe vettek propagandájuk érdekében. A felszólalásokon kívül sűrűn éltek az interpellációs joggal, gyakran tettek sürgősségi indítványokat, esetleg konkrét javaslatot terjesztettek elő egyik vagy másik társadalmi réteg érdekében. A tanítók számára, akiknek közvélemény-formáló szerepére vidéki propagandájuk terjesztésekor különösen számítottak, fizetésjavítást és vasúti kedvezmény megadását indítványozták. Az 1873 óta jelentősen megemelkedett élelmiszer- és lakásárakra hivatkozva a hivatalnokok és hivatalsegédék számára 20%-os drágulási pótlékot javasoltak, és egyéb követelésekkel léptek fel.¹⁶¹ A parlamenten kívül Geßmann rendszeresen szervezett tiltakozó gyűléseket az állami és városi alkalmazásban lévő hivatalnokok számára, s ott a liberálisoktól való elszakadásra buzdította őket. A hivatalnokok „patrónusa” és „ügyvédje” szerepében jelentkező keresztényszociális párt erős politikai konkurenciát jelentett a liberálisoknak, nem engedte feledésbe merülni választási ígéreteiket.

Az új törvényhozási periódus első éveiben a képviselőházban és az alsó-ausztriai Landtagban néhány nagy jelentőségű gazdasági, illetve pénzügyi kérdés is napirendre került. Érdemi megvitatásuk alapvető közgazdasági tájékozottságot feltételezett a szólásra jelentkező képviselők részéről. A keresztényszociálisok rendkívüli aktivitással vettek részt a törvényjavaslatok vitájában, sőt a parlamenten kívül egy sor keresztényszociális népgyűlésen keltettek hangulatot azok ellen. Közelítésüket alapvetően nem közgazdaságtani, hanem politikai-ideológiai, illetve propaganda-

¹⁶⁰ Néhány példa a keresztényszociális képviselők felszólalásaiból: *Geßmann* 1892. november 17. *SP* XI. Sess. VII. 7799—7807., 1893. március 2. uo.: VIII. 9895—9899., 1894. május 19. uo.: XII. 14270—71.; *E. Schneider* 1892. november 23. *Uo.* XI. Sess. VII. 7975—7977.; *Scheicher* 1894. december 19. *Uo.* XI. Sess. XIV. 16666—70.

¹⁶¹ 328. der *Beilagen*... XI. Sess. V. 66. és 67. *Beilagen*... XI. Sess. I.

szempontok határozták meg. Különösen egyértelmű volt ez a valutareform kérdésében. Előjáróban le kell szögeznünk, hogy az aranylapra való áttérés 1892-ben már elkerülhetetlen, mivel az államok nagy része, így a Monarchia legfontosabb külkereskedelmi partnerei ezt már korábban megtették. A valutareform előfeltétele volt mind a további gazdasági előrelépésnek, mind pedig a nemzetközi áru- és pénzforgalomban való részvételnek.¹⁶² A Monarchia pénzügyi szakemberei nagy körültekintéssel végezték a valutaváltás előkészítését, és mint ismeretes, az 1892-ben kibocsátott aranykorona a Monarchia bukásáig stabil fizetőeszköznek bizonyult. Még egy ilyen, már bevezetése idején nyilvánvalóan előnyös és szükséges reform is oppozíciót váltott ki a keresztényszociálisokból, sőt nemcsak a reform parlamenti vitája közben agitáltak ellene, hanem később is, amikor már a gyakorlat igazolta a lépés helyességét.¹⁶³ Jellemző egyébként, hogy a valutaszabályozást a konzervatív pártállású politikusok sem ítélték el valamennyien. Mindezek ellenére a valutakérdést a keresztényszociálisok „politikai bombává preparálták”, s a párt egész vitalitását latba vetve mutatta meg, hogy mire képes az agitációban.¹⁶⁴ Keresztényszociális vándorgyűléseket és „aranyvaluta-ellenes demonstrációk”-at szerveztek, mindenütt határozatokat fogadtak el az aranyvaluta ellen. A népgyűlések résztvevőinek állásfoglalását még magyarázhatja a megfelelő tárgyismeret hiánya. Arra azonban már nehezebb válaszolni, hogy vajon a keresztényszociális vezetők, éppen egy Liechtenstein vagy egy Lueger sem látták volna át a pénzügyi reform lényegét és szükségességét. Valóban úgy gondolkodtak-e arról, ahogyan nyilvános fellépéseik alkalmával nyilatkoztak? Arról van-e csupán szó, hogy jó propagandalehetőséget láttak a témában, amiért még személyes kvalitásaik megkérdőjelezését sem tartották túl nagy árnak? Beszédeik, érvelésük szakszerűtlenségét ugyanis a liberális sajtó kellőképpen kiaknázza.¹⁶⁵

A gazdasági liberalizmus elleni hangulatkeltésre és a kormánypolitika bírálatára a valutatörvény mellett kedvező alkalmat kínált a Dunagőzhajózási Társaság segélyezésének ügye. 1891 júniusában a kormány törvényjavaslatot terjesztett elő a Dunagőzhajózási Társaság állami segélyezéséről, ami hatalmas vitát váltott ki a képviselőházban. Az előterjesztés heves ellenzésre talált a katolikus-konzervatívok és a keresztényszociálisok körében, az utóbbiakat az ifjúcsehek is támogatták. A vitáknak egy sor pártpolitikai és személyi felhangja is volt. A keresztényszociálisok súlyos vádakot sorakoztattak fel a Társaság egykori vezető tisztségviselői és még hivatalban lévő alkalmazottai ellen. Csalással és lopással, rossz gazdálkodással vádolták a társaságot, illetve annak egyes alkalmazottait, vádjaitak azonban többnyire a Társaság elbocsátott vagy megrendszabályozott hivatalnokainak állításaira s nem

¹⁶² März—Socher 1973, In: Die Habsburgermonarchie... I. 343—345.

¹⁶³ A valutareformot egészében a népek nagy terhet jelentő „célaltan és romboló újítás”-ként interpretálták. Vö. pl. a SP XI. Sess. XI. 12812., *Österreichischer Volksfreund* 1892. május 29. és július 10., Az aranyvaluta előnyeit rövid összefoglalásban ld. *Katus* 1979. II. 966—967.

¹⁶⁴ *Prammer* 1973, 190.

¹⁶⁵ Maga Moriz Benedikt, a *Neue Freie Presse* mindenható kiadója mond lesújtó véleményt Luegernek és Liechtensteinnak a valutakérdésben elmondott beszédeiről. Különösen a herceget bírálja, aki Luegernek és pártjának nemcsak mecénása lett, hanem gondolkodásában, kifejezőmódjában is a keresztényszociális demagógokhoz igazodik. *Neue Freie Presse* 1892. május 23., júl. 15. vagy *Benedikt, M.* 1893, 417, 514—517.

hiteles forrásokra építették.¹⁶⁶ A törvényjavaslatot az ellenzék hozzájárulása nélkül is elfogadta a törvényhozás mindkét háza, de a keresztényszociális párt szónokai még sokáig használták agitációjukban a parlamenti vitákban felsorakoztatott „leplezéseket” a Társaság korrupciójáról, „hallatlan, szinte hihetetlenül rossz gazdálkodásáról”. Úgy tüntették fel, mintha az adófizetőket csapná be az állam a Társaság segélyezésével.¹⁶⁷ A szóban forgó hajózási társaság a Monarchia bukásáig monopolhelyzetben volt a dunai hajózás lebonyolításában, s éppen az újra meg újra jelentkező konkurencia leküzdése érdekében már korábban is kapott állami szubvenciót, amiről 1871-ben a kedvező gazdasági konjunktúra és a szabad üzletpolitika következtében lemondott. Újabb nehézségei nem egyik napról a másikra keletkeztek, hanem az 1873-as pangást követően került permanens krízisbe, amelyen csak az állammal kötött 1892-es új szubvencionális szerződés révén tudott úrrá lenni.¹⁶⁸

E gazdaságpolitikai viták talán érzékeltetik a keresztényszociális agitáció sajátosságait: gátlástalanságát, leegyszerűsítő és így a valós tényeket eltorzító vonásait, inkorrekt jellegét. A korszerű fejlődéssel való demagóg szembehelyezkedésüket az alsó-ausztriai Landtagban folytatott tevékenységük is példázza. A tartományi gyűlésben és a bécsi községtanácsban az 1890/91. évi választások óta életre-halálra folyt a harc a liberális többség ellen, nemritkán botrányos jelenetek, drasztikus szópárbajok formájában. Az antiszemita koalíció vad politikai agitációját a Gemeinderatban részben kivédte az az 1891 júliusában elfogadott új ügyrendi reform, amely korlátozta a beszédidőt és a viták kiéleződése esetén lehetővé tette az ülésről való kizárást, továbbá az elnöknek jogot adott a karzat, sőt a tudósítói páholy kiürítésére. Az alsó-ausztriai tartományi gyűlés azonban állandó skandalumok színhelyévé vált. A keresztényszociális képviselők többek között támadást indítottak a modern tudományosság, az egyetemi körök és a liberális szellemű intelligencia ellen. Közéleti szereplésük színvonalát jellemzi a következő eset is: 1892 őszén a Landtagban napirendre került egy intézet létesítése, amely azt a feladatot kapta, hogy oltóanyagot állítson elő a szarvasmarhákat támadó himlő ellen. A keresztényszociálisok — lényegében a zsidó orvosok elleni politikai izgatás céljából — szembehelyezkedtek a javaslattal. Vergani beszédében az oltás káros voltát bizonygatta, Lueger az öregasszonyok gyógyítási tapasztalatait az orvosi tudás elé helyezte, Gregorig szélhámosságnak és a zsidó orvosok „üzleti fondorkodásá”-nak minősítette azt. Ernst Schneider ment a legmesszebbre, amikor azzal vádolta a bécsi zsidó orvosokat, hogy keresztény pácienseiket a kórházba küldik meghalni, s csakis a keresztény hullákat boncolják fel.¹⁶⁹

Lueger maga a zsidó téma variálásának művészetében egyenesen utolérhetetlennek bizonyult. Az 1892-es év nagy antiszemita hullámát meglovagolva még a „zsidó konkurenciától” éppen nem fenyegetett Tirolban is arról beszélt, hogy a „pusztító

¹⁶⁶ Benedikt Luegerrol írva megállapítja, hogy a vitákban becsületes embereket sértett meg a képviselői immunitás védelme alatt. *Neue Freie Presse* 1892. február 9. vagy *Benedikt* 1893, 105.

¹⁶⁷ *Österreichischer Volksfreund* 1892. július 10.

¹⁶⁸ *Bachinger* 1973. In: *Die Habsburgermonarchie* . . . I. 309. Az egyszerűség kedvéért nem beszéltünk most a Lloyd-Társaság hasonló esetéről, ami szintén agitációs fegyverré vált a keresztényszociálisok kezében.

¹⁶⁹ *Kolmer* 1909, V. 318—319.

nagykapitalizmus és az uralkodó korrupció”, „a nemzetközi spekulantizmus” és „a kufárkodás legfőbb hordozói a zsidók”, e „minden hájjal megkent jövevények”, akik a liberális „álgazdasági szabadság” jóvoltából tönkre tudják tenni az iparos rendet, az önálló mestereket, romba döntik a paraszti gazdaságokat, lehetővé teszik „a gazdaságilag gyengék” elnyomását.¹⁷⁰ Ezek után aligha meglepő, hogy a keresztényszociális pártelitelhez tartozó Robert Pattai ügyvédként elvállalta a hírhedt katolikus rasszista, *Josef Deckert* lelkész védelmét, amikor a rituális gyilkosság vádja miatt becsületsértési pert indítottak ellene.

A keresztényszociális párt állandóan bírálta a kormányt és a parlamentet, miközben arról biztosította a hatalmon lévőket, hogy társadalmi koncepcióját reformok útján, törvényes alapon, monarchisztikus szellemben óhajta megvalósítani valamennyi párt közül a legeredményesebben küzdve a forradalmi szociáldemokrácia ellen. A képviseleti intézményekben a kilencvenes évek elején megnövekedett súlyát fokozott mértékben kihasználta a tömegek manipulálására. Lueger főlnye a többi polgári politikai vezetővel szemben éppen az volt, hogy felismerte a tömegpártok jelentőségét, a tömegek megnyerésében rejlő erőt. Ezért a párt a parlamenten kívül is széles körű tevékenységet fejtett ki. A Birodalmi Tanács vitáiban képviselt álláspontjukat Bécsben és vidéken tartott népgyűlések sokaságán népszerűsítették, magyarázták, a hely és a körülmények kívánalmainak megfelelően kommentálták. A vidéki agitációs körutak célja a párt befolyási szférájának kiterjesztése Bécs és Alsó-Ausztria után immár a többi tartományban is. A párt vezetői Tirolban, Salzburgban, Felső-Ausztriában, Morvaországban tartottak gyűléseket, népszerűsítették a keresztényszociális törekvéseket. Az időközben megjelent *Rerum novarum* enciklikából agitációs tevékenységük ösztönzését olvasták ki, s gyakran hivatkoztak arra, hogy a keresztényszociális szervezkedés összhangban áll a Szentszék törekvéseivel. Az *Österreichischer Volksfreund* arról számolt be, hogy a tartományokban sikerült felébreszteni a keresztényszociális törekvések iránti érdeklődést, ami a gyűléseken részt vevők növekvő számán is lemérhető.¹⁷¹ Mindamelletts rendszeresebb szervezeti életről egyelőre csak ott lehetett szó, ahol kiépültek már a keresztényszociális egyletek. E szervezetek égisze alatt 1893/94 folyamán több mint egy tucat politikai népgyűlést és vándorgyűlést tartottak. A keresztényszociális vándorgyűlésekre a környező községekből egész csoportok érkeztek papjaik vezetésével, bizonyítva, hogy a klérus derekasan kivette részét a közönségtoborzás munkájából.¹⁷² Az előadások leggyakoribb témái a következők: a keresztényszociális párt alapelvei, a zsidó liberalizmus elleni harc, tájékoztatás a politikai helyzetről, beszámoló a képviselő-testületek munkájáról, a Magyarország-hoz való viszony, valamint az általános választójog. A vándorgyűlések szónokaiként a leggyakrabban Luegert, Psennert, Geßmann, Axmannt, Liechtensteint, Scheichert és Schneidert említik.¹⁷³

A keresztényszociálisok nem kényszerítették nagy szellemi erőfeszítésekre a népgyűlések közönségét. Ellenkezőleg: kegyeit hajhászva tetszetős, de mély és eredeti

¹⁷⁰ Lueger 1892. június 14-i innsbrucki beszéde *Österreichischer Volksfreund* 1892. július 10.

¹⁷¹ *Österreichischer Volksfreund* 1892. június 19.

¹⁷² *Prammer* 1973, 174.

¹⁷³ A bécsi Keresztényszociális Egylet tevékenységéről szóló beszámoló alapján, amelyet közöl az *Österreichischer Volksfreund* 1895. január 13-i száma.

gondolatokban éppen nem bővelkedő szónoklataikban rendszerint néhány radikális frázist variáltak, amit aztán ki-ki egyéni kvalitásainak megfelelően adott elő: humorral fűszerezve, néhány erős viccet beleszőve, esetleg a dinasztiahűség vagy a lokálpatriotizmus húrjait pengetve. Egy kis szentimentalizmus vagy a zsidó befolyás elleni mennydörgés ugyancsak hatásos eszközök a hallgatóság tetszésének kiváltására. Éppen a legnagyobb szónoki sikereket arató Lueger beszédeinek tartalmatlansága a leginkább szembetűnő. Ezek a beszédek bizonyára másképp hangzottak és más hatást keltettek az élőszó erejével a szuggesztív és jó fellépésű szónok előadásában. A kortársak szerint Lueger kitűnően értett ahhoz, hogy jelszavait a pillanat szükségletének megfelelően változtassa, a tömegek vágyai szerint alakítsa.¹⁷⁴ Nagyszerűen bele tudott helyezkedni környezeté érzés- és gondolatvilágába, ismerte és egy művész ösztönével uralta publikumát.¹⁷⁵ Azt mondta hallgatóinak, amit azok hallani szerettek volna, amit hallani akartak. Fel tudta kelteni bennük az érzést, hogy a győzelem előtt állnak, a győzteshez tartoznak.¹⁷⁶ E beszédeket olvasva azonban feltűnik, hogy mennyire hiányzik azokból az időt álló gondolat, a szigorú logika, a problémák érdemi elemzése. Rendkívül találónak érezzük Josef Bloch megállapítását, aki „a banalitás művésze”-t látta Luegerben. Éppen ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy sem az első sem a második világháborút követő kultusza idején nem adták ki Lueger beszédeit, noha számos monográfia, publicisztikai írás megemlékezett a keresztényszociális mozgalom pártszerveződését nagymértékben előmozdító szónoki teljesítményeiről.

B) LÉPÉSEK A PARASZTSÁG SZERVEZÉSE ÉRDEKÉBEN

A keresztényszociális párt kezdettől fogva programjába iktatta a paraszti lakosság érdekképviselését, a parasztság szervezéséhez azonban csak akkor kezdett hozzá, amikor elég erősnek érezte magát a vidéken folytatandó agitációhoz, amikor napirendre került a tartományok meghódítása. A Monarchia agrártársadalma korántsem volt egységes, az agrártörténeti kutatások Magyarországot és Horvátországot nem számítva is az agrártársadalom hat típusát különböztetik meg, amelyek történelmi, természeti és gazdasági tényezők hatására alakultak ki.¹⁷⁷ Az agrárnépesség ennek megfelelően változatos képet mutatott, típusonként más és más az agrárproletariátus, a kis- és középparaszti rétegek, a gazdagparasztság vagy a nagybirtokosok aránya. A nagyméretű, sok munkással dolgozó, jól prosperáló gazdaságok, ahol a munkaerő döntő részét a föld nélküli agrárproletárok szolgáltatták, mindenekelőtt Felső-Ausztria, továbbá Salzburg és Karintia területére jellemzők. Tirol, Voralberg és Krajna inkább a kis- és középparaszti gazdaságok világa, az agrártársadalom domináns elemét a középrétegek jelentették. A mezőgazdasági munkaerő nagy többségét a családhoz tartozók képezték. Az osztályellentétek Felső-Ausztriában, Salzburgban és Karintiában mindenekelőtt a gazdagparasztok és az agrárproletárok között húzódtak, és a tőkés viszonyok fejlettebb voltából

¹⁷⁴ Bloch 1922. I. 242., 247.

¹⁷⁵ Charmatz 1904, 65.; Bloch 1922, I. 249.

¹⁷⁶ Renner 1946, 233—234.

¹⁷⁷ Kolossa 1962, 503.

következően élesebbek, mint Tirol, Voralberg vagy Krajna kevésbé fejlett területein, ahol a kisebb vagyoni és társadalmi különbségek, a patriarchális viszonyok, a munkaadó és a munkás közötti rokoni kapcsolatok tompították az osztályellentétet. Alsó-Ausztria és Stájerország területén már a földbirtokos osztály, illetve az utóbbiban a nagybirtokos arisztokrácia is számottevő elem. Magas a középrétegek aránya, akik között figyelemre méltó a város környéki kisbirtokosokból álló agrárkispolgárok csoportja. Az agrárproletárok többségét a nagybirtokok foglalkoztatták, a kisbirtokon patriarchális viszonyok között élő félproletárok, illetve családtagok dolgoztak. Így tehát több a kisparaszti gazdaság, Bécs közelsége pedig nem-paraszti elemeket is bekapcsolt az agrártermelésbe. Az agrártársadalmon belüli feszültségek összetettebb formában jelentkeztek, mint a korábban említett két típus esetében.¹⁷⁸ A keresztényszociális ideológia erősen idealizált, hamisan eszményített parasztképe tehát nem felelt meg a kapitalizálódó agrártársadalom valódi viszonyainak. „Az állam és társadalmi rend, a trón és haza . . . legszilárdabb támasza”-ként¹⁷⁹ piederstálra emelt parasztság zömmel konzervatív és részben a német-nemzeti tábor politikai befolyása alatt állt, választójoggal rendelkező rétegei e pártok jelöltjeire voksoltak, illetve az alpesi tartományok gazdag parasztjai maguk is felléptek Landtag-, ritkábban Reichsrat-képviselőként.

A keresztényszociális párt alsó-ausztriai bázisán kezdte meg a paraszti egyletek szervezését, és a századfordulóra sikerült megszilárdítania pozícióit. Az előkészületek kb. 1893-tól válnak folyamatossá, és összefüggenek a keresztényszociális vándorgyűlések gyakoribbá tételével, valamint számos egyéb körülménnyel. A XIX. század utolsó harmadának elhúzódó mezőgazdasági válsága, valamint a szőlőt sújtó filoxera- és lisztharmatkárok elsősorban a tartalékokkal nem rendelkező, évről évre élő kisparaszti gazdaságokat érintették. Az ipari fejlődés élvonalában haladó Alsó-Ausztriában az agrárnépesség aránya 20—30%, és az agrártermeléssel foglalkozó keresőké is mindössze 29,1%. Ezen belül azonban mintegy 40%-ra tehető az agrárproletárok és 20—45%-ra az agrárközéprétegek súlya.¹⁸⁰ Ez utóbbiak azok, akiket a külföldi konkurencia mellett érzékenyen érintett a szőlők pusztulása, és ugyancsak ők tudtak kevésbé alkalmazkodni az ipari forradalom következtében kialakult új szállítási, piac- és hitelviszonyokhoz. Érdekeik eleve nem eshettek teljesen egybe a nagybirtokosok vagy a gazdag parasztok érdekeivel. Elsősorban ez a paraszti réteg nyúlt a mentőöv után, amelyet a keresztényszociális párt dobott felé, és pedig éppen akkor, amikor Alsó-Ausztriában a katolikus konzervatívok visszaszorultak, és a német-nemzetiek alldeutsch csoportja is teret veszített. A Schönerer-párt 1890 és 1893 között jelentős veszteségeket szenvedett. Ezt rendőrségi jelentéseken és sajtótudósításokon kívül maga az *Unverfälschte Deutsche Worte* is elismerte. Ennek ellenére 1893 végén, amikor Schönerer visszakapta politikai jogait, a keresztényszociálisok félték attól, hogy a Schönerer elítélése után hozzájuk pártolt ingadozó elemek visszatérnek a német-nacionalista táborba.¹⁸¹

¹⁷⁸ Ezen típusok agrárfejlődésének sajátosságait árnyaltabban l. *Kolossa* 1962, 503—511.

¹⁷⁹ *Reichspost* 1896. március 14.

¹⁸⁰ *Kolossa* 1962, 505—506.

¹⁸¹ *Valentin* 1970, 307.

Az alldeutschok veszteségei és a szociáldemokrata párt kezdődő vidéki agitációja egyaránt sürgette a keresztényszociálisok fellépését a parasztság körében. A szociáldemokraták megjelenése a mezőgazdasági vidékeken nyugtalansággal töltötte el a keresztényszociálisokat, s minden eszközzel ellensúlyozni próbálták a szocialisták gazdasági és politikai felvilágosító tevékenységét: erősen előtérbe állították saját pártjuk szociális reformpárt voltát, valótlan vádakkal illették a szociáldemokráciát és az *Arbeiter-Zeitung* munkatársait, s a hívő parasztságot a szociáldemokrácia ateizmusával ijesztgették.¹⁸²

A keresztényszociális párt befolyásának kiterjesztése az alsó-ausztriai parasztságra, mindenekelőtt a papság szervező és agitációs munkájának köszönhető. Az első lépést a parasztság gazdasági összefogásának kísérlete jelentette. Szövetkezeteket szerveztek a kis- és középparaszti rétegek támogatására. A Német Birodalomban is honos ún. Raiffeisen-szövetkezetek olcsó, rövid lejáratú hiteleket nyújtottak, és takarékpénztárakként működtek. A századforduló után tej- és raktárszövetkezetek is létesültek, amelyek az elosztás zavarait hivatottak megszüntetni. Politikusabb érdekképviseleti szerveknek tekinthetők a különböző parasztegyletek.¹⁸³ A szövetkezetek, parasztegyletek szervezésében és működtetésében fontos szerepet játszott az alsó-ausztriai papság. Ahol papi személyek töltötték be az elnöki, pénztárosi vagy egyéb vezető funkciókat, ott biztosított volt a klérus befolyása a lakosságra. A gazdasági és politikai érdekvédelem célján túl e szervezetek feladatai közé tartozott, hogy felébresszék és ápolják a „rendi öntudatot”, erősítsék a független termelők értéktudatát. A paraszti egyletek olyan időben próbálták talpra állítani a parasztság anyagi és tudati erejét, amikor a városi és ipari civilizáció elterjedése nemcsak a kisparaszt gazdasági és politikai érdekeit fenyegette, hanem magát az egész hagyományos vidéki kultúrát.¹⁸⁴ A paraszti szövetkezetek és egyletek többsége szoros kapcsolatban állott a keresztényszociális párttal, amely az 1896. évi Landtag-választáson megszerezte a többséget, és abba a helyzetbe került, hogy támogathassa e paraszti szervezeteket, s befolyásolja szellemi-politikai haladásuk irányát. A papság a parasztság körében érezhette leginkább és közvetlenül társadalmi presztízisének oly mértékű növekedését, amelynek elérése a pártpolitikába való bekapcsolódásának egyik vágyott célja volt. A klérus lapja is foglalkozott az agrárnépesség problémáival, a nagybirtok szociális feladataival. A nagybirtokosoktól elsősorban azt várta, hogy gondoskodjanak a földmunkások — a proletariátus fizikailag és szellemileg e leginkább elhanyagolt, jogaiban megrövidített csoportjának — szellemi és anyagi jólétéről. Érdemleges, hatalmas és hasznos feladatnak tartaná a földbirtokosok számára, hogy a bérleti rendszert feladva maguk irányítsák gazdaságukat „keresztény szellemű és becsületes hivatalnokok” segítségével.¹⁸⁵ Itt az a hamis szemlélet érhető tetten, amely a mezőgazdasági munkások alapvető problémáit az objektív gazdasági és társadalmi tényezők helyett másutt keresi, itt éppen egy irányítási tényezővel, a túlnyomóan zsidó bérlők

¹⁸² *Arbeiter-Zeitung* 1893. július 21.

¹⁸³ Pl. a Waldviertler Bauernverein, a Bauernverein für das Viertel ober den Wiener Wald, vagy a századforduló után alapított, s az egész tartomány parasztságának összefogását célul tűző Niederösterreichischer Bauernbund.

¹⁸⁴ Lewis 1977, 219—228.

¹⁸⁵ *Correspondenz-Blatt*... 1895. július 25. 503—505.

alkalmazásával magyarázza, és az osztályellentéteket a keresztény és zsidó szellem különbözőségének irracionális szférájába helyezi. A lap bírálja a nagybirtokok urainak életvitelét, felrója nekik a gazdasági szakértelem hiányát, rossz néven veszi, hogy a katolikus szellemű történelmi nemesség kevés kivételtől eltekintve távol tartja magát a keresztényszociális párttól, s nem ismeri fel szociális feladatait, teret enged birtokán a „zsidó kizsákmányolásnak”, amennyiben a bérletek mellett az állat, a gabona és a fakereskedést is kizárólag zsidók kezére hagyja.¹⁸⁶ Az agrárproletárok helyzete ennek a logikának az értelmében megváltoztatható, ha a szociális feladatait felismerő földbirtokos veszi kezébe a dolgokat, saját birtokán kialakítva a patriarchális viszonylatok valamiféle modern változatát.

A keresztényszociális befolyás érvényesülése a szövetkezetek és a parasztegyletek egy részében a párt társadalmi súlyának, közéleti tényerésének újabb sikerét reprezentálta. A wienerwaldi parasztegylet 1896. március 16-i alakulóülésén Lueger tartotta az egyesület „bölcsőbeszédét”, akit azután nagy ünneplés közepette az egylet tiszteletbeli tagjává választottak. A több szempontból is kiélezett politikai helyzetben — bécsi polgármesterválság, a közelgő Landtag-választások és a küszöbönálló választójogi reform — a parasztság keresztényszociális szellemű szervezését valamennyi politikai párt élénken vitatta, sajtójában jelentős ellenagitációt fejtett ki. A legdühödtebb támadásokra a nagynémetek ragadtatták magukat. Már-már fenyegető írásokat közöltek Lueger és a keresztényszociális politika ellen. A keresztényszociálisok területileg és szociális tekintetben is a német-nemzeti érdekszférákba hatoltak be, ami nem kis mértékben járult hozzá az 1896—97. évi választások elmérgesedő keresztényszociális-schönerianus párharcához, s minden bizonnyal előmozdította Schönerer visszatérését a parlamenti és pártpolitikába. A keresztényszociális párt és az alpesi tartományok tehető parasztságának érdekszövetsége valójában csak 1907-ben, a konzervatív-keresztényszociális egyesüléssel teljesedett ki.

C) A PÁRTSAJTÓ MEGTEREMTÉSÉNEK PROBLÉMÁI

A keresztényszociális párt felemelkedése és közéleti súlyának növekedése nem kötődött össze a sajtóval olyan mértékben, ahogyan az a liberális vagy más rivális pártok esetében tapasztalható. Éveken át nem volt központi pártorgánuma, amely zsinórmértékül szolgálhatott volna a politikai, az ideológiai és a gyakorlati cselekvés kérdésében. Mindez mégsem képezte a párt fejlődésének gátját oly mértékben, ahogy a sajtó közvélemény-formáló hatalmának ismeretében az első pillanatban gondolhatnánk. A párt egyes alkotóelemei ugyanis rendelkeztek olyan sajtóforumokkal, amelyek rendszeresen követték és újra meg újra megerősítették a párt szervezői és vezetői részéről kifejtett rendkívül intenzív szóbeli agitációt. A pártsajtó megteremtését Schindler sürgette, aki elismerte a napisajtó nagyhatalmi jellegét, tudatában volt közvélemény-formáló szerepének. A teológia professzora nem pártsajtóként szorgalmazta az új napilapot, hanem központi katolikus napilapként. A keresztényszociális párt vezérkara teljesen egységes volt abban, hogy halálos ellenséget látott a liberális sajtóban, azt egyszerűen csak zsidó sajtónak titulálta, s annak hatását a

¹⁸⁶ Uo.

társadalmi hanyatlás egyik előidézőjeként tartotta számon. Az ellene folytatott harcot és felvilágosító munkát a keresztény sajtó legfőbb kötelességének tekintette.

Az a keresztényszociális napilap — a *Reichspost* —, amely a párt fő orgánumává vált, néhány próbaszám után 1894. január 1-jén indult, és majd csak a századforduló utáni években *Friedrich Funder* irányítása alatt vált valóban vezető rangú sajtóformummá. Történetének első éveiben semmilyen tekintetben nem állja ki az összehasonlítást sem az ismertebb liberális lapokkal, sem az *Arbeiter-Zeitung*gal, de a *Vaterland*- és a Vergani-féle *Deutsches Volksblatt* is fölötte áll, jóllehet a lapalapításról határozatot hozó 1892-es linzi katolikus kongresszus egy nagy vezető sajtóorgánumot kívánt létrehozni az osztrák katolikusok számára, amely naponta kétszer jelenik meg a birodalom fővárosában, és alkalmas arra, hogy mindazon törekvéseket összefogja, amelyek Ausztria keresztény erőinek céltudatos egyesítésén dolgoznak.¹⁸⁷ Felmerült az a lehetőség, hogy a *Vaterland* töltsse be ezt a feladatot, ennek azonban előfeltétele lett volna, hogy a *Vaterland*ot függetlenítsék a csehországi katolikus arisztokraták pénzügyi befolyásától, továbbá a szerkesztési elvek módosításával nyissanak teret a lap hasábjain a keresztényszociális törekvések számára. Ez azt jelentette, hogy nagyobb helyet kell biztosítani a lapban a szociális demagógiának, bizonyos fokig „néplap”-pá kívánták tenni, „beszédesebb agitátor”-rá, amely a keresztényszociálisok törekvéseivel szimpatizáló tömegek ízlését is kielégíti. A katolikus-konzervatív csoportot és a keresztényszociálisokat mindinkább elválasztó ellentétek azonban megghiúsították ezt a megoldást, a *Vaterland* nem akart az új keresztényszociális párt „népi orgánumává” válni. Ezek után nem maradt más hátra, mint hogy a Schindler vezette sajtóbizottság új lap alapítása mellett döntsön. 1893 folyamán több tanácskozás során kidolgozták a lappal kapcsolatos elvi, anyagi, technikai, szerkesztési és adminisztratív teendőket, döntöttek a lap címéről és a megjelenés időpontjáról. Az új lap neve kifejezte, hogy alapítói szándéka szerint az egész birodalom katolikusaihoz kell szólnia. A rendszeres megjelenést megelőző próbaszámok nem hagytak kétséget afelől, hogy az Ausztria katolikusainak szánt napilap „a keresztényszociális reformmozgalom központi orgánuma” kíván lenni, így gazdasági, szociális és politikai programja azonos a keresztényszociális párt programjával. A lap mottója, hogy „mindent meg kell adni Istennek, ami az Istené, a császárnak, ami a császáré, a népnek, ami a népé”. A programadó lapszámban hangsúlyt kap „a törvényes felsőségek iránti tisztelet”, a birodalmi centralizmus és az alkotmányos tartományi autonómia melletti fellépés, a birodalmi egységet gyengítő nemzeti-partikuláris törekvések elítélése. Tisztázza antiszemitizmusának jellegét, amennyiben „keresztény-antiszemita talajon” állva elutasítja a „nyers faji antiszemitizmust”.¹⁸⁸ A gyakorlati agitáció mezején azonban ez az elhatárolódás nem jelentett számottevő különbséget sem az antiszemitizmus érvrendszerében, sem annak hatását illetően.

A *Reichspost* adományokból összerakott alapítási összeggel indult, és sokféle nehézséggel küszködött. Mindenekelőtt anyagiakkal, amelyek nem tették lehetővé a megfelelő gépek, nyomdatechnikai feltételek biztosítását. Hiányoztak a nagy lap előállításának olyan feltételei, mint a megfelelő hírszolgálati csatornák, a színvonalas tudósítói állomány, a szerkesztésben járatos egyéb szakemberek, de az előbbieknél

¹⁸⁷ *Bericht*... 1892, 150., 412.

¹⁸⁸ *Reichspost*—*Flugblatt* 1893. május 21.

egyszerűbb, a munkához mégis szükséges technikai segédeszközök. Anyagi okokból a lap délután jelent meg, ami rendkívül hátrányos volt a hírközlés frissessége szempontjából. A vállalkozás az első időkben nemegyszer az anyagi csőd szélén állott.¹⁸⁹

A lapalapítás nem érte el tulajdonképpeni célját. Egyelőre sem színvonala, sem példányszáma (5000, illetve 3500) alapján nem táplálhatta a nagy, vezető sajtóorgánium illúzióját. Bécsben különösen kevés állandó előfizetője volt, még a lapalapítást követő években is mindössze 300 körülire becsülik ezek számát.¹⁹⁰ Ez jórészt a kései megjelenéssel magyarázható, hiszen az általános hírszolgálat területén éppen a főváros lakosságának nem tudott sok újat mondani. A pártpropagandát viszont élvezetesebb formában kapták a népgyűléseken. A *Reichspost*, ha nem is vált egyelőre hatékony közvélemény-formáló tényezővé, mégis a katolikus-konzervatív erők és az egyházi felsőbbeségek akaratával szembeszegülő, a saját irányvonalát energikusan érvényre juttató keresztényszociális irányzat győzelmét hirdette. A lap megjelenése és a püspöki kartól való függetlensége feltétlenül eredménynek számított a keresztényszociálisoknak az egyházi hierarchiával folytatott harcában, életképességük bizonyítéka volt, s kiindulópont ahhoz, hogy idővel valóban a központi sajtóorgánium feladatkörének ellátására alkalmas fórummá váljon.

D) KERESZTÉNYSZOCIÁLIS ÁLLÁSFOGLALÁS A VÁLASZTÓJOG ÉS A PARLAMENT KÉRDÉSÉBEN

A XIX. század hatvanas éveitől a liberalizmus eszméi mérvadóvá váltak Európában, a politikai fejlődést a demokratikus erők előretörése, a demokrácia kiszélesítésére irányuló törekvés jellemezte, s ez a tendencia alapvetően a választójog kiterjesztéséért folyó küzdelemben nyilvánult meg. A jogegyenlőség liberális doktrínájának érvényre juttatását több esetben a tradicionális társadalmakból itt maradt és politikai befolyásukat nagyrészt átmentő csoportokon kívül maga az uralkodó osztállyá vált burzsoázia is akadályozta. Az általános — korabeli értelmezés szerint férfiakra kiterjedő — választójog gyakorlatával a számottevő európai hatalmak között Franciaországban és a Német Birodalomban találkoznak, ez utóbbiban a Reichstag-választások során. Ismeretes, hogy mindkét esetben a bonapartizmus sajátos politikai gépezete szabott határt az általános választójoggal biztosított politikai aktivitás lehetőségeinek. A választójog kiterjesztésére vonatkozó reformokat más európai államok is életbe léptettek, Ausztriában viszont 1882 után semmilyen előrelépés nem történt, bár a Birodalmi Tanácsban a különböző pártok képviselői újra meg újra bírálták az érvényben lévő választási törvényt. Az 1890-es években a választójogi reform a nemzeti kérdéssel és a szociális problémákkal együtt a legtöbbet vitatott témává vált, s az általános választójog 1907-ben történt bevezetéséig maradt napirenden.¹⁹¹ Az új feltörekvő pártok állásfoglalása az általános választójog bevezetése mellett nem lehetett kérdéses, hiszen ha széles tömegbázisra kívántak építeni, akkor harcolniuk kellett e tömegek legalapvetőbb politikai jogaiért,

¹⁸⁹ A Reichspost szerkesztésének körülményeit, nehézségeit elemzi *Pfaffenberger* 1948, megfelelő fejezetek.

¹⁹⁰ A számadatokat l. uo. 7.

¹⁹¹ Az ausztriai választójogi rendszer kérdéséhez *Somogyi* 1968.

mindenekelőtt az állampolgárokat megillető választójogért. A három politikai tábor közül a szociáldemokrácia folytatta a legkövetkezetesebb harcot az általános, egyenlő és közvetlen választójogért, valamennyi 21. életévét betöltött állampolgár számára követelve azt nemre való különbség nélkül. Ez a törekvés határozott megfogalmazást nyert a hainfeldi kongresszuson elfogadott Elvi Nyilatkozatban, és következetesen érvényre jutott a párt gyakorlati politikájában. A május elsejék 1891-től egyben választójogi demonstrációkká váltak. Parlamenti képviselők nem lévén, a szociáldemokrata párt saját szervezetei és fórumai mellett választójogi harcának színterét az utcára helyezte. 1893. július 9-én több mint 50 ezer résztvevővel hatalmas szociáldemokrata tömeggyűlés zajlott le, amely tiltakozott a tulajdonosok monopóliumán alapuló alkotmány és a lakosság kétharmadát kizáró választási privilégiumok ellen. A képviselőházon belül az ifjúcsehek tekinthetők a választójog demokratikus kiszélesítéséért folytatott harc legelszántabb harcosainak. Az új ausztriai politikai erők közül a legkevesebb kezdeményező a keresztényszociálisok körében tapasztalható. Nem azt állítjuk ezzel, hogy ellenfelei voltak a reformnak vagy akár bármi módon gáncsolták volna azt. Ebben a kérdésben olyan fontosnak ítélték mindenfajta előrelépést, hogy kivételesen még a kormány-előterjesztést is támogatták. A keresztényszociális pártnak egyértelműen érdeke a választójog kiterjesztése, hiszen a XIX. sz. végén egyetlen politikai erő sem számíthatott széles körű támogatásra, amely nem tűzi zászlajára a politikai privilégiumok felszámolását. Amikor mégis úgy ítéltük meg, hogy a három tábor viszonylatában a keresztényszociális párt mutatkozott a legkevésbé kezdeményezőnek, akkor arra gondolunk, hogy a választójog érdekében a keresztényszociálisok nem fejtettek ki akkora agitációt, nem vetettek be annyi eszközt, mint szociális törekvéseik népszerűsítése ügyében, korántsem éltek a rendelkezésre álló lehetőségekkel. Az utcai demonstrációk szervezése kétélű fegyver volt számukra, amely tovább növelte volna népszerűségüket, de minden bizonnyal kihívja a hatóságok rosszallását, s véget vet annak az elnéző türelemnek, amellyel közéleti tevékenységüket a szociáldemokrata mozgalom egységesülése óta kísérték. A keresztényszociális párt célja a hatalomban való részesedés volt, s ehhez nem az utcai demonstrációkon keresztül vezetett az út. Amellett a heterogén összetételű párt konzervatív elemeire riasztóan hatott volna a szociáldemokrata módszerek ilyen mértékű követése, márpedig a párthoz csatlakozott konzervatívok támogatására a továbbiakban is szükség volt. Parlamenten kívüli tevékenységüket a választójog kérdésében passzívnak ítéltük abban az értelemben, hogy nem nyújtottak be önálló választójogi reformtervezetet, ahogy az egy demokratikus párttól — amilyenek hirdették magukat — természetes lett volna, s ahogyan azt más csoportok, pl. éppen az ifjúcsehek megtették. Ebben a kérdésben alig éltek a sürgősségi indítvány vagy az interpelláció eszközével, ahogyan az számos más esetben előfordult. A keresztényszociális pártnak a választójogi reformmal kapcsolatos állásfoglalása a programok egyikében-másikában óvatos határozatlansággal megfogalmazott irányjelzésen túl elsősorban képviselőinek parlamenti felszólalásai alapján követhető. Ezek a vélemények pedig mindenkor a mások kezdeményezésére napirendre tűzött választójogi reform vitája során hangzottak el.¹⁹²

¹⁹² A keresztényszociálisok és a választójog témájával foglalkozik *Sassmann* 1948.

1893. október 10-én, a törvényhozás őszi ülészakának megnyitása alkalmával Taaffe gróf kormánya nevében választójogi reformtervezetet terjesztett a képviselőház elé, amely a III. és IV., azaz a városi és vidéki kúriákban jelentősen megnövelte volna a választásra jogosultak arányát.¹⁹³ Eszerint az 1891-es választásokhoz képest 1 778 351-ről 3 440 000-re, arányaiban 15%-ról 40%-ra nőtt volna a választóképes férfilakosság.¹⁹⁴ A kortársak egyöntetű véleménye alapján a kormány választójogi reformtervezete meglepetésszerűen érte a Házat, a miniszterelnök előzetesen nem tárgyalt a pártok vezetőivel. Taaffe részéről a választójogi reform napirendre tűzése az utolsó kísérlet volt, hogy ingatagga vált pozícióját új erők támogatásával erősítse meg. Ez a számítása azonban nem vált be, választójogi reformjával csak siettetette az amúgy is küszöbönálló bukását. Előterjesztésének indoklásában többek között arra hivatkozott, hogy a választójog időben történő és kielégítő bővítése tartósan elhárítja azokat a nagy és súlyos veszélyeket, amelyek a polgári társadalmat és ezzel az egész állami rendet az eddig politikailag jogtalan népelemek részéről fenyegette. A kormányjavaslatot a parlament három legerősebb csoportja — az Egyesült Baloldal, a Hohenwart-Klub és a Lengyel Klub (a két utóbbi a kormánykoalíció tagja) — határozottan elutasította. A német-nemzetiek egyetértettek a választójog kiterjesztésével, de bizonyos kifogásokat emeltek a német nemzetiségű középrétegek nemzeti és politikai birtokállományának várható veszteségei miatt. Az ifjúcsehek rámutattak, hogy e pozíciók kímélésével sohasem lehetséges átfogó és igazságos választási reform.¹⁹⁵

A keresztényszociálisok első reakciója egy floridsdorfi gyűlésen jutott kifejezésre, ahol Liechtenstein herceg tolmácsolta a párt álláspontját — bizonyos fenntartásokkal — a javaslat mellett.¹⁹⁶ A képviselőházban a keresztényszociálisok nevében A. Geßmann szólalt fel, de a vita középpontjában álló választójogi kérdésről nagyon keveset beszélt. Megállapította, hogy az érvényben lévő választási törvény igazságtalan, mivel nem a nép, hanem egyes privilegizált osztályok uralmát segíti elő. A cenzuson kívül nagyszámú állampolgár kizárását célozza a vidéki kúriák közvetett választási rendje, a választókeretek mesterséges kialakítása, valamint a két első kúria — nagybirtok, kereskedelmi és iparkamarák — egyoldalú választási privilégiuma. Éppen ezért a párt álláspontja az, hogy minden változtatást, még ha a jogtalanságnak csak egy kis részét teszi is jóvá, örömmel kell üdvözölni.

Geßmann nem hallgatja el, hogy a keresztényszociális párt ideálja az olyan igazságos és valamennyi társadalmi osztályra tekintettel lévő választási rend, amely az általános választójog érvényesítése mellett hivatásszövetkezetek szerinti érdekképviselést valósít meg.¹⁹⁷ Tekintettel arra, hogy ennek feltételei nincsenek és még sokáig

¹⁹³ Választójogot kaptak volna mindazok a 24. életévüket betöltött írni-olvasni tudó állampolgárok, akik hat hónapja egy helyen laknak, állami adót fizetnek (az adó összegétől függetlenül) vagy meghatározott munkaterületen állandó foglalkozást tudnak igazolni. A háborús érdemekkel rendelkező állampolgárok esetében az analfabetizmus nem volt akadálya a választásra jogosultságnak. Vö. *Strakosch—Grassmann* 1906, 49.

¹⁹⁴ *Somogyi* 1968, 65.

¹⁹⁵ A kormányjavaslat indoklását és a pártok reagálásának rövid összegzését l. *Kolmer* 1909, V. 348—353.

¹⁹⁶ *Sassmann* 1948, 45.

¹⁹⁷ *Somogyi Éva* idézett művében megállapítja, hogy ez az elképzelés eszmeileg Vogelsang társadalomfelfogásából eredeztethető, gyakorlati modellként azonban az osztrák parlament „érdekképviselési” továbbfejlesztéséről, tartós konzerválásáról van szó. *Somogyi* 1968, 60.

nem is lesznek meg Ausztriában, a keresztényszociális párt az adott körülmények között az általános, egyenlő és titkos választójogért lép fel. A német-klerikálisok és más konzervatív erők nem voltak hajlandók elfogadni még „átmeneti stádiumként” sem az általános választójog létjogosultságát. Ez a nézetkülönbség jól érzékelteti, hogy a keresztényszociális felfogás újkonzervativizmusa korszerűbb politikai magatartás. Geßmann módosító javaslatokat helyez kilátásba az eddigi választási rend igazságtalanságainak leküzdése érdekében. Minden félreértés elkerülése végett leszögezi, hogy a frakció akkor is megszavazza Taaffe választójogi törvényjavaslatát, ha kiegészítő indítványait elutasítanak.¹⁹⁸

Vajon milyen motiváció lehetett a kormányjavaslat iránti nagyfokú előzékenység, a teljes támogatás mögött? Elégséges-e, ha magyarázatul a választójog kiterjesztésének valóban sürgető szükségességére vagy arra a kényszerítő erőre hivatkozunk, amelyet a széles tömegebázisra építő pártok esetében a politikai demokrácia kiszélesítésére tett választási ígérek jelentettek? Úgy látjuk, a választójog demokratikusabbá tételének szándéka mellett az adott szituációban szerepet kapott az a megfontolás, hogy a pártok politikai tőkét biztosítsanak arra az esetre, ha új választásokra kerülne sor, s a miniszterelnök kénytelen lenne új szövetségeseket keresni a régiek helyett. Ez a feltételezés azonban nem realizálódott. Parlamenti többségét elveszítve Taaffe gróf lemondott kormányfői megbízatásáról. Az uralkodó ezt elfogadta.

1893. november 11-én Ferenc József *Alfred Windischgrätz* herceget, az 1848-as eseményekből ismert tábornagy unokáját nevezte ki miniszterelnökké. A kormány a *Vereinigte Deutsche Linke*, a *Hohenwart-Klub* és a *Polen-Klub* (Lengyel Klub) koalíciójaként jött létre. Új választás kiírásától eltekintettek, mivel úgy vélték, hogy az nem változtatna lényegesen a Ház összetételén, ugyanakkor akadályozná néhány, a korona által fontosnak ítélt kérdés megvitatását a Reichsratban.

Kérdés azonban, mennyire volt működőképes a koalíció.

Windischgrätz herceg 1893. november 23-án mutatta be kormányát a parlamentnek, s reményét fejezte ki, hogy a pártok bizalommal követik tevékenységét, s egymással is jó parlamenti kapcsolatot tartanak. Programbeszédében a pártokkal egyetértésben végrehajtott átfogó választási reformot ígért, minden egyéb feladat csupán ezután következhetett. A miniszterelnök ígérete szerint a kormányt a közügyek intézésében a „nyíltság és igazságosság” vezérli majd, „az állam békéjét és az általános jólétet zavaró elemek”-kel szemben viszont határozott védekezést tart szükségesnek.¹⁹⁹ Nem tekintjük feladatunknak a parlamenti erőviszonyok elemzését, a politikai klubok összetételének és a résztvevők sajátos érdekeinek ismertetését, de néhány, magának a koalíciónak a szilárdságát befolyásoló körülményre mégis utalnunk kell.

Windischgrätz herceg reménye a parlamenti pártok jó kapcsolatát illetően eleve nem válhatott valósággá a frakciókat elválasztó éles nézetkülönbségek miatt. A koalíció nem volt népszerű, szinte megalakulásával egyidejűleg létrejött ellenzéke az ifjúcsehek vezérlete alatt a szlávok, a keresztényszociálisok, a német-klerikálisok és a német-nacionalisták képviselőiből. A német-liberálisok részvételét a kormánykoalícióban valamilyen megfontolásból minden frakció ellenezte, és eleve bizalmatlanul nézett a liberálisokat is magába foglaló kormányzat tevékenysége elé. A koalíciót alkotó

¹⁹⁸ SP XI. Sess. X. 11498—11504. 1893. október 28.

¹⁹⁹ Uo. 360—361.; *Plener* 1921, II. 214—215.

politikai csoportok kezdetben életképesnek ítélték a szövetséget, hangoztatva, hogy fő céljuk — alapelveik megtartása mellett — a munkaképes többség biztosítása a törvényhozásban. Elismerték, hogy Ausztriában a koalíciós kormányzás nehézségekkel jár, ugyanakkor úgy vélték, hogy a nehézségek nem adhatnak okot a visszavonulásra. Ennek ellenére a koalíción belüli problémák hamarosan megmutatkoztak. A partnerek közötti régi bizalmatlanság mellett a fő probléma abból adódott, hogy a három koalíciós párt klubjában nem volt teljes összhang a koalíció, illetve a kormánypolitika kérdésében.²⁰⁰ A koalíció belső problémáinak ismeretében az ellenzék bátrabban támadott, vitatta a kormányprogramot, gyakran élt a személyes támadás eszközével a kormány tagjaival szemben, és minden lehetséges módon igyekezett megghiúsítani a koalíciós pártok együttműködését. Ernst Plener, aki a pénzügyminiszteri tárca gazdája lett a koalícióban, 1893. december 15-én figyelmeztette az ellenzék: fenyegetésekkel és megfélemlítéssel nem rendítheti meg a kormányt, mert az nem torpan meg a pártvezérek „fenyegető forradalmi nyelvétől”.²⁰¹

A választási reform ügye a Windischgrätz-kormány időszakában nem sokat haladt előre. A koalíciós pártok nem tudtak megegyezni. A kormány az ellenzék véleményét nem kérte ki, így az sürgősségi indítványokkal bombázta a választójogi reform napirendre tűzése érdekében. 1894 októberében maga az uralkodó is türelmetlenségének adott hangot a munka elhúzódása miatt.²⁰² A keresztényszociális párt együtt haladt az oppozíció többi tagjával a kormány sürgetésében. Ez a magatartás minden szempontból megfelelt a keresztényszociális politikának: alkalmat adott a radikális ellenzék népszerű szerepének eljátszására és a kormánykoalíció tehetetlenségének, sőt „népellenességének” bizonygatására. 1894. december 14-én J. Scheicher a költségvetési vita során tért vissza a választójogi kérdésre. Sürgette az „igazságot kifejezésre juttató” választójogi reformot, és arra figyelmeztette a Házat, hogy ha ez békés úton nem valósul meg, akkor „az utca argumentumai érvényesülnek majd”. Scheicher azzal érvel a mindenkit megillető választójog mellett, hogy „nem keresztényi dolog első és másodrangú állampolgárok megkülönböztetése”.²⁰³

A Windischgrätz-kormány sorsa annyiban hasonlított a Taaffeéhoz, hogy mire választójogi tervezetével 1895 júniusában előállt, napjai már megszámlálhattak. Az uralkodó június 19-én felmentette és ugyanakkor a kormány élére ideiglenes megoldásként Alsó-Ausztria helytartóját, Erich Kielmansegg grófot nevezte ki. Az új kormányfő mindkét ház előtt hangsúlyozta, hogy kabinetje provizórikus jellegű, és feladatát a folyamatos ügyvitelben jelölte meg. A mindössze szeptember végéig hivatalban lévő Kielmansegg-kormány eleve nem foglalkozhatott tehát a választójog kérdésével. Ez utódára, *Kazimir Badenire* maradt. A későbbiekben visszatérünk Badeni gróf személyére és politikájára, itt kizárólag a választójogi reformra vonatkozó keresztényszociális állásfoglalás okán kell szólnunk a nevéhez kötődő reform lényegéről.

A kormányok sorsát eldöntő választójogi reformot a Badeni-kormány a programjának élére helyezte. Nemigen tehetett másképp, hiszen hatalmas nyomás nehezedett rá

²⁰⁰ Kolmer 1909, V. 359.

²⁰¹ Uo. 368.; Plener 1921, II. 124.

²⁰² Sassmann 1948, 80–82.

²⁰³ SP Sess. XIII. 16360. 1894. december 14.

mind a parlament radikális frakciói, mind a képviselőházon kívül folyó választójogi tömegdemonstrációk részéről. A kormány 1896. február 15-én nyújtotta be a Reichsrat-választás reformjára vonatkozó tervezetét. A javaslat első olvasására február 20-án került sor, és ezzel megindult a képviselőházi vita. A tervezet lényegében kompromisszum, amely megtartotta a régi privilegizált kúriákat, de felállította az V. kúriát, amelyben valamennyi 24. életévét betöltött osztrák férfi választásra jogosult, ha hat hónappal a választás kiírása előtt ugyanazon a helyen lakott. Ez a kúria 72 képviselői mandátumot kapott.

A tervezet vitájában a keresztényszociálisok közül többen is felszólaltak, mindjárt február 20-án a párt vezetői közül Lueger és Liechtenstein. Lueger beszédében a közvetlen választásokat sürgette, és a gazdájukkal közös háztartásban élő cselédek érdekében emelt szót, akiket a kormánytervezet kirekesztett a választópolgárok közül.²⁰⁴

Liechtenstein mint hivatalos keresztényszociális szóvivő hosszabb lélegzetű fejtegetésben járta körül a vita tárgyát. Ennek alapján írta a liberális sajtó, hogy a hercegnek „különösen vörös napja” volt.²⁰⁵ Liechtenstein a politikai jogegyenlőség elvi indoklásával kezdi beszédét, érvként a „keresztény erkölcsi törvény”-re és az állammal szembeni kötelezettségek teljesítésére hivatkozott. Elsősorban a Ház konzervatív tagjaihoz intézi szavait, amikor a hivatásrendi társadalomra épülő választási rendszert jelöli meg ideális célként. Ugyanakkor Geßmannhoz hasonlóan ő is rámutat arra, hogy ennek alapfeltételei hiányoznak, egyelőre tehát időszerűtlen tárgyalni róla. A liberális lapok azért írtak „Prinz Egalité von Hernal’s” „vörös napjára”, mert a schmerlingi választási rendszer bírálata közben nemcsak azt kifogásolta, hogy az az ún. középosztályoknak elégtelen képviseletet juttatott, hanem azt is, hogy a proletár tömegeknek egyáltalán semmilyet. Ezen kívül kritikával illette saját osztályát, az ausztriai főnemességet. Megítélése szerint ez a nemesség fél „a nép kegyéért való szabad konkurenciát”-tól, amelyet az általános választójog bevezetése teremt, s privilégiumainak bástyái mögé húzódik, következésképpen politikai befolyás tekintetében teret veszített. Badeni választójogi törvénytervezetét annak előnyei és hátrányai szempontjából egyaránt megvizsgálta. A tervezet pozitívumának tekinti, hogy az egyáltalán elkészült, mégpedig olyan formában, ami ha nem is elégíti ki a népet, garancia arra, hogy a kérdéssel komolyan foglalkoznak. Értékeli, hogy az új kúria az általános választójog felé mutat. A hiányosságok között ő is megemlíti a cselédek kihagyását, ami „morálisan megengedhetetlen és antiszociális”. A paraszt szolgája, a mester legénye, a vendéglős pincére — érvel a herceg — a legderekből, legszolidabb és legrendesebb emberek. Súlyos hibának tartja továbbá, hogy az V. kúria csak 72 mandátumot kap, s még ennél is súlyosabbnak, hogy két összeegyeztethetetlen elvet kapcsol össze: egyfelől az általános választójog elvét, másfelől egy „fals érdekképviseleti elvet”, ami csak az egyenlőtlenséget fokozza. Így lesznek képviselők, állítja, akik mögött mindössze 5—7 szavazat áll majd, és lesznek, akiket 200—300 ezren választanak meg. Ezek az aránytalanságok, amelyeket más pártok is vitattak, valóban gyengéi a tervezett reformnak, sőt, ami a szociális és nemzeti anomáliák

²⁰⁴ SP. XI. Sess. XVIII. 22672—74. 1896. február 20.

²⁰⁵ *Neue Freie Presse* 1896. február 21.

szemléletessé tételét illeti, az ifjúcsehek példáikkal a hercegnél sokkal precízebbek voltak. Végül is a szóvivő szerint a keresztényszociálisok azért ígértek meg a reformtervezet támogatását, mert az első lépést látják benne az általános választójog felé vezető úton.²⁰⁶ A választójogi viták során elhangzott keresztényszociális megnyilatkozások között Liechtenstein beszéde jelentette a tetőpontot mind a tényleges mondanivaló, mind az elmondottak logikája tekintetében.

Az általános választójog alapelveinek elismerése és deklarálása a keresztényszociálisoknál nem kapcsolódott össze olyan határozott és konkrét követelésekkel, mint a szociáldemokraták vagy az ifjúcsehek esetében. A keresztényszociálisokat kielégítette a kis lépésekben való haladás. Meglepő egy olyan párttól, amely a „nép igazi képviselőjének” tartotta magát. Meglepő azért is, mert a szociáldemokratákkal való rivalizálás határozottabb fellépést diktált volna. A keresztényszociálisoknál azonban erősen domináltak a taktikai szempontok, s noha látványosan keresték a tömegek kegyeit, jól tudták, hogy az alsóbb néposztályok támogatása még nem elég hatalmi céljaik eléréséhez. Tényleges és potenciális híveik táborában nem minden réteg számára volt népszerű a politikai egyenjogúság gondolata. Akadtak olyanok, akik a liberálisokhoz hasonlóan a németiség pozícióit féltették az általános választójog esetén bekövetkező szláv előretöréstől. A választójogi vitákban az általános, egyenlő és titkos választás híveit és a hivatásszövetkezeti érdekképviselőt táborát egyaránt meg kellett nyugtatni afelől, hogy álláspontjukat a keresztényszociális párt megfelelőképpen érvényesíteni kívánja. Megjegyzendő, hogy szélsőséges antiszemita nyilatkozatok a választójogi vitában is elhangzottak: Ernst Schneider azt indítványozta, hogy minden zsidó állampolgárt zárjanak ki a választójogból függetlenül attól, hogy kikeresztelkedett-e vagy sem. Ez a javaslat természetesen nem kapott elegendő támogatást.²⁰⁷

A választójog mellett a keresztényszociális képviselők erőteljesen bírálták az osztrák parlamentarizmust. Nem magát a képviselői intézményt, hanem annak ausztriai reprezentánsát. „Vérfelelősség”-t sürgettek, mert különben a T. Házban nem kerekedik felül semmilyen megváltó gondolat, a kitaposott úton haladnak tovább.²⁰⁸ Úgy vélik, hogy a Reichsrat jelenlegi állapotában nép-, társadalom-, és hitellelens, a liberális párt hitbizománya, nem oldja meg a nemzeti, a vallási, a szociális kérdéseket, nem tükrözi a politikai pártok és a gazdasági osztályok erőhelyzetét, a nép hangulatának és szükségleteinek igazi torzképe. Elmarad kora eszméitől, egyenesen azzal ellentétes irányban mozog.²⁰⁹ Nemcsak a parlament összetételével elégedetlenek, hanem annak működési mechanizmusát is kifogásolják. A szaktanárságok és politikai bizottságok összetétele, a petíciók és interpellációk kezelési módja, az ülések hosszúsága és látogatottságuk alacsony hányadosa, az elnökválasztás kérdése — megannyi terület, amelyen szerintük a parlament hanyatlása mérhető. Mindennek fő okát abban látják, hogy Ausztria parlamentje „nem igazán népi parlament”.²¹⁰ A

²⁰⁶ SP XI. Sess. XVIII. 22647—51. 1896. február 20.

²⁰⁷ Kolmer 1910, VI. 168.

²⁰⁸ SP XI. Sess. XIX. 24221—27. Scheicher 1896. április 20-i felszólalása.

²⁰⁹ Elhangzott Liechtenstein beszédében a Keresztényszociális Egylet 1895. január 17-i közgyűlésén, közli a Reichspost 1895. január 18-i száma, továbbá a Reichsratban 1896. február 20. SP XI. Sess. XVIII. 22649—50.

²¹⁰ Lueger felszólalása 1895. július 2. SP XI. Sess. XVI. 19870—74.

keresztényszociálisok kritikája, ha nem is éppen ebben a megközelítésben, tagadhatatlanul jogosult, és valóságos problémákat érint. Az osztrák parlamentarizmus valóban nem felelt meg minden tekintetben a modern alkotmányosság követelményeinek. Azt is tudjuk azonban, hogy a keresztényszociálisok kritikája nem kapcsolódott össze egy valóban jobbító konstruktivitással, sőt olyan ideológiából táplálkozó álradikalizmus, amely egyenesen elutasította a liberális eszmerendszert. Általánosságokat hangoztató súlytalan érvelésük a nép hangulatával, szükségleteivel, a parlament népi jellegével kapcsolatban világosan jelzi, hogy a parlamentarizmus intézményét nem lehet hatékonyan védelmezni úgy, hogy közben elutasítják azokat az alapelveket, amelyekre a modern népképviselőlet épül. Paradox módon a liberalizmus ellenfelei mégis az „igazi parlamentarizmus védelmezői”-ként léptek fel, és fellépésüknek hitele volt a liberális pártban csalódott rétegek előtt.

A Badeni-féle választójogi törvény szentesítésére 1896. június 14-én került sor. Kétségtelen előrelépést hozott a választásra jogosultak számának több mint 3 milliós növekedése: 1890 335-ről 5018 217-re. Ez a 24 éven felüli férfilakosság 88,1%-át jelentette.²¹¹ Ezenkívül 72-vel megemelte a Reichsrat-képviselők számát, s ezt a 72 mandátumot az újonnan felállított V. kúria kapta. A régi választási rendszeren viszont semmilyen lényeges változtatás nem történt: megmaradtak a korábbi választási körzetek, és a kúriák is tovább őrizték a szociális és nemzeti aránytalanságokat.

Végezetül megállapítható, hogy a választójog kiterjesztéséért folytatott küzdelemnek a keresztényszociális párt részese volt ugyan, de az e téren elért eredményekben csekély az érdeme. Nem a keresztényszociálisok akcióin múlt, hogy a választásra jogosultak száma a század végére végül is jelentős mértékben növekedett. A választójogi küzdelemnek sem igazi kezdeményezői, sem tényleges irányítói nem az ő soraikból kerültek ki.

6. AZ OSZTRÁK KERESZTÉNYSZOCIÁLISOK A PROLETARIÁTUS MEGNYERÉSÉÉRT: IDEOLOGIAI VITÁK, POLITIKAI HARCOK A SZOCIÁLDEMOKRÁCIÁVAL

A feltörekvő antiklerikális erők mindegyike szembefordult a századvégi Ausztria gazdasági és társadalmi viszonyaival, elutasította a liberális burzsoázia politikáját, mégis alapvető különbség volt közöttük a kapitalista termelési viszonyok és a liberális politikai berendezkedés ellen irányuló harc indítékai, céljai és eszközei tekintetében. Ebből következik, hogy párttá szerveződésük folyamatának előrehaladásával az egymás elleni küzdelem frontjai is kialakultak. E fejezet a keresztényszociális és a szociáldemokrata erők küzdelmét vizsgálja fel az 1890-es évek első felében.

A keresztényszociális programok vagy program jellegű dokumentumok mindegyike foglalkozik az ún. munkáskérdéssel, a parasztság, a kézműves- és kiskereskedőrétegek mellett jelentős figyelmet szán a nagyipari munkásság szociális helyzetének javítását célzó követeléseknek is. Ezeket a programokról szóló fejezetben már tárgyaltuk. A

²¹¹ Somogyi 1968, 72.

keresztényszociálisok a proletariátus megnyerése érdekében 1892-ig nem dolgoztak ki külön taktikát. Ez részben abból következett, hogy a keresztényszociális pártok általában osztályok felett álló pártoknak tekintik magukat, soraikba hívják a munkásokat, az iparosokat, a parasztokat, az alkalmazottakat, a papokat, tanítókat, a munkaadókat és munkavállalókat egyaránt.²¹² Az első évek politikai gyakorlata a munkások körében a vártnál lényegesen csekélyebb eredményt hozott. Bebizonyosult, hogy a proletariátust nem nyerhetik meg külön agitáció és szervező munka nélkül. Az a klerikális-paternalista kísérlet ugyanis, amely a *Rerum novarum* hatására mesterek és munkások „szociális és keresztény alapon” történő szervezését a kézműiparban meglévő érdekellentétek kibékítése reményében indította meg, kudarcba fulladt.²¹³ A szociáldemokrata párt viszont világos programjával, fegyelmezett szervezeteivel jelentős munkástömegeket állított maga mögé, olyan riválist jelentett tehát, amely a keresztényszociálisokat munkáspolitikájuk revideálására kényszerítette. Ez nem volt könnyű feladat, hiszen az eredményesebb „proletárpolitika” nem kerülhetett nyílt ellentmondásba a párt osztályfelettségéről hangoztatott keresztényszociális alapelvvel. További probléma, hogy a proletariátus szervezésének gondolatát a *Rerum novarum* bátorítása ellenére sem fogadta egyöntetű megértés sem a keresztényszociális párt heterogén, de alapjában véve mégiscsak a tulajdonos rétegeket képviselő táborában, sem az egyházi körökben. Idegenkedés, sőt félelem annak ellenére tapasztalható, hogy az iparilag fejlett német területeken már 1848 óta hagyománya volt a proletariátussal való törődésnek az egyház részéről, a katolikus legényegyletek intézménye pedig Ausztriában is elterjedt a XIX. század második felében.

Annak a dilemmának a megoldását, amelyet a keresztényszociális pártba szerveződött nem proletár elemek, valamint a munkásosztály érdekeinek összeegyeztetése jelentett, organizációs szinten az önálló keresztényszociális munkásszervezet megalapításában vélték megtalálni. A *Christlichsozialer Arbeiterverein für Niederösterreich* nevű szervezetet 1892. december 4-én hozták létre, neve pontosan jelzi, hogy megindulni egyelőre csak provinciális keretek között sikerült.²¹⁴ A keresztényszociális munkásszervezet létrehozásának bevallott célja a keresztény hivatásrendi gondolat előtérbe állítása a marxista osztályfelfogás ellenében, céltudatos szembenállás a szociáldemokrata programmal és az osztályharc határozott elutasítása. Ez a cél teljes mértékben megfelel a szociális enciklika szellemének, amely — mint láttuk — szintén az osztályharc megszüntetésére, „a szegények és gazdagok kibékítésére”, „viszonyuk szabályozására” hív fel a vallás parancsainak megfelelően. Bár az enciklika nem nevezi meg a szociáldemokráciát, mégis elsősorban arra vonatkozik a pápai körlevélnek az a része, amelyben a munkás keresztényi kötelességévé teszi, hogy „ne szövetkezzék rosszindulatú emberekkel, kik rászedik, vérmes reményeket keltenek föl benne, beválthatatlan ígéreteket tesznek, holott a velük való szövetkezésnek eredménye nem

²¹² Kuppe 1933, 275.

²¹³ Bécs népszerű pap-agitátorának, Abel páternek, valamint Dalberg és Wittinghof-Schell báróknak 1891-ben „Verein der berufsgenossenschaftlichen Handwerker und Arbeiter” néven alapított szervezetére gondolunk. Vö. Kunschak o. J. 4.; Berchtold 1967, 52.

²¹⁴ Megalakításáról tudósítanak: Berchtold 1967, 52; Blenk 1966, 39.; Burger 1952, 37.; Kunschak o. J. 4. A szervezet megalakításának időpontját Berchtold 1892. szeptember 21-re teszi, minden más szerző dec. 4-ét jelöli meg alapítási dátumként.

lehet más, mint feldúlt jólét s késő bánat. . .”²¹⁵ Az új munkásszervezet hivatása az volt, hogy „egy keresztényszociális előjelű munkásmozgalom első politikai gyűjtőpontjává váljék”.²¹⁶ Ezáltal kellett a pártnak kapcsolatot teremteni és fenntartani a munkásság széles rétegeivel, hogy így sikeresen léphessen fel a szociáldemokrata párt agitációjával szemben, s ugyanakkor növelje a párt tömegbázisát.²¹⁷ Figyelembe véve, hogy a katolikus-konzervatív és a keresztényszociális politikai csoportok között éppen 1892-ben robbant ki a nyílt ellenségeskedés, aminek következtében egyelőre nem lehetett számítani az előbbieket befolyása alatt álló alpesi tartományok vagy Felső-Ausztria megnyerésére, a keresztényszociális mozgalomnak alsó-ausztriai tábort új társadalmi erők bevonásával kellett gyarapítania.

A Keresztényszociális Munkásegylet azonban a megalakulását követő években nem tudta igazán betölteni rendeltetését. Azt, hogy az egylet nem fejlődött olyan „viharos gyorsasággal”, mint a szocialista munkásmozgalom szervezetei, a keresztényszociális felfogásban készült elemzések is elismerik. A bécsi rendőrség jelentése pedig kimondja azt az igazságot, hogy a keresztényszociális munkáspártot tulajdonképpen nem munkásvezérek, hanem a keresztényszociális párt vezetői irányítják.²¹⁸

A Keresztényszociális Munkásegylet létrejöttéről szóló visszaemlékezések, tanulmányok és kézikönyvek szerzői rendszerint azt állítják, hogy a szervezet a párt vezetőinek egyetértésével és támogatásával alakult meg. Végeredményben ez megfelel a tényeknek, de az is hozzátartozik, amit csak elvéve tesznek szövé, nevezetesen, hogy a pártvezetőség vonakodva adta áldását az egylet megalapításához, és a következő években is nagyon mostohán kezelte, „nem kívánt gyermek” volt számára. Attól tartott, hogy ez a szervezet kielezi a párton belüli osztályellentéteket, és az így fellángoló érdek-összeütközések megbéníthatják a mozgalom lendületét. Az újonnan alapított egyesülettől való idegenkedésben minden bizonnyal szerepet játszott a munkásokkal szembeni bizalmatlanság is. Ez a mozzanat egyben jelzi, hogy a keresztényszociálisok propagandisztikus megnyilatkozásai és tényleges törekvései teljes egészében nem azonosíthatók. Ezek után nem szorul különösebb magyarázatra, hogy miért csak a megalakulás után néhány évvel jutott a szervezet önálló programhoz, sajtóhoz és némi szerephez a keresztényszociális táboron belül. A Keresztényszociális Munkásegylet hatékonyságát az 1893–94-es években a bécsi rendőrkapitányság jellemzése csekélynek ítéli, és megállapítja, hogy nem sikerült számottevő befolyást szereznie a munkásmozgalomban.²¹⁹

A szociáldemokrácia vitái a keresztényszociális mozgalom egészével és nem csupán annak munkásszekciójával folytak. A két párt egymáshoz való viszonyát kezdettől fogva meghatározta merőben ellentétes ideológiára épülő kapitalizmuskritikájuk, és társadalmi-politikai törekvéseik céljának különbözősége. Egyes kérdésekben — pl. a szociális törvényhozás vagy a választójog demokratizálása — a polgári jellegű keresztényszociális és a termelőeszközök társadalmisítását valló szociáldemokrata

²¹⁵ XIII. Leó 1931, 26—27.

²¹⁶ Blenk 1966, 40.

²¹⁷ Burger 1952, 37.

²¹⁸ L. az 1892-es év szociáldemokrata és anarchista mozgalmairól készült rendőri jelentést *HHSIA* Politisches Archiv Informationsbüro 327, 1893. 1640 Gr. Zl. 24. 41.

²¹⁹ Uo. 340, 1894. Gr. Zl. 28. 54.

párt álláspontja pro forma olykor mégis közelített egymáshoz. Hatalmon kívüli státusuk a kilencvenes évek első felében objektíve nem zárta ki az átmeneti érdekközösséget sem. Ebből a helyzetből adódott, hogy a pártalakulás időszakában elvileg mindkét tábor hajlandóságot mutatott a párbeszédre, készséget a közös politikai vitákra. Szokásban volt, hogy eljártak egymás gyűléseire, ezeken azonban sohasem jöttek létre a tervezett eszmecserék, nem alakultak ki higgadt, a másik véleményét tiszteletben tartó politikai viták, amelyeken a tömeggyűlések résztvevőit az érvek logikája segíthette volna a politikai véleményformálásban, abban, hogy a meghirdetett napirend alapján eldöntsék: keresztényszociális vagy szociáldemokrata oldalra állnak-e. Ehelyett e találkozások rendszerint tettelegességig fajuló botrányba fulladtak, amelyeken mindkét fél túlzásokra ragadtatta magát.²²⁰

Mi készítette mégis a két párt vezetőit arra, hogy vállalják ezeket a sajtóban is alaposan megszéllőztetett incidenseket? Nem sok alapja van annak a feltételezésnek, hogy ilyen körülmények között bármelyik tábor is reménykedett volna a másik meggyőzésében. Az osztályöntudatos proletariátust éppoly kevésbé lehetett volna eltéríteni a maga meggyőződésétől, mint a keresztényszociálisok kispolgári bázisát a magáétól. A proletariátus egésze azonban még messze nem tartozott a szervezett munkások közé, s a szervezetlenek körében mindkét párt tömegerejének potenciális tartalékait feltételezhette. E kudarccal végződő gyűlések taktikai szempontjai közül az ellenfél lejáratásának szándéka sem hiányzott. A szociáldemokrata sajtó ezeknek az incidenseknek a kommentálása során a maga osztályálláspontjából kiindulva döntően a józan érvelésnek biztosított elsőbbséget, s többnyire az összecsapások önkritikus szemléletére is képes volt. Hasonló közelítés a másik táborban 1890 végéig Vogelsang részéről tapasztalható, aki folyóiratában a II. Internacionálé megalakulásától kezdve nagy teret szentelt az osztrák és a nemzetközi munkásmozgalom eseményeinek. Amellett, hogy részletesen beszámolt az eseményekről, maga is véleményt nyilvánít, kommentálja azokat. A szociáldemokrata szónokokkal polemizálva vagy a pártdokumentumok tartalmát elemezve egy másik világnézet álláspontjáról fejt ki a társadalmi fejlődéssel kapcsolatos nézeteit. Nem hallgatja el egyetértését, alkalmasint elismerését sem. Helyenként történelmi párhuzamot von az események között.²²¹ Halála után a *Monatschrift für christliche Sozialreform* szerkesztősége nem rendelkezett olyan munkatársakkal, akik ennek a tiszteletet érdemlő vogelsangi hagyománynak a folytatására képesek lettek volna.

A keresztényszociális szónokok és publicisták mind gazdasági, mind morális tekintetben ijesztő képet rajzoltak a szocialista társadalomról, mondván, hogy az „a legszarnokibb módon korlátozott társadalom”, ahol a „hordamentalitás” dominál és

²²⁰ Brügel 1923, IV. 175—176., 264. 1892 nyarán több ízben is rendeztek olyan keresztényszociális, illetve szociáldemokrata gyűléseket, amelyeken a másik párt képviselői is jelen voltak. A legnagyobb visszhangot az 1892. július 19-én Hernalsban tartott szocialista gyűlés váltotta ki, amelyen a jelenlévő Luegerre és Geßmannra szenvedélyes támadások zúdultak. Ezt megelőzően egy keresztényszociális gyűlésen játszódtak le hasonló események fordított előjellel. *Arbeiter-Zeitung* 1892. július 15.; *Neue Freie Presse* 1892. július 20., július 21.; *Deutsches Volksblatt* 1892. július 21., július 29.; *Arbeiter-Zeitung* 1892. július 22., 29., Brügel 1923, IV. 175—176.

²²¹ Mindezekre jó példa a bécsi proletariátus 1890. május 1-i demonstrációjáról szóló beszámolója. *Vogelsang* 1890, In: *MfCS* 230—231.

„elviselhetetlen kaszányaélet” lenne az ember osztályrésze.²²² Erőteljesen hangsúlyozták, hogy a szociáldemokrácia a munkásosztály osztályuralmára törekszik, és egyáltalán nem akar számolni a középosztályokkal. Ahelyett, hogy a párt programját érdemben vizsgálva alakították volna ki kritikai álláspontjukat, taktikai okokból inkább megpróbálták éket verni a szociáldemokrata tömegek és vezetőik közé, ebbeli igyekezetükben azután a legképtelenebb vádakkal álltak elő. Ezek közé tartozott, hogy a szociáldemokrata vezetők tudatosan a nagytőke szolgálatába szegődtek, sőt a zsidó nagytőke rohamcsapatát képezik, s így a szociáldemokrata pártérdekeket kizárólag a tőkés zsidóságnak rendelik alá.²²³ Ezek a könnyen cáfolható állítások nem eredeti gondolatok az osztrák keresztényszociálisok ajkán, hanem német konzervatív-antiszemita forrásból származtak.²²⁴ A párt vezérkarának és személy szerint Viktor Adlernek a kompromittálására lényegében a liberális erőkkal szemben már alkalmazott módszerekkel éltek. Sokat írtak és beszéltek a bécsi szocialista pártvezetés „hallatlan terrorizmusá”-ról, Adler „hihetetlen ravaszságá”-ról. Miközben egyik állításuk korrupcióval, a tagdíjak eltulajdonításával vádolja meg a szociáldemokrata pártvezetést, ugyanazon eszmefuttatás keretében egy másik helyen milliós nagyságrendű anyagi eszközöket tulajdonítanak Adlernek, amelyeket „az egész kapitalista nagyszidóság”, a „zsidó pénzfejedelmek” bocsátottak rendelkezésére.²²⁵

Ilyen körülmények között joggal kérdezte az *Arbeiter-Zeitung* cikkírója: hogyan képzelik a keresztényszociális vezetők a munkások megnyerését vagy meggyőzését az efféle módszerekkel.²²⁶ Természetes reakció, ha a szociáldemokrácia különös energiával lépett fel a keresztényszociálisoknak a proletariátus megnyerése érdekében indított sajátos agitációja ellen. Felvilágosító munkát folytatott a gyűléseken, a sajtóban, és sikerült megakadályoznia, hogy a szervezett munkásság átpártoljon a keresztényszociális táborba. Nem járt eredménnyel a munkástoborzás szempontjából a keresztényszociális vezetők 1893 szeptemberében az észak-csehországi munkáskerületekben tett agitációs körútja sem.²²⁷ A szocialista munkásmozgalom a keresztényszociális párttal folytatott mindennapos harcai közben eredményesen haladt előre a maga útján. 1893 nyarán megjelent a *Die Gewerkschaft* c. szakszervezeti orgánus első száma, december 24-re pedig összehívták az osztrák szakszervezetek első kongresszusát. Ekkorra a pártkongresszusok vitái nyomán tisztázták a párt és a szakszervezetek viszonyát, a szakszervezetek szociális feladatait, és elismerték fontos nevelő, mozgósító szerepét a munkásosztály politikailag még szervezetlen rétegeiben. A szakszervezetek új lehetőséget kínáltak tehát a szociáldemokrácia számára, hogy befolyását kiterjessze.²²⁸

²²² *Arbeiter-Zeitung* 1892. augusztus 5.; *Bericht*... 1895, 79–84.

²²³ *Österreichischer Volksfreund* 1891. augusztus 2., 1892. július 31., augusztus 6.; *Kralik* 1923, 120.

²²⁴ A Német Birodalom konzervatív szócsove a *Neue Preußische Zeitung* 1889. november 13-i számában pl. úgy vélekedett, hogy a zsidó Adler személyében a tehetséges és energikus vezetőt is a „nagy zsidóság” állította az osztrák szociáldemokrácia élére.

²²⁵ *Österreichischer Volksfreund* 1892. július 31., augusztus 6.

²²⁶ *Arbeiter-Zeitung* 1894. december 7.

²²⁷ *HHSIA PAI* 340 1894. 1059/4. Gr. Zl. 29.

²²⁸ A szakszervezeti mozgalom jelentőségét, s a társadalmi küzdelmekben játszott szerepét a keresztényszociális sajtó is megfogalmazta a szakszervezeti kongresszusról szóló beszámolójában: *Österreichischer Volksfreund* 1894. január 14.

Szép eredményeket regisztrált az osztrák szociáldemokrata párt 1894 tavaszán megtartott IV. kongresszusa. Nem érdektelen, hogyan ítéli meg a szociáldemokrácia társadalmi súlyát és a párt fejlődését a *Monatschrift*, amely részletesen beszámol erről az eseményről. Kiemeli a kongresszus nyugodt és viszonylag optimista légkörét, elismeri, hogy a szociáldemokrácia befolyást gyakorol az alapelveitől még távol álló néptömegekre. A kongresszus ürügyén végigtekint az 1889-től 1894-ig megtett úton, és megállapítja, hogy a szociáldemokrácia a közélet legnagyobb figyelmet érdemlő jelensége, „a jövő egyetlen pártja, amellyel idővel számolni kell”. A taglétszám és a pártsajtó gyors növekedésére figyelmezteti olvasóit. Pontosan regisztrálja az 1893-tól felélénkülő szociáldemokrata szakszervezeti mozgalmat, a május elsején rendezett demonstrációk tömegerejének fokozódását, a párt bázisának kiterjesztését egyes vidékek paraszti lakosságára és vonzását a diákok, valamint a nők körében. A cikk magát meg nem nevező szerzője egységre, áldozatkészségre, kitartó tevékenységre és a kor kérdéseinek komolyan vételére inti a keresztényszociálisokat, tanulság levonását sürgeti a szociáldemokrácia gyors és erős növekedéséből.²²⁹

A *Monatschrift* cikkírójának szemléjében rögzített 1894-es helyzetkép a szociáldemokrácia erejéről tudatosulni látszott mind a keresztényszociális pártvezetésben, mind az egyházi hierarchia tagjaiban. Brixen hercegérseke szükségesnek tartotta, hogy figyelmeztesse a papságot a szociáldemokrácia tevékenységére.²³⁰ 1894-től egyházi kezdeményezésre több püspökség területén is megindult a katolikus munkásegyletek szervezése „ellensúly”-ként „a szociáldemokrácia romboló elveivel szemben”. Az ún. „élesebb hangnem” papi képviselői és a keresztényszociális pártvezetés 1893–94 folyamán többször is hangot adtak annak a meggyőződésüknek, hogy a szociáldemokrácia mintaszerű szervezettségével érte el hatalmas sikereit. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy az ellenséget saját fegyvereivel kell legyőzni, azaz „a katolikus munkásságot a szociáldemokraták mintaszerű példájára kell megszervezni”,²³¹ szükséges, hogy „keresztény falanxot” állítsanak a szociáldemokráciával szemben.²³² Ugyancsak a szociáldemokrata példa nyomán megfogalmazták a gazdasági és kulturális jellegű szervezetek kiépítésének szükségességét, sőt a keresztény munkásnők szervezésének fontosságát.²³³ Az első tapogatózó lépések meg is történtek ebbe az irányba. Mint a keresztényszociális mozgalom minden feladatából, a klérus a szociáldemokrácia elleni harcból is részt kért magának. A klérusnak kötelessége, írja a *Correspondenz-Blatt*, hogy a vidéki lakosságot minden eszközzel védje a szocialista nézetektől, és segítsen a parasztság helyzetének jobbra fordításában.²³⁴ Közvetlenül vagy arra alkalmas laikusok segítségével minden lekipásztornak a keresztény organizáció központjának kell lennie a munkáskerületekben. A klérus lapja a munkásosztály szervezése során a keresztény meggyőződés megszilárdítására és a

²²⁹ *MfCS* 1894, 502—507.

²³⁰ Dr. Simon Aichner, Brixen hercegérseke a katolikus konzervativizmus mérvadó személyisége, a harcos főpapok egyike. Pályaképéhez *Sparber* o. J. A hercegérsek felhívását részletesen ismerteti a *Correspondenz-Blatt*... 1894. április 10. 248—250.

²³¹ *Reichspost* 1894. augusztus 14.

²³² *Correspondenz-Blatt*... 1893. szeptember 10. 596.

²³³ Uo. 1893. szeptember 10. 598., *Reichspost* 1894. január 16.

²³⁴ *Correspondenz-Blatt*... 1893. december 25. 884.

szociális helyzet javítására helyezi a hangsúlyt.²³⁵ Ezek után nem volt véletlen, hogy 1894 nyarán a Leo-Gesellschaft égisze alatt, de lényegében a keresztényszociális vezérkar közreműködésével ún. szociális kurzust tartottak Bécsben, amelynek egyik központi témája éppen a modern szocializmus problematikája volt.

A szociális kurzus gondolata a Leo-Gesellschaft 1893. évi innsbrucki közgyűlésén merült fel, kezdeményezői előtt német példa lebegett, ezt a rendezvénytípust ugyanis a *Volkverein für das katholische Deutschland* (Népegylet a katolikus Németországért) indította el 1892-ben. A legnagyobb figyelem a kurzuson elhangzott 12 referátum közül nem véletlenül irányult Albert Geßmann referátumára, aki az ausztriai szociáldemokrata mozgalom helyzetével és az ellene folytatandó harc kérdésével foglalkozott.²³⁶ A kurzus a főként papokból álló 386 résztvevőnek tudományos ismereteket kívánt adni a keresztény társadalomfelfogás alapjairól, vázolta a történelmi fejlődés útját a korabeli kapitalista viszonyok kialakulásáig, célja volt továbbá, hogy a résztvevőket megismertesse a parasztok, kézművesek, munkások szociális problémáival, és feltárja azokat az eszközöket, amelyeket a keresztényszociális felfogás a helyzet megváltoztatására alkalmasnak ítél.²³⁷

Ezúttal számunkra az osztrák szociáldemokráciával foglalkozó Geßmann-referátum érdekes, amely nem kizárólag a referens személyes véleményét fejezi ki, hanem összegzi a párt többi vezetőjének nézeteit, valamint a keresztényszociális orientációjú sajtóorgánumok álláspontját a szociáldemokráciáról és az ellene folytatandó harcról. Éppen ezért a referátum mondanivalója nem szolgál újdonsággal számunkra. Meglepő viszont, hogy a tudományos igénnyel meghirdetett kurzus előadása — megítélésünk szerint legalábbis — mennyire közel áll a tömeggyűléseken elhangzó szónoklatokhoz, mennyire nem emelkedik azok nivója fölé, jóllehet a népgyűlések többnyire ad hoc publikumával szemben itt a résztvevők képzettség tekintetében homogén társaságot alkottak. Geßmann referátumát tehát annak kell tekinteni, ami valójában volt: vagyis a keresztényszociális ideológia alkotórészének, amely a korabeli társadalmi valóság egy növekvő súlyú jelenségéről, a szocialista mozgalomról alkotott képet. Ez az ideológia funkcionális kapcsolatban állt a keresztényszociális pártba szerveződött különböző szociális csoportok érdekeivel, ennek megfelelően a szocialista mozgalom jelentette veszélyt a keresztényszociális párt báziscsoportjai felől közelíti meg. Azt, hogy a nagyipari munkásság körében a szociáldemokrácia rendkívül népszerű, Geßmann úgy tekinti, mint adottságot, amit tudomásul kell venni. A kisipart azonban meg kell védeni a szocialista gondolat behatolásától. Úgy véli, két oldalról támadhat a szociáldemokrácia: részben az iparos- és kereskedősegek megnyerésével még a mesterré vagy önállóvá válás előtt, részben a kisiparosréteget sújtó proletarizálódási folyamat készíti elő a talajt a szociáldemokrata törekvések számára. A szociáldemokrácia vidéki agitációjáról szólva megállapította, hogy a parasztság helyzete éppen elég kritikai anyagot szolgáltat a szociáldemokráciának, amelynek agitátorai

²³⁵ Uo. 1893. szeptember 10.

²³⁶ Az 1894. augusztus 7—10-e között zajló kurzus anyagát Schindler adta ki *Soziale Vorträge*... 1895. Részletes ismertetést közöl a *Historisch-politische Blätter* 1894, 114. 513—525.

²³⁷ *Funder* 1953, 94—96.

„otromba hazugságokkal” operálnak, és a tulajdon társadalmisítására vonatkozó nézeteiket, vagyis tulajdonképpeni céljaikat leplezik a parasztság előtt.²³⁸

A szociáldemokráciáról adott helyzetkép Geßmann referátumában összehasonlíthatatlanul felületesebb a *Monatschrift*ben olvashatónál, és kifejezetten gyenge a referátumnak az a része, amelyben a szocialisták elleni harchoz kellett volna szempontokat adnia. A harc egyik Geßmann által sugallt eszköze a „szociáldemokrata korrupció leleplezése” volt. Ugyan hol nyílik alkalma a gazdasági és politikai hatalomból egyaránt kizárt szociáldemokráciának korrupciós ügyletekre? — kérdehetnénk. A referens találni vél ilyen területet, és ez a betegbiztosítás. A „betegkasszánál előforduló visszaélések” kíméletlen leleplezésére buzdít, és azt tanácsolja, hogy a keresztényszocialisták törekedjenek a szociáldemokrácia jövőépítő képességébe vetett hitének megingatására. A szocializmus és közvetlenül a szociáldemokrácia elleni hadakozás során még más, valójában súlytalan és igaztalan, önmaguk gyengeségét feltáró „érvek” is elhangzottak.²³⁹ A munkásmozgalom szervezeti erejére való hivatkozás már komolyan vehető argumentáció, mint ahogyan jogosan kapott nyomatékot a munkásság gazdasági szükségleteinek megfelelő program kidolgozása is.²⁴⁰ Végső konklúzióként azt fogalmazta meg, hogy a keresztényszocializmus az egyetlen erő Ausztriában, amely alkalmas a szociáldemokrácia elleni harc irányítására.²⁴¹

A gyakori sztrájkmozgalmak állásfoglalásra kényszerítették a feltörekvő tömegpártokat. A keresztényszocialisták a sztrájkot nem fogadták el a gazdasági és szociális küzdelmek eszközeként. Vezetőik nem hagytak kétséget afelől, hogy a keresztényszocialis taktikából a forradalom „eleve kizárt”. A fokozatos előrehaladás hívei a sikertelen sztrájkakciókra hivatkozva bizonygatták: „a szociáldemokráciában nincs üdvözülés”.²⁴² A legyőzött sztrájkolók példájával próbáltak elriasztani az efféle eszközök igénybevételétől.

A szociáldemokrata párt folyamatosan figyelemmel követte a keresztényszocialisták tevékenységét. A két párt közötti viták elsősorban ideológiai természetűek voltak. A szociáldemokrata sajtó rámutatott a keresztényszocialisták társadalmi programjában rejlő ellentmondásokra, bírálta annak demagóg jellegét. A két párt társadalomszemléletében a legszembeütőbb különbség a keresztényszocialis szolidarizmus gondolata és a marxista osztályharcelmélet volt. A szociáldemokraták tényekre és a társadalmi törvényszerűségekre hivatkozva kifejtették, hogy a keresztényszocializmus lehetetlen dolgot akar, amikor társadalmi békét és szolidaritást ígér, s eltekint az osztályharc ténylegesen meglévő és érvényesülő törvényétől, amikor technikailag és társadalmilag túlhaladott termelési formák konzerválásától várja a boldogulást, jöllehet azok feltartóztathatatlanul pusztulásra ítéltettek. A szociáldemokrata érvelés szerint a

²³⁸ *Soziale Vorträge* . . . 1895, 110—115.

²³⁹ Azt állítja pl., hogy a szociáldemokrata munkásságnak „roppant megterhelés”-t jelent a tagdij, homályos utalásokat tett arra, hogy a párt egyes vezetői a bér munkások szájától megvont nyomorúságos krajcárokból származó magas jövedelmet élveznek. Uo. 115—116.

²⁴⁰ Uo. 117—118.

²⁴¹ Vö. *Deutsches Volksblatt* 1894. augusztus 12.; *Österreichischer Volksfreund* 1894. augusztus 19.; *Correspondenz—Blatt* . . . 1894. augusztus 25. 557.

²⁴² Erre vonatkozóan l. pl. *Reichspost* 1894. január 16.; *Lewis* 1977, 252; *SP* XI. Sess. XII. 13 936.; *Soziale Vorträge* . . . 1895, 113.

keresztényszociális ideológia hordozói nem a feltörekvő osztályok, s az a körülmény, hogy a keresztényszocializmus hanyatló osztályok érdekeinek elméleti kifejezése, tehetetlenségre ítéli ezt a politikát a társadalmi reformok területén. Azt ugyan elismeri, hogy a munkásvédelmi törvényhozás előmozdításában Vogelsang nagybirtokosokból és klerikálisokból álló hívei energikusan közreműködtek, de mindjárt azt is megvizsgálja, vajon előmozdította-e ez a keresztényszociális társadalmi ideálok megvalósítását. Segített-e megvédeni a kisipart? Erre pedig csakis nemmel lehet válaszolni. Őv a hivatásrendi illúzióktól, mert bár a keresztényszocializmus hátráltatja a proletariátus osztályszervezetének létrejöttét, de nem fog sikerülni, hogy a munkásosztályt hivatásrendi szervezetbe kényszerítse, s nincs sok esélye arra, hogy „a gazdasági és politikai fejlődés kerekét visszafordíthassa”.²⁴³

Az *Arbeiter-Zeitung* annak ellenére természetellenesnek tartja a keresztényszociális táborban összefogott nagybirtokosság, parasztság és kispolgárság szövetségét, hogy ezeket a társadalmi osztályokat valóban fenyegette létükben és érvényesülésükben a kapitalista gazdasági rendszer. Felhívja a figyelmet arra, hogy a gazdasági érdekek különbözőségének elleplezésére vallási és antiszemita ideológiai momentumok hivatottak.²⁴⁴ A szociáldemokrata teoretikusok és publicisták a keresztényszociális ideológiával vitázva rendszerint a proletariátus osztályérdekeiből indultak ki, de a gazdasági fejlődés törvényszerűségeinek és a gazdasági folyamatok következményeinek más társadalmi osztályokra és rétegekre gyakorolt hatásával is számoltak. Tisztában voltak azzal, hogy a keresztényszociális párt által felkarolt kistermelők képtelenek arra, hogy a modern ipar forradalmi tendenciáját egy még nagyobb szabású termelési mód, vagyis a termelőeszközök társadalmisítása első lépcsőfokaként fogják fel.²⁴⁵ A szociáldemokrácia mérvadó képviselői a kilencvenes évek első felében még egyöntetűen az osztályharcos materializmus alapján álltak, és a társadalmi ellentétek kiéleződésével számoltak. A tudományos szocializmusnak ezt a hosszú távon érvényes, a revizionizmus képviselői részéről később oly sokat vitatott tézisét szem előtt tartva arra a következtetésre jutottak, hogy a keresztényszociális tábor alkotóelemei idővel mindinkább szembekerülnek egymással. Ebben a perspektívában a keresztényszociális párt csekély tulajdonnal rendelkező vagy nincstelen rétegei — kisiparosok, kisparasztkok, értelmiségiek — a proletárérdekekhez, míg a párt vezeterei az uralkodó burzsoázia eszmevilágához közelítenek. Úgy látták, a feudális birtok modern kapitalista üzemmé történő gyors átalakulása következtében ez az út válik természetessé. A gazdasági fejlődés során bekövetkező érdek-összefonódás következtében a feudális szociálisok ugyanúgy érdekeltek a munkások kizsákmányolásában, mint jelenlegi ellenfeleik.²⁴⁶ A kizsákmányolás kérdésével összefüggésben a szocialista irodalom felhívta a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy az antiszemita nem általában a kizsákmányolástól kívánják megvédeni a dolgozó osztályokat, hanem csak a zsidó kizsákmányolástól. Csak az emiatti felháborodás olvasható ki programjaikból.²⁴⁷ A szociáldemokrácia viszont a tőkének általában

²⁴³ *Arbeiter-Zeitung* 1890. május 16.

²⁴⁴ Uo. 1892. augusztus 26.

²⁴⁵ Uo. 1892. augusztus 5.

²⁴⁶ *Arbeiter-Zeitung* 1892. augusztus 26. 1892. szeptember 23. és október 7.

²⁴⁷ *Gleichheit* 1888. július 21.

ellensége, nem lelkesedhetik ezért az egyoldalú, csak a zsidó tőke ellen irányuló harcért.²⁴⁸

A két párt törekvései a szociális törvényhozás területén mutattak bizonyos közösséget. Éppen ez az a terület, amely a politikai-ideológiai kérdésekben járatlan tömegek szemében leginkább megtévesztő lehetett, ahol a felületes szemlélő számára könnyen elmosódhattak a két pártot elválasztó alapvető különbségek. A szociáldemokrácia arra törekedett tehát, hogy sajtója útján feltárja e különbségeket, s differenciáltan mutassa be a két párt szociálpolitikai programját. Ennek a törekvésnek egyik momentuma az, hogy elismeri a keresztényszociális követelések egy részének jogosultságát (pl. a munkásvédelem állami szabályozásának, a munkásvédelmi törvények megtartása feletti ellenőrzésnek vagy a szakszervezeti döntőbírósnak a szükségességét), de felhívja a figyelmet arra is, hogy a keresztényszociális programokból és határozatokból egyáltalán nem világos, miként gondolják e jogok tényleges érvényesítését, realizálásukra nincs javaslatuk. Adler megállapította, hogy a keresztényszociálisoknak nincs bátorságuk elveiknek megfelelően cselekedni, ami nem csupán szubjektív viszonyulás kérdése. A keresztényszociálisok szociálpolitikai tevékenységének korlátokat szabnak a soraikban lévő feudális nagybirtokosok, a kisiparosok kívánságai, és az, hogy erősen tekintetbe veszik a fennálló hatalmat, tehát sohasem képesek a munkásérdekek következetes képviselésére.²⁴⁹

Alapvető nézetkülönbség volt a két párt között a szociális reformok kérdésének megítélésében. A keresztényszociálisok a munkásosztály harcát nem felszabadító harcként fogták fel, hanem mint előnyökért és materiális helyzetük javításáért folytatott küzdelmet. A szociális törvényhozástól a munkásosztály élet- és munkakörülményeinek javítása révén az osztályharc kiküszöbölését remélték. A szociáldemokraták viszont azt igyekeztek tudatosítani a szervezett és a szociáldemokrata szervezeteken még kívül maradó proletártömegekben, hogy amíg a kapitalista termelési mód, egyáltalán az osztálytársadalom uralkodik, a kizsákmányolás következményeinek csak részleges korlátozásáról lehet szó egy becsületes és hézagmentes munkásvédelmi törvényhozás, illetve annak energikus végrehajtása révén.²⁵⁰ A szociáldemokrata felfogás tehát a gazdasági alap megváltoztatását tekintette valóban célravezetőnek.

Alapvetően más a két párt tulajdonfelfogása. A keresztényszociálisok, noha nem voltak elvi ellenségei bizonyos fajta államosításnak és a kommunális tulajdonnak, sohasem hagytak kétséget afelől, hogy a magántulajdont sérthetetlennek tekintik, s ezen alapállásból lépnek fel „a kapitalizmus túlkapásai ellen”. A szociáldemokraták a társadalmi tulajdon alapján álltak.

Az osztrák szociáldemokrácia tisztában volt azzal, hogy a keresztényszociális gondolatok sokak számára vonzóak és képesek arra, hogy újabb híveket szerezzenek a pártnak. Ezt azonban csak átmeneti helyzetnek tekintették, és úgy vélték, a keresztényszociálisok térhódítását a hatalmas szövetséges, a felvilágosulatlan tömegek előítélete segítette elő. A szociáldemokrata párt ebből azt a következtetést vonta le a maga számára, hogy ha a tudatlanság szövetséges lehet a keresztényszociálisoknak a

²⁴⁸ *Arbeiter-Zeitung* 1893. szeptember 29.

²⁴⁹ Uo. 1892. április 15., 1895. február 28.

²⁵⁰ *Adler* 1925, 87—88.

szociáldemokrácia ellen folytatott harcában, akkor ezeknek az előítéleteknek a legyőzése, a felvilágosulatlan tömegeknek az osztályharc számára történő iskolázása a szociáldemokrácia legfőbb feladatai közé kell tartozzék.²⁵¹ Az *Arbeiter-Zeitung* arra törekedett, hogy olvasóit megismertesse az ellentábor érvelésével, majd a munkásság politikai iskolázásának céljából vezérfonalat adott, érvekkel segítette az olvasót, hogy eligazítsa és képessé tegye őket a vitára. Bizonyos jelenségekkel szemben ez az „iskolázás” mégsem történt elég korán, és nem is folyt teljes következetességgel. Ez tapasztalható az antiszemitizmus elleni harc szükségességének kérdésében. A keresztényszociális mozgalomban pártszervező elvvé növekedett antiszemitizmust a két párt ideológiai vitájában sem lehetett kikerülni. Hogyan közelítette meg a kérdést a szociáldemokrácia?

A nemzetközi szociáldemokrácia és az osztrák mozgalom is elutasította a nyolcvanas évek kezdetétől mind erőteljesebben színre lépő ideológiai és pártpolitikai antiszemitizmust. A szocializmus lényege szerint szemben áll mindenfajta faji, nemzeti, vallási diszkriminációval. Demokratizmusa és internacionalizmusa egyaránt osztályalpra helyezkedik. Az antiszemitizmus elleni harc Közép-Európa szociáldemokrata pártjainál része volt a konzervatív-retrográd erőkkel folytatott eszmei-politikai küzdelemnek, és nem állítható, hogy azon belül vagy azon túl megkülönböztetett figyelemmel kezelték volna ezt a kérdést. Ennek magyarázatát abban kell keresni, hogy a korabeli szociáldemokrata felfogás az antiszemitizmust átmeneti jelenségnek tekintette. Eredetének, létezésének, a társadalmi fejlődés körülményeiből adódó objektív gazdasági okainak és összefüggéseinek felvázolásán túl — ami mint teljesítmény természetesen nem volt kevés — e komplex jelenség sokoldalú, mély és árnyalt megvilágítására a kilencvenes évek első felében még nem került sor.

Az antiszemita agitáció méretei, a jelenség terjedése sokakban aggodalmat keltett. Ezt fejezik ki a pártok vezetőihez, nagy tekintélyű teoretikusaihoz érkezett levelek, továbbá az egyes pártkongresszusokon kifejtett kételyek, amelyeknek megszólaltatói eligazítást vártak és kértek az antiszemitizmus jelenségével összefüggésben. Erre enged következtetni az is, hogy Engelsnek egy 1890. április 19-i levelét, amely „egy bécsi polgárnak” címezve az antiszemitizmus jelenségét elemezte, nemcsak a bécsi *Arbeiter-Zeitung*, hanem egy berlini és egy müncheni lap is közölte.

Engels az antiszemitizmus jelentőségét alapvetően a megkésett közép-európai fejlődésből és annak társadalmi kihatásából vezeti le, „az elmaradott kultúra jelé”-nek tekinti. „Csak ott, . . . ahol még nincs erős tőkés osztály, tehát erős bérmunkásosztály sincs, ahol a tőke még gyenge ahhoz, hogy az egész nemzeti termelést hatalmába kerítse és ezért tevékenységének fő színtere az értéktőzsde, ahol tehát a termelés még parasztok, földesurak, kézművesek és a középkorból ránk maradt hasonló osztályok kezében van — csak ott az a helyzet, hogy a tőke túlnyomóan zsidó, és csak ott van antiszemitizmus.” Engels amerikai, angol sőt német (Rajna-vidék) példákkal emlékeztet arra, mennyire nem törvényszerű, hogy a milliomosok éppen a zsidók legyenek, és hogy „ezer és ezerszám vannak zsidó proletárok . . .” Engels levelének legfontosabb részében a következőképpen foglalja össze e korjelenség lényegét: „az antiszemitizmus . . . nem egyéb, mint középkori hanyatló társadalmi rétegek reakciója

²⁵¹ *Arbeiter-Zeitung* 1895. február 28.

a modern társadalommal szemben, amely lényegileg tőkésekől és bérmunkásokból áll. . . Ha valamely országban lehetséges az antiszemitizmus, ez bizonyíték arra, hogy ott még nincs elég tőke.” A továbbiakból az is kitűnik, miért tekintették a korabeli szocialista teoretikusok átmeneti jelenségnek az antiszemitizmust, következésképpen miért nem tartották szükségesnek, hogy külön harcot kezdjenek ellene. Engels gondolatmenete ugyanis úgy folytatódik, hogy „minél erősebb a tőke, annál erősebb a bérmunkásosztály is, annál közelebb tehát a tőkésuralom vége”.²⁵²

Engels és Kautsky magánlevelezésében ennek ellenére megfogalmazódtak az antiszemitizmus veszélyességével kapcsolatos aggályok, hiszen Kautsky egyenesen a „legveszélyesebb ellenfél”-ként jelöli meg az antiszemitákat, hozzátéve, hogy Ausztriában különösen azok, mert — mint írja — „ellenzéki és demokrata” köntösben lépnek fel. Engels válasza megerősíti Kautsky véleményét.²⁵³

A II. Internacionálé 1891-es brüsszeli kongresszusán az amerikai küldöttség javaslatára került napirendre „A világ munkásszervezeteinek állásfoglalása a zsidókérdésben”. A kongresszus végül is nem foglalkozott érdemben a témával, „feleslegesnek” tartotta e napirendi pont megvitatását, ami arra enged következtetni, hogy a szociáldemokrata pártok, illetve Brüsszelben jelenlévő küldötteik többségükben nem ítélték nagyon veszélyesnek az antiszemitizmus jelenségét. E kérdés beható elemzése helyett a világ szocialista pártjainak alapelveire hivatkoznak, ahol „világosan ki van mondva, hogy nem ismerik a nemzeti vagy faji ellentéteket és harcot, . . . és hogy a zsidó fajú és zsidó nyelvű proletariátusnak nincs más eszköze a felszabaduláshoz, mint az illető ország munkásszervezeteihez való csatlakozás”. Az antiszemitizmust olyan jelenségnek tartják, „amelynek csak a polgári pártokban vannak gyökerei”, s mind az antiszemita, mind a filozemita „uszítást” a tőkés osztály és a politikai reakció manővereként szemlélik, amelyet azok a munkásosztály megosztása érdekében alkalmaznak, és a szocialista mozgalom eredeti céljától való eltérítését remélik tőle. A kongresszus elítéli ezeket a törekvéseket.²⁵⁴ Bár a kongresszus elvi álláspontja egészét tekintve helyesnek mondható, a történelmi valóság nem igazolta az antiszemitizmus eltűnésére vonatkozó reményeket. A társadalmi-politikai gyakorlatban sokkal bonyolultabban és összetettebb módon jelentkezett ez a probléma, s jelentős politikai hatótényezővé vált, amely sok esetben az osztályszempontok fölé kerekedett. A nemzetközi munkásmozgalom legmagasabb fóruma a proletariátust — túlzott optimizmussal — teljesen immunisnak tartotta az antiszemita demagógia iránt, más társadalmi rétegek szempontjából pedig nem vizsgálta, illetve tévesen ítélte meg annak hatását.

Behatóbban tárgyalta a kérdést a német szociáldemokraták 1893-as kölni kongresszusa. Az előadói beszédet „Szociáldemokrácia és antiszemitizmus” címen August Bebel tartotta. Az antiszemitizmus jelenségét komplex módon közelítő, világos, tiszta logikájú elemzés évek múltán is irányadó volt a német és az osztrák szocialisták körében, mondanivalója ma is korszerű. A konkrét tennivaló kérdésében

²⁵² Az idézeteket l. *Marx—Engels* 1970, 22. 45—46.

²⁵³ Kautsky 1884. június 23-i és Engels 1884. december 22-i leveléből a megfelelő részeket l. *Braunthal* 1965, 137

²⁵⁴ *Almásy—Girus—Kis* 1968, 32.

azonban Bebel ugyanazt az álláspontot képviselte, mint a nemzetközi munkásmozgalom egésze, azaz „a szociáldemokrácia akkor következik, amikor az antiszemitizmus levitézlett”, amikor az antiszemitizmus által megfertőzött rétegek „keserűen tapasztalják, hogy becsapták őket. . .”²⁵⁵ A korabeli szocialisták hittek abban, hogy az antiszemitizmus végül forradalmasítja a megtevesztett tömegeket.

Amikor a liberálisok a *Verein zur Abwehr des Antisemitismus* nevű szervezet keretében tiltakozó gyűlést rendeztek és arra a szociáldemokraták képviselőit meghívták, Adler a párt nevében udvariasan visszautasítja a meghívást, indoklásul a liberálisok és a szociáldemokraták elvi álláspontjának és taktikai módszereinek különbözőségére hivatkozott. Antiszemiták és filoszemiták a szociáldemokraták szemében „egy zsákba tartoztak”.²⁵⁶ Ez az indoklás teljes egészében az 1891-es brüsszeli kongresszus határozatának szellemében született, az adott konkrét esetben mégis dogmatikus jellegű: a szociáldemokráciának lehetnek fenntartásai a polgári liberálisok antiszemitizmus elleni taktikáját illetően, azt azonban el kellett volna ismerniük, hogy akciójuk ezúttal valóban a demokratikus szabadságjogok védelmét szolgálta. Abban a meggyőződésben, hogy a kapitalista fejlődés térhódításával a kispolgári és paraszti rétegek elproletarizálódása törvényszerű, s hogy a specifikus „polgári elterelő ideológiák”-nak is meg kell hátrálniuk az osztályharc törvényei előtt, alábecsülték a veszélyt, amely e rétegeknek mint az antiszemita párt tömegerejének tudati torzulása nyomán osztársadalmi szempontból fenyegetett.

A kérdéssel összefüggésben arról is szólni kell, hogy Adler számára szemmel láthatóan kényelmetlenek voltak az antiszemitizmussal kapcsolatos viták.²⁵⁷ Amikor egy pártkongresszuson a felszólalók közt akadt, aki elégtelennek ítélte az antiszemitizmus ellen folytatott felvilágosító tevékenységet, Adler kissé ingerülten fogadta a felszólalást, és úgy vélekedett, hogy eltúlozzák a zsidókérdést. Ennek az álláspontnak részben személyes természetű oka volt. „Én magam már elég tehetetlen vagyok a pártnak” — mondta gyakran származására célozva, s munkatársainak kiválasztásakor azon volt, hogy a vezető pozíciókra lehetőleg kevés zsidó szocialista kerüljön.²⁵⁸ Ez a törekvés természetesen nem óvta meg a pártot attól, hogy az antiszemita né állítsák a legképtelenebb vádakot, amelyekről e fejezet keretében már szövegtünk.

A keresztényszociálisok és szociáldemokraták egymással folytatott ideológiai vitái jóval szélesebb skálán mozogtak, s nem korlátozódtak az itt említett kérdésekre. A kétféle társadalomfelfogás és azon belül éppen a tárgyalt időszakban különleges fontosságú szociális kérdés ütköztetése a kor történelmi valóságában azért lényeges, mert egy nagy pártpolitikai átrendeződés periódusában s egyben az új politikai tömegpártok kialakulásának időszakában a társadalmi-politikai sikerek előfeltétele mindinkább a tömegek megnyerése volt. A keresztényszociális pártnak a proletariátus felé fordulása erről a felismerésről tanúskodik. A munkásosztály nagy többsége azonban sohasem vált a keresztényszociális párt tömegerejévé Ausztriában.

²⁵⁵ Bebel 1894, 20—21., 25. Az osztrák szociáldemokrata párt hasonló álláspontját elemzi *Mommsen* 1963, 168., továbbá *Braunthal* 1965, 137—138.

²⁵⁶ *Arbeiter-Zeitung* 1892. október 14.

²⁵⁷ *Braunthal* Adler-biográfiájában foglalkozik azzal a kérdéssel, miként találkozott Adler magánemberként a zsidóproblémával. *Braunthal* 1965, 16—20.

²⁵⁸ *Spira* 1965, 22—23.

A két ideológia és a két mozgalom — Bebel szavai szerint — úgy álltak szemben egymással, mint a tűz és a víz. Átmenetileg enyhültebb periódusok ellenére a két párt viszonyában csak a szembenállás lehetett a meghatározó. 1895-től a szociáldemokratákat a választójogi agitáció, a keresztényszociálisokat pedig elsősorban a bécsi polgármester-választás kötötte le. A választási előkészületek miatt a keresztényszociális párt átmenetileg teljesen felhagyott a munkásegyletek szervezésével. A meglévők is csak ritkán tartottak gyűléseket. Az év vége felé, amikor ismét a munkásság felé fordult, és energikusan szervezni kezdte azt, már az 1896—97. évi döntő fontosságú választásokat tartotta szem előtt. Erről azonban e választásokkal összefüggésben lesz szó.

IV. „LUEGER ANTE PORTAS”: A HATALOMÉRT FOLYTATOTT HARC 1894 ÉS 1897 KÖZÖTT

1. KONZERVATÍV—KERESZTÉNYSZOCIÁLIS „TESTVÉRHARC”. ÁLLAMI ÉS EGYHÁZI KÍSÉRLETEK A PÁRT VISSZASZORÍTÁSÁRA 1894/1895 FORDULÓJÁN

A feltörekvő keresztényszociális párt, miközben helyét kereste a soknemzetiségű birodalom sajátos társadalmi-politikai struktúrájában, kifejezett politikai ellenfelein kívül — liberális, szociáldemokrata és nagynémet pártok — szembekerült olyan hatalmi tényezőkkel is, amelyekkel lényegileg azonos ideológiai platformon állott, s amelyektől kezdetben saját auktoritását kölcsönözte, nevezetesen a világi és az egyházi katolikus-konzervatív erőkkal. A lappangó ellentétek 1892-től egyre jobban megmutatkoztak, s az évtized közepére nyílt harccá fejlődtek. A keresztényszociálisok és az osztrák püspöki kar, valamint bizonyos katolikus-konzervatív laikus körök ellentéte már a nyolcvanas évek végétől érzékelhető. Két összefüggésben szóltunk is a problémáról: egyrészt az alsóklérusnak a keresztényszociális párt felé fordulása okán, másrészt az 1891-es választások tapasztalataival kapcsolatban. 1891 után azonban súlyosbodott a helyzet. A keresztényszociálisok párttá szerveződése, majd aktív közéleti jelenléte, röviden politikai tényezővé válása áll annak a folyamatnak a hátterében, amely 1892 és 1895 között a konfrontációt megérelte. Lényegében a kor kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalás különbözőségéről van szó. Arról, ahogyan a kapitalizmus térhódítása nyomán felmerülő szociális problémákat szemlélték, ahogyan a politikai jogok kiterjesztésének szükségességét vagy éppen az egyház társadalmi szerepét megítélték.

Az 1891-es Reichsrat-választás tapasztalatai alapján a konzervatív párt okkal látott politikai riválist s ugyanakkor nyugtalanító tényezőt a keresztényszociálisokban. Az egyház vezetőinek aggodalmát viszont az keltette fel, hogy a keresztényszociális papok kettős függőségbe kerültek: papi mivoltukban a püspökök hierarchikus tekintélyének voltak alárendelve, állampolgári szerepükben elismerték a pártnak mint a nép érdekeit képviselő politikai intézménynek a tekintélyét. Fennállt tehát annak a veszélye, hogy a papság egyházi és politikai lojalitása konfliktusba kerülhet egymással.¹ Éppen ezért az osztrák püspöki konferencia egyik speciális bizottsága 1891-ben a szociális kérdést mindenekelőtt erkölcsi és vallási kérdésnek nyilvánította. Felhatalmazta a papokat, hogy foglalkozzanak a társadalmi reformmal, de mind a társadalmi, mind a gazdasági kérdéseket csak addig a határig érinthetik, amíg azok összefüggésben állanak a vallással. Lényegében tehát arról volt szó, hogy csak vallási talajon, egyházi vezetés alatt álló egyesületek keretében, egyházi ellenőrzés alatt álló orgánumban fejthetnek ki szociális tevékenységet.²

¹ Lewis 1977, 292—293.

² Uo. 303—304.

A klérus, pontosabban annak fiatalabb, a hierarchia legalsó fokán álló generációi, akik részben már csatlakoztak a keresztényszociális mozgalomhoz, s ezzel lényegében a direkt politizálás útjára léptek, túlságosan szűknek találták az imígyen behatárolt mozgásteret, s politikai tapasztalataik alapján megkérdőjelezték e korlátozott cselekvés eredményességét.

A klérus egységének hiánya Ausztriában az alsópapság és az egyházi vezetés konfliktusában nyíltan megmutatkozott. Egy korábbi fejezetben megpróbáltunk magyarázatot adni arra a kérdésre, mi vitte a klérust az oppozíció útjára, mi tette megértővé a szociális problémák iránt. Most, amikor a papságot megosztó ellentét szélesebb összefüggésben, a konzervatív és a keresztényszociális erők között folyó harc részeként kerül elemzésre, ismét hangsúlyt kell kapnia annak a ténynek, hogy itt nem generációs ellentétről van szó, ez legfeljebb csak motiváló elem. Azt tartjuk lényegesnek, hogy az alsópapság, a lelkészek és a segédlelkészek, a szerzetesrendek egyszerű tagjai és a hitoktatók, vagyis az „*Úr szolgálatában álló proletárok*”³ nemcsak az egyházi hierarchiában helyezkedtek el a legalsó grádicsokon, hanem a társadalmi ranglétrán is. Legtöbbjüket a szegény parasztság és a városi kispolgárság bocsátotta ki. A származási kötelekek mellett a mindennapos lelkipásztori tevékenység is többnyire ugyanezekhez a rétegekhez fűzi őket. Közelebb állnak a hívekhez, jobban ismerik az emberek bajait és gondolkodásmódját, mint feljebbvalóik. A felsőklérus az esetek többségében származása, a hívek tömegétől való távolságtartása, az államrend iránti lojalitása, a vezetési koncepció megmerevedett hagyományai következtében kevés megértést mutatott a szociális kérdések iránt.

A felsőklérus a maga számára semmiféle gyakorlati következtetést nem vont le az egyháznak társadalmi kérdésekben irányt adó pápai enciklika, a *Rerum novarum* elveiből. Annál lelkesebben üdvözölte a körlevelet a tömegek és az egyház érdekképviselőit magának vindikáló keresztényszociális párt, amely az enciklikában igazolva látta saját politikáját, s úgy ítélte meg, hogy a Vatikán zöld utat adott a keresztényszociálisok szervező és agitációs munkája számára, amelyből az alsópapság már az enciklika megjelenése előtt is kivette részét. Kiemelkedő szerepet vállalt e munkából az a néhány — különböző tartományi papi szemináriumokban működő — teológiatanár is, aki a párthoz csatlakozva ideológus publicistaként, valamint a lelkészutánpótlás szemléletének újszerű formálásával növelte a keresztényszociális párt védőszárnyai alatt erősödő offenzív katolicizmus híveinek táborát. Nem véletlenül nevezték a keresztényszociális pártot gyakran a segédlelkészek, a káplánok pártjának.⁴ A politizáló papság részben kicsúszott felettes hatóságai ellenőrzése alól, részben bírálta azok mozdulatlanságát és a hagyományos lelkipásztori módszerekhez való ragaszkodását, túltette magát a politikai szerepvállalásra vonatkozó tilalmain, noha sokszor a politikai harc első soraiban álló papok is tisztában voltak azzal, hogy „a pártpolitika és a talár nehezen férnek össze”. A politikai tevékenységet ugyanakkor a kor viszonyai által kikényszerített szükségességnek, az eredményes lelki gondozás előfeltételének tekintették, amiért még a felettes hatóságaikkal szembeni engedetlenség vétkét is vállalták. A *Rerum novarum*-ból a klérus egy része a hagyományosnál szélesebb körű hivatásfelfogás legalizálását olvasta ki.

³ *Brügel* 1923, IV. 259.

⁴ *Kramer* 1959, 400.

A katolikus-konzervatív laikusok mérvadó politikai körei és a keresztényszociálisok között 1893-ban mérgesedett el a viszony, amikor a konzervatívok koalícióra léptek liberális ellenfeikkel. A konzervatívok fenntartásait az új párttal szemben már korábban jelezte a *Vaterland*, amelyben Vogelsang halála után háttérbe szorult a szociális program. A lap bírálta a keresztényszociálisokat a püspöki tekintély veszélyeztetése miatt. Lueger nem maradt adós a válasszal, s egyik beszédében emlékeztette a püspököket arra, hogy nemcsak a népből származó alsóklérus kiált társadalmi reformokért, hanem a Vatikán, azaz az egyház legfelsőbb vezetése is időszerűnek tartja azokat. Elég élesen szembeállítja az alsóklérus „önzetlen harcát”, az emberek nyomora iránti megértését a főpapoknak az állam irányában tanúsított „szolgalelkűségével”, amellyel gazdagon dotált javadalmaikat igyekeznek meghálálni.⁵ Ezek után nem meglepő, hogy a III. Általános Osztrák Katolikus Kongresszuson, amelyet 1892 augusztusában Linzben a felső-ausztriai katolikus-konzervatív elemek szerveztek, a bécsi keresztényszociálisok vezérét persona non gratának tekintették. Ez a kongresszus hozta felszínre és tárta a nyilvánosság elé a konzervatív-keresztényszociális ellentétet, mutatta meg az antiliberális tábor küszöbönálló szakadásának fő irányát. Lueger és a keresztényszociális vezérkar egy része — a helyzet további éleződését elkerülendő — valóban távol maradt a rendezvényről, de a kortársak megítélése szerint a kongresszust ennek ellenére a keresztényszociálisok uralták. Az eddig követett gyakorlattól eltérően a szekcióvitákról csak rövid összefoglalást adtak ki, hogy a katolikus tábor hibáit és gyengeségeit ne tárják az egész világ, különösen ne ellenfeleik elé.⁶ Beszédese volt az üdvözlő táviratok fogadtatása, amelyek közül egyedül a Luegeré váltott ki viharos tetszést.⁷ A kongresszus csúcspontja azonban Liechtenstein herceg beszéde és annak ünneplése volt a résztvevők részéről. A jelenlevő püspökök viszont a nagy tetszésnyilvánítás közepette „komoly hallgatásba burkolóztak... Ez a hallgatás számunkra rendkívül beszédeseknek tűnik” — írja a *Neue Freie Presse*, majd így folytatja: „Ez mindenesetre egy figyelemre méltó katolikus kongresszus, ahol Liechtenstein herceg beszél, a klérus tapsol és a püspöki kar hallgat.”⁸ Liechtenstein részvétele, sőt vezető szerepe a kongresszuson keresztényszociális elkötelezettsége ellenére is elfogadhatóbb volt a felső-ausztriai arisztokratikus szemléletű feudális konzervatívok és a püspöki kar számára, mint a zömében kispolgári származású elvbarátaié, akik közül egyik-másik, így maga Lueger is, a demokraták táborában kezdte politikai pályáját.

A katolikus-konzervatívok és keresztényszociálisok között támadt ellentétet nem lehetett teljesen elhallgatni. A szónokok közül Liechtenstein herceg érintette azt taktikusan, a két csoport közös vonásait — a társadalmi bázis azonossága, dinasztikus és hazafias szellem, a keresztény ideológia, a liberalizmus mint közös ellenség elleni harc stb. — állítva előtérbe. Mindkét tábor ugyanazon hadsereg részének tekintette, amely — a szónok szavaival — a mozgósítás napján ugyanazon vezérleti nyelvre indul közös csatába a közös ellenség ellen. A keresztényszociálisok magatartását, hírhedt

⁵ Lewis 1977, 308—309.

⁶ *Bericht*... 1892, Előszó.

⁷ *Historisch-politische Blätter* 1892, 110. 499.

⁸ *Neue Freie Presse* 1892. augusztus 11.

politikai stílusát azzal magyarázta, hogy „exponált helyzet”-ben vannak a birodalmi fővárosban. Az éveken át naponta folyó egyenlőtlen küzdelemben nehéz dolog udvariasnak lenni, megőrizni a kifejezés higgadságát és szabályosságát, mondotta pártja védelmére mentségül a herceg. Mintegy a párt politikájának igazolásaképpen erőteljesen hangsúlyozta azt is, hogy a fiatalabb papi generáció — a jövő hierarchiája — híve és harcosa a keresztényszociális reformeszmének. Nem hagyott kétséget afelől, hogy a keresztényszociálisok nem hajlandók szakítani eddigi programjukkal, és nem akarják alárendelni magukat a katolikus-konzervatív frakciónak. Liechtenstein kijelentette, hogy a keresztényszociálisok, akiket beszédében következetesen szociálreformereknek nevezett, nem „másodosztályú katolikusok”, ellenkezőleg, az egyház legjobb és lehűségesebb fiaival azonos rang illeti meg őket. Együttműködést csak paritásos alapon tartanak lehetségesnek.⁹

A püspöki kar és a katolikus-konzervatívok nagy része azonban ilyen alapon nem fogadta el a keresztényszociális részről megnyilvánuló együttműködési készséget, és a következő években különösen elmélyült a két tábor ellentéte. A teoretikusan mindkét csoport által vallott társadalmi szolidaritás, a hivatásrendi szerveződés szemléletéből következő érdekegyesítő törekvések nem tudtak fölébe kerülni a ténylegesen meglévő osztályellentéteknek, a nagybirtokok urait, a bécsi kispolgárságot, a gazdag tiroli vagy felső-ausztriai parasztokat, a munkásnegyedek káplánjait vagy éppen a nagy javadalmak apátjait elválasztó szociális különbségeknek. A konzervatívok jelentős része és a püspöki kar túlságosan radikálisnak találta a keresztényszociális programot, sőt számukra „forradalmi”-nak tűnt a párt szelleme. Ezért a linzi kongresszus megnyitásakor Sylva-Tarouca gróf elnöki megnyitójára megnyugtatóan erőteljesen hangsúlyozta, hogy a kongresszus nem akar semmiféle forradalmat, hanem „feketesárga reformprogram” alapján áll.¹⁰

A konzervatív táboron belüli ellentétek felszínre kerülése azt mutatta, hogy a keresztényszociális politika nemcsak a tömegeket tévesztette meg azzal, hogy a társadalmi problémákra látszattmegoldásokat kínált, hanem a konzervatív tábor egy részét is, amely egyelőre nem ismerte fel, hogy az új párt eszköz lehetne kezében a valóban forradalmi tömegek és az őket szervező szociáldemokrata párt előretörésének átmeneti lassításában. Nyilvánvalóan merőben új és idegen volt számukra Luegerék tömegpolitikája, a túlságosan hangos, a vallási-faji gyűlölködéstől sem tartózkodó, hecckampányokkal dolgozó keresztényszociális agitáció. Ehhez jött még a tartományi konzervatívok föderatív szemlélete, amelyben helyenként a nemzeti szempontok is érvényesültek. A tartományi föderalizmus és a keresztényszociálisok centralizmusa ugyancsak ütközőpont, ugyanakkor ez a centralizmus a keresztényszociálisokat előnyösen segítette a szorosabb, ütőképesebb szervezet kialakításában, amilyenel a konzervatívok sohasem rendelkeztek.¹¹

A linzi katolikus kongresszuson heves viták zajlottak a sajtószekcióban. A keresztényszociális befolyás alatt álló kongresszus sajtókomitét hozott létre és bízott meg a katolikus sajtó ügyének rendezésével, amely végül látva, hogy a *Vaterland* képtelen populárisabb profil kialakítására, új lap alapítása mellett döntött.

⁹ A hercegnek az augusztus 9-i ünnepi ülésen elmondott beszédét l. *Bericht*... 1892, 102—112.

¹⁰ *Arbeiter-Zeitung* 1892. október 7.

¹¹ *Schober* 1974, 141.

Egyidejűleg *Schönborn* prágai érsek 1892 decemberében a püspöki kollégium nevében a legnagyobb elismerését fejezte ki a *Vaterland*nak, s a püspöki kuratórium feladataként jelölte meg, hogy a lapot „nemes törekvéseiben” ereje szerint támogassa, tanácsokkal és tettekkel álljon mellé.¹² Ez meglehetősen világos beszéd volt. Ha a hierarchia egyetért a *Vaterland* irányzatával, sőt erkölcsileg és anyagilag támogatja azt, akkor nem helyesli, és pártfogolni sem fogja a keresztényszociális irányvonal által szorgalmazott új katolikus napilap ügyét. Ezzel függ össze, hogy Vergani a püspököket a cseh feudálisok lakójainak nevezte.¹³ Amikor a keresztényszociális *Reichspost* 1894 januárjától a nehézségek ellenére mégis megindult, valóságos sajtóháború kezdődött a két lap között.

A linzi katolikus kongresszust követően állandósultak az egyházi vezetés és a keresztényszociális párt csatározásai. A párt csak akkor lehetett a katolicizmus igazi reprezentánsa a közéletben, ha az egyházzal mint hierarchikusan szervezett intézménnyel megfelelően szabályozott kapcsolatba lép. Erről egyelőre a hierarchia túlnyomó többségének ellenzése miatt szó sem lehetett. Ugyanakkor a klérus értékes segítséget nyújtott a pártnak mind a szervezés, mind az agitáció területén, s a párt továbbra is az egyházi befolyás rehabilitálása érdekében, a katolikus hit védelmezőjeként lépett fel, s bármennyire illogikusnak tűnik az első pillanatban, az egyházi vezetés elleni provokációkkal tudatosan avagy öntudatlanul a számára fontos egyházi legitimációt sürgette. A felsőklérus azonban nem tudott egységes, következetes magatartást érvényesíteni a párttal szemben, egyelőre tehát minden főpásztor saját belátása szerint tett vagy nem tett lépéseket. Mégis, milyen ellenakciók történtek a felsőklérus egyes tagjai részéről a párt nyugtalanító tevékenységének ellensúlyozására?

1892-ben a bécsi érsekség hivatalos lapja figyelmeztette a papságot, hogy bármilyen tiltakozási akciójának az érseki kancellárián kell keresztülmennie. Ugyanakkor megtiltotta, hogy vallási és hitbuzgalmi irodalmon kívül bármi más irodalmat osztogassanak a templomokban.¹⁴ A keresztényszociálisok nem titkolták, hogy Bécs hercegérsekét, *Anton Gruschát* erélytelen, gyenge vezetőnek tartják. A főpáp egyénisége valóban szembetűnővé tette a különbséget a célra törő, dinamikus pártvezérek és az egyházi vezetés tehetetlensége között. Ez azonban nem indokolja az ellene irányuló durva személyeskedő támadásokat, amelyek joggal keltettek visszateketsézt a püspöki kar tagjaiban.

1892 decemberében *Franz M. Doppelbauer* linzi püspök intette a klérust, hogy óvakodjon az antiszemita sajtóval való kapcsolattól, amely a katolikus politikai párt szétforgácsolására törekszik, csökkenti a Szentszék és a püspökök tekintélyét, tagadja az utóbbiak egyházpolitikai kérdésekben való illetékességet, s jogot formál arra, hogy saját utat járjon. A keresztényszociálisok egyház és haza iránti buzgalmát álságosnak ítélve figyelmeztet arra, hogy ez messze áll az egyház és a haza iránti valódi szeretettől. Óv a fiatal klérusnak hízelgő sajtótermékektől, amelyek a papság megtévesztésére, illetve megosztására törekednek. A linzi püspök már a katolikus kongresszus idején is támadta a keresztényszociálisokat: elvtelen, értelmes célokat nélkülöző „kalandor elemek”-et látott bennük, akiknek becsvágya fordított arányban áll képességeikkel,

¹² *Pfaffenberger* 1948, 35.

¹³ *Deutsches Volksblatt* 1892. december 30.

¹⁴ *Boyer* 1974, 368.

akik bizonyos tömegek vonzalmaira spekulálva bibliai mondatokkal elegyített kommunizmust prédikálnak.¹⁵ A harcias Doppelbauer a püspökök között azon kevesek egyike, aki tudta, mit akar. Teljes határozottsággal lépett fel a keresztényszociális befolyás megakadályozása érdekében, az „éles hangnem” képviselőinek felső-ausztriai térhódítása ellen. Elrendelte, hogy a püspökség sajtója ne adjon teret többé a keresztényszociális mozgalomban különösen exponált papoknak.

A laibachi hercegek az 1893-as újévi fogadás alkalmával intette papjait a keresztényszociális párttól. Jogot formált arra, és ezt hangsúlyozta is, hogy egyházmegyéjében ne csak szigorúan a hit kérdéseiben döntsön, hanem minden olyan ügyben, amely közvetve vagy közvetlenül kapcsolatban áll a hittel. Ugyancsak elutasította, hogy személyében elválasszák a politikust a püspöktől. A tiroli püspök az antiszemitizmust mint romboló elemet bírálta.¹⁶

A főpapok közül néhányan tehát óvtak, intettek, figyelmeztettek, tiltottak. A püspökök többségére viszont a várakozás, a tétováság és a határozatlanság jellemző. Nem akarták kenyértörésre vinni a dolgot.

Más vonatkozásban már volt szó arról, hogy 1893 őszén kormányváltás történt Ausztriában. A Taaffet követő Windischgrätz olyan koalícióval kormányzott, amelyben a konzervatívok és a német-liberálisok egyaránt részt vettek. A koalíciós érában teljes erővel robbant ki a keresztényszociálisok és a katolikus-konzervatívok közötti testvérharc. A keresztényszociálisok egyenesen árulással vádolták a konzervatívokat, amiért szövetkeztek a liberálisokkal, de bírálták a kormánnyal és „a keresztény nép ellenségeivel” megegyezésre törekvő egyházi vezetést is. Ismét elővették a liberális iskolatörvények ügyét, noha az 1891-es választások idején úgy nyilatkoztak, hogy az egyelőre nem aktuális. A kormányhoz intézett interpellációk, javaslatok egész sorával tartották napirenden a felekezeti kérdést mind az oktatás, mind pedig a kulturális élet egyéb területein. A taktika arra irányult, hogy a konzervatívokkal, sőt még a hierarchiával szemben is az egyházi érdekek igazi képviselőiként tüntessék fel a pártot. Hasonló megfontolásból élére álltak a bécsi templomépítő agitációnak is, amelyben jelentős sikert könyvelhettek el.¹⁷

A keresztényszociálisok a koalíció egésze ellen irányuló harc mellett a személyes támadás eszközével is éltek, mindenekelőtt Plener pénzügy- és Madeyski oktatási miniszter volt támadásuk céltáblája. A személyes támadások jól kiszámított célja a veszélyesnek tartott ellenfelek emberi vagy politikusi hitelének aláásása, pozíciójuk megrendítése volt.

1894 nyarán a sajtó nyilvánossága ismét többet foglalkozott a „testvérharc” kérdésével. Erre az szolgáltatott alkalmat, hogy a soron következő IV. Általános Osztrák Katolikus Kongresszus megtartását a konzervatív arisztokratákból álló szervezőbizottság nevében Sylva-Tarouca gróf lemondta. A különböző pártállású lapok júniustól szeptemberig újra meg újra visszatértek a kérdésre a döntés hátterét

¹⁵ A püspök levelét a Linzer Volksblatt alapján közli *Kolmer* 1909, V. 170., s részben *Bloch* 1922. I. 174.

¹⁶ *Kolmer* 1909, V. 171.

¹⁷ Uo. 173, és 411. 1870 és 1884 között 7, 1885-től 1899-ig viszont 25 új templom épült Bécsben. Vö. *Sauer* 1980. 41. A keresztényszociálisok parlamenti taktikájához ld. *SP* XI. Sess. XII. 13 839—48. Liechtenstein 1894. május 8-i vagy Lueger 1895. március 28-i beszéde *SP* XI. Sess. XIV. 17931—46., továbbá Liechtenstein herceg és Dipauli báró vitáját *SP* XI. Sess. XII., 13 848., 13 875.

elemezve. A keresztényszociális párttal szoros kapcsolatot tartó kléruslap helyteleníti a kongresszus elmaradását, és részletes indoklást követel.

Sylva-Tarouca válaszolt a *Correspondenz-Blatt*nak, de arról, hogy végső soron kik és pontosan miért döntöttek a halasztás mellett, ezúttal sem tájékoztatta az olvasókat. Válaszából azonban egy percig sem volt kétséges, hogy a fő ok a katolikus tábor megosztottsága. Erre utal világos figyelmeztetése, hogy ki-ki saját táborában törekedjen a béke helyreállítására, ítélje meg igazságosan a másikat, s ne gyengítse a katolikusokat bizalmatlansággal és gyanúsítással.¹⁸ A *Correspondenz-Blatt* szerkesztőségét nem elégítette ki ez a válasz.¹⁹

A fennforgó okok közül néhányra mégis fényt derít az egykorú sajtó. Az egyik ezek közül az, hogy a konzervatív Hohenwart-Klubnak a koalícióban való részvételétől — éppen a koalíció fenntartására való tekintettel — nem várhattak előrelépést a katolikus erők egy sor olyan kérdésben, amely központi helyet kapott a katolikus kongresszusok napirendjén.²⁰ Ugyancsak meggondolásra készítette az illetékeseket a linzi kongresszuson megnyilvánuló keresztényszociális befolyás, a klérus részvétele az antiszemita mozgalomban, mely a püspöki tekintély előtt sem torpant meg. A konzervatív vezetés féltette pozícióit a fiatal, friss erőkkel szemben.²¹ Nem tartották megfelelőnek a szervezés kérdését.²² A liberális sajtó egyenesen a katolikus egyház „belső forradalmá”-ról beszél.²³

Az áldatlan hatalmi harc a katolikusok táborában 1894 második felében hirtelen felgyorsult. Napirenden voltak a két tábor megosztó konfliktusok. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy a párttá fejlődött keresztényszociális mozgalom a 90-es évek közepére megerősödött, népszerűsége fokozódott, így az 1895 tavaszán esedékes bécsi Gemeinderat-választásokon fenyegetően komoly győzelmi esélyei voltak.

A keresztényszociális párt célra törő politikája nem válogatott az eszközökben, amikor döntő rohamra készült az oly régóta áhított hatalomért. Gátlástalanságával olykor sikerült megbénítania ellenfeleit, akiknek akcióképtelenségét kihasználva tovább haladt célja felé. 1894 őszétől több szakaszban zajló hatalmi harc bontakozott ki a párt és annak a hatalom birtokában lévő világi és egyházi ellenfelei között.

A küzdelem első felvonása és egyben a keresztényszociális párt számára az első tűzkeresztség 1895 kora tavaszára esett, amely a szakirodalomban az osztrák püspökség és a kormány római akciója néven ismeretes. Az említettek 1895 februárjában egyenesen a Vatikánhoz fordultak, panaszt emelve a párt és annak vezetői ellen. A legfőbb egyházi tekintélynek a beavatkozásától remélték a párt diszkreditálását, népszerűségének csökkentését, azaz mint számbavehető politikai tényezőnek a közéletből való kikapcsolását. A forrásokkal viszonylag jól dokumentálható akció több szempontból is érdekes számunkra. A panaszosoknak a párttól, annak tevékenységéről és agitációs módszereiről adott jellemzése találóan foglalja

¹⁸ *Correspondenz-Blatt* . . . 1894. június 25. 418—419.

¹⁹ Uo. 1894. július 20. 449—450.

²⁰ *Neue Freie Presse* 1894. július 5.

²¹ *Österreichischer Volksfreund* 1894. augusztus 12. Más fogalmazásban, de lényegét tekintve így vélekedik az *Arbeiter-Zeitung* 1894. aug. 14. száma is.

²² *Vaterland* 1894. augusztus 7.

²³ *Neue Freie Presse* 1894. augusztus 8.

össze mindazt, ami a keresztényszociális politikának valóban sajátja volt. Érzékelteti a hatalmon lévők aggodalmait is. A források egy része rávilágít a Monarchia és a Vatikán közötti diplomáciai kapcsolat zavaraira, a Vatikán és a párt együttműködésének hátterére.

Az egyházi és világi főhatóságok ellenlépéseit a párt néhány egymást követő erődemonstrációja váltotta ki, mindegyik megannyi kihívás az egyházi és világi többségekkel szemben. Az első — látszatra a legkevésbé veszedelmes — akció a Lueger tiszteletére rendezett születésnap ünnepség volt. Lueger 1894. október 24-én töltötte be 50. életévét. A keresztényszociális vezérkar hónapokkal korábban elhatározta, hogy nagyvonalú ünnepséget rendez. A rendező bizottság feladatai közé tartozott, hogy intenzíven agitáljon a lehetőleg nagyszámú részvétel érdekében. Az ünnepségeken a tartományok képviselőit is biztosítani kívánták.²⁴ A rendezvény, amely a bécsi Votivkircheben a Latschka páter által celebrált ünnepi misével kezdődött, a keresztényszociális sajtó kifejezésével élve „kolosszális”, „minden várakozást meghaladó” módon zajlott le, „egy fiatal, hatalmas és erős párt seregszemléje volt. . .”.²⁵ J. Boyer a keresztényszociális mozgalom fontos dokumentumának tartja azt a több mint 200 bécsi pap által aláírt nyilatkozatot, amely a papság háláját és elismerését tolmácsolta a keresztényszociális vezetőnek, amiért a párt növelte a papság és az egyház politikai presztízsét.²⁶ A Lueger-ünnepség a keresztényszociálisok figyelmet érdemlő demonstrációja volt. Ezt a politikai ellenfelek sajtója is elismerte. Lényegében tehát elérte a személyes tiszteletadáson túlmenő pártpolitikai célját, s a keresztényszociálisok erőt sugárzó seregszemléjévé vált.

Közben már folyamatban volt az újabb akció, az első alsó-ausztriai katolikus kongresszus előkészítése. Amíg a Lueger tiszteletére rendezett ünnepségek felfoghatók a párt belső ügyének, addig a katolikus kongresszusok nehezen képzelhetők el az egyházi vezetés közreműködése és támogatása nélkül. Ezúttal mégis ilyesvalami készülődött. Az alsó-ausztriai katolikus kongresszus körüli bonyodalmak világosan jelzik az egyházon belüli súlyos nézeteltéréseket, valamint az egyházi vezetés és a keresztényszociális párt között kialakult helyzet tarthatatlanságát. Mint említettük, a IV. Általános Osztrák Katolikus Kongresszus lemondása mögött a katolikus-konzervatívok és az egyházi hierarchia félelme húzódott meg, hogy a keresztényszociálisok magukhoz ragadják a vezetést. Válaszképpen a keresztényszociálisok az alsó-ausztriai kongresszus megszervezése mellett döntöttek, amit be is jelentettek, még mielőtt Gruscha kardinálist, Bécs hercegérsekét megkérdezték volna. A főpap nem titkolta a döntés miatti elégedetlenségét. Bizalmas barátja és nem hivatalos tanácsadója, A. M. Weiß, dominikánus páter tárgyalt a kongresszus szervezőivel, akik megkísérelték eloszlatni a kardinális aggályait. A közvetítés eredményeként végül olyan kompromisszum jött létre, amely szerint Gruscha nem vétőzta meg a rendezvényt, de saját megjelenését ahhoz a feltételhez kötötte, hogy Lueger és Geßmann ne szerepeljenek a rendezvény szónokaiként.²⁷ Lueger végül is csak a kongresszus üdvözlésére kapott szót az első napon, de akkor a kardinális hercegérsek

²⁴ *Reichspost* 1894. július 29.

²⁵ *Österreichischer Volksfreund* 1894. október 21.

²⁶ Boyer 1974, 365—366.

²⁷ Funder 1952/a, 102—103.

nem volt jelen. Gruscha döntésében az a felismerés játszott közre, hogy a keresztényszociálisok akkor is megtartják a kongresszust, ha ő nyilvánosan fejezi ki rosszsallását.²⁸ Ezt a még kínosabb helyzetet igyekezett elkerülni.

Az alsó-ausztriai katolikus kongresszus ünnepélyes megnyitására 1894. november 13-án került sor. A megjelent egyházi méltóságokat könnyű számba venni, mivel a megnyitóünnepségen egyedül a keresztényszociálisok feltétel nélküli híveként ismert *Dr. Koloman Belepotoczky* tábori püspök képviselte az osztrák püspöki kart. A korabeli katolikus sajtó néhány prelátus és kanonok jelenlétéről beszél ugyan, de név szerint nem említi őket. Nagy feltűnést keltett a Vatikán bécsi követe, *Agliardi* pápai nuncius részvétele. A kongresszus második napján azután megjelent Gruscha kardinális és *Johann Rössler*, Sankt Pölten püspöke. Jelentős számban képviseltette magát az alsó klérus. A keresztényszociális párt vezetőit — elsősorban Luegert és Liechtensteint — olyan ünneplésben részesítették, ami tüntetéssel is felért. A külügyminisztérium a vatikáni osztrák követ számára tájékoztatót készített az alsó-ausztriai katolikus kongresszusról, amelynek eredményeit nem tartja sokra, hiányolja az új gondolatokat, praktikus határozatokat. A keresztényszociális párt feltűnő előtérbe kerülését azonban aggasztó jelenségként értékeli. Úgy ítéli meg, hogy a katolikus-konzervatív párt jelenlévő képviselői az önmegtartóztatásig engedékenyek voltak, a szónoki tribűnt majdnem kizárólag a keresztényszociálisoknak engedték át, s „jó arcot csináltak a luegeri és liechtensteini hengegés gonosz játékához”. Részletesen tudósít a terembe lépő keresztényszociális vezetők, különösen Lueger zajos ünnepléséről, amely még a szónokot is félbeszakította. A jelenlévő arisztokraták és püspökök a beszámoló szerint „meghökkenve nézték” a zavaró jelenetet. Lueger üdvözléséhez képest az egyházi méltóságok „rövid és gyenge” fogadtatásban részesültek. „Veszélyes tény”-ként konstatálja, hogy a katolikus mozgalom Bécsben mindinkább demagóg színezetet nyer, és hogy a keresztényszociálisok vezetői a kaplanokrácia segítségével aggasztóan túlnőnek a püspökök fején.²⁹ Így tehát joggal állapította meg a *Neue Freie Presse*, hogy „nem a püspökök, nem a felsőklérus, még csak nem is a konzervatív feudális nemesség volt a katolikus kongresszus vezetője, hanem Lueger, a deklasszálódott Liechtenstein herceg és az ő vezérkaruk. . .” A lap vezércikkírója bírálta a megjelent főpapokat, amiért az egység látszatának fenntartása érdekében eltűrik a tekintélyük elleni nyílt támadást, sőt jelenlétükkel és közreműködésükkel fényt adnak egy agitatorikus rendezvénynek, amelyet éppen azok szerveztek, akik — a lap szerint — elsősorban nem katolikus célokat követnek.³⁰

A két alsó-ausztriai főpásztor, Bécs érseke és Sankt Pölten püspöke meglehetősen kényes helyzetbe került. A keresztényszociális mozgalom és abban az alsóklérus szerepe közismerten éppen Bécs és Alsó-Ausztria területén volt a leghatékonyabb. Mereven szembefordulni a párttal és elítélni azt, miközben megfelelő ellenerőt nem tudnak felsorakoztatni vele szemben, azzal a kockázattal járhatott, hogy teljesen elfordítják maguktól a klérus közéletben aktivizálódott részét, és ez az arány éppen itt nem volt lebecsülendő. Amellett azt is el kellett ismerniök, hogy a mozgalomnak valóban voltak érdemei a hitélet megélénkülésében és a vallási rendezvények

²⁸ Boyer 1981/b, 343.

²⁹ HHSIA PAI 2438/4. J. B. 894.

³⁰ *Neue Freie Presse* 1894. november 15.

látogatottságának felfutásában. Részben gyengeségből, részben taktikából, részint — Rössler esetében — az alsóklérus elégedetlenségének bizonyos jogosultságát elismerve, még az alsó-ausztriai katolikus kongresszus tapasztalatai után sem vitték törésre a dolgot.

Ami magát a kongresszust illeti, arról el kell mondani, hogy a szociális kérdést, valamint az iskolaügyet állította középpontjába. Az előzetes megállapodásoknak megfelelően Lueger csak a kongresszus üdvözlésére kapott lehetőséget. Beszéde harcos kiállás a „Vatikán foglya” mellett, aki minden világi hatalmától megfosztva is hatalmas maradt a Földön. Szónoki fordulatai mindenekelőtt a Vatikánnak szóló gesztusok voltak. Lueger burkoltan utalt arra is, hogy a katolikus ügy egyedüli és igaz védelmezője Ausztriában a keresztényszociális párt, mivel a konzervatívok a koalícióba való belépéssel olyan kötelezettségeket vállaltak, amelyek korlátozzák őket az egyház jogaiért folytatott harcban. A kongresszus egyik fő referátuma nem véletlenül tárgyalta az iskolakérdést, teljes egészében visszautalva azt a katolikus egyház ellenőrzése alá.

A szociális problematikát két referátum taglalta. A keresztényszociális Liechtenstein „Az állam és a szociális kérdés”, a katolikus-konzervatív Weiß „Az egyház és a szociális kérdés” címmel tartott referátumot. Érdemes megfigyelni a két referátum alap gondolata közötti különbséget. A herceg véleménye szerint az események túlhaladták azt az elképzelést, amely szerint elsősorban az egyház hivatott a szociális kérdés megoldására. Ez a feladat megkívánja mindazon anyagi és szellemi eszközök igénybevételét, amelyekkel csak az állam rendelkezik. Mondandóját megerősítendő, a *Rerum novarumra* hivatkozik. A páter beszédének lényegét leginkább annak befejező gondolatai adják vissza: „A bárka, az egyetlen bárka, amely a fenyegető társadalmi özönvízben menekvést ígér, az Isten egyháza.”³¹

A katolikus kongresszus referátumai semmi olyat nem tartalmaztak tehát, ami sérelmes lehetett volna az egyházra vagy a hierarchiára. A papság magatartása mégis nyugtalanította a püspököket. Amikor a sajtószekcióban olyan határozat került napirendre, amely a helyi püspökök befolyásának megerősítését indítványozta a katolikus szerkesztőségekben, a részt vevő klerikusok leszavazták azt. A sajtószekcióban történetekre reagál azután a *Deutsches Volksblatt*, amely a legkevésbé klerikális elkötelezettségű a keresztényszociális pártot támogató sajtóorgánumok közül, tehát megengedhette magának, hogy nyiltabban beszéljen, mint a *Reichspost*, a *Volksfreund* vagy akár a *Correspondenz-Blatt*. Vergani lapja nem vitatja, hogy a keresztény tábor egysége szempontjából a püspöki tekintély elismerése mint alapelv fontos dolog. A problémát abban látja, hogy az osztrák püspökök ritka kivételtől eltekintve nem rendelkeznek azzal az akarattal és erővel, amely a nép vezetéséhez szükséges. A *Deutsches Volksblatt* vezércikke határozottan megkérdőjelezte az osztrák katolikusok egyházi vezetőinek a vezetésre való alkalmasságát.³²

Az alsó-ausztriai katolikus kongresszus meggyőzte a püspöki kart arról, hogy a keresztényszociálisok a vatikáni pártfogásban bízva cselekszenek. Ennek bizonyítéka az a pápai áldás volt, amelyet nem tudni ugyan, hogy kellő tájékoztatás alapján-e, de a keresztényszociálisok megkaptak az alsó-ausztriai katolikus kongresszushoz, s mint

³¹ Az említett referátumok, illetve Lueger üdvözlőbeszéde *Vaterland* 1894. november 13. és november 14.

³² *Deutsches Volksblatt* 1894. november 14.

törekvéseik legfelsőbb helyről történt legalizálását lobogtatták. Az egyházi vezetésnek tennie kellett valamit, hogy az alsóklérus feletti befolyását megőrizhesse, s a hierarchia tekintélyét megvédje. Az osztrák püspöki konferencia végrehajtó bizottságának november végi ülésén egy pásztorlevél és egy püspöki instrukció kibocsátása mellett döntöttek, amelyek irányadó dokumentumok lennének a püspöki kar álláspontjáról a papság közéleti szereplésének kérdésében. E dokumentumok kidolgozásával Schönborn kardinális prágai hercegérseket és Weiß dominikánus pátert bízták meg.³³ Elvi döntés született továbbá arról, hogy a Vatikán pontos informálása céljából küldöttséget indítanak Rómába.

Még sem a tervezett dokumentumok nem készültek el teljesen, sem a pápa tájékoztatására hivatott delegációt nem jelölték ki, amikor a keresztényszociális párt újabb kihívást intézett a konzervatívokhoz, kiváltképpen azonban a püspöki tekintéllyel helyezkedett szembe. Ekkoriban már Bécs és Alsó-Ausztria után a többi tartományban is igyekezett kiépíteni szervezeteit. 1894 őszén ismertté vált, hogy a keresztényszociális vezetők népgyűlést készítenek elő a konzervativizmus egyik erősségének számító felső-ausztriai Linzben. Az első lépés afelé, hogy keresztényszociális szervezeteket létesítsenek Felső-Ausztriában, nagy ellenállásba ütközött, mindenekelőtt a határozott linzi püspök, *Doppelbauer* részéről. A püspök a keresztényszociális párt megjelenésétől a régi felső-ausztriai katolikus szervezeteket féltette, amelyekben így szakadásra került volna sor. Számolnia kellett azzal is, hogy az új szervezetek felett nem lenne befolyása. Nem tartotta kívánatosnak, hogy a keresztényszociálisok agitációs célú gyűlést tartsanak Linzben. A világi konzervatívok is hangoztatták, hogy Felső-Ausztriában nem lehet szó a konzervatívok és keresztényszociálisok szövetségéről.

A feszültséget csak fokozta, hogy a keresztényszociálisok 1895 januárjában mégis összehívták a linzi gyűlést, mégpedig a pápa engedélyére hivatkozva. Az történt ugyanis, hogy 1895. január 12-én Liechtenstein herceg táviratot küldött Rampolla vatikáni államtitkárnak, amelyben értesítette a kardinálist, hogy Felső-Ausztria városaiban, de főképpen annak központjában, Linzben a bécsi és alsó-ausztriai egyletek programja alapján keresztényszociális reformmozgalmat szerveznek, amelynek feladata a *Rerum novarum* enciklika „csodálatra méltó elveinek” megvalósítása. Ehhez a — távirata szövege szerint — katolikus és hazafias munkához Őszentsége, XIII. Leó pápa áldásáért „esedeznek”, és kifejezik hódolatukat a Szentszék iránt. A választávirat január 13-i keltezéssel érkezett, amelyben Rampolla kardinális értesíti a hozzá fordulókat, hogy a Szentatya elfogadta a Szentszék iránti hódolatot és az ő útmutatásaihoz való hűséget, és a tőle kért apostoli áldást megadja. Mindezt a *Reichspost* adja hírül címloldalán óriási betűkkel közölve a táviratok latin és német nyelvű szövegét. A szerkesztőség kommentárja lelkesült hangon méltatja a *Rerum novarum* jelentőségét, a „szociális pápa” bölcsességét, és a pápai áldást úgy értelmezi, mint XIII. Leó egyetértésének kinyilvánítását a keresztényszociális párt egész tevékenységét illetően.³⁴ A pápai áldásra mint „felsőbb bíró” döntésére hivatkozva figyelmen kívül hagyták a linzi püspök előzetes tilalmát, és január 20-án megtartották a linzi népgyűlést, amelynek szónoka Liechtenstein herceg volt. Beszédében a

³³ *Weiß* 1925, 420.

³⁴ *Reichspost* 1895. január 20.

konzervatívokhoz való viszonyt is érintette. Mondanivalójának lényege az, hogy az új párt egyenrangúnak tekinti magát a régi katolikus egyletekkel, és jogot formál arra, hogy úgy is kezeljék. Kijelenti, hogy a párt terjeszkedését tartományi sorompók nem tartóztathatják fel.³⁵ Ezt a linzi népgyűlést a keresztényszociális propaganda alapkövetételeként ünnepelték Lueger táborában.³⁶

Néhány nappal később a Reichspost újabb diadalt ültetett, amikor újévi jókívánásaira válaszként Rampolla bíboros ismét pápai áldást tolmácsolt, ezúttal a keresztényszociálisok sajtóorgánumának.³⁷ A Reichspost megjelenési körülményeit már tárgyaltuk, ezúttal csak emlékeztetni kívánunk arra, hogy a lap kezdettől fogva nélkülözte a püspöki kar erkölcsi és anyagi támogatását.

A sűrűn záporozó pápai áldások után rendkívül kínos helyzet állott elő. Úgy tűnt, hogy amit az egyházi vezetés az egyház érdekeire hivatkozva utasított el Ausztriában, azt a püspöki kar feje fölött érvényre juttatja a Vatikán. Az élénk sajtóvisszhangból ezúttal a konzervatív lapok érdemelnek figyelmet, amelyek két dolgot hangsúlyoztak. Az egyik az, hogy a pápai áldás nem tekinthető a keresztényszociális program, különösen nem az antiszemitizmus jóváhagyásának. Nem lehet igazolni vele a párt egész politikáját, nem használható menlevélként mindenféle agitációhoz és a püspökség véleményének mellőzéséhez, nem lehet politikai tőkét kovácsolni belőle. A másik szempont, amit lényegesnek tartanak az ügy kapcsán az az — és ebben is igazuk van —, hogy csak rendkívüli alkalmak esetén szabadna a Szentszékhez közeledni, nem lehet a pápai tekintéllyel visszaélni, nem lehet azt a politikai ellenfelek gúnytárgyává tenni.³⁸ Ezek helytálló megállapítások, a keresztényszociális párt ugyanis valóban visszaélt a helyzettel. Egész tevékenységére vonatkoztatta a pápai jóváhagyást, ugyanakkor Róma felé mindig a Rerum novarum irányelveinek szellemében történő cselekvést hangsúlyozta. A keresztényszociális párt gyakorlata messze túlhaladta a pápai enciklika szolid útmutatásait.

A tarthatatlanná váló helyzet a püspöki kart cselekvésre készítette. A november vége óta elvesztegetett időt behozandó, azonnal rendkívüli püspöki konferenciát hívtak össze Bécsbe, amelynek célja a római delegáció kijelölése és feladatának meghatározása volt. A Rómába induló küldöttek személyesen kívántak jelentést tenni az ausztriai helyzetről, célul tűzték ki, hogy meggyőzzék a pápát: a keresztényszociálisok méltatlanok áldására. Jóváhagyást szerettek volna kapni a keresztényszociális mozgalmat elítélő nyilatkozathoz, s eligazítást vártak arra vonatkozóan, milyen magatartást tanúsítsanak az új helyzetben.³⁹

A Rómába küldendő delegáció három főből állott, vezetője Schönborn prágai érsek, az osztrák püspöki gyűlés elnöke, tagjai: *Franz Bauer* brünni püspök, a püspöki gyűlés titkára és *Albert Maria Weiß* dominikánus szerzetes, Gruscha bécsi érsek személyes bizalmasa. A delegáció tagjai között ő rendelkezett a legalaposabb információkkal a keresztényszociális mozgalomról, hiszen már annak bölcsőjénél

³⁵ Beszédét közli a *Reichspost* 1895. január 22. és a *Deutsches Volksblatt* 1895. január 21.

³⁶ Vö. *Deutsches Volksblatt* 1895. január 21.

³⁷ *Reichspost* 1895. január 25.

³⁸ A *Tiroler Stimmen*, a *Voce Cattolica*, a *Grazer Volksblatt* és a *Linzer Volksblatt* álláspontját a *Vaterland* 1895. január 27. sz. ismerteti.

³⁹ *Weiß* 1925, 421.; *Lewis* 1977, 332.

jelen volt Vogelsang körében, majd fokozatosan eltávolodott a keresztényszociálisoktól, végül szembe is fordult velük, mivel úgy ítélte meg, s ebben nem tévedett, hogy a keresztényszociális törekvésekben a politikai célok dominálnak, a szociális kérdés pedig vagy háttérbe kerül, vagy politikai célok eszközévé válik.⁴⁰ Nem értett egyet a kíméletlen személyes támadások politikájával sem.

Mielőtt a püspöki kar és egyidejűleg a kormány római akciójáról részletesebben is szólnánk, választ kell adnunk arra a kérdésre, hogyan került az osztrák keresztényszociális párt abba a helyzetbe, hogy akcióihoz egyenesen Rómához fordulhatott támogatásért. Az a tény ugyanis, hogy a keresztényszociális mozgalom megítélésében különböző szempontok érvényesültek az ausztriai egyházi vezetés és a Vatikán között, döntő módon befolyásolja majd a római akció végeredményét is.

A keresztényszociális párt római esélyeit feltétlenül kedvezőbbé tette az a körülmény, hogy az osztrák püspöki kar tagjairól nem voltak túlságosan nagy véleménnyel a Vatikánban. Az osztrák főpapok még a *Rerum novarum* megjelenését követően sem mutattak hajlandóságot arra, hogy az egyházon belül immár legalizált szociálpolitikai irányvonalat felkarolják, és így az egyház tömegbefolyását növeljék. Rampolla, bíboros vatikáni államtitkár úgy ítélte meg, hogy a püspökök túlságosan alárendelt szerepet kapnak a kormányhoz fűződő kapcsolatukban, és elvárta volna, hogy nagyobb energiával tevékenykedjenek. A keresztényszociális pártban látta az erőt, amely alkalmas arra, hogy mozgásba hozza a katolikus politikát a Monarchiában. Ezt a nézetet képviselte *Antonio Agliardi* pápai nuncius is, akit 1893 végén neveztek ki a Vatikán bécsi követévé. Agliardi nem volt Rampolla politikai bizalmasa, nem osztotta az államtitkár azon készségét, hogy aláaknázza a Monarchia pozícióját az európai hatalmi rendszerben. Rampollához hasonlóan azonban ő is megvetette az osztrák püspöki kar lojalitását az állam iránt, s nem értett egyet a Hohenwart-Klub határozatával, hogy koalícióra lép a liberálisokkal, ami viszont a prágai és a bécsi hercegérsekeknél megértésre talált. Bécsbe érkezése után Agliardi hamarosan szívélyes kontaktust teremtett a keresztényszociális párt vezetőivel, mindenekelőtt a párt teoretikusának tekintett Schindler professzorral, aki Agliardin keresztül a párt informátora lett Róma felé.⁴¹

Agliardi tevékenysége és viselkedésmódja meglehetősen különböző véleményeket váltott ki a kortársakban és az utókorban is. Friedrich Funder a keresztényszociális párt álláspontjáról szemlélte a nuncius tevékenységét, így érthető, ha nagy-nagy elismeréssel nyilatkozik arról. Érdemként említi, hogy a Vatikán követét nem tévesztették meg a konzervatív politikusok és újságok kellemetlen nyilatkozatai, nem befolyásolta az osztrák püspökök többségének kedvezőtlen ítélete, sem az udvari körökben is hallható vélemény, amely a keresztényszociálisokat rebelleseknek tartotta. Energikus és bátor emberként jellemzi Agliardit, aki a keresztényszociálisokban felismerve az egészséges vitalitást, ingadozás nélkül a hatalmon levők rosszakaratával sújtott keresztényszociálisok mellett foglalt állást, barátjuk, tanácsadójuk és római közbenjárójuk lett.⁴²

⁴⁰ *Weiß* 1925, 359.

⁴¹ *Boyer* 1981/b, 340.

⁴² *Funder* 1952/a, 138.

A katolikus-konzervatív Weiß, aki Gruscha kardinális tanácsadójaként és megbízásából többször tárgyalt a nunciussal, s mintegy félhivatalos kapcsolatban állt vele, más véleményen van. A rá jellemző óvatossággal mond véleményt Agliardirol: túl hiszékenynek és befolyásolhatónak tartja, aki többnyire mások hatására és információi alapján formált véleményt. Működését nem találja szerencsésnek, és utal arra, hogy megbízatása vége felé tevékenysége nagy-nagy nehézségekbe ütközött.⁴³ Itt nyilvánvalóan azokra a konfliktusokra gondol, amelyek Agliardi 1895 tavaszán Magyarországon tett látogatása nyomán keletkeztek, s amelyek a magyar történelemből ismertek számunkra.⁴⁴

A történész Boyer úgy találja, hogy Agliardi viselkedése a püspökök és klerikális szövetségeik számára állandó provokációt jelentett. Minthogy nem volt Rampolla politikai bizalmasa, nehéz megfelelően megmagyarázni, mi motiválta a keresztényszociálisok támogatásában. Úgy véli, Agliardi bécsi magatartását a hivatásos számítás és a személyes önérdék keveréke irányította.⁴⁵ Annak ellenére, hogy nem kezdő a diplomáciai pályán, nyilvános szereplései során a nuncius többször is túllépte a diplomaták számára kijelölt határokat. Ezt magyarországi és ausztriai tevékenységének bonyodalmai egyaránt megerősítik. Abban a konfliktussorozatban, amely 1894 őszétől a keresztényszociális párt, valamint az egyházi és világi hatóságok között végbement, Agliardi szilárdan a párt oldalára állt, s élve a helyzetéből adódó lehetőségekkel, a keresztényszociálisok pozícióit erősítette. Információinak minden bizonnyal nagy része lehetett abban, hogy a párt előbbieken ismertetett akciói pápai áldással mentek végbe. Agliardi, akit kinevezése idején nagy várakozással és reménnyel fogadtak Bécsben, akit „nagyon megfelelő” személyiségnek tartottak,⁴⁶ csalódást okozott.

Jellemző a nunciussnak a keresztényszociális párt iránti segítőkészségére, hogy kiismerve magát a bécsi viszonyok között, már 1894 elején programot kért a keresztényszociális vezetőktől, amelyet jóváhagyás végett elküldhet Rómába. A programot március 1-i keltezéssel Schindler és Liechtenstein szignálta, de Lueger jóváhagyásával küldték Rómába. Agliardi eljárásának célja, hogy megszerezze a Vatikán segítségét és jóváhagyását a keresztényszociálisoknak, még mielőtt a régóta feszült helyzetben a kormány és a püspökök elhatároznák a keresztényszociálisok elleni fellépést. Ezzel a párt túlélési esélyeit növelte egy konfliktus esetére.⁴⁷ Hátfedezetet biztosított a keresztényszociálisoknak, amennyiben szükség esetén hivatkozni lehetett volna erre az egyelőre bizalmas iratként kezelt dokumentumra.⁴⁸ Mindez természetesen Gruscha kardinális megkerülésével történt. A programhoz, amelyet a párt védelmét szolgáló óvintézkedésnek szántak, két megjegyzést kell tennünk. Hangsúlyozni kívánjuk a keresztényszociálisok nagyfokú alkalmazkodóképességét, amellyel programjaikat a mindenkori szituációnak megfelelően változtatták mindig azt állítva előtérbe, ami az adott helyzetben a legelőnyösebb színben tünteti fel

⁴³ Weiß 1925, 418—419.

⁴⁴ Salacz 1938, 1940—41.

⁴⁵ Boyer 1981/b, 340—341.

⁴⁶ Engel—Jánosi 1958. I. 262—263.

⁴⁷ Bayer 1981/b. 340.

⁴⁸ Funder 1952/a, 143.

törekvéseiket. Ez a szóban forgó, Rómába küldött program esetében úgy nyilvánult meg, hogy annak szociális részében — tekintettel a *Rerum novarum* tendenciájára — a munkásosztály helyzetét javító rendszabályokra fordították a legnagyobb figyelmet. A másik dolog, ami szembeűnő a programban, a megtévesztés és félreinformálás egészen mesteri módja, amely a katolikus vallás szeretet-parancsát pajzsul tartva maga elé, tagadja, illetve menti és teljesen félremagyarázza a párt antiszemitizmusát. A párt antiszemitizmusával és lázító magatartásával kapcsolatban jogosan előhozható panaszokat kivédendő, mindössze egyes esetekben előforduló túlkapasokról beszél, amelyeket nem a gyűlölet, hanem éppen a szeretet és a nép nyomora iránti részvét mozgat. Sőt a program szerzői egyenesen azt állítják, hogy e túlzók, akik feladatuknak tekintik a szegény nép megmentését az uzsorások karjaiból, „nemrég jöttek a liberális táborból, és a katolikus szellemet, amely a szelídség szelleme, még nem fogták fel teljesen . . . , de inkább fájdalom és együttérzés, mint gyűlölet és irigység . . .” vezérli őket.

Rampolla kardinális-államtitkár véleményezte a programot, s egészében úgy ítélte meg, hogy az nem áll ellentétben a keresztény tudományosság alapelveivel vagy a *Rerum novarum* enciklikában kifejtett doktrínákkal. Mindenesetre azt javasolta, hogy a keresztényszociálisok az ellenféllel folytatott harcuknak ne adjanak nyilvánvaló antiszemita jelleget. Számos kritikai megjegyzést fűzött viszont a program részleteihez, a keresztényszociálisok konkrét reformjavasolataihoz. Ezek egy részét túl általánosnak tartotta, volt, amit nem talált elég világosnak, más esetben arra utalt, hogy elméletileg még a katolikus közgazdászok körében is vitatott kérdésekről van szó. A bíboros-államtitkár részletekbe menő, a program gyengéire figyelmeztető, bizonyos pontokat megkérdőjelező korrekt véleményét vagy akár kritikai megjegyzéseit a vonatkozó irodalomban mind ez ideig nem sok figyelemre méltatták. Annál inkább kiemelik a program általános irányvonalával való egyetértését, noha a dokumentumokat tartalmazó Funder-memoár a bírálat teljes szövegét közli. Hasonlóképpen elsikkad Rampolla zárómegjegyzése is, amely szerint a jóváhagyásnak a nemes és jóakarató szándéokra kell vonatkoznia, nem pedig az eszközökre, amelyeket ennek érdekében javasolnak.⁴⁹

J. Boyer Rampolla bíboros-államtitkár eljárását nagyobb politikai összefüggésbe helyezi. Eszerint a keresztényszociális törekvések iránt mutatott jóindulatú gesztusai kifejezték a püspöki karral szembeni elégedetlenségét, ugyanakkor Ausztria-ellenes lépések, amelyek szélesebb stratégiai értelemben gyengíteni hivatottak Ausztria kormányzó elitjének belső stabilitását azáltal, hogy radikális ellenzéki pártokat bátorítottak.⁵⁰ Agliardi pozitívabban értékelte a keresztényszociálisokat a birodalom belső politikájának összefüggésében. A római akció során mindkét magas rangú vatikáni személyiség azon fáradozott, hogy a keresztényszociálisok elítélésére ne kerüljön sor.

Az osztrák püspöki kar küldöttei 1895. február 12-én érkeztek meg Rómába, hogy személyesen is feltárják a pápának a keresztényszociális mozgalom tevékenységét, vezetőinek tulajdonképpeni politikáját, kiegészítsék és helyreigazítsák a Szentatyához

⁴⁹ A keresztényszociális program szövegét, illetve Rampolla válaszát közli *Funder* 1952/a, 132—137. és 138—141.

⁵⁰ *Boyer* 1981/b, 341.

eddig eljutott egyoldalú információkat, s tolmácsolják azt a „megütközést”, amelyet a Szentszék magatartása „a legjobb keresztény elemek körében” előidézett. Magukkal vittek egy négy pontból álló vádiratot, s azt a két dokumentumot is, amelyet pápai jóváhagyással szerettek volna közrebocsátani: az ausztriai püspökök közös pásztorlevelét és a papság közéleti-politikai tevékenységével kapcsolatos instrukciókat.

Maga a „vádirat” négy pontban összegzi a keresztényszociális párt „véteit”. Ezeket röviden a következőkben foglalhatjuk össze: 1. A keresztényszociális párt „egészségtelen és lusta elemeket” és törekvéseket rejt magában, akik nem katolikusok, hanem „felforgató” és „szocialista” elemek, akik kihasználják és diszkreditálják a párt katolikus részét. 2. A püspököktől függetlenül, időnként ellenükre járnak el, az alsó klérusban függelemsértést táplálva békétlenséget visznek a katolikusok táborába. 3. Nem ismerik el a törvényesen szerzett jogot, osztálygyűlöletre izgatnak, és a fennálló társadalmi rend bukását mozdítják elő. 4. Mértéktelenséget vetnek a párt szemére a sajtó és a népgyűlések nyelvét illetően, a népszuverenitások és alacsonyabb ösztönök felkeltésével vádolják a keresztényszociálisokat, s kifogásolják, hogy azonosulnak az antiszemitizmussal.⁵¹

A papság politikai szerepével, a keresztényszociálisok, illetve az élesebb hangnem papjainak tevékenységével az Instrukció foglalkozik. Ez maga is vádirat, jóllehet sehol sem nevezi meg konkrétan azokat, akikkel vitatkozik, akiknek cselekedeteit az egyházi érdekek szempontjából helyteleníti, sőt kárhozzátja. Történeti forrásként így elsősorban a püspöki konferencia álláspontjának megismeréséhez segít hozzá. A keresztényszociálisokra vonatkozó utalásai csak az események ismeretében válnak beszédessé. Az osztrák püspökök állásfoglalása az egyház és a klérus társadalmi szerepét illetően visszafogottabb a *Rerum novarum*-ban kifejezett pápai irányelveknél. Létrejöttének körülményeiből adódóan a hierarchia tekintélyét és a papi rend cselekvési normáit helyezi középpontba. A következőkben azért kell röviden foglalkoznunk a dokumentum főbb instrukcióival, hogy érzékeltessük, mennyire eltérően vélekedett a hierarchia és a keresztényszociális párthoz csatlakozott alsópapság az egyház közéleti jelenlétéről a modern társadalomban. Az Instrukció négy részre tagolódik: a politikai és a szociális területre vonatkozó elvárások kifejtését a sajtótevékenységgel kapcsolatos direktívák, majd az általános megjegyzések követik. A püspöki tekintély kérdése vörös fonálként húzódik végig az Instrukción.

A politikai tevékenységet a klérus tagjainak ugyanúgy megengedhetőnek tartja, mint más állampolgároknak, de a papság számára a politika nem válhat életcélá. Figyelmeztet arra, hogy a politikai agitációt nehezen lehet összeegyeztetni a papi méltósággal és a papi feladatokkal. Óv a népszerűség-hajhásztól, méltatlannak tartja a tömegszuverenitások, előítéletek kritikátlan kiszolgálását. A katolikus politikai szervezetek kérdésében a már fennálló és feladatukat teljesítő egyletek mellé áll, és nem tartja megengedhetőnek, hogy a püspökök akarata ellenére hozzanak létre új szervezeteket. Az egyház egységét félti a keresztényszociális egyletek kiterjesztésére irányuló törekvésektől.

A dokumentum elismeri, hogy szociális területen a klérusnak nagy feladatai vannak, ám szociális tevékenységét is lelkesíti hivatásának kell alárendelnie. A lelki gondozás, a jótékonykodás, a szegénygondozás, a gyermeknevelés feladatait a takarékpénztári

⁵¹ *Funder* 1952/a, 144–145.

tevékenység elé helyezi. Sokallja a „zúgó tömeggyűlések tartására és világi egyletek látogatására fordított időt”. A katolikus szociális egyletekkel szemben a szilárd szervezet, pontos program, szigorú fegyelem követelményét állítja. Az instrukciókból kitűnik, hogy a hierarchia helytelenítette a „mindenkit szolgálni akaró” heterogén keresztényszociális szervezeteket és általánosságban megfogalmazott céljaikat. Valamennyi katolikus szociális egylet összefogását és felügyeletét az egyes püspökségek képviselőiből alakult bizottság útján tartja megoldhatónak. Nem ért egyet a dokumentum az egyesületi élet „mértéktelen kiterjesztésével”, annak káros következményei között a kritikai hajlam, az elégedetlenség, a politizálgatás szellemének felébresztését jelöli meg. Ezzel szemben fontosnak tartja, hogy tudatosítsa: a Földön sohasem lehet paradicsomot teremteni.

A sajtóval kapcsolatos nézetek kifejtése elég részletes, hiszen ez a terület a legfontosabb ütközőpontok egyike volt a keresztényszociálisok és a konzervatívok között. Ebben a részben a legnyilvánvalóbbak a keresztényszociális taktikára történő utalások. Az Instrukció itt határozottan kinyilvánítja, hogy a pápai nézetek és intések igazi értelmezői a püspökök. A pápa által megfogalmazott általános alapelvek és utasítások alkalmazása és az örökös azok felett a püspökök dolga. Az egyházi egység széttrésztésének minősíti azt a magatartást, amely a távoli pápával való összhanggal dicsekszik, miközben a közeli püspököket nem akarja meghallani. Újságoknak és folyóiratoknak, amelyek programjuk szerint vallási és egyházi kérdésekkel foglalkoznak, megjelenés előtt egyházi jóváhagyást kell kérniük, és ha a püspökök és a katolikus sajtó között fontos dolgokban véleménykülönbség merülne fel, annak a közvélemény elé tárása sohasem jogosult. A katolikus sajtónak a jog és igazságosság érdekében kell fellépnie, és nem szabad a tekintélyt aláásnia. A népet jogai védelmére kell bátorítani, de nem szabad őt bujtogatni. A keresztényszociálisok konkrét említése nélkül, de egyértelműen rájuk célozva ítéli el a mértéktelen utópizmust kialakító, talajtalan ideálpolitikát, amelyből félt, hogy majd a szociáldemokrácia profitál. A dokumentum szerint a katolikus sajtónak legfőképpen a saját táboron belüli egyenetlenség árt, több türelem, jóindulat, objektivitás és a kérdések tárgyszerű tárgyalása szükséges. Hangsúlyozza a sajtóval foglalkozó papok nagy felelősségét.

Az általános megjegyzések ismét azt emelik ki, hogy „a tekintély érzete a tömegekben a legnagyobb mértékben meggyengült”. Ausztriában, ahol a konzervatív és monarchikus szellem különösen mélyen gyökerezik, veszélyesnek tartja azok megrendítését. Nagyon lényegesek a befejező gondolatok, amelyekben megállapítást nyer, hogy az egyházat a hierarchikus rendi elv nélkül nem lehet elképzelni, ezért a klérus egyetlen tagja sem léphet magánemberként a közéletbe. Minden pap zárt rend tagjaként áll a nyilvánosság előtt, amíg az egyes mond vagy tesz, mindig az egész rendre hat vissza.⁵²

Az Instrukciók szövegezése A. M. Weiß munkája, s mint ilyen, Weiß korábbi írásainak és előadásainak szintézise. A klérus számára megengedettnek tartott közéleti szereplés feltételeiről, a kor viszonyai között végzett szociális feladatairól a püspöki kar egy-két kivételtől eltekintve hasonlóképpen gondolkodott. E dokumentum végül is nem került pápai szentesítéssel közlésre, ahogyan azt a püspöki konferencia

⁵² Az Instrukciókat „Verhaltensmaßregeln für alle jene, welche im öffentlichen Leben stehen” címen közli Lewis 1977, 393—409. B jelzésű függelék.

eredetileg tervezte. A püspöki kar által jóváhagyott Intelmek azonban nem hagytak kétséget afelől, hogy az egyházi vezetés nem tudja elfogadni a papság oly mértékű és abban a formában történő közéleti szereplését, ahogyan az az adott időszakban a Monarchia nyugati felében megnyilvánult.

A klérus szerepe a keresztényszociális tömegpártban veszélyes és következményekkel teli útra vitte az egyházat. Ennek a helyzetnek a kialakulásáért azonban felelős volt az egyházi vezetés is, mert nem reagált időben a papság problémáira, és nem volt sem elég határozott sem elég rugalmas ahhoz, hogy kialakítsa a maga hivatalos irányvonalát, amely az alsópapság szélesebb rétegei számára elfogadható cselekvési perspektívát kínált volna a modern társadalom létfeltételei között. A hierarchia 1895-ös közbelépése már nem fordíthatta vissza a papság körében megindult folyamatot, amely arra képtelen volt ugyan, hogy az intézményes egyházat megreformálja, ilyen célt nem is tűzött maga elé, de a klérus és egy politikai párt szövetsége révén mégis olyan helyzetet teremtett, amely a hivatalos egyházi vezetés akarata, sőt rosszallása ellenére a társadalmi és politikai küzdelem első vonalába állította az egyházat.

1895 elején a Windischgrätz-kormány is cselekvésre szánta el magát. Ennek motiváló tényezői közül döntőnek tartjuk a tavasszal esedékes bécsi községtanácsi választásokat, amelyek során a Vatikán támogatása jelentős morális és szociálpszichológiai tényező lehetett a keresztényszociális párt oldalán. Feltétlenül kihatottak azonban a kormány elhatározására a keresztényszociális képviselők szünni nem akaró támadásai a kormány politikájára, valamint személyesen a kormányfő és a kormány több tagja ellen. Közrejátszottak továbbá a külügyi vezetés eddig eredménytelen lépései, amelyek arra irányultak, hogy jelezzék a Vatikánnak a kormány fenntartását a keresztényszociálisok támogatásával szemben. Róma már az alsó-ausztriai katolikus kongresszus idején kapott ilyen jelzést a keresztényszociálisoknak küldött pápai áldás miatt, így annál nagyobb megütközést keltett a Szentszék magatartása 1895 januárjában a linzi agitációval és a *Reichspost*tal kapcsolatban. Kálnoky külügyminiszter ekkor ismét interveniált Agliardi pápai nunciussal, kifejtve, hogy mennyire megnehezíti a Vatikán az állam és az egyház helyzetét, ha azt az agitatorikus pártot, valamint annak heccorgánumát védelmezi, amelynek politikája éppen az állami és egyházi rend ellen irányul. A nuncius visszautasította a személyes felelősséget a történetek miatt, és mentegette Rampolla eljárását.

A kormány elhatározta, hogy memorandum útján tájékoztatja a Vatikánt a keresztényszociálisok valódi tevékenységéről és felvilágosítja az egyházfőt az „államfenntartó elemek” felfogásáról. A memorandum kezdeményezője Madeyski kultuszminiszter, akit a tárcáját és a személyét ért durva támadások inspiráltak, továbbá az aggodalom a Stojalowski vezette lengyel radikális agrárius mozgalom megerősödése miatt, amelynek az osztrák keresztényszociálisok erkölcsi és politikai támaszt jelenthettek.⁵³ A memorandummal az egész kormány egyetértett, s február 2-án már el is küldette vatikáni követének azzal az utasítással, hogy a legmegfelelőbbnek látszó módon használja fel, s mindenképpen gondoskodjon arról, hogy tartalmát a pápa személyesen is megismerje.⁵⁴ A Monarchia vatikáni követe, *Friedrich Revertera-*

⁵³ Boyer 1981/b, 344.

⁵⁴ Az Osztrák—Magyar Külügyminisztérium szigorúan bizalmas utasítása római követének, *HHSIA* politisches Archiv, XI./262, Rome—Expeditions—Varia f. 7/12. Közli *Miko* 1961/62, 190—191.

Salandra gróf taktikai megfontolásból úgy látta jónak, hogy a panasztétel során az elsőséget a püspöki delegációnak engedjék át. Ezt azzal indokolta, hogy el kell kerülni azt a látszatot, mintha a püspöki kar a kormány uszályában jelenne meg, ez ugyanis rendkívül meggyengítené a püspökök akcióját. Rómában amúgy is az a vélemény uralkodott, hogy az osztrák püspököknek nincs elég szabadságuk a kormánnyal szemben.⁵⁵ Rampolla az osztrák püspököket a kormány csatlósainak tartotta.⁵⁶ A pápa is jozefinizmussal vádolta őket. Revertera helyesebbnek látta tehát, ha a kormány memorandumát a püspöki tiltakozás támogatására használja fel, mintegy bizonyítva, hogy a vatikáni államtitkárnak sikerült megbotránkoztatnia az egész püspöki kart és ugyanakkor a császári kormányt. A Monarchia diplomáciai képviselőjének tájékoztató jelentéseiben a Rampolla kardinális iránti teljes bizalmatlanság nyilvánult meg. Véleménye szerint a Vatikán államtitkáráról nem várható a Szentatya tárgyilagos tájékoztatása, így a kormány memorandumát az államtitkár beavatkozása nélkül kell eljuttatni a pápához, hogy megelőzze a bíboros pontatlan referátumát, amelyet az osztrák diplomáciai képviselőnek nincs módjában ellenőrizni.⁵⁷

Lássuk tehát az osztrák kormány memorandumát, amelyről L. Brügel enyhe túlzással úgy vélekedett, hogy élesebben és találóbban világítja meg a keresztényszociális párt egész agitációjának jellegét, mint ahogy azt a párt leghevesebb ellenfele valaha is tette.⁵⁸ A memorandum veszélyes elemnek tartja a keresztényszociálisokat, akik ahelyett, hogy a konzervatív vezéreket és a korábbi évek katolikus mozgalmát követnék, „agitatori tevékenységet fejtenek ki”, és a fennálló társadalmi rend ellen „a szociáldemokrácia argumentumaival harcolnak”. Szóvivőik a közvélemény félrevezetésének nyilvánvaló szándékával gyakran hivatkoznak a *Rerum novarum* enciklikákra, tényleges tevékenységük azonban egyenesen a pápai köriratban meghirdetett szociális béke ellen irányul, mivel végső soron „kérdésessé teszik” és „a vagyontalanok gyűlölködő irigységének prédájául engedik” az igazságos úton szerzett tulajdont is, hogy „az alsóbb néposztályok szimpátiáját megnyerjék”.

A kormány memorandumja eltúlozta a keresztényszociálisok veszélyességét. Ezt egyrészt azzal a szándékkal tette, hogy Rómát álláspontjának megváltoztatására bírja a keresztényszociális tömegpárt megítélésében. Másrészt azonban aggodalma abból a megfontolásból táplálkozik — és ez az uralkodó osztályok jelentős részének véleménye volt —, hogy a tulajdon semmilyen formájával szemben sem engedhető meg a támadás, de még a kritika sem.

A memorandum felhívja a figyelmet arra, hogy a keresztényszociális mozgalom „az engedetlenség szellemét” táplálja, nem hallgat a püspökök intó szavára, az alsó- és a felsőklérus szembeállításán dolgozik, a képviselő-testületekben és a sajtóban meg nem engedett hangot üt meg, s a kormányt a „leggyilkosabb” és „legdurvább” módon

⁵⁵ P. Weiß 1895. február 16-i levele Simon Aichner brixeni hercegérsekhez Fürstbischof. Archiv in Brixen, Politisches (a továbbiakban Brixen Politisches). Közl. *Miko* 1961/62, 186—188.

⁵⁶ Revertera gróf vatikáni követ 1895. február 18-i levele gróf Kálnoky külügyminiszternek *HHSIA* polit. Archiv, XI/262, Rome—Exp—Varia f. 4/7. *Miko* 1961/62, 200.

⁵⁷ Revertera 1895. február 4-i távirata *HHSIA* polit. Archiv, XI/261, Rome—Rapports, f. 79. *Miko* 1961/2, 195. és Kálnokyhoz küldött február 9-i levele *HHSIA* polit. Archiv, XI/262, Rome—Exp.—Varia, 2/3. *Miko* 1961/62, 197/198.

⁵⁸ *Brügel* 1923. IV. 260.

támadja. A keresztényszociális képviselők beszédeit és a párt szolgálatában álló sajtó stílusát ismerve nem kétséges, hogy ebben a vonatkozásban a memorandum szerzői nem túloznak. A keresztényszociálisok vezetőinek linzi expedícióját a kormány úgy értékeli, mint „az antiszemita párt”-nak a Szentszék támogatásával szerzett „diadalá”-t, és mindazoknak a vereségét, „akik... az egyházi és állami rend érdekében” óvást emeltek a „közszellem elvadására” ellen. Informálni kívánták a memorandum szerzői a pápát arról is, hogy a keresztényszociális pártban megvan a készség a római kúria tekintélyének kijátszására a püspökökkel szemben. A kormány „minden rendelkezésre álló eszközzel” a keresztényszociális elemek „aknamunkájával szemben” kíván fellépni, ehhez azonban „a legfelsőbb egyházi tekintély... világos, félreértéseket kizáró eljárása”-t tartja szükségesnek. A memorandumnak az egyház és az állam közös álláspontjának kialakítását sürgető befejező része nagyon finoman ugyan, de érezteti az osztrák kormány neheztelését a Szentszék magatartásával szemben.⁵⁹ A kormány memorandumja egészében mértéktartó, és igyekszik elkerülni az elfogultság látszatát. Ez elengedhetetlen előfeltétele volt annak, hogy elnyerhesse a kívánt támogatást a keresztényszociálisok tevékenységének megrendszabályozása formájában.

Az állásfoglalás kialakítása meglehetősen hosszú ideig tartott, és a vatikáni erőviszonyok ismeretében aligha lehetett számítani az osztrák püspöki kar és a császári kormány szempontjából kedvező döntésre. A pápa környezetének Ausztriával szembeni — ha nem is ellenséges, de — hideg légköréről, Rampolla kardinálisnak az Osztrák—Magyar Monarchiával szemben táplált előítéleteiről számol be Weiß páter a brixeni hercegérseknek Rómából küldött leveleiben, és erre utalva jellemzi „rendkívül nehéz”-nek saját helyzetét a Monarchia vatikáni követe. A püspöki karnak a Vatikánban tartózkodó képviselői februárban látták ügyüket a legreménytelenebbnek. Ekkor a pápai megnyilatkozások mögött még csak Rampolla kardinális befolyása érezhető. Weiß páter azt panaszolja, hogy az osztrák püspökök mennyire be vannak feketítve Rómában, s idézi a pápa Schönborn kardinálisnak tett kijelentését, amely szerint „mégsem semmisíthető meg az egyetlen párt, amelyre a veszély óráiban hagyatkozhatunk”. A Monarchia vatikáni követének februári levelei egyelőre szintén csak a nehézségekről számoltak be. Revertera kedvezőtlennek ítélte a püspökök és a kormány szempontjából, hogy XIII. Leó ekkor már gyakorta betegeskedő aggyastán, aki helyett gyengélkedése idején — s ilyenre a kérdéses időben is sor került — Rampolla bíboros vezeti az ügyeket, a követ jellemzése szerint fondorlatosan, zárkózottan, kellő belátás nélkül alkotott meggyőződéséhez konokul ragaszkodva.⁶⁰

Revertera követ és Rampolla államtitkár néhány „viharosan” zajló diplomáciai megbeszélésének fő témáját Agliardi pápai nuncius ügye képezte. Ausztria—Magyarország vatikáni követe a Monarchia külpolitikai vezetésével egyetértésben azt az álláspontot képviselte, hogy ha egy követ olyan mélyen belebocsátkozik egy ellenzéki párttal való kapcsolatba, hogy az majdnem azt a látszatot kelti, „mintha kezét nyújtana a kormány elleni konspirációkhoz”, akkor lehetetlenné teszi helyzetét, és visszahívása megfontolandó. Rampolla kardinális védelmébe vette a nunciust, és

⁵⁹ Az osztrák kormány memorandumja a Szentszékhez a keresztényszociális pártot, annak tevékenységét és sajtóját illetően *HHStA* polit. Archiv, XI/262, Rome—Exp.—Varia f. *Miko* 1961/62, 192—194.

⁶⁰ Weiß és Revertera leveleit és a megfelelő követjelentést ld. *Miko* 1961/62, 197., 198., 200., 205.

sérelmesnek találta az efféle sugallatokat. Arra azonban nem mutatkozott hajlandónak, hogy olyan értelmű sajtónyilatkozatot tegyen, mely szerint a Szentszékét a pápai áldáskérés idején pártpropaganda céljából félrevezették vagy megtévesztették.⁶¹

A püspökök és a kormány panaszát a keresztényszociális párt ellen a pápa a Rendkívüli Ügyek Kongregációja elé utalta, amely március 14-én ült össze. Elnöke Rampolla kardinális volt, a részt vevő öt bíboros közül kettő — ritka kivételként — rokonszenvezett a Monarchiával. Ez némi reményre adott jogot. Március elején több ilyen reményt keltő mozzanatról is számot adnak a dokumentumok.⁶² Közben természetesen a keresztényszociálisok sem tétlenkedtek. Agliardi és Rampolla segítségével keresztelni igyekeztek az ellenük fellépő erők lépéseit. Franz M. Schindler személyesen megjelent Rómában, hogy ellenmemorandum segítségével, a védekezve támadás taktikáját követve ellensúlyozza a hierarchia és a kormány „vádjait”.⁶³ Az ellenmemorandum jellegzetessége, hogy igaz és megtévesztő állításokat ötvözőtt kibogozhatatlan egységbe. Hangja rendkívül magabiztos, érdemeinek felsorolásában nem szerénykedik. Mindenekelőtt elhatárolja a keresztényszociálisokat a szociáldemokráciától, s kijelenti, hogy a pártban nincsenek olyan elemek, „akik a vallás, a katolikus egyház vagy a jogszerű társadalmi rend szétzúzására szociáldemokrata módon törekednek”. A párt gazdasági és társadalmi követelései sem tartalmazznak olyasmit, ami „a szociáldemokráciával közös” volna, sőt a párt történetének kezdetétől megszakítás nélkül harcolt a liberalizmus és a szociáldemokrácia alapelvei ellen, védelmezte a katolikus vallást és jelentősen hozzájárult a vallásos élet fellendítéséhez Bécsben és egész Ausztriában. Védelmébe veszi a párt vezetőit, akik „azon fáradoznak, hogy mindenütt létrehozzák a kézművesek és munkások kifejezetten keresztény jellegű egyesületeit”, részt vesznek a katolikusok gyűlésein, és ott nyíltan vallanak hitük mellett. A parlamentben a liberális iskolarendszer ellen harcolnak, „mindent, ami katolikus, teljesen magukénak tekintenek”, védelmezik az egyház szabadságát és jogait. A memorandum szerzői ezzel szemben bírálják a katolikus-konzervatív elemek „tétlenségét” a „keresztény ügy” védelmében. Határozottan visszautasítják a püspökökkel szembeni engedetlenség vádját, s hogy meghasonlást szítának a katolikus táborban. Minden egyes vádpontra részletesen reagálnak, és semmiben sem ismerik el a panaszok jogosultságát. Az antiszemitizmus kérdésében teljes egészében megismétlik az 1894 márciusában Agliardi tanácsára Rómába küldött program félreorientáló érveit. A pápai audienciáról, ahol az ellenmemorandumot átadta, Schindler a keresztényszociális párt követeként megnyugodva utazott vissza Bécsbe. XIII. Leó ugyanis Luegernek küldött személyes üzenetében a keresztényszociális törekvések iránti megértéséről és azoknak méltánylásáról biztosította a párt vezetőjét.⁶⁴

⁶¹ Revertera Kálnokyhoz küldött bizalmas jelentése 1895. február 25. *HHSStA* polit. Archiv. XI/261, Rome—Rapporst f. 108/116. Közli *Miko* 1961/62, 202—204.

⁶² L. Revertera szigorúan bizalmas 1895. február 18-i és március 2-i jelentését *HHSStA* polit. Archiv. XI/262, Rome—Exp.—Varia, f. 8/16 *Miko* 1961/62, 199.; *HHSStA* polit. Archiv. VI/261, Rome—Rapports, f. 129—138. Közli *Miko* 1961/62, 206—207. A római követ 1895. március 9-i távirata és bizalmas tudósítása *HHSStA* polit. Archiv XI/261, Rome—Rapports, f. 155—159. *Miko* 1961/62, 209—211.

⁶³ Programmatistische Erklärung der Christlich—sozialen Partei in Österreich címen közli *Miko* 1907, 100—105.

⁶⁴ *Funder* 1952/a, 147.

A püspöki delegáció csaknem kéthónapos vatikáni tartózkodása és a Monarchia diplomáciai lépései kevesebb eredménnyel bíztattak, mint Schindlernek a pártfogói által jól előkészített római látogatása. Az osztrák püspöki kar küldöttségének személyi összetétele sem bizonyult valami szerencsésnek. A legjobb benyomást Bauer brünni püspök keltette Rómában. Schönborn kardinálist, aki otthon a hierarchia legmagasabb fokán állott, Rómában „levegőnek nézték”, s a tanácskozásokra, amelyeket az ügyben folytattak, sohasem hívták meg — írta a delegáció tevékenységéről szólva Revertera.⁶⁵ Prága hercegeirseke gondolkodásában és egész életvitelében a feudális arisztokráciát reprezentálta, ami meglehetősen távol állott Rampolla bíboros aszkétizmusától. A Vatikán államtitkára úgy vélte, hogy a katolikus tömegmozgalmak megjelenésének időszakában egy Schönborn kardinálishoz hasonló egyházfejedelem nem talál igazi kontaktust a tömegekkel, és nem képviselheti őket.⁶⁶ Minthogy nem Bécsben élt, így közvetlen tapasztalatai szegényesebbek voltak a keresztényszociális mozgalomról, s mivel nem tartozott a szociálpolitikai érdeklődésű főpapok közé, a tőle kapott információk aligha ígértek többet annál, amit a püspöki kar véleményeként képviselt, s amit a megérkezése utáni napokban kapott pápai audiencián előadott. Weiß páterről, aki a Revertera állítása szerint Rómában minden hitelét elveszített Gruscha hercegérsek képviselője volt, már nem lehetett azt állítani, hogy híjával van a kellő információknak. A Vatikánban azonban az ő segítségére sem tartottak igényt a tájékozódásban. Az egész delegáció elszigetelődött. Ugyancsak Revertera véleménye, hogy Weiß pátert egyáltalán nem lett volna szabad elengedni Rómába.⁶⁷ Részletesebb indoklást nem fűz ehhez a megállapításhoz, de Weiß leveleiből világosan kiolvasható, hogy nagyon rá nem szabott feladatot vállalt Gruscha hercegérsek kedvéért, s hogy rendkívül nyomasztónak érezte szerepét. Hiábavalónak, céltalannak tartotta küldetését, nem palástolta rossz közérzetét, s egyenesen „nyomorúságos élet”-nek nevezte a Vatikánban töltött időt.⁶⁸ Számára ismeretlen, barátságtalan, komplikált világba került, amelyben képtelen volt feltalálni magát. Leveleiben három tanulságot fogalmaz meg az osztrák egyházi vezetés számára: a klérus belső megújulása érdekében tudományosabb szintű filozófiai-teológiai és szociológiai képzést tart szükségesnek. Valamivel több bátorság, határozottság és tettekkészség kívánatos a püspöki karban, s végül a Rómával való személyes érintkezés ápolására figyelmeztet, mert szilárd meggyőződése, hogy a Vatikánban azért ismerik oly kevésbé az osztrák dolgokat, és azért kezelik oly lekicsinylően azokat, mert személyes jelenlét helyett csak írásban érintkeznek a Szentszékkal.⁶⁹

A delegáció alapján véve mégiscsak az osztrák püspöki kar általános irányvonalát reprezentálta, és ez — a küldetés végeredményéből ítélve — nem volt összhangban azzal a politikával, amelyet a Vatikán az idő szerint a legmegfelelőbbnek

⁶⁵ Kálnokyhoz küldött 1895. március 30-i levele *HHSStA* polit. Archiv XI/262 Rome—Exp.—Varia f. 34/37. *Miko* 1961/62, 218—219.

⁶⁶ *Engel—Janosi* 1958, I. 277.

⁶⁷ Revertera megállapítása a március 30-i levélből való, I. 65. sz. j.

⁶⁸ Vö. 1895. február 19-i, illetve március 2-i levelét Brixen, *Politisches. Miko* 1961/62. 201. és 208.

⁶⁹ Ld. Weiß március 2-i, 10-i és 13-i leveleit a brixeni hercegérsekhez. Brixen, *Politisches. Miko* 1961/62. 208., 212. és 214.

tartott az egyház érdekei szempontjából. A keresztényszociális párt előretörésének megakadályozására irányuló akció éppen az 1895-ös bécsi községtanács-választások küszöbén lényegében a püspöki kar és a kormány kudarcával ért véget. Nem következett be a párt nyilvános diszkreditálása, amely megakadályozhatta volna az osztrák keresztényszociális mozgalom további kiszélesedését, ugyanakkor azt a funkciót is betölthette volna, hogy szárnyát szegje a Monarchia más területein (lengyel, magyar) alakulóban lévő keresztényszociális, illetve katolikus jellegű tömegmozgalmaknak.

Az osztrák püspökök végül is nem kaptak pápai jóváhagyást tervezett pásztorlevelükhöz és korábban ismertetett Instrukcióihoz. Enélkül pedig e dokumentumok éppen azt a célt nem érthették el, amelynek érdekében megszerkesztették őket. Nem sok vigaszt jelentett az adott esetben a kardinális kongregáció nagyvonalú állásfoglalása, miszerint nem szokás, hogy a Szentszék előírja a püspököknek, milyen nyelven beszéljenek egyházmegyéjükben. Annak viszont még nem jött el az ideje — vélték —, hogy a Szentatyát egy nagy fontosságú, azaz általános érvényű nyilatkozatra kérjék a keresztényszociális mozgalmak kérdésében.⁷⁰ Ehhez szükségesnek tartották ugyanis az európai tapasztalatok összegzését.

A pápai döntést XIII. Leó „bizalmas instrukció” formájában közölte az érdekelt felekkel. A püspöki karnak „élénkebb részvételt” javasolt a katolikus lakosságot érdeklő kérdésekben, ami Revertera kifejezésével „szelíd szemrehányás”, másképpen fogalmazva eddigi magatartásuk kritikája volt. Weiß páter memoárja alapján valószínűnek látszik, hogy a püspöki delegációt megnyugtatták: a Vatikán a jövőben tartózkodik majd újabb áldások osztogatásától, vagy ahogyan Weiß, Schönborn bíborost idézve kifejezi: „Egyben biztosak vagyunk: túl gyorsan nem fognak ismét táviratozni és dönten a fejünk felett.”⁷¹

A keresztényszociális párt vezetőit a pápa a bíborosi kongregáció kívánságának megfelelően Agliardi nuncius útján figyelmeztette a püspökökkel szembeni engedelmességre, tekintélyük tiszteletben tartására, továbbá az antiszemitizmus mérséklésére, anélkül azonban, hogy ez utóbbi jelenségre vonatkozóan elvi állásfoglalás született volna. Agliardi azt kérte a keresztényszociális párttól, hogy nyilvánosan és ünnepélyes keretek között erősítse meg a Vatikán, a püspökök és az állam iránti lojalitását. Erre 1895. május 16-án került sor a bécsi Musikvereinsaal nagytermében rendezett tömeggyűlésen, ahol nyilatkozat hangzott el a keresztényszociális párt fő alapelveiről. Különösen a pápa iránti lojalitásukat helyezték előtérbe, és a *Rerum novarum* enciklikával való „rendíthetetlen összhangot” emelték ki. A nyilatkozatból kicsendül a mozgalom támogatásáért érzett hála. A püspökök iránti engedelmességet a párt vezetői csak a vallási és egyházi kérdésekben hajlandók „mint eddig, ezután is” elismerni. Végül a császár, a dinasztia, a birodalom — de nem a kormány — iránt lojalitást nyilvánítottak.⁷²

⁷⁰ A kardinális bizottság 1895. március 14-i üléséről Revertera az egyik résztvevő tájékoztatása alapján szigorúan bizalmas jelentésében számolt be Kálnokynak 1895. március 20-án. Informátorát nem nevezi meg. *HHSIA* polit. Archiv, XI/261, Rome—Rapports, f. 170—175. Közli *Miko* 1961/62, 216—217.

⁷¹ *Weiß* 1925, 433.

⁷² Az Elvi Nyilatkozatot Funder egy korábbi közlése alapján kiadta *Miko* 1961/62, 224.

Kálnoky külügyminiszter az egész dologban Agliardit tartotta a „legfőbb bűnös”-nek, aki nem rendelkezik „a szükséges képességekkel, hogy megértse az ausztriai viszonyokat, a szükséges okossággal, hogy elkerülje a félrevezetés veszélyét”.⁷³

A *Reichspost* nem mulasztotta el, hogy diadalmaskodjon mindazon lapok, de főként a *Neue Freie Presse* felett, amelyek remélték, hogy a Szentszék elítéli a keresztényszociálisokat. Ezzel szemben a *Reichspost* „saját információkra” hivatkozva mindig is állította, hogy a zsidósajtó és a kormány csalódní fog várakozásaiban.⁷⁴

Ausztria—Magyarország vatikáni követe rezignáltan állapítja meg, hogy „mint politikai párt a keresztényszociálisok maradtak tehát, amik voltak, erkölcsi súlyuk egyáltalán nem szenvedett olyan veszteséget, hogy az megfosztaná őket a katolikus néprétegek körében elért befolyásuktól...” Az akciót kezdeményező egyházi- és kormánykörök számára a keresztényszociális pártvezéreknek szóló langyos figyelmeztetés helyett az egyházi kiközösítés, de legalább egy szigorú megrovás jelentett volna politikai ütőkártyát. Revertera gróf sajnálattal emlékeztetett arra, hogy a pápa március elején tett biztató ígéretei után lassanként ismét más véleményre jutott a keresztényszociális párt megítélésében, s a végeredmény nem felel meg a pápa szóbeli nyilatkozatai nyomán felébredő várakozásoknak.⁷⁵ XIII. Leó, bár közvetítésre nem vállalkozott a vitázó felek között, s látványos demonstrációval sem tüntetett egyiknek vagy másíknak az oldalán, kétségtelen jelét adta a keresztényszociálisok iránti szimpátiájának. Csakhogy a keresztényszociálisok számára ez az adott helyzetben felért egy győzelemmel.

Revertera gróf és a katolikus-konzervatív erők szkeptikusan fogadták a püspöki kar és a keresztényszociális mozgalmak között lavírozó vatikáni politikát. Éppen Revertera volt az, aki azonban pontosan felismerte, és találó módon meg is fogalmazta „a pápa dilemmájá”-t. Ennek az a lényege, hogy a pápa nem áldozhatja fel a püspöki tekintélyt, amely része a pápai tekintélynek is, ugyanakkor „nem akarja egészen eltaszítani azokat az elemeket, akik még félig egyházi talajon állnak”.⁷⁶

A keresztényszociálisok a Musikvereinsaalban valóban győzelmi ünnepet ültek. Ekkor ugyanis már folyamatban volt a bécsi polgármester-választás, és ténylegesen napirendre került Lueger jelölése a polgármesteri székbe. Miközben a párt diadalünnepe óriási nyilvánosság előtt zajlott, az április 3-án összeült osztrák püspökkari konferencia csendben meghallgatta Schönborn kardinális római útjáról tett jelentését. A püspöki kar húsvéti pásztorlevele egy árva szót sem szólt a dolgokról.⁷⁷ A rendelkezésünkre álló források nem tájékoztatnak arról, vajon a kormány kapott-e külön választ memorandumára a Vatikántól, vagy be kellett érníe a május 16-i nagygyűlés hűségnyilatkozatával a birodalom és a Monarchia iránt.

⁷³ A külügyminisztérium Reverterához küldött távirata 1895. március 13. *HHSStA* polit, Archiv, XI/262, Rome—Exp.—Varia f. 67—70. Közli *Miko* 1961/62, 212—213.

⁷⁴ *Reichspost* 1895. április 25.

⁷⁵ L. az osztrák—magyar követ 1895. március 31-i szigorúan bizalmas jelzésű jelentését *HHSStA* polit. Archiv, XI./261, Rome—Rapports, f. 190—195. Kíadta *Miko* 1961/62, 220—221.

⁷⁶ Vö. Revertera szigorúan bizalmas 1895. február 18-i jelentése 62. sz. j. Hasonló véleményt hangoztat az *Arbeiter-Zeitung* 1895. január 23., február 17., április 7.

⁷⁷ *Kolmer* 1909, V. 414. Történt mindez annak ellenére, hogy a római akciónak kezdettől fogva óriási sajtóvisszhangja volt.

A római akció nem oldotta fel a konzervatív és keresztényszociális erők ellentétét. Azt azonban mégis elérte, hogy a támadások és a heccpolitika helyett „hideg és távolságot tartó” kapcsolat alakult ki a keresztényszociális vezetők és a püspökök között, s 1895 után mindkét oldal békésen élt egymás mellett.⁷⁸

A párt jövője szempontjából sorsdöntő jelentőségű volt a pápa állásfoglalása, mert a keresztényszociális táborban megerősítette az egységet. Ha a püspökök elvárásai teljesülnek, úgy a katolikusok egy része minden bizonnyal választásra kényszerül a párt és az egyház között. A pártnak feltétlenül pozícióvesztéssel kellett volna számolnia. A felemás pápai döntés következtében a keresztényszociális mozgalomhoz hű papok továbbra is kettős elkötelezettséget vállaltak: az egyházi rend tagjaiként a püspökökkel, és mint „a nép emberei” a párttal szemben.⁷⁹ Egyház, állam és keresztényszociális tömegpárt kapcsolatában lezárult egy szakasz: az állam kormányzóerői az egyházi hierarchiával összefogva kísérelték meg, hogy útját állják a feltörekvő keresztényszociális tömegpártnak, amelyet adminisztratív vagy tekintélyuralmi módszerekkel azonban már legfeljebb csak ideig-óráig lehetett visszaszorítani. Ezt — az uralkodó körök számára újabb kemény leckeként — a birodalmi főváros megszerzéséért folyó küzdelem bizonyította be végérvényesen.

2. A BÉCSI POLGÁRMESTERVÁLSÁG ÉS AZ OSZTRÁK POLITIKAI ÉLET ELLENTMONDÁSAI

Az 1890-es évek derekán további sorsdöntő eseményekre került sor a keresztényszociális párt történetében. 1895 és 1897 között az egymást követő Gemeinderat-, Landtag- és Reichsrat-választások eredményeként a keresztényszociálisok hatalmi pozíciókhoz jutottak. Ebben a fejezetben a Bécs fölötti uralom megszerzését, a polgármesteri székért folyó harcot kívánjuk bemutatni, amely két évig tartó politikai krízist idézett elő, felkavarta az osztrák közéletet, a főváros feletti hatalmi őrsváltásban közvetlenül érdekelt pártok összecsapásán túl feltárta a hatalmi erőviszonyokban bekövetkezett eltolódásokat, a parlamentarizmus korlátait, s közvetett módon jelezte a dualizmus kezdődő válságát is.

1895 tavaszán kudarcot vallott az osztrák kormány és a felső klérus kísérlete, hogy a Vatikán segítségével szorítsa vissza a pártot. A római akció — mint láttuk — lényegében a keresztényszociálisok diadalával ért véget, s jelentős erkölcsi tőkét jelentett a pártnak a már folyamatban lévő polgármester-választáson. A bécsi Gemeinderatban a kilencvenes évek közepére az a helyzet állott elő, hogy erősen megfogyatkozott az irányító liberális párt többsége, s ha az ingadozó elemektől eltekintünk, akkor az antiliberális ellenzék csaknem annyi mandátummal rendelkezett, mint ellenfele. Ebben a helyzetben reális igényként merült fel a keresztényszociálisok részéről a pozíciók arányos elosztása, amiről az adott körülmények között, az évek óta tartó keresztényszociális agresszió hatása alatt a liberálisok többsége hallani sem akart. Amikor azután 1895 tavaszán a polgármester első helyettese meghalt, a

⁷⁸ Lewis 1977, 347—348.

⁷⁹ Uo. 349.

liberálisok jelöltjét pedig sikerült visszalépésre kényszeríteni, Luegert jelölték a polgármester első helyettesévé. Ezután dr. *Raimund Grübl* polgármester úgy döntött, hogy leköszön hivatalából. Lueger tehát rövid időn belül a bécsi polgármesteri pozíció esélyesévé lépett elő. Az elkövetkező polgármester-választás különleges jelentőségét adta meg, hogy keresztényszociális győzelem esetén a birodalom fővárosában véget ért a liberálisok három és fél évtizedes uralma, a pártpolitikai liberalizmus újabb pozíciófeladásra kényszerült Ausztriában. Ezért indult meg a mintegy két évig tartó harc a keresztényszociálisoknak a hatalomtól való távol tartása érdekében. A polgármesterkérdés pártpolitikai jellege ily módon erősen kidomborodott. A küzdelem első csatája 1895 tavaszán zajlott.

A kormány, a liberális városvezetés és maga az uralkodó megpróbáltak szembenézni Lueger megválasztásának esélyeivel. A koalíciós kormányban megoszlottak a vélemények, mindenesetre a liberálisok határozottan ellene voltak annak, hogy megválasztása esetén Lueger vegye át Bécs irányítását. Véleményük szerint ez Lueger demagóg agitációjának jóváhagyásaként hatna. Április és május folyamán a liberális vezetők gyakori megbeszélésein a Gemeinderatban kialakult helyzet volt napirenden. Túlnyomó többségük kizárta a keresztényszociálisokkal való kompromisszum lehetőségét. E tanácskozásokon nagy teret kapott a kormány álláspontjának taglalása. A kormánytól elvárták, hogy segítse a liberálisokat a város megtartásában. A *Neue Freie Presse* vezércikkei is a kormányra hárítják a felelősséget, mondván, döntse el, megfelelő ember-e Lueger, hogy Bécs városát reprezentálja, nem vesztélyeztet-e a keresztényszociális mozgalom eddig még szilárdnak hitt pozíciókat.⁸⁰ A kormány közbelépésére apellálnak akkor is, amikor határozottan megfogalmazzák: a kormány nem javasolhatja egy olyan polgármester megerősítését, aki zavarja a belső békét, a Magyarországhoz való barátságos viszonyt, árt a város tekintélyének. Emlékeztetnek arra, hogy Lueger még sohasem tett semmit annak érdekében „hogy a csőcseléket korlátozza”.⁸¹ A pártelnökség tudomására hozta a belügyminiszternek: amennyiben Luegert megerősítenék, a Vereinigte Deutsche Linke nem maradhatna tovább a koalícióban. A liberálisok taktikája láthatóan az volt, hogy a polgármesterkérdés ürügyén tisztázzák a kormányhoz való viszonyukat, mérlegre tegyék a koalícióban elfoglalt súlyukat.

Május 20-ára az uralkodó koronatanácsot hívott össze, amelyen tájékozódni kívánt a kormány és az alsó-ausztriai helytartó álláspontjáról. A császár meggyőződhetett arról, hogy a kormány nem egységes. Azok, akik Lueger megerősítését látták a kisebbik rossznak, főképpen a bécsi viszonyokat jól ismerő Kielmansegg szakvéleményére támaszkodtak. A helytartó lényegében már 1895 tavaszán kifejtette az ügygel kapcsolatos álláspontját, amelyet azután mindvégig képviselt. Kielmansegg Lueger megerősítése felé hajlott, mert úgy vélte, ellenkező esetben csak mártírkoszorút szereznek neki, míg ha polgármesterként működhetik, a keresztényszociális mozgalom hamarosan veszítene éléből és jelentőségéből. Hatalomra jutva ugyanis nem lesz abban a helyzetben, hogy sokféle ígéretét beváltsa, ami megosztottságra vezetne a párton belül. Nézete szerint Luegertől meg kell kívánni, hogy célját elérve adja fel ellenzéki magatartását, és mondjon le Reichsrat-mandátumáról. Ez utóbbit azzal indokolta,

⁸⁰ Plener 1921, III. 257.; *Neue Freie Presse* 1895. május 14.

⁸¹ *Neue Freie Presse* 1895. május 30.

hogy a birodalmi főváros polgármestere, ha meg akar felelni feladatának, teljes egészében hivatalának kell szentelje magát.⁸²

Lueger megerősítésének kérdéséről végül is nem kellett döntenet, mivel a május 29-i választás eredménye — 135 leadott szavazatból 70 — nem elégítette ki a keresztényszociálisok vezetőjét, nem fogadta el a megbízást. Ahogyan a liberális polgármesterek, úgy Lueger sem tartotta szerencsésnek, ha mindössze néhány szavazatnyi többséggel és számszerűen népes ellenzékkal maga mögött veszi kézbe a főváros ügyeit. Alsó-Ausztria helytartója feloszlatta a községtanácsot, és kormánybiztost nevezett ki a birodalmi főváros élére.

A Gemeinderat május 30-i feloszlását követően mindkét párt nyert némi haladéket, hogy rendezze sorait, felkészüljön a döntőnek ígérkező őszi választásokra. Noha a keresztényszociálisok valóban nem vesztegették az időt, elkövetkező győzelmeikben nem csupán a választási kampányok kamatoztak, sok egyéb tényező is jelen van sikereikben. A küzdő felek esélyeiről a harcokon egyelőre kívülálló szociáldemokrata pártsajtó a lényegét illetően helytállóan vélekedett. Az *Arbeiter-Zeitung* szerint a valóságban a két párt között nincs akkora ellentét, mint amilyennek látszik, ugyanis mindkét párt a polgárság pártja. Idővel a keresztényszociálisok is mérséklődnek, beletanulnak majd a hatalmon lévők pózába. A szociáldemokraták biztosak a keresztényszociálisok győzelmében, mert úgy látják, a liberális politika hitelét vesztette, ellenszenvet ébresztett maga iránt. A liberálisok a kormánytól várják a Luegerrel szembeni kiállást, s ezzel csak betetőzik önmaguk lejáratásának politikáját, s maradék híveiket is elveszítik. Jól érzékelt az elemzés, hogy a liberálisok soraiban nagyobb a rezignáció, mint a harci kedv.⁸³

A koalíciós kormánynak még ha akarja, akkor sem sokáig állt volna módjában, hogy megkísérelje menteni a liberális pozíciókat. A kormánypolitika általános eredménytelensége és a közben hatalmas nemzeti ügygé felfújtt cilli iskolavita következtében 1895. június 19-én az uralkodó felmentette Windischgrätz kormányát, és Kielmansegg gróftot bízta meg provizórikus jellegű kabinet megalakításával.

Ernst v. Plener a koalíció összeomlását személyét és politikáját egyaránt érintő vereségként könyvelte el, és úgy határozott, hogy visszalép a politikától. Reichsrat-mandátuma letételének okaként a koalíció bukását jelölte meg választói előtt, memoárja alapján azonban nyilvánvaló, hogy döntését befolyásolta a párthoz fűződő kapcsolatának megromlása.⁸⁴ Döntése meglepte a nyilvánosságot, és nem használt a pártnak sem, mert tovább növelte a fejetlenséget. Ugyanakkor számolni kell azzal, hogy a Plener-típusú, közgazdaságilag és politikailag magasan képzett, a tömegeket alábecsülő, a közkedveltséget hajhászó mentalitást elítélő, kissé merev és arisztokratikus politikusként a 90-es évek társadalmi és politikai közegében már nem volt esélye, hogy sikeres harcot folytasson a liberális párt regenerálásáért. Ő maga is tisztában volt azzal, hogy képességei nem teszik alkalmassá az új típusú pártvezér szerepére, aki népgyűléseken és egyesületi összejöveteleken viszi a szót.⁸⁵ Nem Plener példájára, hanem az elbizonytalanodás, a választói támogatás gyengülését érezve a német-

⁸² Kielmansegg 1966, 375.

⁸³ *Arbeiter-Zeitung* 1895. május 12., 15., 31.

⁸⁴ Plener 1921, III. 283—284.

⁸⁵ Plener 1921, II. 372.

liberálisok közül többen is lemondtak mandátumukról, és önként léptek vissza a közélettől. A Reichsrat és a Landtagok pótválasztásain további veszteségek érték a liberális politikai képviseletet.

1895 szeptemberében indult meg az újabb választási forduló, s egyben a liberálisok és keresztényszociálisok döntő ütközete a bécsi városházáért, illetve mindazon pozíciókért, amelyeket a város feletti hatalom birtoklása korszakunkban jelenthetett. Tekintettel arra, hogy a Gemeinderatot feloszlatták, előbb annak újjáválasztására került sor, azaz választások következtek mindhárom kúriában, majd ezt követően került sor ismét a polgármester megválasztására.⁸⁶ Az előkészületek már a nyár folyamán megtörténtek, erre utal, hogy a liberálisok részéről sok panasz hangzott el a keresztényszociálisok „választási terrorizmusá”-ra, sőt hatósági védelmet kértek a kormánytól választógyűléseik zavartalanságának biztosítására. A kormány rendeletekkel és direktívákkal próbálta visszatartani az igazgatás és az államapparátus szolgálatában álló hivatalnokokat, valamint a tanítókat és tanárokat az antiszemita agitációhoz való csatlakozástól.⁸⁷

Alsó-Ausztria helytartója Lueger „személyes viszonyairól, előéletéről és eddigi politikai magatartásá”-ról kért információkat a bécsi rendőrfőnökségtől. A rendőrségi tájékoztatásban természetesen a párról is szó van, nemcsak annak vezetőjéről. A keresztényszociálisok tüntető hazafiságát, hangsúlyozott dinasztiahűségét ellentétben állónak ítéli programjuk egyes részeivel és agitációjuk módjával, amely a jelentés megfogalmazása szerint az állam szempontjából a legnagyobb aggodalomra ad okot. Mi aggasztja a hatóságokat? Az, hogy megítélésük szerint a keresztényszociális párt „az alsóbb néposztályok nyers ösztöneire” apellál, és „veszélyes módon a nép heccelésén és izgatásán dolgozik”. A jelentés hivatkozik Lueger antiszemitizmusára, a kormánnyal és annak képviselőivel szemben megnyilvánuló éles oppozíciójára. Felhívja a figyelmet a képviselő-testületek üléstermeinek karzatán helyet foglaló, „két-es elemekből álló tömegek dirigálásá”-nak veszélyére. Kiemeli magyarellenességét, hozzáfűzve, hogy Lueger polgármesterré emelését a magyar közvélemény ellenséges lépésnek tekinti Magyarországgal szemben és veszélyesnek a dualizmus szempontjából. Jellemzi Luegert mint agitátort, mint népszónokot, tevékenységének egészét „fölöttébb sajnálatosnak” tartja. Világosan látja, hogy Lueger polgármesterré választása növelni fogja a párt közéleti szerepét, amely a választási eredményekből következően amúgy is felfelé ível.⁸⁸

Maga a keresztényszociális párt már a községtanács feloszlásának másnapján felhívással fordult Bécs „keresztény” választóihoz, ecsetelte az őszi választások jelentőségét, s a liberálisokkal szembeni egységre szólította fel a választókat. Új szín ebben a választási agitációban, amikor a „keresztény-germán” világnézet győzelemre juttatásáról beszél a „betolakodó bomlasztó internacionalizmus és materializmus

⁸⁶ A kúriáknak az 1891-es új Gemeinderat-statútumban meghatározott választási rendje borult fel, amely szerint a II. kúria választóinak 1895-ben, a III. kúriához tartozóknak pedig 1897-ben kellett volna az urnákhoz járulniok.

⁸⁷ Kolmer 1909, V. 536.

⁸⁸ A bécsi rendőr-főkapitányság 1895. augusztus 7-i jelentése az alsó-ausztriai helytartónak. *NÖLA* Statthaltereiarhiv, Präsidialakten (a továbbiakban Statthaltere Präs.) B 2 ad 6847 (6967) 1895. Közli *Burger* 1952, 134—136.

fölött”, amikor a „német elődök” szellemében való cselekvésre hív fel.⁸⁹ A nemzeti szempontnak ez az egyelőre kizárólag verbális és semmitmondó jelenléte arra a praktikus okra vezethető vissza, hogy az őszi választásokon az abszolút többség megszerzéséhez a keresztényszociális pártnak a dinasztiahű német-nacionalisták támogatására is szüksége volt.⁹⁰

Az egyes kúriák választása valóságos politikai diadalmenetet jelentett a keresztényszociális párt számára. A III. kúriát, amelyben már az 1891-es Gemeinderat-választás idején is hatalmas áttörést hajtottak végre, 1895-ben teljes egészében az antiliberalisok uralták, a liberálisoknak egyetlen mandátumot sem sikerült megtartaniuk. „A vereség olyan teljes, olyan alapos, olyan átütő, hogy abból nincs feltámadás” — írta az *Arbeiter-Zeitung*. A szocialisták nem kételkednek abban, hogy a bécsi liberálisok pozícióinak széthúzása a választás további fordulói beteljesül, és „a képviselőház liberális pártját is szíven találja”.⁹¹

A második kúria a 90-es évek közepéig liberális terrénumnak számított, s a legutóbbi, 1891. évi választáson a liberális pártnak — megfelelő program és a taktikusan vezetett választási harc eredményeként — sikerült megszilárdítania pozícióit. 1895 szeptemberében viszont ebben a kúriában is megtörtént a földcsuszamlás: a 46 mandátumból 32-t az antiliberalisok szereztek meg. A 19 bécsi kerületből 16-ot uraltak, mindössze három kerület adta a 12 liberális mandátumot.⁹² A keresztényszociálisok lapja a II. kúria választása után mindjárt vezércikkben hirdette, hogy „Dr. Lueger polgármester”. A polgármester megválasztásához hetven szavazatra volt szükség. Lueger mögött pedig már az első két választási forduló után 78 mandátumra lehetett számítani. Végül az I. kúriában is jelentős sikert értek el, hiszen ott 1895 őszén 14 helyet szereztek, ami kis híján a mandátumok 1/3-át jelentette. A Gemeinderat 138 helyéből 92 az antiliberalisok kezébe került. Az ily módon jelentősen megváltozott összetételű községtanács 1895. október 29-én 93 szavazattal választotta polgármesterré Luegert.

A Gemeinderat-választással kapcsolatban a legfontosabb kérdés, amelyre magyarázatot kell adnunk, hogy miként következett be a fölényes keresztényszociális győzelem. Milyen körülmények együttes hatása tette lehetővé, hogy alig fél évtizeddel a pártszerveződés kezdete után a fiatal keresztényszociális pártnak sikerült megtörnnie a liberálisok 35 éves uralmát éppen a Monarchia fővárosában, amely a liberalizmus fellegvárának számított? Mivel nyerte meg és hódította el a választók tömegeit? A kérdések azonban ugyanolyan joggal másképpen is megfogalmazhatók. Miért került válságba az osztrák—német liberális párt? Miként rendült meg tekintélye? Hogyan veszítette el választói bizalmát?

A választás előtt mindenképpen leszögezhető, hogy a keresztényszociális mozgalom kibontakozásában és a párt győzelmében az egyik döntő faktor maga a keresztényszociális taktika volt. Ennek érvényesítése azonban minden tekintetben erősen függött azoktól a társadalmi-politikai feltételektől, amelyeket a feltörekvő párt maga körül talált és azoktól a lehetőségektől, amelyeket legfőbb politikai ellenfele —

⁸⁹ *Reichspost* 1895. június 2.

⁹⁰ A párt választási felhívásait ld. *Reichspost* 1895. szeptember 10., 13., 22.

⁹¹ *Arbeiter-Zeitung* 1895. szeptember 18.

⁹² *Reichspost* 1895. szeptember 25.

ekkor még a liberalizmus — engedett számára. A liberális párt hanyatlása kétségtelenül az egyik legfontosabb közelítési szempont a keresztényszociális párt felemelkedésének vizsgálatakor. A pártpolitikai liberalizmus válságának tényét és az osztrák liberalizmus néhány jellemző sajátosságát már a korábbi fejezetekben bemutattuk. Az ott elmondottaknak a 90-es évekre is vonatkozó érvényét hangsúlyozva a következőkben inkább annak érzékeltetését kíséreljük meg, hogyan jelentkeztek a liberalizmus gyengeségei konkrétan az 1895—97. évi választásokat megelőzően és a Gemeinderat-választás idején. Ebben segítségünkre van J. Boyer, akit erősen foglalkoztat az a kérdés, hogy vajon a gyors és átütő keresztényszociális sikert, amiben ő a modern osztrák politika „egyik legelképezhetőbb politikai bravúr”-ját látja, a stratégia és a kampány megszervezése, a vezetési stílus, a közvélemény manipulálása, Lueger politikai nyelvezetének vagy karizmájának változása idézte-e elő.⁹³ Aki figyelemmel követi a párt tevékenységét a 90-es évek első felében, az arra a következtetésre jut, hogy a fenti területeken nem történt olyan jelentős változás, ami a győzelem egyedüli magyarázata lehetne. Boyerrel együtt nagyobb fontosságot kell tehát tulajdonítanunk a keresztényszociális stratégián és taktikán túlmutató tényezőknek. Mindenekelőtt a liberális párt 1891 után hozott döntéseit, politikai és közéleti tevékenységét kell mérlegre tenni, keresve azokat a lépéseket, téves vagy csak visszajára fordult intézkedéseket, amelyek sietteték a végzetes vereséget.

Jóllehet az antiliberális erők jelenléte a közéletben és a képviselői testületekben már a múlt század 80-as éveitől érzékelhető, számottevő politikai tényezővé válásuk folyamata a 80—90-es évek fordulóján vett lendületet. A keresztényszociális mozgalom életképessége legelőször is Bécs és Alsó-Ausztria politikai struktúráját kezdte ki. A fővárosban az 1891. évi választások megteremtették a politikai versengésen nyugvó kétpártrendszer fejlődésének előfeltételeit. A mindössze néhány évig tartó liberális—keresztényszociális versengést a századfordulótól a keresztényszociális—szociáldemokrata párharc váltotta fel, s ez maradt a meghatározó az 1934 februári tragikus események bekövetkeztéig.

A fővárosért folyó harc során a liberálisok helyzete kedvezőbb abból a szempontból, hogy övéké volt a hatalom. E pozíció ugyanakkor felelősségteljesebb politikát kényszerített rájuk, amennyiben nem tehetek mindenféle felelőtlen ígéretet, és az egyes rétegeknek tett engedmények vagy egyéb kommunálpolitikai intézkedések esetén számolniuk kellett a város teherbíró képességével. Bécsnek súlyos anyagi terhet jelentett az elővárosok fejlesztése, amelyekben a kommunális szolgáltatások szintje korábbi státusukból adódóan rendkívül alacsony volt. A korábbi fejezetekben más összefüggésben beszéltünk róla, hogy a liberálisok már 1891-ben is csak azzal tartották meg a II. kúriában privilegizált helyzetüket, hogy az abban számottevő hivatalnoki rétegeknek szociális és munkajogi problémáik orvoslását ígérték. Arról is volt szó, hogy az 1891 végén jelentkező áremelkedések ezúttal már a liberálisok hagyományos választórétegeit is érintették, az egzisztenciális biztonság tudatától fosztva meg újabb polgári rétegeket. A város alkalmazásában álló alsóbb fokozatú hivatalnoki kategóriák fizetésemelése, ha az érdekelték megaláztatására hajtják végre, bizalmat ébreszthetett volna a liberálisok jó szándéka iránt, reményt más szociális csoportokban is. Ez a fizetésemelési eljárás azonban nem úgy ment végbe, hogy a kitűzött célt

⁹³ Boyer 1981/b, 319—320.

elérhesse. A bécsi alkalmazotti rétegek körében tehát nőtt az elégedetlenség, becsapottnak érezték magukat, csalódtak a liberálisokban, s a 90-es évek közepére már nemcsak az alsóbb fizetési osztályokba tartozók fordultak a keresztényszociális párt felé, mint az évtized elején. Ezt a fordulatot fejezte ki 1895 őszén a 32 tanácsosi hely, amit keresztényszociálisoknak juttattak a II. kúriában.

A keresztényszociális párt elsőprő erejű bécsi győzelmének okai között különös figyelmet érdemel egy új polgári csoport csatlakozása a tehetősebb rétegek közül, amely a bécsi háztulajdonosokat reprezentálta, akik mind ez ideig az I. kúria választóiként a liberális párt szavazói voltak. A háztulajdonosok középső rétege domináns szerepet játszott Bécs I. választói testületében. A témára vonatkozó irodalom a legutóbbi időkig nem fordított különösebb figyelmet erre a rétegre, 1895. évi politikai szerepükre mindössze néhány visszaemlékezés utal.⁹⁴ A háztulajdonosok rétegének szociális és politikai szempontból történő megközelítésénél így szinte kizárólag az amerikai Közép-Európa-kutatás legújabb eredményeire támaszkodhatunk. E rétegről röviden összegeznünk kell a legfontosabb tudnivalókat, hiszen ennek politikai pártváltásában, a liberálisoktól a keresztényszociálisokhoz való átállásában látjuk a legközvetlenebb magyarázatát annak, hogy az 1895/96. évi választások során a keresztényszociálisok fölényes győzelmet arattak Bécsben, tehát az első kúriában is megszerezték a mandátumok kis híján 1/3-át.

A háztulajdonosok közéleti súlya részben a bécsi adórendszeren alapult. Mivel a lakbéradó Bécsben feltűnően magas, a háztulajdonosok által e címen befizetett pénz az egyenes adók tetemes összegét alkotta (1893-ban pl. a 16 millióból 12,6 milliót). Aránylag könnyen be lehetett kerülni az I. választói kúriába, ennek feltétele ugyanis legalább 3000 gulden bérjövedelem, illetve az ennek megfelelő 600—700 guldenes házbéradó befizetése volt.⁹⁵ Az első kúria választói magját így nem kifejezetten a nagypolgárság adta annak modern, kapitalista értelmében, sokkal inkább érvényesült e kúria felsőközéposztály-jellege, ami döntő jelentőségűvé vált Lueger és a keresztényszociális párt választási sikerei szempontjából.⁹⁶

A háztulajdonosok rétege tekintéllyel, presztízzsel és erős polgári öntudattal rendelkezett. A polgárság félig-meddig tradicionális rétegéhez sorolható háztulajdonosok azonban a kézműves kispolgársággal ellentétben profitáltak az ipari forradalom következményeként felgyorsuló társadalmi mobilizációból, illetve az urbanizáció folyamatának kiszélesedéséből. A munkás bércaszárnyák és a különböző polgári rétegek igényesebb bérlakásai a tőkés vagyonszerzés fontos forrását jelentették a modernizáció időszakában. Ezért tartottak ki a háztulajdonosok a liberális párt mellett a 90-es évek közepéig. E csoport a maga szervezkedését a kispolgári rétegektől eltérően nem az antiliberalizmus jegyében indította el, hanem éppen a Taaffe-kormány szociálpolitikai intézkedéseivel szembeni védekezésésként, nevezetesen a végrehajtási törvény 1886-os módosítása után. E módosítás ugyanis a kis emberek védelmében nem engedélyezte az adós vagy a nem fizető bérlő személyes ingóságainak elkobozását,

⁹⁴ *Stauracz* 1907, 139.; *Sieghart* 1932, 315.; az előbbieknél többet mond *Kielmansegg*, aki a háztulajdonosok néhány problémáját is jelzi. *Kielmansegg* 1966, 373—374.

⁹⁵ A gulden még az 1892-es valutareform után is forgalomban maradt egészen 1900-ig. Átszámítási aránya: két aranykorona egyenlő egy guldenel.

⁹⁶ *Boyer* 1981/b, 387.; 1981/a, 140.

áruba bocsátás, esetleg elzálogosítás céljából. A háztulajdonosok viszont a kivetett adót akkor is kötelesek voltak beszedni, ha a bérlők nem fizettek. A kormány nem adott kedvezményt számukra. Ez a háztulajdonosok egyik nagy sérelme, s szervezkedésük elindítója lett. A 80-as évek végén hozták létre a kerületi egyesületeket, majd azok koordinálására a központi érdekvédelmi szervezetet. 1888-tól szaklapot adtak ki, és 1895-re a szervezet több mint 6000 tagdíjat fizető tagot számlált. A háztulajdonosok sérelme a koalíciós kormány idején sem nyert orvoslást, sőt újabb problémákkal gyarapodott. A bérházak felújítási és karbantartási adókedvezményének emelését követelve vitáztak a liberális pénzügyminiszterrel, kifogásolták az adóügyi hivatalnokok velük szemben alkalmazott önhatalmú és minősíthetetlen viselkedését, s dacára annak, hogy a Gemeinderatban jórészt a liberális pártot képviselő háztulajdonosok ültek, a 90-es évek első felében több esetben összeütköztek a liberális városi vezetéssel is. *Johann Prix* polgármester és helyettesei, valamint a Stadtrat nem szimpatizáltak a többnyire önös érdekeket képviselő, privilégiumok kikényszerítésére taktikázó háztulajdonosokkal, s nem mindig a legmegfelelőbb hangnemben adták a háztulajdonosok képviselőinek tudtára, hogy nem óhajtják támogatni őket. Így azután a jogos sérelmek és a jelentéktelen apróságok miatti feszültségek gyakran vezettek konfliktusokra a városvezetés és a háztulajdonosok szövetsége között.⁹⁷ Az előbbi nem volt elég rugalmas, kellően taktikus ahhoz, hogy legalább az elkerülhető konfliktusokat időben leszerelje, döntéseit meggyőzően indokolja, s így a másik felet is nagyobb türesemre készítse érdekei kielégítését illetően. Részben tehát a helyi és a kormány szintű liberális politika hibái vezettek oda, hogy a liberális és antiszemita elemeket egyaránt szervező *Hausherren—Verband* (Háztulajdonosok Szövetsége) tájékozódni kezdett a keresztényszociális párt irányába, és az 1895/96-os választások idején tagjainak egy része Luegerre voksolt. A háztulajdonosok csatlakozása a fölényes választási győzelem után további lényeges következménnyel járt a keresztényszociálisok politikájára: előmozdította a polgári társadalomba való integrálódásuk folyamatát.

Az előbbieken az osztrák, illetve a bécsi liberalizmus amúgy is szűk társadalmi bázisának újabb polgári rétegek elpártolásával bekövetkező gyengülését mint a katasztrofális választási vereség egyik fő okát kívántuk bemutatni. Ezzel azonban még nem mondtunk el mindent. A liberális párt bécsi vereségét magymértékben felgyorsította a koalíciós kormány tehetetlensége és bukása. A koalícióban való részvétel nem váltotta be a Vereinigte Deutsche Linke koalíciópárti híveinek azt a reményét, hogy a liberálisok a hatalom részeseiként megfelelő reformokkal helyreállíthatják a párt megrendült presztízsét. A koalíció programjának legfontosabb része a választójogi reform lett volna, ezt azonban lehetetlen volt úgy végrehajtani, hogy leszereljék a tömegek társadalmi tiltakozó mozgalmát, s közben alapjaiban megőrizték azokat a választási privilégiumokat, amelyeket még a Schmerlig-féle választójogi rendszer biztosított számukra. E két törekvés összeegyeztethetlensége

⁹⁷ 1894-ben pl. a járdák tisztán tartása és a hőeltakarítás kérdése kavart vihart. A szabályok értelmében erről a háztulajdonosok kötelesek gondoskodni, ők viszont megtagadták azt, és arra hivatkoztak, hogy a járda közterület, tisztán tartása a város feladata. A háztulajdonosok szervezetté formálódását, rétegződését és 1891—96 közötti politikáját behatóan tárgyalja *Boyer* 1981/b, 385—403.

meddő vitákra vezetett bármiféle eredmény nélkül, miközben megrendítette a koalíció amúgyis rozoga épületét.

Növelték a kormány politikájával szemben megnyilvánuló elégedetlenséget a tervbe vett gazdasági intézkedések. Az adózás korszerűsítését, a progresszivitást szolgáló adóreform pl. nem talált támogatásra a lakosság körében. A bécsi választók az új adótörvényt városgazdálkodási szempontból is sérelmesnek találták, mert miközben egyenletesebb adóelosztást kívánt megvalósítani Bécs és az állam egyéb részei között, tehát állami érdekből méltányosabb volt az addiginál, a főváros évi bevételében kb. 1,2 millió aranyforint-csökkenést helyezett kilátásba, ami az évtizedek óta deficittel küzdő városgazdálkodást súlyosan érintette. Plener mint pénzügyminiszter sokáig késlekedett a fenti veszteséget ellensúlyozó pénzügyi válaszintézkedéssel, ami jóvátehetetlen hibának bizonyult: a keresztényszociális propaganda maximálisan kiaknázta az 1895. évi választási hadjáratában, és igyekezett meggyőzni a polgárság különböző rétegeit arról, hogy a liberálisok kijátsszák a választókat, eladják, elárulják városukat.⁹⁸ A 90-es évek első felében tehát a liberális politika sem a városvezetésben, sem kormány szinten nem bizonyult szerencsésnek. A ténylegesen elkövetett hibák mellett a liberálisok ellen fordultak azok az intézkedések és reformok is, amelyek jobbító szándéka, előremutató jellege alapján nem vitatható.

A vereséghez hozzájárult a párt belső egyensúlyvesztése is. Gondolunk itt a központi irányítás gyengeségére, azaz a liberális elvekből következő individuális szemlélet túlzott előtérbe kerülésére, az inkább regionális, mint központi jellegű szervezetségre, bécsi vonatkozásban pedig a Gemeinderat liberálisai közötti egység hiányára. Éppen az 1891—95 közötti években, amikor erre az egységre a legnagyobb szükség lett volna, a frakciós jelentkezése valójában a keresztényszociálisok malmára hajtotta a vizet. A városi tanácsban nemcsak az ellenzék, a liberálisok egy része is elégedetlen volt Prix polgármester autokratikus vezetési stílusával, és megosztotta a liberálisokat az a kérdés, hogy milyen politikát alkalmazzanak ellenfeikkel szemben. A Gemeinderat liberálisainak egy része a keresztényszociálisok visszaszorítását követelte, és a községtanács megváltozott összetétele ellenére sem volt hajlandó semmiféle kompromisszumra. Ellenezte Lueger követelésének kielégítését, hogy bizonyos pozíciókat engedjenek át az ellenzéknek. A másik tábor viszont a megegyezés érdekében lépett fel.

Nem tudunk arról, hogy a parlamenti liberálisok klubja vagy személy szerint a párt valamelyik tekintélyes vezetője megkísérelte volna egyetértésre bírni a Gemeinderat liberálisait, noha nem lehetett kétséges, hogy bármilyen pozíció elvesztése a párt egészének jövőjét érinti. A liberális vezetés gyengesége és a megfelelő vezető vagy vezetők hiánya ugyancsak hozzájárult a vereséghez.

Nézzük meg végül, mi jellemzi a liberálisok választási kampányát! Akartak-e, tudtak-e valamit újtani a választók megnyerése érdekében? Már a tavaszi választások során megmutatkozott a liberális erők ziláltsága, rezignáltsága, a defenzív pozícióba szorulás csaknem passzív vállalása. Erre mutat, hogy amikor csekély többséggel bár, de még mindig lett volna alkalom a városvezetés megtartására, a liberális jelöltek visszaléptek, arisztokratikusan és sértődötten letették a fegyvert, hitük szerint a

⁹⁸ A koalíciós kormány reformelképzeléseit elemzi Boyer 1981/b, 327—333. A reformok parlamenti vitájáról a SP-on kívül l. Plener 1921, III.

megalázó bukás helyett a tisztességes visszavonulás útját választották, a kormánytól s az uralkodótól várták a segítséget. A döntő jelentőségű őszi választási csatába is úgy indultak, hogy sem átgondolt haditervvel, sem megfelelő hadvezérrel nem rendelkeztek. Igazában még alkalmas jelöltjük sem volt. A liberálisok nem titkolt aggodalommal néztek a városházi dolgok alakulása elé, de vonakodtak attól, hogy szervezkedjenek és kimenjenek a választók közé. Nem szívesen tették ki magukat a bécsi választási gyűléseken gyakran előforduló durvaságoknak vagy a Gemeinderatban ellenfeleik gorombáskodásának.⁹⁹ Ez az erőtlen, tehetetlen, már-már gyáva politika még saját híveik egy részét is a süllyedő hajó elhagyására készítette, s megkönnyítette a keresztényszociálisok dolgát. Hasonlóképpen nekik kedvezett a választási részvétel csökkenése. Az 1895—96. évi választásokon feltűnő pl. a zsidó lakosság passzivitása, amely joggal érezte úgy, hogy a liberális párt nem tett meg mindent az antiszemitizmus ellen a zsidóság védelmében. Amikor bekövetkezett a „Lueger ante portas”-szituáció, az I. és II. kerület zsidó választóinak jelentős része elkeseredettségében és kiábrándultságában távol maradt az urnáktól, ami természetesen tovább csökkentette a liberálisokra leadott szavazatok számát.¹⁰⁰

Ami a keresztényszociálisokat illeti, az ő jól szervezett és hatalmas energiával folytatott választási kampányuknak nehéz volt ellenállni. A győzelem megszervezésében jelentős részt vállalt maga Lueger, aki fáradhatatlanul járta a választógyűléseket, kávéházakat, vendéglőket, kézművesműhelyeket keresett fel, hogy a személyes meggyőzés erejét vesse latba a választók megnyerése érdekében. Mindazon adottságait, amelyek őt korá egyik leghatásosabb népszónokává tették, most a győzelem érdekében kamatoztatta. A kispolgári mentalitás kitűnő ismerője irányítani tudta a néphangulatot, megnyerő egyénisége, személyes varázsa nagyban hozzájárult a sikerhez. Azonban nemcsak a kispolgársághoz talált utat, hanem más polgári rétegekhez is, akik a liberális politikában csalódva, a felemelkedő szociáldemokráciát rettegve a kettő között álló, s mindkettő ellen harcot hirdető keresztényszocializmus felé fordultak. Enélkül ugyanis a mégoly tökéletesen működő keresztényszociális választási gépezet sem fordíthatott volna olyan jelentősen az erőviszonyokon, mint ahogyan az valójában történt. A keresztényszociális agitáció csak az objektív körülmények hatásával együtt találhatott meglepően termékeny talajra a birodalmi főváros választói körében. Pártpolitikai szempontból fontos körülmény, hogy a széthullóban lévő liberális párt helyének betöltésére nem jelentkezett más polgári párt, vagy ha igen, akkor korántsem a keresztényszociálisokéhoz hasonló eséllyel. A keresztényszociális agitáció előnye, hogy nem korlátozódott a választási periódusokra. 1891-től gyakorlatilag permanens készülődés folyt a hatalom átvételére Bécsben és Alsó-Ausztriában. Egyidejűleg azonban túl is néztek a helyi politika horizontján, és a párt, amely Bécsben gyökerezett, még mielőtt a fővárost és az alsó-ausztriai Landtagot

⁹⁹ *Kielmansegg* 1966, 381. A liberálisok egy kis csoportja megpróbálta kimozdítani a liberális választókat politikai passzivitásukból, a pótválasztásokon a liberális jelöltek érdekében mozgósított. Az aktívabb közéleti tevékenység céljából hozta létre 1893. március 30-án a *Sozialpolitischer Vereint* (Szociálpolitikai Egylet), amely — egyelőre a liberális párt keretei között — az általános, egyenlő és titkos választójog, valamint a szélesebb körű társadalmi reformprogram alapján lépett fel. A kezdeményezés azonban nem talált kellő támogatásra sem a liberális táborban, sem a választók szélesebb köreiben. A szervezet tevékenységéhez l. *Holleis* 1978.

¹⁰⁰ *Boyer* 1981/b, 334.

megszerezte volna, igyekezett kiterjeszteni befolyását a többi tartományban is, jelezvén ezzel, hogy nem kíván megmaradni a regionális politika szintjén, egykorú szóhasználatával „államfenntartó” erővé kíván előlépni. Agitációja során a kormány és a városvezetés valamennyi gyenge pontjára rátapintott, minden hibát és tévedést kipellengérezett, minden csekélységet felnagyított. A személyes támadások gyakran igazságtalanok, bizalmatlanságot és gyanakvást ébresztettek a liberálisok minden lépésével szemben.

Arra a kérdésre, hogy változott-e a keresztényszociális párt stratégiája és taktikája 1895/96-ban, ismereteink jelenlegi szintjén azzal válaszolhatunk, hogy számottevő változásról nincs szó. A választási hadjárat ugyanolyan alacsony színvonalon mozgott, mint a keresztényszociális propaganda általában. A győzelem érdekében nem riadtak vissza az ellenfelek választói gyűléseinek zavarásától, sőt erőszakos felrobbantásától sem. Stratégia és taktika — a nyilvánosság számára legalábbis — a régi vágányokon haladt, feltételezhető azonban, hogy a tekintélyesebb érdekcsoportok, pl. a háztulajdonosok képviselőivel folytatott beszélgetések során Lueger és vezérkara mérsékeltebb és szalonképeesebb hangot ütött meg, mint a nyilvános fórumokon.

Az 1895 őszen született választási eredmények — a váratlanul nagy keresztényszociális győzelem és a várakozást is felülmúló megsemmisítő liberális vereség — csak ezekkel a háttérben ható körülményekkel együtt érzékeltetik annak a történelmi szituációnak a létrejöttét, amelyben a feltörekvő keresztényszociális párt megkezdhetette a magának vindikált társadalmi és politikai szerep egyidejű realizálását és legitimitációját. 1895 októberének végén Lueger 2/3-os többséggel jogszerűen megválasztott polgármester, de egyelőre bizonytalan, hogy az uralkodó jóváhagyja-e a Gemeinderat választását.

A választással ugyanis még nem tekinthető befejezettnek a polgármesterkérdés megoldása. A bécsi Gemeinde-statútum előírása szerint a városi tanács tagjai által megválasztott polgármestert az uralkodónak is meg kell erősítenie. Csak ennek megtörténte után teheti le a hivatali esküt és foglalhatja el pozícióját. A közösségi autonómia és a megerősítés révén gyakorolt állami felügyelet összeegyeztetése rendszerint konfliktusmentesen történt, Lueger esete azonban kivételt képezett. A császári megerősítés hosszú ideig elmaradt, és politikai krízishez vezetett. Már a tavaszi eseményekről tudósító dokumentumokból kitűnt, hogy Lueger polgármesterségének kérdéséhez bizonyos feltételekkel Kielmansegg gróf, az alsó-ausztriai helytartó viszonyult a legpozitívabban. Az új kormány, amelynek élére az uralkodó Kasimir Badeni gróf korábbi galíciai helytartót nevezte ki, örökségként kapta a bécsi polgármesterválságot.¹⁰¹ Ettől eltekintve sem volt könnyű helyzetben, mert a 90-es

¹⁰¹ A dolgok megnyugtató rendezése a körülményeket és az embereket egyaránt jól ismerő, koncepciózus, határozott, jó diplomáciai érzékkel rendelkező vezetőt igényelt. Badeni — a kortársak egyöntetű véleménye szerint — nem felelt meg e kívánalmaknak. Kormányja, amelynek elnöke és belügyminisztere is egyben, nem parlamentáris kormány. A lengyel arisztokratát az uralkodó különleges bizalma emelte az állam élére, galíciai helytartóként ugyanis Badeni tevékenysége Ferenc József maximális elismerését váltotta ki. A bécsi viszonyokat azonban nem ismerte eléggé, hiányzott belőle az osztrák politika irányításához rendkívül fontos taktikai érzék. Ehhez még olyan személyiségjegyek járultak, mint a határozatlanság, az ingatag, habozó természet. Plener és Kielmansegg a könnyelmű jelzöt is megkockáztatják Badenivel kapcsolatban, van, aki hatalmas önbizalmát csodálja, amire az adott körülmények között

évek közepén a kettős monarchia csaknem minden neuralgikus pontja lüktetésbe jött, egy sor olyan kérdés merült fel, amelynek megnyugtató megoldása egyidejűleg csaknem lehetetlennek bizonyult. Felerősödtek a nemzeti mozgalmak, különösen sürgős volt a csehek megbékítése. Nem jutott nyugvópontra, mert mindeddig nem vezetett eredményre a választójogi küzdelem, napirenden volt a Magyarországgal való gazdasági kiegyezés megújításának előkészítése, gazdasági, szociális, politikai és nemzeti érdekek keresztezték egymást a Monarchia mindkét részében külön-külön és a két fél egymással való kapcsolatában is.

A Badeni-kormány és a keresztényszociálisok viszonyának első próbatétele a polgármesterkérdés lett. A helytartó felterjesztése alapján a kormánynak döntenie kellett, hogy javasolja-e Lueger megerősítését a császárnak, vagy ellene foglaljon állást. A helytartóság és a kormány ebben a kérdésben nem képviseltek azonos álláspontot. Kielmansegg kezdettől fogva hajlott a megerősítésre. A kormányfőnek azt javasolta, kössön „politikai fegyverszünetet” a pártokkal a kiegyezési tárgyalások befejezéséig. A keresztényszociális párttal azonban csak Lueger megerősítése árán lehetett fegyverszünetet kötni. Kielmansegg meg volt győződve arról, hogy ez leszerelné a keresztényszociálisok ellenzékiességét, és fokozatosan engedékenyebbé tenné őket a kormánypolitika irányában. Az uralkodónak azzal érvelt, hogy látszólagos radikalizmusa ellenére a keresztényszociális párt alapján konzervatív beállítottságú, s ha a kormány taktikusan kezeli, hamarosan mérsékeltbb vonalra vált.¹⁰²

Megválasztása másnapján, azaz október 30-án Lueger megjelent a helytartóságon, hogy bemutatkozzon és megerősítésének támogatását kérje. Kielmansegg elbeszélése szerint nagyon szerényen viselkedett, objektivitást ígért a Gemeinderat valamennyi pártjával szemben és lojális magatartást a város fölé rendelt hatóságok, elsősorban is a helytartóság irányában. Kielmansegg arra igyekezett rávenni őt, hogy teljes egészében a polgármesteri hivatalnak, a birodalmi főváros fejlesztésének szentelje magát, s mondjon le Reichsrat-mandátumáról, amely mint politikai vezetőt nagyon igénybe veszi. Kielmansegg hangsúlyozta, hogy őt kizárólag a város érdekei, adminisztratív és nem politikai megfontolások vezérlik, ugyanis Bécs eddigi polgármesterei nem rendelkeztek képviselőházi mandátummal.¹⁰³ Jóllehet a keresztényszociálisok parlamenti klubja és természetesen maga Lueger is a mandátum letétele ellen foglalt állást, Kielmansegg végül — a már említett okokból — mégis kitarzott a megerősítés indítványozása mellett.¹⁰⁴

A Badeni-kormány ennek ellenére nem javasolta az uralkodónak az abszolút többséggel — 93:44 — megválasztott Lueger megerősítését. Indoklásképpen a korábbi

éppen nem volt oka. Az utókor történésze nem tartja könnyelműnek, hiszen érvelése szerint Badeni komolyan vette feladatát, lelkiismeretes, szigorú kötelességtudás jellemzi. Tulajdonképpen jó hivatalnok, de kis tehetségű államférfi. Vö. *Plener* 1921, III. 279.; *Kielmansegg* 1966, 268—269.; *Sutter* 1960, I. 133.

¹⁰² *Kielmansegg* 1966, 62., 263—264.

¹⁰³ A beszélgetésről a helytartó beszámolt Badeninek, I. *NÖLA* Statthaltereier Präs. B 2 ad 6847 Nr. 7210 1895. Közli *Burger* 1952, 140—144, és visszaemlékezéseiben részletesen szól erről maga *Kielmansegg* 1966, 374 skk.

¹⁰⁴ A keresztényszociális képviselők álláspontjáról tájékoztat a margareteni kerületi rendőrkapitányság november 12-i jelentése. K. k. Polizeibezirkskommissariat Margareten B. Nr. 25541. *Burger* 1952, 149. (A dokumentum teljes szövege uo. 145—153).

kormányokkal szembeni fékevesztett oppozícióját, a Magyarország, azaz a magyar liberálisok politikája iránt megnyilvánuló ellenséges magatartását, demagóg fellépését említette és azt, hogy nem hajlandó megválni Reichsrat-mandátumától. A kormány úgy határozott, hogy akkor sem támogatja a helytartó javaslatát, ha számolnia kell Lueger újabb megválasztásával és a Gemeinderat ismételt felosztásával. Érvei között a rendelkezésünkre álló levéltári anyagban nem szerepelnek a liberális párttal kapcsolatos meggondolások, holott más forrásokból tudjuk, hogy voltak ilyenek. A liberálisok egyik ismert vezetője, *Johann Chlumecky* báró, a képviselőház elnöke közvetett úton Badeni tudomására hozta: a liberalizmus legnagyobb ellenfelének megerősítése nem engedné meg neki, hogy továbbra is hivatalban maradjon, és a kormány a liberálisokra nem számíthatna többé.¹⁰⁵ Mindez parlamenti krízis árnyékát vetítette előre, újabb válsággal gyarapítva a már meglévőket, még mielőtt a kormány bármit is megvalósított volna az előtte álló feladatokból.

Az uralkodó kormányával egyetértésben végül úgy döntött, hogy nem erősíti meg Luegert polgármesteri tisztében. Osztotta kormánya álláspontját Lueger ellenzéki és demagóg magatartását illetően, és számolt azzal, hogy megerősítése Magyarországon nagyon rossz benyomást keltene. Bánffy Dezső miniszterelnök már korábban is kifogásolta azt a hangnemet, ahogyan a Monarchia képviselő-testületeiben Magyarországról és a magyar kormányról beszéltek. A császár tekintettel volt az ausztriai konzervatív és liberális körökre, mindamellett álláspontjában személyes idegenkedés is kifejezésére jutott, ahogy egy magánbeszélgetés során kijelentette: amíg ő uralkodik, Lueger nem nyer megerősítést a birodalmi főváros polgármesteri méltóságára.¹⁰⁶ Ferenc József, aki politikai nézeteit és mentalitását tekintve maga is rendkívül konzervatív, akinek udvarában még mereven éltek a spanyol etikett szabályai, nehezen tudta elképzelni, hogy egy negyedik rendbéli kispolgár kerüljön Bécs élére, akinek új politikai stílusa merőben idegen volt számára, de akivel hivatalból rendszeresen kapcsolatot kellett tartania.¹⁰⁷ Taszította a Lueger képviselte modern plebejus demagógia, nem szerette az olyan embereket, akik népszerűséget hajszolnak a tömegek körében.¹⁰⁸ Ellenszenvvel viseltetett az antiszemita megnyilvánulásokkal szemben, elítélt minden olyan szociális törekvést — és ez itt a lényeg —, ami veszélyeztette a birodalom egységét és belső békéjét. A keresztényszociálisok politikáját kezdetben ilyennek ítélte, ezért vonakodott sokáig attól, hogy megerősítse Luegert.

Az uralkodó és kormánya rosszul mérte fel a helyzetet, amikor úgy ítélte meg, hogy a megerősítés megtagadása mély benyomást tesz majd Bécs lakosságára, s a „legfelsőbb akarat” kinyilatkoztatása a kormányt is abba a helyzetbe hozza, hogy úrrá legyen nehézségein, eleget tegyen kötelezettségeinek, biztosítsa az államgépezet szabályos működését, valamint megfelelően felelősségteljes feladatának a magyar kiegyezés kérdésében.¹⁰⁹

¹⁰⁵ *Kielmansegg* 1966, 378. és *Molisch* 1926, 183.

¹⁰⁶ *Kielmansegg* 1966, 64.

¹⁰⁷ A polgármesternek az autonóm közösség fejeként reprezentatív feladatokat kellett ellátnia az uralkodó és családja körül. Ezekről ad tájékoztatást *Herden* 1967, 196—207.

¹⁰⁸ *Sieghart* 1932, 313.

¹⁰⁹ Badeni 1895. november 3-i referátuma *HHSIA* Kabinettskanzlei, Nr. 5005/1895, *Burger* 1952, 137—138.

A november 5-én közzétett „legfelsőbb döntés” vegyes fogadatra talált. Liberális részről megkönnyebbülten vették tudomásul az uralkodói vétót, és az állami tekintély megóvása érdekében tett elemi lépésnek tekintették azt. Dicsérték a kormány erélyét, de azzal nem áltatták magukat, hogy a keresztényszociális mozgalom ezután megáll, s hogy Bécsre békésebb jövő köszönt.¹¹⁰ A *Vaterland* állásfoglalása a „becsületes ellenfél” véleményét tolmácsolja, ami a következőkben összegezhető: sajnálatos, hogy a megerősítés kérdését pártkérdésként fogják fel, sajnálatos, hogy Lueger kihívó fellépéseivel eljuttassa esélyeit, hiszen sok olyan kvalitása van — a városi ügyek intézésében szerzett tapasztalatok, hatalmas munkabírás, nem mindennapi szónoki tehetség, személyes szeretetreméltóság, páratlan népszerűség —, amely alkalmassá teszi őt a polgármesteri hivatal betöltésére. Óvja a pártot a döntés elleni demonstrációktól.¹¹¹

Tekintettel arra, hogy az uralkodói döntés nem képezhetette vita tárgyát, a támadások tüze a kormányjavaslat miatt Badenire és Kielmanseggre zúdult a Reichstagban, s még inkább az alsó-ausztriai tartományi gyűlés ülésein. Kielmansegg támadása igazságtalan volt a keresztényszociálisok részéről, a helytartó azonban maximális mértékben szolidaritást vállalt a kormánnyal, és a támadások ellenére sem hozta nyilvánosságra, hogy ő a megerősítést javasolta. Látszólag ellene szólt a Luegerrel szemben támasztott feltétel, azaz, hogy mondjon le Reichsrat-mandátumáról.

A képviselők egy csoportja, főképpen a keresztényszociálisok és a német-nacionalisták interpelláció, illetve sürgősségi indítvány formájában követelték a kormánytól, hogy adjon felvilágosítást Lueger elutasításának okairól. 1895. november 8-án a sürgősségi indítvány indoklása körül heves vita zajlott a képviselőházban, amelynek középpontjában a meg-nem-erősítés okai és ennek kapcsán az osztrák parlamentarizmus kérdése állt. Badeni miniszterelnök ugyanis a német-nemzetiek interpellációjára és a keresztényszociálisok sürgősségi javaslatára válaszolva azt hangsúlyozta, hogy a kormány elvileg egyáltalán nem köteles nyilatkozni egy, a törvény szerint kizárólag a végrehajtó hatalom szférájába tartozó lépés okairól. Megítélése szerint a megerősítés kérdése ilyen jellegű, s ezért a lépésért a kormány csak az uralkodónak és saját lelkiismeretének tartozik számot adni. A válasz elöl mégsem akarván teljesen kitérni, néhány szóval tájékoztatta a Házat a kormány álláspontjáról. Tájékoztatójában nem mondotta ki nyíltan azt, amit a november 3-i minisztertanácson, hogy ti. Lueger ellenzéki, demagóg, antiszemita magatartását kifogásolja. Lényegében mégis a kormány fenntartásait juttatta kifejezésre, amikor úgy fogalmazott, hogy a kormány nem lát kellő garanciát a közigazgatás „szigorúan objektív, tárgyilagos, minden agitativ tendenciától mentes” vezetésére.¹¹² Badeni rövid beszéde több támadási pontot is szolgáltatott a képviselőknek. A keresztényszociálisokon kívül más pártok képviselői is felszólaltak. Ők az ügy kapcsán a parlament jogainak védelmében léptek fel.

A keresztényszociális, katolikus-konzervatív és német-nacionalista képviselők véleménye szerint a kormány adós a meg-nem-erősítés „igazi okai”-nak feltárásával,

¹¹⁰ *Neue Freie Presse* 1895. november 7.

¹¹¹ *Vaterland* 1895. november 7.

¹¹² *SP XI. Sess. XVII.* 21 381—82.

ezért a mielőbbi elfogadható magyarázatot sürgetik. Valamennyien utalnak a lakosság körében az intézkedések miatt tapasztalható nyugtalanságra, és ilyen vagy olyan módon azon meggyőződésüknek adnak hangot, hogy a Bánffy-kormány és az osztrák—magyar zsidóság befolyásolta a Badeni-kabinet nemleges előterjesztését. Biztosították a miniszterelnököt, hogy Luegert újra megválasztják, akárhányszor is oszlatja fel a kormány a községtanácsot. A pártpolitikai szempontok főképpen Liechtenstein beszédében jelentkeznek világosan, aki kijelentette: a párt és Lueger csak nyernek az üldöztetési rendszabályok révén, amelyek meggyorsítják a teljes győzelmet. Mintegy leckét adva Badeninek figyelmeztet: egy olyan pártot — értve ezen a keresztényszociálisok pártját —, amely máris jelentős faktor az állam életében és folyamatosan új erőket toboroz, nem szabad szándékosan ellenségévé tenni. A felszólaló képviselők nem értettek egyet Badenivel, és azon nézetüknek adtak hangot, hogy a kormány igenis felelős a parlament előtt az uralkodónak tett javaslatáért. Elsősorban Ferdinand Kronawetter, a már nem létező demokrata párt utolsó mohikánja védelmezte a parlament jogait. Nemcsak a kormány, hanem a miniszterelnök személyes felelősségét hangsúlyozta, s úgy vélte, ha egy miniszterelnök vitatja a parlament kompetenciáját, úgy annak jogai korlátozását vissza kell utasítania. Bírálta a politikai döntéshozatal sajnálatos gyakorlatát, azaz, hogy fontos dolgokat a parlament háta mögött miniszteri különszobákban, titkos klubtárgyalásokon intéznek, és így a parlament autentikus információk helyett csak arról értesül, amit néhányan a beavatottak közül jónak látnak közölni. Így nehéz megítélni, hogy minden úgy volt-e, ahogy előadják, s mindent elmondanak-e, ami történt. A miniszterelnöknek tehát kötelessége részletes tájékoztatást és megfelelő felvilágosítást adni. Beszédében a választójog korlátozottságát is bírálta, amelynek következtében Bécsben 300 ezer helyett mindössze 85 ezer választó járulhat az urnákhoz. Kronawetter helyteleníti azt a parlamenti gyakorlatot, hogy a képviselők esetenként bizonyítékok nélkül állítanak valamit, az adott helyzetben a keresztényszociális képviselők Magyarországnak, illetve a zsidóságnak a polgármesterkérdésbe való beavatkozását.

A szocialista Engelbert Pernerstorfer Kronawetteréhez hasonló szellemű felszólalását szintén nem a választással kapcsolatos személyes pártédek inspirálta, hanem a képviselőház jogainak védelme, a miniszterelnök felelősségének hangsúlyozása és végül a liberális párt bírálata, amelynek ezúttal egy szava sem volt a kérdéshez, s az ismert okokból ugyan, de elvszerűtlenül és feltűnően hallgatott. Pernerstorfer szemtől szembe mondja a liberálisoknak, hogy napról napra reakciósabbak. Több hasonló indíttatású hozzászólás is elhangzott.¹¹³

A parlamenti vita és annak érvei semmit sem változtattak a kormány álláspontján. Amikor november 13-án az újabb választás során változatlanul 2/3-os többséggel ismét Luegerre szavaztak, a Gemeinderatot másodszer is feloszlatták. Ezúttal föl sem terjesztették megerősítésre, mondván, hogy Lueger újbóli megválasztása eleve ellentmond a legfelsőbb akaratnak.¹¹⁴

¹¹³ A vita teljes anyaga *SP XI. Sess. XVII. 21 381—21 399.*

¹¹⁴ Lueger fellebbezett az ügyben, fellebbezése *NÖLA Statthaltereil Präs. B. ad 7498 Nr. 7892 1895. Burger 1952, 158—160.* A Közigazgatási Bíróság 1896. október 22-i elutasító végzése *Allgem. Verwaltungsarchiv, Akten d. Minist. d. Innern M. I. 1517. Burger 1952, 176—183.*

A november 13-i választás reggelén az antiliberalisok hívei nagy tömegben gyülekeztek a városháza körül, a kivezényelt rendfenntartó erők pedig láthatóan arra törekedtek, hogy a nagyobb csoportosulásokat és a rendbontást megakadályozzák. A viszonylag nyugodt tömeg a Gemeinderat feloszlásának hírére „Hoch Lueger!” és „Nieder Badeni!” kiáltásokkal a parlament irányába törekedett, a rend őrei azonban mind a parlament, mind a Burgplatz környékéről eltávolították az ott gyülekezőket, akik komolyabb ellenállással vagy rendzavarással meg sem próbálkoztak.¹¹⁵ Ezzel összefüggésben rá kell mutatnunk a keresztényszociálisok taktikájára az újválasztások idején, amelyhez ekkoriban nagyon is hozzátartozott, hogy miközben hevesen bírálták a kormányt és a helytartót, kerültek az olyan akciókat, amiért rendbontással vádolhatták volna őket. A párt vezetői rendszeresen tájékoztatták híveiket a polgármesterkérdés fejleményeiről, és sohasem mulasztották el, hogy megerősítsék: a keresztényszociálisok nem akarnak semmiféle forradalmat, hanem a körülmények reformját tűzték ki célul. Soha eddig nem tapasztalt nyomatékkal intettek önuralomra és a törvényesség megtartására, nehogy ürügyet szolgáltatassanak a kormánynak a beavatkozásra. Próbálták megértetni választóikkal, hogy nyugalomra, hidegvérre van szükség. Fáradhatatlanul ismételték: meg kell maradniok az értelem és a jog útján.¹¹⁶

A nyugalom megőrzésére intő figyelmeztetésekre nagy szükség volt, hiszen a november 13-i események után fokozódott a feszültség, a népszenvédelek kitörésétől lehetett tartani. A képviselőházban ismét fellángoltak a viták. A keresztényszociális és a német-nemzeti képviselők 1895. november 16-án újabb sürgősségi javaslat formájában teljes egészében törvénytelennek minősítették a Gemeinderat feloszlását, a megerősítésre való felterjesztés elmulasztását, s mindeközben a legfelsőbb akaratra való hivatkozást. Ezúttal neves liberálisok is szót kértek a vitában, de nem a demokratikus jogok védelmében. *Eduard Sueß* visszautasította a keresztényszociális választási propaganda folytonosan hangoztatott állításait, miszerint a liberális politika tönkretette Bécset. Igaztalannak és sötétnek tartja a liberálisokról alkotott képet. A kormány eljárását a vitatott ügyben helyeselte, és véleménye szerint, aki annyira belemerül a politikai harcba, mint Lueger, az nem várhatja, hogy a kormány egy nagyváros adminisztrációjának élére helyezze.

Max Menger más oldalról közelíti meg a kérdést. Nem tartja alkalmasnak Luegert a bécsi polgármesteri pozícióra, mert nem becsüli a tudományt, nem tiszteli kiemelkedő képviselőit, nincs garancia arra, hogy a tudományos eredményeket alkalmazni fogja az irányítása alatt álló városban.¹¹⁷ Itt a keresztényszociális képviselőknek és személyesen Luegernek a Landtagban mondott beszédeire kell emlékeztetnünk, amelyekben elsősorban az orvostudomány és a gyógyszerkutatás területén kérdőjelezte meg a modern tudományosság célszerűségét és hasznát. Az antiszemita heccekhez hozzátartozott a zsidó származású orvosok és tudósok eredményeinek kiforgatása.

A polgármesterválság megoldása érdekében 1896 tavaszáig semmi érdemleges nem történt. A kormány rövid időn belül hiába írta volna ki az új Gemeinderat-választást, bizonyosnak látszott, hogy a tanács összetétele döntő többségében ismét keresztény-

¹¹⁵ A bécsi rendőr-főkapitányság november 13-i jelentését a polgármester-választás lefolyásáról *NÖLA Statthaltereí Präs. B 2 ad 6847 Nr. 7892 1895. Közli Burger 1952, 154—156.*

¹¹⁶ A margareteni kerületi rendőrkapitányság jelentését l. 104. sz. j. *Burger 1952. 147—148. 150.*

¹¹⁷ A november 16-i képviselőházi vita *SP XI. Sess XVII. 21 496—21 528.*

szociális marad, és a polgármesterjelölt változatlanul Lueger lett volna. Ezt igazolták a lakosság hangulatáról és a politikai pártok magatartásáról szóló rendőrségi jelentések is. Nem vált be a Badeni-kormány reménye, hogy az uralkodói akarat és a kormány határozott kiállása majd mély benyomást gyakorol a bécsi lakosságra. A mérleg másik serpenyőjében súlyosabbnak bizonyult ennél az évek óta folyó keresztényszociális agitáció hatása, a fölényes győzelem, amelyről a győztesek érthető módon nem kívántak lemondani. A Gemeinderat novemberi 13-i újabb feloszlata után tehát az volt a helyzet, hogy az antiliberális-antiszemita irányzat még nagyobb mértékben uralta a közéletet, mint korábban. Egyre jobban beigazolódott Kielmansegg gróf aggodalma, illetve a szociáldemokrata sajtó jelzése, mely szerint a keresztényszociálisok profitálnak majd az ismétlődő választási kampányokból, a hatóságok vonakodásából és Lueger mártíromságából. Erre utal a keresztényszociális gyűlések erős látogatottsága, a párt kiemelkedő vezetőinek népszerűsége, az antiszemita sajtótermékek előfizetőinek növekvő száma. Egy rendőrségi jelentés valóságos Lueger-kultuszról számol be, amelynek egészen modern külsőségei a róla készült medálok, fotók, és az ún. „Lueger-Marsch”. Ezt a kultuszt a rendőri hatóságok több szempontból veszélyesnek ítélték.

A rendőrség illetékesei azon a véleményen voltak, hogy az érvényes törvények alapján a hatóságok kezében lévő megtorló eszközök nem elégségesek az antiszemita mozgalom visszaszorítására, különösen akkor nem, ha a párt vezetői a nagyon intenzív agitáció közben fokozott gondot fordítanak a törvényes formák megőrzésére.¹¹⁸

A harci lázban égő, de a szélsőséges cselekedetektől őrizkedő keresztényszociális párt továbbra is uralta választóit. Ehhez hozzásegítette a legyőzött liberális ellenfél, amely a meg-nem-erősítésekkel nyert időben már nem tudta összeszedni magát, lényegében csak agóniája hosszabbodott meg. Még a rendőrségi jelentés is rosszalóan beszél arról, hogy a párt végzetes tétlensége, jelenlegi népszerűtlen vezetése mellett a keresztényszociálisokkal folytatott tervszerű, értelmes harc hiányában aligha gyakorolhat majd döntő befolyást a legközelebbi választásokon. A jelentésből egyébként kitűnik, hogy még azt is eredménynek tartották volna, ha „legalább a lakosság egy részét sikerülne egészségesebb vágányokra” vezetni.¹¹⁹ A párt választási agitációjában biztonsággal számíthatott a klérusra. Nem csekély azoknak a papoknak a száma, akik részt vettek az antiliberálisok választási harcában, különösen a szószekről való agitáció intenzitása fokozódott. Ez a rendőrségi szerveket a klérus tevékenységének „feltűnés nélküli ellenőrzésre” készítette.¹²⁰ Az egyház anyagi segítséggel is hozzájárult a keresztényszociálisok választási kampányához. A Lueger baráti köréhez tartozó *Franz Stauracz* bécsi pap szerint „a klérus sokat tett a választási alap érdekében”.¹²¹ Hogy ez a sok pontosan mennyit és mit jelentett, arra nincsenek adataink. Azt azonban tudjuk, hogy Bécs hercegeirseke, a keresztényszociálisok részéről sokat támadott

¹¹⁸ A bécsi rendőrkapitányság 1895. december 5-i jelentése *NÖLA* Statthaltereii Präs. B 2. Nr 7831/1895. Közli *Burger* 167—168. A rendőrségi elemzés megállapításait teljes mértékben igazolja pl. a bécsi Keresztényszociális Egyetel november 28-i ülése *Österreichischer Volksfreund* 1895. december 8.

¹¹⁹ *Burger* 1952, 167.

¹²⁰ Uo. 169.

¹²¹ Franz Stauracz egy választási gyűlésen tett megállapítására a november 12-i rendőrségi jelentés hivatkozik. L. 104. sz. j. *Burger* 1952, 146.

Gruscha kardinális 1000 Ft-tal járult hozzá a párt választási alapjához. Amikor Alsó-Ausztria helytartója emiatt személyesen beszélt a bíboros-érsekkel, ő mentségül arra hivatkozott, hogy adománya nem demonstráció a kormány vagy a császár meg-nem-erősítő álláspontjával szemben, hanem annak elismerése, hogy Luegernek és híveinek köszönhető a templomoknak a korábbinál messze nagyobb látogatottsága.¹²²

A görcsös erőfeszítések, amelyek arra irányultak, hogy Luegert távol tartsák a polgármesteri széktől, mind kilátástalanabbnak látszottak, amikor 1896 tavaszán újabb választással kísérleteztek. A *Reichspost* február végén közzétett választási felhívásában arra biztatta a választókat, hogy tartsanak ki Lueger mellett, s éljenek választójogukkal, mert ezúttal több mint kötelesség megjelenni az urnák előtt. A keresztényszociálisok választási agitációjukban ekkor különösen a város pénzügyeit állították előtérbe, annak rendbetételét ígérték.¹²³

Az 1896 tavaszán megtartott Gemeinderat-választás tovább erősítette az antiliberálisok pozícióját. A II. és III. kúriában megtartották a 32, illetve 46 mandátumot. Az első kúriában újabb 4 helyet szereztek, azaz 14-ről 18-ra emelkedett ott a keresztényszociálisokat támogató tanácsosok száma. Az antiliberális tábor így 96 tanácsosi helyet tudhatott magáénak.¹²⁴ 1896. április 8-án 96:42 arányban, az eddigi legnagyobb többséggel Luegert negyedszer választották polgármesterré. Úgy tűnt, választásról választásra növekszik tábor. Elérkezett az a pillanat, amikor nem lehetett tovább feszíteni a húrt, valamilyen kompromisszumot kellett találni a szemben álló felek között. Közvetítők révén egy titokban tartott Badeni-Lueger találkozóra került sor a belügyminisztériumban, ahol megállapodtak a következőkben: a keresztényszociálisok felhagynak a kormány elleni oppozícióval, Lueger átmenetileg hajlandó lemondani a polgármesteri kinevezésről pártja valamely megfelelő képviselője javára. Ragaszkodott továbbá egy császári audienciához, ahol biztosítja lojalitását az uralkodót, s ami bizonyosság lenne a bécsi lakosságnak is, hogy pártjának semmi oka őfelsége ellen demonstrálni.¹²⁵ Bármily kínos is volt ez Badeninek, kénytelen volt kieszközölni Lueger számára a császári audienciát, ami nem ment könnyen. Végül is sikerült elérnie, hogy az uralkodó fogadja Luegert, akinek erre a találkozásra elsősorban propagandacélból volt szüksége, saját pártja előtt is annak igazolásul, hogy a több mint 2/3-os győzelemmel és az egy éve folyó harccal a háta mögött miért lép vissza önként a polgármesteri hivataltól. Ezt a későbbi megerősítés ígéretében tette, hangsúlyozva, hogy mint hazafi és lojális állampolgár az uralkodó személyes kérését nem tagadhatja meg. A keresztényszociális sajtó részletesen foglalkozott a császári audienciával, és úgy tüntette fel, hogy ezúttal más a helyzet, mint korábban, mert Luegert „hívták” az uralkodóhoz, s nem szabad engedni — hangoztatták demagóg módon —, hogy ellentét keletkezzék a császár és a nép között. Lueger ebben az esetben csak a császári óhaj szerint cselekedhet — hirdették.¹²⁶ El kell ismerni, ügyesen kihasználták ezt a néhány perces kihallgatást. A császári audienciára hivatkozva azt a látszatot szerették volna kelteni, hogy nem Lueger személye, nem is a

¹²² Kielmansegg 1966, 380.

¹²³ *Reichspost* 1896. február 23.

¹²⁴ *Reichspost* 1896. március 6.

¹²⁵ Kielmansegg 1966, 64–65.

¹²⁶ *Reichspost* 1896. április 28.

párt, hanem egyéb okok akadályozzák a pillanatnyi megerősítést. A *Reichspost* egyenesen úgy állítja be ezt a nehezen kiharcolt császári fogadást, mint Lueger kiváló tulajdonságainak a legmérvadóbb helyről történt elismerését.¹²⁷

A kompromisszum eredményeként a provizorikus polgármester egyelőre meghatározatlan időre *Josef Strobach* üzletember, a háztulajdonosok központi szövetségének alelnöke lett, aki 1893-tól a Gemeinderatnak, 1895-től a Stadtratnak is tagja, tehát betekintése volt a város igazgatásába. Strobach a keresztényszociális párthoz átpártoló háztulajdonosi réteg reprezentánsa, közéleti tevékenysége révén ismert személyiség, Lueger egyik legmegbízhatóbb híve a vagyonos polgárság körében. Ugyanakkor a keresztényszociális vezérkar tagjaitól eltérően múltját sem antiszemita szélsőségek, sem radikális ellenzékiesség nem terhelte a kormánnyal vagy a tartományi vezetéssel szemben. Lueger a polgármester első helyettese lett. A helyzet átmeneti jellege mindenki előtt nyilvánvaló volt. A liberális lapok erősen bírálták a kormányt, amiért nem akadályozta meg, hogy a keresztényszociálisok átvegyék a hatalmat a városházán. A *Neue Freie Presse* Lueger császári audienciájáról tudósító számát az államhatósági szervek elkobozták.¹²⁸

J. Strobach provizóriumára 1897 tavaszán lejárt. Március 31-én a polgármester visszalépett hivatalától, és április 8-án a 132 leadott szavazatból 93-mal ötödszörre is polgármesterré választották Luegert.¹²⁹ Ferenc József megerősítő iratának dátuma 1897. április 16. Azt, hogy Strobach miért lépett vissza, vagy hogy miért éppen akkor, s hogy Lueger polgármestersége miért vált aktuálissá, azt konkrétan senki sem indokolta meg. Annak sincs nyoma, milyen iniciativa alapján indult meg a személyi váltás folyamata: vajon a kormány kezdeményezte-e, Lueger sürgette volna, nem tudhatjuk. Két év kellett ahhoz, hogy az uralkodó és a kormány el tudják fogadni a tényeket, s kényszeredetten bár, de megerősítsék a keresztényszociálisok vezérét választás útján nyert hivatalában. Végül a kormány előtt tornyosuló feladatok súlya alatt született meg ez a döntés. Akár a csehek megbékítési terveire, akár a Magyarországgal megújítandó kiegyezési tárgyalásokra gondolunk, a főváros nyugalmanak helyreállítása és a politikai feszültség csökkentése mindenképpen előfeltétele volt a sikernek. Másrészt viszont a megelőző választások elég egyértelműen demonstrálták az erőviszonyokat és Luegernek már-már a császáréval vetekedő népszerűségét. Lueger ötödszöri megválasztása és a császári megerősítés néhány nappal azután történt, hogy a kormány kiadta a cseh nyelv egyenjogúsításáról szóló nyelvrendeletét. Lueger megerősítése a keresztényszociálisok lojalitását hivatott biztosítani a rendelet nyomán kirobbanó politikai és parlamenti válságban. A német-liberálisokkal tervezett szövetség nem jött létre, így Badeninek szüksége volt az 1897. évi parlamenti választásokon megerősödött — 28 mandátummal rendelkező — keresztényszociális frakció támogatására. Badeni ezzel a „kései pálfordulás”-sal¹³⁰ csak részben nyerte el a keresztényszociálisok támogatását.

A polgármester beiktatási ünnepélye és Lueger eskütétele április 20-án ment végbe. A *Deutsches Volksblatt* „a munka”, a „felelősség” emberének mutatja be Luegert, aki

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ *Neue Freie Presse* 1896. április 28.

¹²⁹ 37 szavazatot dr. Grübl, a liberális jelölt kapott, 2 szavazócédula üres volt.

¹³⁰ *Sutter* 1960. I. 131.

önmagát nem kímélve győzelemről győzelemre vezette pártját.¹³¹ A *Neue Freie Presse* változatlanul a kormányt bírálja. A válság elején a keresztényszociálisok hiányolták a megalapozott magyarázatot a megerősítés megtagadásának okairól, most, a krízis rendezésekor a liberálisok tettek szemrehányást Badeninek, amiért nem ad kellő felvilágosítást a történetekre. Végigtekintve a polgármesterválság fordulatain, az *Arbeiter-Zeitung* is azt kérdezte: mire volt jó mindez? Miért nem erősítették meg Luegert mindjárt az első megválasztás után? Nincs jó véleménnyel Badeni miniszterelnök és belügyminiszter államférfiúi képességeiről; hiányolja a kellő előrelátást, a politikai szükségletek felismerését és mérlegelését. A szocialisták kritikája Luegert sem kímélte, akinek „beszédeiből kényelmesen kivonatolható a demagógia teljes kézikönyve”.¹³²

Mire a bécsi polgármesterkrízis lezárult, a keresztényszociálisok a Monarchia fővárosának megszerzése után újabb győzelmeket arattak az 1896. évi Landtag- és az 1897. évi Reichsrat-választásokon. Ezzel azonban egy későbbi fejezet foglalkozik.

3. DUALIZMUS ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA KERESZTÉNYSZOCIÁLIS NÉZŐPONTBÓL

A soknemzetiségű Osztrák—Magyar Monarchiát emésztő kórok egyik legsúlyosabbikának a dualizmus utolsó évtizedeiben a nemzeti kérdés bizonyult. Azok az új pártok, amelyek a XIX. század 80-as, 90-es éveinek fordulóján végbement politikai átrendeződés eredményeként jöttek létre, hamarosan szembetalálták magukat a század utolsó évtizedében erőteljesen fellángoló nemzeti küzdelmekkel. Sürgető feladattá vált számukra az elvi állásfoglalás kialakítása a nemzetiségi kérdéstről, illetve a nemzeti együttélés jövőjéről.

A három újonnan szerveződő politikai párt közül a Schönerer-féle nagynemc. irányzat, valamint a szociáldemokrácia nemzeti koncepciója a magyar olvasó számára többé-kevésbé ismertnek tekinthető.¹³³ Kevésbé ismert a keresztényszociális párt álláspontja a nemzetiségi kérdés megoldásának és a soknemzetiségű állam jövőjének kérdésében. Ezt részben az a körülmény magyarázza, hogy a keresztényszociálisoknak a Monarchia fennállása idején lényegében nem volt semmiféle konstruktív elképzelésük a nemzetiségi kérdés megoldására. Ausztria valamennyi nagyobb német pártja közül a keresztényszociális párt foglalkozott a legkevésbé ezzel a bonyolult kérdéssel. Figyelmét a szociális és a világnézeti kérdések kötötték le, saját nemzeti programmal lényegében nem rendelkezett.¹³⁴ Vezetőire jellemző a nemzeti problematika súlyát kissé lebecsülő, rendezhetőségének kilátásait leegyszerűsítő szemlélet. Jóllehet a keresztényszociális teoretikusok nem kínáltak a Monarchia népeinek együttélését megkönnyítő praktikus megoldásokat, a problémát megkerülni ők sem tudták. Az olyan politikai szervezetnek, amely birodalmi és államfenntartó erő kívánt lenni, elkerülhetetlenül állást kellett foglalnia az 1890-es évektől már mind hevesebben

¹³¹ *Deutsches Volksblatt* 1897. április 17.

¹³² *Arbeiter-Zeitung* 1897. április 17.

¹³³ Tokody 1963; Irinyi 1966; Hanák 1978, I. 217.

¹³⁴ Kann 1964, I. 103.; Hantsch 1953, 101., 103.

jelentkező, egyre több nehézséget okozó nemzeti küzdelmekkel, a Monarchia államjogi helyzetével, népeinek nemzeti követeléseivel kapcsolatban.

A keresztényszociálisok sajátos módon közelítettek a Monarchia soknemzetiségű jellegéből adódó rendkívül összetett problematikához. Figyelmüket csaknem kizárólag a dualizmus rendszerére, azon belül pedig Magyarországnak a kettős Monarchiában betöltött szerepére, valamint a magyarországi nemzetiségek helyzetére összpontosították. Óvatosan kerülgették viszont a cislajtán területeken élő népek problémáit, érdemben nem reagáltak a nemzeti ellentétek megnyilvánulásaira, különösen pedig a robbanékonyra váló csehországi helyzetről hallgattak. A rendelkezésünkre álló források többféle összefüggésben győznek meg arról, hogy a dualizmus rendszerének határozott elvetésében a keresztényszociális párton belül teljes volt az egyetértés. Nehéz helyzetbe kerültek azonban akkor, ha a cislajtán területek nemzetiségeit, illetve az ausztriai német hegemoniát érintő kérdések kerültek napirendre. Az Ausztriában élő nemzetiségek egyenjogúságának elismerése és deklarálása önmagában kevésnek bizonyult, és megbukott a politikai gyakorlat próbakövén. Úgy véljük tehát, hogy ha a keresztényszociálisok nemzetiségi és államjogi koncepciójáról, illetve annak hiányáról akarunk képet adni a pártalakulás évtizedében, akkor elsősorban a dualizmus, továbbá a Monarchia nyugati térfelében kibontakozó nemzeti küzdelmek kérdésében elfoglalt álláspontjukat kell bemutatnunk.

A keresztényszociális párt kezdettől fogva dualizmus- és magyarellenes álláspontot képviselt, noha ennek hivatalos pártpolitikai programként való megfogalmazására csak az 1905. szeptember 17-i eggenburgi pártkongresszuson került sor. Az eggenburgi program deklarálta a dualizmus életképtelenségét, és állást foglalt a trónörökös politikai kabinetjében képviselt nagyosztrák centralizmus koncepciója mellett.¹³⁵ A birodalom egységét bomlasztó törekvések centrumát ugyanis Magyarországon a magyar függetlenségi törekvésekben és a magyar nemzetiségi politikában látták.¹³⁶ A dualizmus rendszerének elvetését és a magyar közállapotok bírálatát tartalmazó nézetek kifejtésére a népgyűlésektől a Reichsratig minden lehetséges fórumot felhasználtak. A párt vezetői közül ez mindenekelőtt Luegerre jellemző.

Hangsúlyozni kell, hogy a keresztényszociálisok dualizmus- és magyarellenes fellépése valójában az osztrák és a magyar liberálisok által létrehozott liberális államstruktúra ellen irányult, s amikor a „judeomagyarok”-at vagy a „zsidó börzianerek”-et támadták, a kiegyezést megkötő osztrák—német, illetve magyar uralkodó osztályok számára biztosított politikai és nemzeti hegemonia ellen léptek fel. A nyilvános politikai fórumokon e tárgyban elhangzott eszmevuttatások a következő tézisekre épülnek: az 1867-es kiegyezés Ausztria önfeladásaként való kárhozhatása, az ennek eredményeként létrehozott dualista államrendszer elutasítása, a magyarországi „zsidó liberális uralom” és a magyar nemzetiségi politika rendkívül éles kritikája, a Monarchia balkáni pozíciója miatti aggodalom, a birodalom két fele közötti gazdasági kapcsolatok — interpretációjuk szerint — Ausztriát megnyomorító aránytalansága elleni tiltakozás. Ezen álláspont valóságelemeire, objektív hátterére a későbbiekben még visszatérünk. Érvelésükben lényegesen újat nem lehet felfedezni a pártalakulás

¹³⁵ A programot közli *Berchtold* 1967, 170.

¹³⁶ *Hantsch* 1953, 94—96.

évtizedében, némi változatosságot legfeljebb a régi sztereotípiákra hangszerelt aktuálpolitikai vonatkozások hoztak.

Ismeretes, hogy a dualizmusnak a Monarchia mindkét részében voltak ellenfelei. Nemcsak a kortársak, a történetírók álláspontja is eltért a kiegyezés megítélésében.¹³⁷ Igazában tehát nem a keresztényszociálisok elutasító álláspontja kelthet feltűnést, hanem okfejtésük színvonaltalansága, sajátos logikája, a történelmi tények és a statisztikai adatok semmibevétele, s ily módon olyan végkövetkeztetések megfogalmazása, amelyek végletességük vagy igaztalan állításaik okán már-már megkérdőjelezzik álláspontjuk komolyságát. A dualizmus elleni kirohanások intenzitása időnként a szokottnál jobban felerősödött. Ez korszakunkban az 1891/92-es, továbbá az 1895/97-es években tapasztalható. A kérdés fokozottabb előtérbe nyomulásának magyarázata a köztörténeti események alakulásában kereshető. A támadások hevét fokozták a 90-es évek első felében kiadott liberális egyházpolitikai törvények, báró Bánffy Dezső miniszterelnöki kinevezése, a millenniumi ünnepségek, majd a gazdasági kiegyezés soron következő megújítása.

Luegernek a keresztényszociális párt vezéréként elmondott első, nagy visszhangot kiváltó beszéde a kiegyezés ellen 1891. június 24-én a képviselőház költségvetési vitájában hangzott el. Ebből kitűnik, hogy az 1866-os háborút követő változásokban, amelyek során Ausztria elvesztette a német területek feletti befolyását és a birodalom átszervezésére kényszerült, Lueger csak a poroszokkal kötött békét tartja becsületessé. A kiegyezés szerinte mind az osztrák hazafiakban, mind a nemzeti módon gondolkodó szlávokban „mélységes szégyénérzetet” kelt. Ez az államjogi rendezés Ausztriát csaknem „vazallusi helyzet”-be juttatta Magyarországgal szemben. Felszólalásával azt akarja elérni, hogy a képviselőházban végül egyszer kimondassék: „Magyarország főhatósága Ausztria felett egyenesen tűrhetetlen”, és Ausztria minden kormányának kötelessége, hogy nagyobb energiával lépjen fel a magyar kormány túlbujánzott befolyásával szemben, érje el, hogy a közös ügyek tárgyalása során egész Ausztria érdekeit védelmezzék Magyarország előnyomulásával szemben.¹³⁸

Lueger fellépése felháborodást keltett a még mindig liberális többségű parlamentben, és azt a Monarchia politikai alapja és belső békéje ellen irányuló merényletként értelmezték. A képviselőházon belüli felháborodásnak adott hangot az elnöki rendreutasítás csakúgy, mint a miniszterelnöknek a kormánypolitikát védelmező, Lueger vádjait visszautasító beszéde. Ez a vita a liberális sajtóban is vezető helyre került. Az osztrák liberálisok a kiegyezés és a dualizmus védelmére siettek, történetileg igazolták azt. Az 1891. október 30-i, majd december 14-i parlamenti beszédeiben Lueger újabb szemponttal bővítette kritikáját: a magyarországi nemzetiségi kérdés előtérbe állításával. Látszatra olyan demokratikus törekvés szószólója, amelynek érvényre jutását a magyar uralkodó osztályok következetesen hátráltatták. Ezzel kapcsolatos fejtegetése egészében mégis antidemokratikus szellemben fogant, mert a magyarországi nemzetiségek egyenjogúságáért szót emelve a nemzetiségeknek 1848/49-es, az európai progresszióval szemben a korona védelmében játszott szerepüket emeli ki. Gondolkodásának valódi természetéről árulkodik az is, hogy a

¹³⁷ A dualizmus rendszerének története értékeléséhez l. *Hanák* 1975/b, 289—341.

¹³⁸ *SP* XI. Sess. II. 1137.

balkáni népek, románok, szerbek, bolgárok védelmét, „nemzeti fejlődésük támogatása”-t tulajdonképpen Ausztria politikai és gazdasági befolyásának a Balkán térségében történő növelésével kapcsolta össze. Számára a birodalmi Balkán-politika történelmi eszménye Savoyai Jenő, Mária Terézia és II. József kora, amikor állítása szerint a fekete-sárga zászló minden nép egyenjogúságának és a becsületes cselekvésnek a szimbóluma volt.¹³⁹

A Balkánról mint a Monarchia utolsó befolyási területéről szóló fejtegetéseit a következő években is a Magyarország elleni támadásokkal kapcsolta össze. Luegernek a nemzetiségek felé tett gesztusait a kilencvenes évek elején a Monarchia mindkét felében megélnékülő nemzeti mozgalmak inspirálták. Lueger és pártja e felszólalások után — érthető okokból — a parlamenti viták keresztútjébe került. Ausztria és a kormány nevében Taaffe miniszterelnök sajnálatának adott kifejezést amiatt, hogy a keresztényszociálisok aláássák a Monarchia nagyhatalmi helyzetét és alkotmányjogi szilárdságát, amennyiben a dualizmust támadva vizályt szítanak a Monarchia két egymásra utalt része között. A *Neue Freie Presse* Lueger beszédét belpolitikailag az ifjúcsehek, szlovének, horvátok és más népek támogatásának megszerzéséért folytatott „talpnyalás”-ként értékeli. Hangot ad azonban annak a jogos aggodalomnak is, hogy Lueger magyarelles fellépése új tápot adhat a magyar közjogi ellenzéknek.¹⁴⁰

Magyarországon nem keltettek különösebb vihart Lueger 1891-es beszédei. A keresztényszociális párt még nem volt számottevő közéleti tényező, gazdasági és politikai pozíciókért indított harcának első csatáit vívta, még nem jött szóba hatalmi posztok várományosaként, így a liberális politikai közvélemény a Monarchia keleti felében még alábecsülte az új mozgalom lehetőségeit. Egyik parlamenti kirohanását a szabadelvűek vezető napilapja egyenesen „gyöngelméjű dühöngés”-nek tekintette, s ennek megfelelően nem is tartotta érdemesnek arra, hogy figyelmet szenteljen neki.¹⁴¹ A félhivatalos *Pester Lloyd* is csak kommentár nélküli rövid tájékoztatást közöl felszólalásairól.¹⁴²

Lueger a nemzetiségek egyenjogúságának propagálását semmire sem kötelező látványos gesztusokkal is igyekezett megerősíteni. Erre alkalmat adott neki annak a 300 tagú román delegációnak a megjelenése, amely a románok sérelmeit és panaszait, az őket hátrányosan érintő törvényeket és intézkedéseket felsoroló Memorandumot vitte Bécsbe az uralkodónak. Ferenc József császár és király nem fogadta a delegációt, és a Memorandumot olvasatlanul küldte vissza a magyar kormánynak, az pedig a Román Nemzeti Párt komitéjának. A hideg bécsi fogadtatást enyhíteni igyekezvén 1892. május 30-án Lueger üdvözölte a román delegációt „mint olyan ember, aki az elnyomottakkal tart és hiszi, hogy egy népi férfinak kötelessége így cselekedni”.¹⁴³ A román küldöttség látogatása jó alkalom volt a keresztényszociális sajtónak arra, hogy a magyarországi nemzetiségek „hihetetlen elnyomásá”-ról, politikai és polgári jogaik

¹³⁹ SP XI. Sess. IV. 4075, 4078.

¹⁴⁰ *Neue Freie Presse* 1891. június 25., december 15.

¹⁴¹ *Nemzet* 1891. június 25.

¹⁴² *Pester Lloyd* 1891. június 24., június 25., október 31, december 15.

¹⁴³ *Deutsches Volksblatt* 1892. május 31., *Stauracz* 1907, 187.

„lábbal tapodása”-ról, gazdasági érdekeik „szándékos megsértése”-ről beszéljen.¹⁴⁴ A téma egész évben napirenden maradt, és novemberben a költségvetési vitában Lueger ismét hevesen kikelt a „zsidó-magyar uralom” ellen, amely a legkíméletlenebb módon elnemzetietleníti a németeket, szlávokat, románokat, sőt a nagyobb hatás kedvéért azt állítja, hogy anyanyelvük elrablása céljából Magyarországon elveszik a szülői háztól, és magyar intézményekbe viszik a nemzetiségek gyermekeit.¹⁴⁵ Később, amikor a román nemzeti mozgalom vezetői ellen lefolytatták a hírhedt Replica-, illetve Memorandum-pert, a keresztényszociális párt vezető orgánuma ismét foglalkozott a magyarországi nemzetiségi elnyomás kérdésével.¹⁴⁶ Nem sokkal később Lueger Berlinben, a német antiszemita gyűlésén igyekezett meggyőzni hallgatóságát a magyar nemzetiségi politika veszélyességéről, a helynek és alkalomnak megfelelően ezúttal a hármasszövetség felől közelítve meg a kérdést.¹⁴⁷

A dualizmuskori nemzetiségi politika kritikájának jogosultsága tény. A lényegét illetően vitatni felesleges. Az is tény továbbá, hogy Ausztriában a nemzetiségek helyzete jórészt a történeti körülmények hatására kedvezőbb a magyarországinál. Az 1867. évi osztrák alkotmány elismeri „az állam összes néptörzseinek” egyenjogúságát, sérthetetlen jogát nemzetisége és nyelve megőrzésére, elismeri az országban használt nyelvek egyenjogúságát az iskolákban, a közéletben és a hivatalokban. A magyar törvényhozás is kimondta az állampolgárok egyenjogúságát és a nemzetiségek nyelvhasználatát, de elfogadta az „egy politikai nemzet” koncepciót és a magyar államnyelvet. Ennek ellenére is az Osztrák—Magyar Monarchia egészében kedvezőbb lehetőségeket biztosított az egyes etnikumok fejlődéséhez, mint a többi soknemzetiségű állam. A kérdés Lueger-féle interpretációjával tehát az a probléma, hogy nem tényszerű, nem tárgyilagos, a nemzetiségi publicisztika túlzásait még tovább fokozó, a kellő tájékozottságot nélkülöző közelítés.¹⁴⁸

Az 1895—97-es években már szinte állandóan napirenden volt a dualizmus rendszerének és a magyarországi politikának a támadása. Mindez a rendkívül bonyolult, feszültségekkel teli, robbanékony politikai szituációban történt, amikor döntő stádiumba lépett a keresztényszociálisok és a liberálisok Bécsért folyó harca, folytatódott a választójogi küzdelem, akuttá vált a polgármesterválság, közeledett a gazdasági kiegyezés megújításának időpontja. Ezek a tényezők különös akusztikát adnak a Monarchia mindkét térfelében elhangzó politikai nyilatkozatoknak. Véleményünk szerint, amikor Lueger és pártbarátai az adott helyzetben a dualizmus és a magyar politika lejáratására törekedtek, párttaktikai megfontolások is vezérelték őket. Be akarták bizonyítani, hogy az osztrák—német liberális párt nemcsak választójogi és szociálpolitikai tekintetben mutatkozott szűkkeblűnek, de a birodalmi érdekek védelmére is képtelen. A dualizmus kibontakozó válságának elemzése, összetevőinek analizálása helyett mindent a politikai ellenfél számlájára írtak. Így 1895—96-ban még szélsőségesebben fogalmaztak, mint az évtized elején.

¹⁴⁴ *Deutsches Volksblatt* 1892. június 5.

¹⁴⁵ *SP XI. Sess. VII.* 7812. 1892. november 17.

¹⁴⁶ *Reichspost* 1894. május 20.

¹⁴⁷ *Deutsches Volksblatt* 1894. szeptember 22.

¹⁴⁸ Árnnyaltabb elemzést ad a kérdéstről, *Somogyi* 1976, 213—218.; *Diószegi* 1984, 10—12.; *Koralka* 1984, 104—107.

Alapállásukat az a szemlélet határozta meg, amely a dualizmust szerencsétlenségnek tekinti, sőt a legnagyobb szerencsétlenségnek, amelyet Ausztriának el kellett szenvednie, nagyobbak, mint az elveszített hadjáratokat. Lueger szerint ugyanis ez a rendszer valósággal a zsidó—magyarok helótaivá alacsonyította az osztrákokat, megkárosítja őket, lábbal tapodja Ausztria jogait, következésképpen az osztrák patriotizmus kötelessége, hogy fellépjen ellene.¹⁴⁹ Ez a sajátosan értelmezett osztrák hazafiság a közös ügyeknek elsősorban a gazdasági és külpolitikai vonásait kárhóztatta.

A keresztényszociálisok nem ismerték eléggé a tőkés termelési mód mechanizmusát, törvényszerűségeit, nem végeztek közgazdasági elemzéseket, a mozgalom ideológusai között nem is találunk olyan személyiséget, aki modern közgazdasági műveltséggel rendelkezett volna. Ez a tény jól érzékelhető abban, ahogyan a Monarchia két felének gazdasági kapcsolataihoz közelítettek, ahogy a kilencvenes évek gazdasági fejlődését általában és Magyarországot különösen értelmezték. A legsérlemesebb számukra kétségkívül a közös költségek, a kvótafizetés aránya. Ezért panaszolták oly sokszor a 70 : 30%-os megosztás igazságtalanságát. Lueger állítása szerint Ausztriának az 1866-os legyőzetés következtében Magyarország előtt kellett kapitulálnia, Magyarországnak kellett fizetnie. Milliárdokra teszi az „átvándorolt” összegeket, és arra a következtetésre jut, hogy ezekből a milliárdokból Magyarország meggazdagodott, Ausztria pedig elszegényedett. Röviden szólva: Magyarország gazdasági fellendülése, iparának fejlesztése szerinte Ausztria rovására történt. Ennek ellenére Ausztriának semmilyen joga nincs, az osztrák kormány a magyar kívánságoknak megfelelően cselekszik.¹⁵⁰

A vám- és kereskedelmi szövetséget a keresztényszociálisok Ausztria szempontjából negatívnak ítélik. Ezért állítják azt, hogy Ausztria nagyhatalmi helyzete azzal nem fog megrendülni, ha ezt a szerződést a jövőben nem újítják meg. A gazdasági kiegyezés kérdésében kiadott jelszavuk: „Igazságos kiegyezést vagy semmilyenet! . . .”¹⁵¹ „Jogot Ausztriának vagy perszonáluniót!”¹⁵² Az általuk képviselt kispolgári rétegek érdekeit általános osztrák érdekként igyekeztek elfogadtatni. „Mi tisztán osztrák politikát csinálunk: a kiegyezés küszöbönálló megújításakor semmi mást nem akarunk, mint biztosítani Ausztriának és Ausztria népeinek érdekeit, jogát, természetesen tekintet nélkül arra, vajon ez a jelenlegi magyar minisztériumnak az életébe kerül avagy nem. Ez . . . nem klerikális, hanem osztrák politika.”¹⁵³ 1895. július 3-án Lueger határozatot terjesztett elő a Reichsratban, amely felszólítja a kormányt, lépjen fel határozottan Magyarország túlsúlya ellen a politikai és gazdasági élet minden területén, és teljes energiával védje a Reichsratban képviselt királyságok és országok érdekeit.¹⁵⁴ Amikor 1895. október 22-én Badeni bemutatta a kormányát a képviselőházban, a keresztényszociális képviselők nevében Pattai sürgette az „energikus kéz” politikáját a gazdasági kiegyezést illetően.¹⁵⁵ A Birodalmi Tanács 1896. november 13-i ülésén sürgősségi

¹⁴⁹ Lueger 1895. július 2-i parlamenti beszédéből *SP XI. Sess. XVI.* 19868.: július 3-i felszólalása uo. 19944.

¹⁵⁰ Uo. 19945., továbbá XVIII. 22 255—56., 1895. december 17., VI. 7414. 1892. július 19.

¹⁵¹ Uo. XXII. 27 244. 1896. november 16., *Reichspost* 1896. szept. 22.

¹⁵² *Reichspost* 1896. október 21.

¹⁵³ *Deutsches Volksblatt* 1896. július 4.

¹⁵⁴ *SP XI. Sess. XVI.* 19946. 1895. július 3.

¹⁵⁵ Uo. XVII. 20 168—69. 1895. október 24.

indítványt terjesztettek elő, hogy a kormány azonnal mondja fel a Magyarországgal kötött vám- és kereskedelmi szerződést. A kormánnyal szemben bizalmatlanok voltak, feltételezték, hogy az a kiegyezési tárgyalásokon nem tudja megfelelően képviselni Ausztria érdekeit.

A 90-es évek közepén elhangzott dualizmus elleni beszédeknek egyik fő témája a Monarchia és a Balkán félsziget államainak viszonya. Ez ugyan külpolitikai kérdésfelvetés akar lenni, viszont a közelítés egyetlen szempontja a külügyekben érvényesülő zsidó—magyar befolyás, amely rombolja a Monarchia tekintélyét a Balkán félsziget államaiban.¹⁵⁶ Az osztrák ipar és kereskedelem potenciális érdekszférája valóban a Monarchiánál fejletlenebb Kelet- és Délkelet-Európa. E térség összetett gazdasági, társadalmi, nemzetközi és nemzeti problémái Lueger fejtegetései alapján egyáltalán nem érzékelhetők, az egész bonyolult kérdés hihetetlen mértékben leegyszerűsödik a zsidó befolyás és a magyar nemzetiségi politika káros hatásának ismételtetésére. Mindez nagyfokú dilettantizmusra vagy tudatosan torzító politikai szándéokra vall, nem tekinthető érdemi megnyilvánulásnak.

Lueger kijelentései mögött igazában a balkáni osztrák nagyhatalmi befolyás érvényesítése miatti aggodalom rejlik. Az idegen területekre való behatolás az imperializmusra való átmenet időszakában gazdasági, politikai, egyszersmind nemzetiségpolitikai feltételekhez kötött, a nemzetközi erőviszonyoknak is függvénye, eredményességét annak a modern nagyipari kapitalizmusnak gazdasági és pénzügyi eszközei biztosítják, amely ellen Lueger és pártja harcot indított. A keresztényszociálisok által képviselt Balkán-koncepció átgondolatlan, tradicionális vonásokat őrző, etatisztikus színezetű terjeszkedő politika, amelynek frazeológiája is jól érzékelteti a teória kiérleletlen, felemás jellegét.

A dualizmus adott formájával való szakítás esetére a keresztényszociális programokban egy alternatív politikának még a körvonalai sem bontakoztak ki, s fennálló visszasságainak előtérbe állítását, egyoldalú, a racionalitást nélkülöző, indulat fűtötte kommentálását azonban már taktikai eszközként alkalmazták a párt gyakorlatában. A millenáris ünnepségek, a magyar állameszme jegyében megült ezredforduló, a tiszteletére felavatott új létesítmények és a fényes rendezvények sora kihívásként hatott a Habsburg Birodalom egységét, Bécs és az osztrák—német polgárság vezető szerepét a magyar túlsúlytól féltő keresztényszociális politikusokra. Mit sem törődve azzal, hogy császáruk jelenléte is emeli az ünnepségek fényét, durva kirohanásokat intéztek az ünnepségek és az ünneplők ellen.¹⁵⁷ Lueger 1896. május 29-i parlamenti beszédében pl. a következőket mondta: „Egészen nyíltan kijelentem itt, hogy mindenkinek, akiben az osztrák hazafiságnak még egyetlen szikrája él, el kell kerülnie, hogy oda (ti. Magyarországra — M. É.) menjen, tekintet nélkül arra, hogy német vagy szláv vagy román. Ahogyan ott lenn megszértik a mi Ausztriánkat, a német, a szláv, a román nemzetet, az minden fogalmat felülmúl.” Kijelenti, hogy a Millennium valójában „nem más, mint egy zsidó ünnep”.¹⁵⁸ 1896-ban nacionalista osztrák diákszervezetek millenniumellenes demonstrációkat tartottak, de az osztrák kormány betiltotta

¹⁵⁶ SP XI. Sess. XVI. 19941. 1895. július 22.

¹⁵⁷ A millenniumi ünnepségek szelleméről, programjáról l. *Hanák Péter* összefoglalását 1978, I. 158—160.

¹⁵⁸ SP XI. Sess. XX. 25516. 1896. május 29.

ezeket. Lueger felelősségre vonta a belügyminisztert a rendőrségnek adott azon utasításáért, miszerint „minden éles megnyilvánulást”-t meg kell akadályozniok Magyarországgal és speciálisan a millenniumi ünnepekkel kapcsolatban.¹⁵⁹ Az önállóságot, a német érdekeknek megfelelő gondolkodást és cselekvést kéri számon a kormánytól. *Gautsch* báró, a Badeni-kormány kultuszminisztere visszautasította Lueger támadását, felszólalásának egész hangnemét, és nagyon határozottan kifejezte, hogy egy baráti állam ezeréves múltjának jubileumi ünnepségén az osztrák kormány képviselői részt vesznek.¹⁶⁰ Lueger elnöki rendreutasítást kiváltó beszédében kijelentette, hogy aki közös ügyet csinál a judeo-magyarokkal, az „valójában nemzetének árulója, semmirekellő, becstelen”.¹⁶¹ Ugyancsak többszöri elnöki rendreutasítás szakította meg *Schneider* felszólalását, aki a magyarországi zsidókat halálos ellenségnek nyilvánította, a kormány és a hatalom birtokosait látta bennük, radikális fellépést sürgetett ellenük: „Egyszerűen be kellene vonulni, és leszámolni ott ezzel az egész zsidó csürhével. Szilárd meggyőződésem, hogy ha az antiszemita zászló alatt vonulnánk be Magyarországra, valamennyi nemzet tárt karokkal és ujjongással fogadna.”¹⁶²

A keresztényszociális párt dualizmusellenes álláspontja bármily primitív formában nyilvánult is meg, nem tekinthető funkciótlan ellenzékiekedésnek, inkább az osztrák—német nacionalizmus manipulatív eszköze. A kiegyezés bírálata során nem vették figyelembe azt a történelmi helyzetet, amely a dualista államszerkezetet létrehozta. Nem vették tudomásul, hogy Ausztria elveszítette a német hegemoniáért folytatott harcot, és így mindenképpen rákényszerült a birodalom átszervezésére. Az is ténykérdés, hogy a német elem hegemoniáját leginkább a dualista átrendezés biztosította. A párt vezetőinek, magának Luegernek is tudnia kellett, hogy a dualista Monarchia egyik tartóoszlopa Magyarország. A kiegyezés — állításaikkal ellentétben — reálpolitikai megfontolásokból született, politikailag és gazdaságilag kölcsönös engedmények árán volt fenntartható, ugyanakkor kölcsönös előnyök is származtak belőle.

A Monarchia két felének viszonya, a függés jellege és mértéke az osztrák—magyar kiegyezés megkötése óta — mint ahogyan a fejezet elején már utaltunk rá — gyakori és sokat vitatott kérdések osztrák és magyar oldalon egyaránt. Nemcsak a kortársak, az utókor történészei sem szabadulhattak jó ideig ezektől a problémáktól.¹⁶³ A kiegyezéssel kapcsolatos viták és azok — legalábbis a magyar történetírás részéről — megnyugtató lezárásának ismertetését e munka nem tekinti feladatának. Tény azonban, hogy Magyarország nem rendelkezett gazdasági túlsúllyal, és politikai szempontból sem „uralkodott el” Ausztria felett. Objektív tény viszont az is, hogy „... a kiegyezést követő évtizedekben Magyarország viszonylagos súlya a Monarchiában megnőtt, az egyenlőtlen fejlődés törvénye bizonyos fokig Magyarország javára érvényesült”. Tény továbbá, hogy „egyes termelési ágakban a tőkefelhalmozásban a két ország közti szintkülönbség némileg csökkent... A magyar uralkodó osztályok

¹⁵⁹ Uo. 25 515.

¹⁶⁰ Uo. 25 517.

¹⁶¹ Uo. 25 526. Beszédét nagy egyetértéssel kommentálja a *Reichspost* 1896. május 21.

¹⁶² *SP*. XI. Sess. XXII. 27 977. 1896. december 10.

¹⁶³ *Hanák* 1975/a, 259.

tudatában voltak ennek a viszonylagos erőeltolódásnak, amit politikailag alátámasztani látszott a magyarországi nemzeti elnyomás viszonylagos stabilitása az ausztriai-val szemben.”¹⁶⁴ Ebben a fejlődési tendenciában kereshető a párt magyar- és dualizmusellenességének gazdasági érdekkellentéteken alapuló faktora.

E fejezet bevezetőjében már említettük, hogy a keresztényszociális párt azon túl, hogy deklarálta a Monarchia népei egyenjogúságának az alkotmányban is rögzített elvét, az általunk vizsgált évtizedben nem rendelkezett tényleges nemzeti programmal. Vezetői abban bíztak, hogy a szociális problémák megoldása nyugvópontra juttatja majd a nemzeti kérdést.¹⁶⁵

Arra is számítottak, hogy az antiszemitizmus nagy vonzereje talán háttérbe szorítja a nemzeti ellentéteket, ezért agitációjukban a nemzeti viszályokért csakúgy, mint a kor annyi más nehézségéért a zsidóságot tették felelőssé. Érvelésük szerint a „veszedelmes zsidó befolyás”, a „zsidó méreg behatolása” fordítja szembe egymással a nemzetiségeket, „a nemzeti harc elkeseredettsége csak azzal magyarázható, hogy a zsidók mindenütt szítják” azt.¹⁶⁶ A nemzetiségi területeken tartott tömeggyűléseiken azzal ámították a hallgatóságot, hogy ha egyszer legyőzik a zsidókat, akik ezen érvelés szerint saját hasznukra viszálykodást hintenek szét a népek között, akkor a nemzetek közötti viták is megszűnnek.¹⁶⁷ Az antiszemitizmus tehát alkalmasnak látszott arra, hogy a nemzetiségi ellentétektől áthatott társadalomban a közös ellenségnek megtett zsidóságra irányítsa a figyelmet, s ezáltal lehetővé tegye a nemzetiségi problémák megkerülését.¹⁶⁸ Alkalmasnak látszott, de végül is ebben a vonatkozásban az antiszemitizmus mégsem bizonyult a keresztényszociális párt olyan sikeres ideológiai-politikai eszközének, mint a liberalizmus elleni küzdelemben. A nemzeti követeléseket nem szorították háttérbe az antiszemita frázisok, s a keresztényszociálisok egyáltalán nem voltak könnyű helyzetben, amikor konkrét ügyekben színt kellett vallaniok arról, miként értelmezik a Monarchia népeinek egyenjogúságát. Nyilatkozataik szólam-szerűségét meggyőzően bizonyítja a párt állásfoglalása két, nagy vihart kavaró, politikai válságot kirobbantó kérdésben: az egyik Cilli város szlovén nyelvű algimnáziumának létesítése, a másik a Badeni-kormány csehországi nyelvrendeleteinek kiadása. Mindkét eset jellemző szimptomája volt a korabeli Ausztria politikai és alkotmányos viszonyainak, az alkotmányos és nemzeti elvek szembekerülésének a soknemzetiségű birodalomban. E látszólag nem nagy horderejű ügyek csakis a Monarchia körülményei között terebélyesedhettek társadalmi nyugtalanságot keltő, kormánybuktató problémává.

Az első esetben röviden a következőkről van szó: Taaffe gróf a kormány támogatásának fejében még 1888-ban ígéretet tett a szlovén képviselőknek, hogy Stájerország két német gimnáziumában — Marburg és Cilli városokban — szlovén párhuzamos osztályokat létesítenek. Marburgban ez 1889 őszén meg is történt, Cilliben 1894-ben kellett volna megkezdeni a szlovén osztályok felállítását. Ekkorra Taaffe megbukott, s a helyébe lépő koalíciós kormányt a szlovének csak Taaffe

¹⁶⁴ *Uo.*

¹⁶⁵ *Csoklich* 1952, 43.

¹⁶⁶ L. Lueger Berlinben mondott beszédét *Deutsches Volksblatt* 1894. szeptember 22.

¹⁶⁷ L. Lueger Görzben mondott beszédét *Reichspost* 1896. április 11.

¹⁶⁸ *Ormos—Incze* 1982, 1144.

ígéretének átvétele ellenében hajlandók támogatni. A Windischgrätz-kormánynak szüksége volt a Hohenwart-Klubba tömörülő konzervatív és szláv képviselők támogatására, ráadásul maga Hohenwart éppen szlovén kerületet képviselt, így a kormánynak nem maradt más választása, mint hogy ígéretet tett a szlovén osztályok felállítására. A bonyodalom akkor kezdődött, amikor a német pártok részéről hatalmas agitáció indult, hogy megakadályozza a kormányt ígérete beváltásában. A németek szemében a gimnázium kétnyelvűvé tétele a szlovén településekkel körülvett városka elszlávosítását jelentette. A németek a szlovén környezetben még álló utolsó bástyaként őrizték a várost, a szlovénok pedig természetesnek tartották, hogy teret nyerjenek a döntően szlovén többségű vidék gazdasági és kulturális centrumait jelentő városokban, így Cilliben is. A koalíciós kormány a konfliktusok elkerülése érdekében arra próbálta rábírni a szlovénok képviselőit, hogy mondjanak le ennek a gimnáziumnak a kétnyelvűségéről, s ennek fejében a kormány másutt létesít önálló szlovén gimnáziumot. A szlovénok azonban nem hajlottak a kompromisszumos megoldásra, kitartottak a kormány ígéretének változatlan fenntartása mellett. A kormány nehéz helyzetbe került: az 1895. évi költségvetés tervezetében már kénytelen belevenni az ún. „cilli tétel”-t, amelynek tárgyalását a konfliktushelyzetre való tekintettel addig halasztották, amíg csak lehetett. Így adódott, hogy még 1895 közepén sem hagyták jóvá az az évi költségvetést. Szlovén és német részről minden lehetőséget megtettek annak érdekében, hogy a Cilli körüli vita az egész politikai helyzet gyújtópontjává váljon, így a kormány és a pártok harca mindinkább kiéleződött. A Vereinigte Deutsche Linke liberálisai a koalícióból való kilépés mellett döntöttek, s így szembekerültek a kabinet liberális minisztereivel is. A választók nyomása mind a német, mind a szláv képviselőkre ránehezedett, s a kormány sorsa megpecsételődött. Az opponáló, majd obstrukcióval élő pártok magatartásának hátterében a cilli ügy mellett számos megoldatlan kérdés állott, közöttük olyan fajsúlyúak, mint a választójog vagy az adóreform. A Windischgrätz-kormány lemondására végül 1895. június 19-én került sor, a költségvetési előterjesztés és abban a Cilliben létesítendő szlovén gimnáziumi osztályok ügye azonban továbbra is napirenden maradt.¹⁶⁹

A keresztényszociálisok a Cilli-ügy kapcsán kerültek első alkalommal konkrét nemzetiségpolitikai döntés elé, amely lehetőséget nyújtott volna, hogy a párt példát adjon a Lajtán inneni és azon túli nemzeti kisebbségekkel szemben követendő jogszerű és méltányos eljárásra. A párt képviselői jó ideig kerülgették a határozott állásfoglalást, mert maguk is tisztában voltak azzal, hogy ha következetesek akarnak lenni a nemzeti egyenjogúság elvéhez, akkor támogatniok kellene a szlovénok ártalmatlan követelését a szlovén nyelvű gimnáziumi osztályok felállítására ügyében. Ugyanakkor a német-nacionalisták és a liberálisok heves ellenállása láttán azzal is számoltak, hogy politikai ellenfeleik a közelgő választások előtt a nemzeti közömbösség, esetleg a német érdekek elhanyagolásának vádjával ellenük fordíthatják a választók egy részét. Márpedig ezzel a választók toborzására fordított kemény, sőt kíméletlen munkájuk eddigi eredményeit tették volna kockára. Így hát, amikor szavazásra került a sor, a praktikista szempontok erősebbnek bizonyultak az elveknél, s a keresztényszociális képviselők végül is ellene szavaztak annak, hogy szlovén párhuzamos

¹⁶⁹ A kérdést részletesebben tárgyalja Kolmer 1909, V. 511—532.; Plener 1921, III. 144—147., 179—182., 212., 244., 273—274. Foglalkozik azzal a *Historisch-politische Blätter* 1895. 116., 126—128.

osztályokat állítsanak fel Cilli városka német gimnáziumában. E lépést aligha lehet másképpen értékelni, mint a keresztényszocialisok első nyilvánvaló engedelménét, amit a német nacionalizmusnak tettek.¹⁷⁰ E döntést pártja nevében Lueger indokolta meg, de argumentumai meglehetősen semmitmondóak voltak. Arra hivatkozott pl., hogy a szlovén párhuzamos osztályok fölállítása Cilli gimnáziumában veszélyeztetné a város németiségét.¹⁷¹ Vagy: a keresztényszocialisok semmi ésszerű okát nem látják annak, miért ne lehetne új szlovén gimnáziumot létesíteni más szlovén helységben. Álláspontjuk további indokai már nem nemzetiségpolitikai természetűek, hanem a sokszor hangoztatott szociálpolitikai szemrehányások, amiért semmi sem történik a lakosság helyzetének javítása érdekében.¹⁷² A vonatkozó osztrák irodalom rámutat arra, hogy röviddel a Cilli-kérdésben történt nemleges szavazás után, és annak ellenére, a keresztényszocialisok megkísérelték a főváros tekintélyes, mintegy 5,5%-ot kitevő cseh lakosságának választási célokra történő megnyerését. Ez is bizonyítja, hogy a keresztényszocialis párt a nemzeti kérdésekben nem volt következetes, álláspontját a mindenkori politikai események alakulásához igazította.¹⁷³ A párt vezetőinek figyelmét teljes egészében a Bécsért folytatott harc, valamint a közelgő Landtag- és Reichsrat-választások kötötték le. A keresztényszocialis képviselők minden erejükkel azon voltak, hogy a szociálpolitikai kérdések felé fordítsák a választók és a képviselő-testületek figyelmét. Újra meg újra megerősítették, hogy a fősúlyt nem a nemzeti és más „ideális célok”-ra helyezik, hanem mindenekelőtt arra, hogy a népnek biztos alapot teremtsenek. J. Scheicher amiatti csodálkozásának adott hangot, hogy egyesek a kétnyelvű utcatáblák hiányáról panaszkodnak a parlamentben, s nem érti, hogy az emberek „oly sok szellemet, fáradságot és munkát pazarolnak”, hogy van idejük „efféle kicsinységekre”.¹⁷⁴ Lueger egy korábbi alkalommal nyilatkozott úgy, hogy ha kifejezetten híve is az ausztriai nemzetek teljes egyenjogúságának, a cseh államjogról szóló folytonos viták „már rendkívül unalmasá váltak” számára.¹⁷⁵

A Cilli-ügy után és a bécsi polgármesterkrízis végleges lezárása előtt Badeni miniszterelnök 1897 áprilisában kibocsátott nyelvrendeletei robbantottak ki újabb messzeható következményekkel járó belpolitikai válságot a Monarchia nyugati felében, amely súlyosan ártott a Monarchia nemzetközi tekintélyének is, mivel feltárta a nemzeti, politikai és szociális ellentétek mélységét, az alkotmányos intézmények gyengeségét, és dokumentálta Ausztria belső ziláltságát.

¹⁷⁰ Csoklich 1952, 50.

¹⁷¹ Megjegyzendő, hogy a német nyelvű gimnázium tanulói között is csaknem kétszer annyi volt a szlovén diákok száma, mint a németeké.

¹⁷² SP XI. Sess. XVI. 20967—68.

¹⁷³ Csoklich 1952, 52.; Sutter 1965, II. 377. Monika Glettler a bécsi cseh kisebbségről készített monográfiájában szintén arra a következtetésre jutott, hogy Luegert inkább érdekelték a politikai probléma taktikai aspektusai, mint maga a probléma. Véleménye szerint a szakirodalomban még nem történt meg Lueger és a keresztényszocialis párt nemzeti, valamint a bécsi csehekkel kapcsolatos politikájának megnyugtató értékelése. Elemzése, amely egyben a kérdés újszerű közelítése, gazdag tényanyaggal bizonyítja, hogy a polgármester Lueger és a csehek viszonya sokkal problematikusabb, mint ahogyan azt a korábbi Lueger-monográfiák ábrázolták. Vö. Glettler 1972. 293—338.

¹⁷⁴ Scheicher parlamenti beszéde 1896. december 9. SP XI. Sess. XXII. 27933—34.

¹⁷⁵ Kolmer 1909. V. 101.

A nyelvkérdés bizonyos mértékig a nemzeti viszályok szimbólumává lett, a legelső frontnak számított, ahol a nemzetiségi harcokat vívták, noha megfelelő gazdasági, szociális és ideológiai motivációk nélkül a nyelvi harcok nem válhattak volna a nemzetiségi probléma egészének vezérmotívumává.¹⁷⁶ Nem véletlen, hogy éppen a cseh korona országaiiban kényszerült a kormány bizonyos engedményekre, hiszen ezek a tartományok a Monarchia legfejlettebb területei közé számítottak. Nem feladatunk itt kitérni arra a harcra, amelyet a csehek folytattak államjogi követeléseik teljesítése és politikai nemzetként történő elismertetésük érdekében. A cseh nacionalizmus ereje a 80-as években az ifjúcsehek előretörésével fokozódott, s a nyelvkérdés rendezésének kísérletei ettől kezdve állandóan napirenden voltak. A német és a cseh nacionalisták közötti feszültség a 90-es évek elején gyakran hatott bénítóan a cseh Landtag tevékenységére, sőt 1893-ban ostromállapot kihirdetésére is sor került Prágában.

Amikor 1897 tavaszán Badeni miniszterelnök hosszas ingadozás után végül úgy döntött, hogy nyelvrendeletek kiadásával a kormány oldalára vonja az ifjúcseheket, és így szilárd német-klerikális, szláv kormánytöbbséget biztosít a képviselőházban, mindenekelőtt az államérdeknek tekintett gazdasági kiegyezés megújításának biztosítása vezette.¹⁷⁷ Számunkra itt a nyelvrendeletek csak a keresztényszociálisok nemzetiségpolitikai állásfoglalása szempontjából érdekesek, ezért mindössze annyit tartunk szükségesnek elmondani azokról, hogy 1897. április 4-én tette közzé a kormány a Cseh-, és április 25-én a Morvaországra vonatkozó rendeleteket a cseh és a német nyelv egyenjogúsításáról. Az állami hivatalnokokat kétnyelvűsége kötelezték 1901. július 1-ben jelölve meg azt a határidőt, ameddig kinek-kinek meg kellett szereznie a hivatala ellátásához szükséges megfelelő nyelvismeretet.¹⁷⁸

Badeni a minisztertanács jóváhagyásával, de a parlament és a pártok nélkül cselekedett. Nem ismerte kellőképpen a viszonyokat, a cseh-német ellentétek tulajdonképpen természetét, alábecsülte a németek várható ellenállását, hiányzott belőle a megfelelő hajlékonyság és az osztrák parlament tapintatos és ügyes kezeléséhez elengedhetetlenül szükséges pszichológiai érzék.¹⁷⁹ A nyelvrendeletek minden körülmények között, de kellő előkészítés híján különösen nagy vihart váltottak ki. Egész német-Ausztria tiltakozott. Az állami hivatalnokok kötelező kétnyelvűségéről szóló rendelet ugyanis elsősorban a német anyanyelvűeket érintette. Nekik kellett elsajátítani záros határidőn belül a másik nyelvet ahhoz, hogy hivatalukat elláthassák. A cseh és morva tartományok iskolázott szláv lakosai ugyanis általában jól beszélték a németet. Ezért van az, hogy az obstrukciót a német pártok indítják Badeni rendeletei ellen. A képviselőházban az 1897. évi kora tavaszi választások után a kormány többsége a keresztényszociálisokkal együtt mintegy száz fővel haladta meg a kisebbségét.¹⁸⁰ Mindamellet a Ház képtelen volt érdemi munkát végezni, mert a nyelvrendeletekkel szembeni ellenállás teljesen megbénította a parlament tevékenységét. A kormány figyelmen kívül hagyta a német pártok tiltakozását, mereven elutasító magatartása az obstrukciót élesebb eszközök

¹⁷⁶ Harrington-Müller 1972, 96

¹⁷⁷ A gazdasági kiegyezés bonyodalmaihoz Hanák 1978, I. 217—218.; Sutter 1968, 71—111.

¹⁷⁸ A nyelvrendelet szövegét közli Kolmer 1910, VI. 209—211.

¹⁷⁹ Sutter 1960, I. 129.

¹⁸⁰ Kolmer 1910, VI. 218.

bevetésére készítette. 1897. május 6-án, a kormányt alkotmányszegéssel vádoló javaslatok vitájával szabadultak el igazán a politikai és nemzeti szenvedélyek, támadt föl a kölcsönös féltékenykedés ereje, amely minden taktikai megfontolást sutba dobva a legkíméletlenebb harcnak nyitott teret.¹⁸¹ A különböző, szenvedélyek fűtötte, inkább érzelmi töltésű, mint jogi argumentumokat tartalmazó felszólalásokat órákig tartó láрма, már-már tettelegességig fajuló vad jelenetek szakították meg. Az ülések munkájának megbénítására petíciók, javaslatok, sürgősségi indítványok tömegét nyújtották be, míg 1897 júniusában a miniszterelnök az uralkodó beleegyezésével kénytelen volt bezárni az ülésszakot.

A függőben lévő ügyek, elsősorban az 1897. december 31-én lejáráó gazdasági kiegyezés azonban a Reichsrat újbóli összehívását tették szükségessé. Egyelőre még mind a kormány, mind az udvar számolt a német obstrukció legyőzésével. A szeptember 13-án megnyitott újabb, XIII. Reichsrat-ülésszak azonban nem bizonyult szerencsésebbnek az előzőnél. A képviselők időközben gyűléseken találkoztak választóikkal, hogy magatartásukat igazolják, s a választókkal való egyetértésben az obstrukció fenntartása mellett döntöttek. A kormány végső eszközként az ellenállás megtörésére szánta el magát. A többség támogatásával, de a hárszabályokat megsértve olyan törvényt fogadott el, amely lehetővé tette, hogy a Ház elnöke saját belátása szerint egy ideig kizárja a parlament munkáját zavaró képviselőket a tárgyalásokról, és az engedelmesség megtagadása esetén rendőri segítséggel szerezhetett érvényt döntésének.¹⁸² Erre azután Bécsben és más városokban utcai demonstrációk, hatalmas erejű tömegtüntetések robbantak ki, már-már azzal fenyegetve, hogy a Badenivel szembeni ellenállás felkelésbe megy át. Ennek hatására az uralkodó elbocsátotta Badenit, akinek lemondását mindeddig nem fogadta el.

Kérdés ezek után, hogyan politizált ebben a meglehetősen bonyolult helyzetben a keresztényszociális Reichsrat-frakció? Elvi állásfoglalása alapján aligha kérdőjelezhetette meg Badeni rendeleteinek méltányosságát a csehekkel szemben. A politikai gyakorlatban viszont egy sor más szempont is figyelembe kellett vennie, így mindenekelőtt azt, hogy a nemzetiségi területeken nem volt bázisa, a nyelvkérdésben alkalmazott politikájával tehát nem tehetett kockára a német választók bizalmát annak reményében, hogy esetleg néhány újabb hívet szerezzen a nemzetiségi körzetekben. A nyelvrendeletekkel kapcsolatos állásfoglalásával végleg el kellett döntenie, hogy a továbbiakban német pártként funkcionál-e, vagy továbbra is arra törekszik, hogy a szó szoros értelmében véve „birodalmi párt” legyen. A kormányhoz való viszonya sem volt egyszerűnek mondható. Láttuk, hogy jó ideig a párt a polgármesterkérdés körüli huza-vona miatt harcban állott Badenivel, aki végül egyéb problémáktól szorongattatva éppen az első nyelvrendelet kibocsátása után a keresztényszociálisok támogatásának reményében Lueger megerősítését javasolta az uralkodónak. A nyelvrendeletek mellett Badeninek nagy szüksége lett volna a támogatásra a gazdasági kiegyezés kérdésében is. A keresztényszociálisok viszont éppen ezt támadták a legerőteljesebben a dualizmus egész rendszerében. A keresztényszociális képviselők taktikáját, mint annyi más esetben, ezúttal is a politikai gyakorlat szempontjából legcélravezetőbbnek látszó lépések határozták meg.

¹⁸¹ Uo. 227—228.

¹⁸² Ez volt a november 25-én megszavazott „lex Falkenhayn”.

A válság kirobbanása után őrizkedtek az elhamarkodott nyilatkozatoktól, majd Lueger befolyására a nyelvrendeletek mellé álltak.¹⁸³ Amikor a nyelvrendelet hatályon kívül helyezése érdekében a többi német párt sürgősségi javaslatot nyújtott be, Lueger keresztényszociálisai tartózkodtak a szavazástól. 1897. április 30-án a keresztényszociálisok parlamenti klubja határozatot hozott, hogy az obstrukció taktikájában nem vesz részt, mivel az feltartóztatja a parlament munkáját, a szociálpolitikai reformok meghíúsításával a nagytőke és a zsidóság érdekeit szolgálja, a német nép gazdasági és nemzeti érdekeit pedig károsítja. Ezt az álláspontot tartotta irányadónak a keresztényszociális sajtó is.¹⁸⁴ A kormány alkotmányszegéséről május 6-án kezdett s az ellenzéki és többségi pártok képviselői között ordítózássá fajult vitában a keresztényszociális képviselők mintegy a nemzeti vita előli kitérés leplezéseként is a konstruktív munkát szorgalmazták, s az obstrukciót az adófizetők meglopásának bélyegezték. Az ellenzék emiatt a német nép árulóinak nevezte a keresztényszociálisokat.¹⁸⁵ A német pártoknak ez a reakciója minden valószínűség szerint közrejátszott abban, hogy J. Scheicher a téma keresztényszociális szóvivőjeként az 1897. május 8-i ülésén olyan álláspontot fogalmazott meg, amely lényegében jelezte, hogy a keresztényszociális párt döntő fordulatot készül tenni a nemzetek feletti ideáktól a német párttá válás felé. Bejelentette, hogy a keresztényszociálisok parlamenti frakciója „magától értetődően” úgy szavaz majd a vitatott kérdésekben, „ahogy a többi német” szavaz. Ezt a váltást Scheicher beszédének egyéb kitételei is igazolták. Emlékeztetett arra, hogy a keresztényszociálisok sohasem voltak igazságtalanok a nemzetiségekkel szemben, de nem lehetnek tekintettel mindig csak másokra, s nem engedhetik elválasztani magukat a német néptől egy olyan pillanatban, amikor nyilvánvalóan akut veszély fenyegeti. Beszédének más kitételei ugyancsak sokatmondóak: ősi jogokra hivatkozik, amelyeket nem lehet egy tollvonással elvenni, s nem hagy kétséget afelől sem, hogy a cseh korona országaiban a németeket tekintik őshonosnak.¹⁸⁶ Mindamellet a tomboló nemzetiségi harcok napjaiban a keresztényszociális képviselők beszédeiben a küszöbönálló gazdasági kiegyezés szempontjai foglalták el az első helyet. Sajnálkoztak a nemzeti probléma előterébe kerülése miatt, mivel véleményük szerint az megbénította Ausztriát a magyar követelésekkel szemben. Lueger azzal érvelt a nemzetiségi viták ellen, hogy azok hasznát a „zsidó—magyar klikk” fölözi le.¹⁸⁷ Banalításokkal csak gyengén leplezhették a nemzeti kérdésre vonatkozó érdemi mondanivaló hiányát. Egyre nehezebben tudták tartani magukat az obstrukciót elutasító határozatukhoz. Az obstrukció a német választók valamennyi rétegében megértésre, a német nemzeti pozíciók védelme nagy visszhangra és támogatásra talált. Félő volt, hogy a keresztényszociálisok tartózkodó, langyos nemzeti magatartása, amelyet különösen az alldeutsch agitáció használt ki ellenük, kedvezőtlen kihatással lesz a párt népszerűségére. Így azután amikor a kormány a házszabályok megváltoztatásának eszközéhez folyamodott — 1897. november 25-én —, a keresztényszociáli-

¹⁸³ Sutter 1965, II. 276.

¹⁸⁴ Kolmer 1910, VI. 225—226.; Reichspost 1897. május 30.

¹⁸⁵ SP XII. Sess. 1897. május 6. 528.

¹⁸⁶ Sutter 1965, II. 379. Scheicher beszéde: SP XII. Sess. 1897. május 8. 633—634.

¹⁸⁷ Lueger 1897. november 4-i parlamenti beszéde SP XIII. Sess. II. 1154—56. 1161.

sok számára elérkezett a megfelelő alkalom, hogy a „lex Falkenhayn”-ra hivatkozva változtassanak álláspontjukon, és csatlakozzanak az obstrukciós pártokhoz.

Az eddig elmondottak után logikusnak tűnik a kérdés: Milyen alternatívát kínált a dualizmus ellenében a keresztényszociális párt? Volt-e megoldási javaslata a nemcsak Magyarországot, hanem a Monarchia egészét érintő létfontosságú politikai problémák, az államjogi és a nemzetiségi kérdés rendezésére? Ezekre a kérdésekre határozott nemmel kell válaszolnunk. Alternatív javaslatot az 1890-es évek keresztényszociális programjai nem tartalmaznak, a politikai gyakorlatban pedig — habár vonakodva — két krízisszituációban is a „német érdekek védelmét” a nemzeti egyenjogúság elé helyezték. Homályosan mégis a centralizált Nagy-Ausztria perspektívája lebegett előttük. Dualizmusellenes álláspontjuk magyarázata a gazdasági tényezőkön kívül elsősorban abban kereshető, hogy a dualizmus rendszerében biztosított magyar önállóság mértéke akadály volt a centralizált Nagy-Ausztria realizálásának. Ha történetesen a csehek rendelkeznek a magyarokéhoz hasonló jogokkal, Lueger és pártja valószínűleg csehellenes álláspontra helyezkedett volna. Nem ősi irracionális jellegű magyarellenességnek adtak hangot, a magyar probléma Lueger és hívei számára elsősorban nem is nemzeti jellegű, hanem része a liberálisok ellen folytatott harcnak, az államhatalom és a szuverenitás kérdésével függött össze.¹⁸⁸ Álláspontjukat a pártalakulás évtizedeiben döntően a választási célokat szem előtt tartó taktikázás alakította.

4. LUEGER ÉS AZ OSZTRÁK KERESZTÉNSZOCIÁLISOK TEVÉKENYSÉGÉNEK MAGYARORSZÁGI VISSZHANGJA

A múlt század 90-es évtizedének közepén a magyar politikai közélet mérvadó napilapjai vészjelző címekkel tudósítottak a Monarchia nyugati térfelének politikai helyzetéről. „Ausztria a bomlás útján”, „Ausztria forrongása”, „Pártbomlás Ausztriában”, „Bécs, a süllyedés városa” — hirdették a vezércikkek. A helyzetelemzések élén gyakorta előfordult Karl Lueger neve: „Luegerék hadüzenete”, „Lueger a Millennium ellen”, „Megint Lueger”, „Ismét Lueger”, „Lueger-vita a Reichsratban”, „Magyarország és Lueger” és tovább is sorolhatnánk a címdalton lévő tudósításokat.

Az előző fejezetekből jórészt már tudjuk, mi állott e cikkek hátterében, milyen politikai jelenségek készítették Ausztria és még inkább Bécs ügyeinek — fentebb még csak címekben jelzett — pesszimista megítélésére. A magyarországi lapok valójában a dualizmus fokozatosan kibontakozó válságát, annak összetett problematikájából egyelőre meghatározott, a parlamentarizmus és a pártpolitika szférájába tartozó jelenségeket regisztráltak. Ezeket ugyanis szembevető módon érzékeltették a Monarchia nyugati térfelében éppen a 90-es évek közepétől gyakorivá váló kormányzati-parlamenti válságok, valamint a mind hevesebb pártpolitikai és nemzetiségi küzdelmek. Bár a dualizmus válsága értelemszerűen a Monarchia mindkét

¹⁸⁸ Hasonló álláspontot képvisel Boyer 1981/b 216.

felét, a két központú államalakulat egészét érintette, a folyamat kibontakozása Ausztriában valamivel előbbre tartott és látványosabban jelentkezett.

A liberálisok bécsi veresége és a polgármesterkrízisben kifejezésre jutó hatalmi őrsegváltás kilátása a magyar sajtóban nagy visszhangot keltett, sőt a parlamentben is napirendre került, mivel egyidejűleg ismétlődtek a keresztényszociálisok dualizmus- és magyarellenés fellépései. Megítélésükben döntő súlya volt annak, hogy a párt 1895-ben a Gemeinderat, 1896-ban az alsó-ausztriai Landtag hatalmi tényezőjévé vált. Mindez éppen akkor történt, amikor Magyarországon a millenniumi ünnepekre készülődve a „Treuga Dei” megvalósításán fáradoztak, aminek teljességéhez hozzátartozott volna, hogy a Monarchia nyugati felében se zavarják disszonáns hangok az ezredéves jubileum ünnepeit. A gazdasági kiegyezés szempontjai szintén ezt kívánták.

Az ausztriai politikai viszonyok, valamint a keresztényszociális párt magyarellenés propagandájának visszhangját mindenekelőtt a sajtó közvetíti számunkra. Vizsgálódásunk a legismertebb, kisebb vagy nagyobb mértékben a liberális eszmékhez kapcsolódó országos napilapokra épül, amelyek a függetlenségi *Egyetértés* kivételével 67-es alapon állottak.¹⁸⁹ A liberális eszmék a század végére sokat veszítettek eredeti fényükből, kissé megkopottan, gyakran frázisokká üresedve jelentkeztek e lapok hasábjain is, az újkonzervativizmussal szemben viszont lényegileg még mindig bizonyos progressziót képviseltek. A keresztényszociális mozgalom és az ausztriai helyzet megítélésében nem mutatkozott lényeges eltérés a vizsgált napilapok között, inkább csak az elemzés mélysége, a mondanivaló megfogalmazása tekintetében különböznek. Nem reagáltak mindenre, ami odaát elhangzott, de ennek nem is lett volna sok értelme, hiszen a keresztényszociális argumentumok jelentős hányada annyira abszurd vagy éppen primitív, hogy értelmes érvekkel szinte megközelíthetetlen. A dualizmus alapkérdéseiről viszont e lapok nem voltak hajlandók vitába bocsátkozni a keresztényszociálisokkal.

Az ausztriai politikai helyzet, különösen a bécsi polgármesterválság zajos eseményeit követve és kommentálva mind a kormánypárti, mind az ellenzéki sajtó nagy súlyt helyezett arra, nehogy az osztrák belügyekbe való beavatkozás látszatát keltse, éppen ezért — elsősorban Ausztriának címezve — hangsúlyozta, hogy a bécsi választásokat kizárólag osztrák belügynek tekinti, amelyhez Magyarországnak semmi köze. Különösen 1895 őszén került előtérbe a magyar állásfoglalás kérdése, amikor Lueger 2/3-os többséggel aratott győzelme ellenére sem nyerte el az uralkodói megerősítést. Bécsben az a hír járta, hogy az uralkodó elhatározására döntő befolyást gyakorolt a magyar kormány, személyesen Bánffy Dezső miniszterelnök. A keresztényszociális képviselők interpelláltak is az ügyben, a magyar lapok azonban egyöntetűen tiltakoztak, és koholmánynak misősítették ezt az állítást, a bécsi antiszemita Bánffy ellen irányuló szándékos rágalmozgásának tartották.¹⁹⁰ Ekkoriban különösen hangsúlyozták a kívülálló szerepét. Ugyanakkor azonban egy sor tényező — pl. a Bánffy elleni keresztényszociális parlamenti és sajtótámadások, a zászlót bontó Néppárt irányába megnyilvánuló keresztényszociális szolidaritás, mindenekelőtt a kiegyezést előkészítő tárgyalássorozat — mégis szükségessé tette,

¹⁸⁹ Pester Lloyd, Nemzet, Pesti Napló, Pesti Hírlap, Budapesti Napló, Budapesti Hírlap.

¹⁹⁰ Pesti Hírlap 1895. november 7.; Nemzet 1895. november 10.; Pester Lloyd 1895. november 7.

hogy a magyar sajtó foglalkozzon az ausztriai belpolitikai eseményekkel. Megítélés dolga volt, hogy ezt azután egyszerűen tudósításnak vagy beavatkozásnak minősítették-e Ausztriában.

Luegerről és pártjáról a lapok meglehetősen sötét képet festettek a magyarországi politizáló-újságolvasó közönségnek. Lueger neve „a gyáva elvtelenség”-et jelenti számukra, „az osztrák közélet eleven fekélyé”-t látják benne, „képmutató stréber”-nek tartják, aki „nem korszakalkotó vezér, hanem gyászos szimptomá”-ja az osztrák közéleti viszonyoknak.¹⁹¹ A párt tevékenységének fő vonásaként a demagóg antiszemita izgatást, a faji és vallási szenvedélyek felszítását, a társadalmi fegyelem kötelékeinek meglazítását jelölik meg. Politikai és társadalmi anarchiát előidéző „államgyilkos” mozgalomként jellemzik,¹⁹² annak behatóbb vizsgálatát, ideológiájának mélyebb elemzését és a korabeli társadalmi-politikai körülményekkel való szembesítését azonban általában nem kísérelték meg. Bár nem kellő következetességgel, talán csak a félhivatalos *Pester Lloyd* keresi a keresztényszocializmus gazdasági-társadalmi okait. Az a tény, hogy a birodalmi főváros élére 35 éves liberális uralom után antiliberalis-antiszemita többségű városi tanács került, a lap számára nyilvánvalóvá teszi, hogy ez kizárólag agitációval nem lett volna lehetséges. Felismeri, hogy a bajok gyökere mélyebben van, a mozgalom domináns eleme a programként vállalt antiszemitizmus, de emögött a kapitalizmussal való szembefordulás mozgatja a bécsi kispolgári tömegeket. Az elégedetlenség okait és a mozgalom vitalitását kutatva a *Pester Lloyd* kiindulópontja a nagyipari kapitalizmus térhódítása és a nyomában járó, főleg a kisipart és a kiskereskedelmet sújtó szociális probléma. Önmagában véve ez sem kielégítő magyarázat, mert hasonló folyamat másutt is végbement. A lap továbbmegy, és a tőkés átalakulás nyugat- és közép-kelet-európai modellje közötti különbségekben jelöli meg a kisegzisztenciák nyomorúságának és az antiszemitizmus terjedésének egyik fő okát. A nagy nyugat-európai fővárosoknak, Londonnak vagy Párizsnak nagy előnyük Béccsel szemben — érvel a *Pester Lloyd* —, hogy ott a gazdasági erők teljes felszabadítása számos új érvényesülési lehetőséget, kereseti forrást teremtett a saját vágányukról leszorított kisembereknek. A nagyobb fokú társadalmi mobilitás megkönnyítette az új körülményekhez való alkalmazkodás folyamatát.

A zsidók elleni gyűlölet pszichológiai és gazdasági motívumait kutatva rákérdez arra, miért éppen a zsidó gazdagság a legnépszerűbb támadási objektum, holott a zsidó kezekben lévő tőke sokszor elenyészően csekély az arisztokrácia millióihoz képest. Arra a következtetésre jut, hogy nem annyira a gazdagokkal általában, mint inkább azokkal van probléma, akik a tőke forgatásával, spekuláció, vállalkozókedv, kockázatvállalás útján gazdagodtak meg. Végül kimondja: a bécsi agitátorok fő célja, hogy az antiszemitizmus felszításával halálos csapást mérjenek a liberalizmusra.¹⁹³ A *Pester Lloyd* a keresztényszociális mozgalmat annak lényege felől közelítette meg, azaz retrográd kispolgári antikapitalista álláspontot képviselő és ezt antiszemitizmussal leplező politikai mozgalomnak tekintette, amelynek programja ultramontán, feudális

¹⁹¹ *Pester Lloyd* 1895. április 3.; *Pesti Napló* 1895. július 4.; *Pesti Hírlap* 1897. április 10. és 1895. november 14.; *Nemzet* 1896. május 21.; *Pesti Napló* 1895. október 30.

¹⁹² *Pester Lloyd* 1895. október 30., május 31.; *Pesti Hírlap* 1896. június 12.; *Egyetértés* 1895. május 31.

¹⁹³ *Pester Lloyd* 1895. szeptember 27.

tendenciákat is hordoz, a múlt konzerválására hivatott reformjavaslatokat tartalmaz, a tradicionális társadalomból leginkább kirívó intézmények (a börze, a nagyipar, a nagykereskedelem, a hitelszervezet stb.) és jelenségek (pl. a spekuláció) ellen támad. A *Pester Lloyd* a direkt politikai hatalomba még be nem épülő burzsoázia politikai orgánuma, a kormány félhivatalosa, amely szoros kapcsolatban állt a merkantil körökkel, a pénzvilággal, tehát éppen azokkal, akikre a keresztényszociális mozgalom támadásai irányultak, akiknek társadalmi hasznosságát és így a politikai hatalomba való közvetlen beépülésük lehetőségét megkérdőjelezte.

Lueger személye és a párt jellege csak egyik eleme a magyar sajtó közelítési szempontjainak. Néhány továbbinak a jelzése is szükségesnek látszik. Az ausztriai politikai viszonyok elvadásáért, a keresztényszociálisok előretöréséért a magyarországi sajtó az osztrák—német liberális erők és az egymást követő osztrák kormányok politikáját tette felelőssé. A liberalizmus ausztriai tévesztésének beható elemzésére nem került sor, de mindaz, amit magyarázatul a magyar lapok meglepően keményen és kritikusan megállapítanak, nagyjában és egészében helytálló. Kezdjük talán a bécsi választásokkal, és ami ettől elválaszthatatlan, a liberális erők mind egyértelműbbé váló politikai vereségével! Az egymást követő községtanács- és polgármester-választások a keresztényszociálisok növekvő fölényét mutatták. Az antiliberális erők győzelméről tudósítva a vezércikkek írói és a bécsi hírek kommentátorai magyarázatot kerestek arra a „logikai képtelenség”-re és „példátlan tünemény”-re, amelyet a keresztényszociálisok bécsi térhódítása jelentett számukra. Megfigyelhető, hogy a polgármesterválság kezdeti stádiumában még meg-megszólal a reménykedés hangja, ellenakcióra biztatják a bécsi liberálisokat addig, amíg pozicionális előnyben vannak. Az események előrehaladásával azonban mind kevesebb körülmény szólt amellett, hogy a liberális pozíciók előnyös változásával számolhatnának. A győzelmi esélyek megfogyatkozásával a magyar sajtó nagyobb realitással közelített a bécsi választások egyik alapvető tényezőjéhez, az osztrák liberalizmus gyengeségéhez. A pártpolitikai liberalizmus elerőtlenedésének azonban inkább a tüneteit gyűjtötték össze, annak valódi okaira csak részben mutattak rá. A szabadelvű *Nemzet* az osztrák liberálisok „szervezetlen, fejtelten és bátortalan” politikáját kárhóztatta, komoly hibának tartotta, hogy nem vállalták a harcot az antiszemita kisebbséggel, nem akartak tovább felelősséget vállalni a város ügyeiért, túlságosan hamar visszavonultak, és ezzel megkönnyítették ellenfeleik térnyerését. Ahelyett, hogy „körömszakadásig” védelmezték volna pozícióikat, feladták azokat.¹⁹⁴ A szervezetlenség, a könnyelműség és a gyávaság mellett a magyar sajtó bírálja az osztrák liberalizmus néptől idegen jellegét és szociális közönyét is.¹⁹⁵ Kemény szavakkal temeti az osztrák liberalizmust a *Pesti Napló*, amikor a következő összegzést adja róla: „A liberalizmus másutt a meggyőződés és becsületesség erejével küzd, Ausztriában a gyöngesség kegyelméből élőködik. Másutt a hatalom csak eszköze neki, hogy a céljait megvalósítsa, a szabadság vívmányait megőrizhesse, a Lajtán túl a hatalom célja, amelyért odaadja a szabadságot és minden vívmányát. Másutt a

¹⁹⁴ *Nemzet* 1895. május 15., május 30., május 31. A lap részben a liberális vezetők, így pl. Plener visszavonulására, részben pedig a Gemeinderat liberálisainak erélytelenségére céloz. L. még *Egyetértés* 1895. július 5.

¹⁹⁵ *Budapesti Hírlap* 1895. május 15. és május 31. *Pesti Hírlap* 1895. szeptember 19.

szabadelvűség gárdája megbukik, de meg nem adja magát, Ausztriában egyesül a reakcióval, és azután meghal.”¹⁹⁶ Lesújtó a vélemény az osztrák parlamentarizmusról is: „Mindig szegény, tehetetlen volt és csak mesterséges látszattal tartotta fenn a kormányokkal szemben az alkotmányos hatalom viszonyát, most hosszú, kínos vergődés után teljes csődbe jutott.”¹⁹⁷

A magyar liberálisok nem sok megértést mutattak osztrák elvbarátaik iránt, és az sem látszik tudatosulni bennük, hogy az osztrákoknak felrótt hibák egy részétől ők maguk sem mentesek. Semmivel sem féltek pl. kevésbé a néptől, és szociális bajainak orvoslásával sem törődtek jobban, mint Lajtán túli elvbarátaik. Egészen más jellegű tanulságokat vontak le az osztrák példából. Egyfelől azt, hogy a szabadelvű pártnak meg kell őriznie egyeduralmát, és nem szabad engedményeket tennie a nemzetiségeknek, mint ahogyan a koalíciós kormányok teszik Ausztriában. Másfelől nem mulasztották el, hogy a magyar liberalizmust és a magyar liberálisokat olyan példaként állítsák az osztrákok elé, mint akik nem engedik elnyomni és megsemmisíteni magukat.¹⁹⁸ Magyarországot megteszik „a liberalizmus bástyájá”-nak, „a reakció bátor és rettenthetetlen letiprójá”-nak. Az osztrákokkal összehasonlítva megegyezően konstatálják, hogy a magyar liberalizmus „az őszinteség útján jár, az elvek szolgálatában uralkodik, a meggyőződés erejével győz”.¹⁹⁹ Az igazság az, hogy a magyar szabadelvűségnek is megvoltak a maga korlátai. A 90-es évek liberálisai „az elvek szolgálatá”-t már nem úgy értelmezték, mint a század közepének reformnemzedéke. A patetikus kijelentések jobbára már csak szólamok voltak.

A keresztényszociálisok átütőerejű bécsi választási győzelmének évében a magyar polgári sajtónak itthon is szembe kellett néznie az újkonzervativizmus jelenségével, amelyet a magyar pártpolitika legfrissebb hajtásaként a katolikus Néppárt képviselt.²⁰⁰ A magyar sajtó felismerte a két mozgalom közötti lényegi összefüggést. A Pesti Napló szerint „mióta Magyarországon is paralel utakon mozgó áramlattal van dolgunk, kétszeres érdeklődéssel kell ügyet vetnünk az osztrák reakció ama torzképződményére, amely a népfanatizmust mozgósítja a feudális érdekek szolgálatára...”²⁰¹ A nagy példányszámban megjelenő és olvasóit rendszerint körültekintő módon tájékoztató *Pesti Hírlap* főleg azt hangsúlyozta, hogy „semmi eredeti sincs az egész néppárti programban, tisztára fordítás az osztrákból. A szocialista mázzal bevont frázisok, a kacérkodás a nemzetiségekkel, az udvarnak kellemetlen témák gondos kerülése, a főurak és főpapok érdekeinek ügyes megőrzése, a kereszténység folytonos emlegetése: ezek mind osztrák dolgok.”²⁰² A néppárti program azonban nem tekinthető egyszerűen csak az osztrák minta fordításának, hiszen a két párt között lényeges különbségek is voltak.

A *Budapesti Napló* a magyar uralkodó osztályok szempontjából különösen veszélyesnek ítéli a külföldi sajtóban szép számmal megjelenő, a magyarországi

¹⁹⁶ *Pesti Napló* 1895. július 4.

¹⁹⁷ *Egyetértés* 1895. október 3.

¹⁹⁸ *Nemzet* 1895. június 1.; *Pesti Hírlap* 1895. szept. 20.

¹⁹⁹ *Pesti Napló* 1895. július 4.

²⁰⁰ Az újkonzervativizmus jelenségével foglalkozik *Szabó M.* 1974/3; a katolikus Néppárttal *Szabó D.* 1977/3.

²⁰¹ *Pesti Napló* 1895. február 9.

²⁰² *Pesti Hírlap* 1895. január 31.

nemzetiségi politikát, a nemzetiségi politikusok ellen indított pereket ismertető írásokat. Emögött a nemzetiségi vezetők és az osztrák keresztényszociális politikusok összefogását látja, akik „valóságos nemzetközi összeesküvést” szerveznek Magyarország becsülete, belső békéje és külső biztonsága lejáratására, illetve a magyar szabadelvűség megbuktatására. „Ezért kellett egy magyar pártnak alakulnia, amely kezét fog a nemzetiségi forradalommal a magyar állameszme nemzeti tartalma ellen...”²⁰³

A néppárti agitáció valóban nagy lendülettel folyt a nemzetiségi területeken, legeredményesebben a katolikus szlovákok körében. A magyar lapok mégis túloztak, amikor a Néppártot a magyar állameszme elleni támadással vádolták, és azt állították, hogy Liechtenstein és Lueger a „... Néppárt révén jelentékeny tényezőivé lettek a magyar nemzet közéletének”.²⁰⁴ Irreálisan felnagyítva a keresztényszociálisok vezetőinek a magyar politikai közéletre gyakorolt hatását, a magyar sajtó bizalmatlanságot akart kelteni a Néppárt mint új alapokra helyezkedő tömegpárt iránt. A magyarellenes erőkkal való szövetkezés vádja elég hatékonynak látszott a választók elidegenítésére.

Az új párt világnézeti ellenfél és mindenek felett választási rivális a szabadelvű párt számára. Ám mindkettő 67-es alapon állott, a függetlenségi kerületek meghódítására egyik sem számíthatott. A néppárti hódítás a szlovákok között mandátumvesztéssel fenyegette a szabadelvűeket. Ilyen körülmények között érthető, hogy a liberális sajtó a néppárti jelöltekkel szembeni összefogásra, a Néppártnak a magyar közélet tényezői közül való kizárására hívott fel azzal az indoklással, hogy „a Néppárt támadás a magyar pártélet eddigi alapjai ellen”.²⁰⁵ A magyarországi lapok egészében jól érzékelték, hogy a Néppárt és az osztrák keresztényszociálisok azonos típusú pártalakulathoz tartoznak, a sajátosságaikat adó különbségekkel azonban nem törődtek.²⁰⁶ Az osztrák keresztényszociálisok rokonszenve az adott szituációban nem hatott feltétlenül jótékonyan az új párt megítélésére. Szolidaritásuk inkább rontotta, mintsem növelte annak erkölcsi és politikai tőkéjét.

Az osztrák kormányok mulasztásait a *Pester Lloyd* Taaffeig vezeti vissza, mivel az ő kormányzása idején bontakozott ki az antiszemita mozgalom, de a „gyalázatos zsidó heccek” teljesen büntetlenül maradtak.²⁰⁷ A szabadelvű pártorgánus viszont azért hibáztatta a Taaffe-kormányt, mert az antiszemita és konzervatív elemeken kívül a nemzetiségeknek is kegyét kereste, „így azután meggyöngyöztette az államfenntartó tényezőket és felszabadította a nemzetiségi és társadalmi szenvedélyeket”.²⁰⁸ A Windischgrätz-féle koalíciós kormány, amelyben a német-liberálisok is részt vettek, elődjéhez hasonlóan süket és vak e „vad mozgalom” növekedésével szemben, amelynek jellege egyetlen gondolkodó ember előtt sem maradhatott kétséges. A kormány kötelességének tartja a nyílt állásfoglalást, a világos színvallást, továbbá a

²⁰³ *Budapesti Napló* 1896. november 10.

²⁰⁴ Uo.

²⁰⁵ *Pesti Hírlap* 1895. január 31., *Pesti Napló* 1896. november 10.; *Pester Lloyd* 1896. október 28. A Néppárt választási tevékenysége *Szabó D.* 1978/4.

²⁰⁶ Vö. *Szabó D.* 1977, 195.

²⁰⁷ *Pester Lloyd* 1895. április 3.

²⁰⁸ *Nemzet* 1896. november 10.

határozottabb fellépést „a magyar nemzet becsülete, a magyar állam tekintélye” elleni rendszeres támadássorozattal szemben, amelyet az ifjúcsehek és a keresztényszociálisok folytattak.²⁰⁹ Súlyos vádként hangzott el a magyar sajtó részéről, hogy Badeni „ellenünk zúdítja az antiszemitákat és az ifjúcseheket... , ránk szabadítja a terrorizmust, s a felforgatást teszi meg politikai ügynökévé”.²¹⁰

1896-ban és 1897 elején a keresztényszociálisok egyre biztosabbá váló hatalmi térnyerését tapasztalva az ausztriai események magyarországi sajtóvisszhangjában mindinkább a Monarchia jövőjének, a dualizmus további sorsának szempontja dominált. Ebben a vonatkozásban határozottan emlékeztettek a kiegyezés alapelveire, azaz, hogy „itt magyar, Ausztriában német hegemonia uralkodik, ...szabadelvű irányban mind a kettő”.²¹¹ Hangot adtak a lapok a föderalista tendenciák felerősödésétől való félelmüknek. „Ausztria egységének veszedelmei” ugyanis a Monarchia „szétfeszégetésének” veszélyét idézik fel.²¹²

A 67-es alapon álló liberális közvélemény ezt a perspektívát mindenképpen elkerülendőnek tartotta. Ugyanakkor az ausztriai politikai-nemzeti küzdelmek erejének és az osztrák kormány nehézségeinek láttán a német-liberális politika gyengeségeit regisztrálva a magyar sajtóban másfajta hang is jelen van, amely előszeretettel hivatkozik „Magyarország erejére, szilárdságára, konszolidált viszonyaira”.²¹³ Úgy véli, „Magyarország a kettős állam kompaktabb és homogénabb állama, amelyre sokkal inkább támaszkodhatik a korona, mint a másakra: tehát itt van a kettős állam valódi súlypontja. . . Az osztrák trónnak mi vagyunk az egyedüli erős és szilárd oszlopa.”²¹⁴ A *Pester Lloyd* külpolitikai szempontból kérdőjelezi meg a Monarchia nyugati felének szerepét: „Ausztria mai minősíthetetlen körülményei között” lehet-e a Monarchia nagyhatalmi politikájának támasza?²¹⁵ A *Pesti Napló* nem kis túlzással azt állítja, hogy „a Monarchia nagyságát, európai tekintélyét, hadseregének erejét, szerződéseinek megbízhatóságát. . . Magyarország népének összetartozása, kormányainak állandósága, közvéleményének érettsége” szavatolja.²¹⁶ Mindebből azt a következtetést vonják le, hogy el kell ismerni Magyarország jelentőségét a Monarchiában, és növelni kell súlyát a dualizmus rendszerén belül. Megfogalmazást nyert egy olyan igény, hogy ha már „. . . A dualizmus egyensúlyát a megváltozott osztrák viszonyok megbolygatták. . . , a Monarchia hatalmi ballisztikája most azt követeli, hogy Magyarország a dualizmusban nagyobb jogkört és erősebb érvényesülési lehetőséget kapjon, mint Ausztria. Mert Magyarországon nem változott meg a dualizmus alapfeltétele, itt a magyar nemzet vezet és uralkodik. . .”²¹⁷ A stabilnak ítélt magyarországi gazdasági és politikai viszonyokból eredő nyugodt magabiztosság ezekben az években megerősítette azokat a politikai nézeteket, amelyek növelni kívánták Magyarország súlyát a Monarchián belül, sőt a monarchiai vezető szerepet

²⁰⁹ *Pester Lloyd* 1895. április 3.; *Budapesti Napló* 1896. november 17.

²¹⁰ *Budapesti Napló* 1896. november 17., november 18., és november 20.

²¹¹ *Budapesti Hírlap* 1896. május 23.; *Pesti Napló* 1895. november 30.

²¹² *Budapesti Napló* 1897. március 11.; *Pesti Hírlap* 1897. április 21.

²¹³ *Budapesti Napló* 1895. június 18.; *Pesti Hírlap* 1896. augusztus 15.

²¹⁴ *Budapesti Hírlap* 1896. november 18.

²¹⁵ *Pester Lloyd* 1896. november 7.

²¹⁶ *Pesti Napló* 1896. november 18.

²¹⁷ Uo. 1895. november 30.

igényelték. Meglepő összhang mutatkozik az előbb idézett sajtóvélemények és egyes vezető 67-es politikusok nézetei között. Ifj. Andrassy Gyula pl. azt vallotta, hogy a dualizmuson belül „a túlsúlyt nem lehet paragrafusokkal megszerezni... , a monarchiai erőviszonyok kívánatossá teszik, hogy benne politikai tekintetben mi vigyük a vezető szerepet”.²¹⁸ Ha a Monarchia nyugati térfelében addig nem tapasztalt erővel fellángoló politikai-nemzeti küzdelmek hatására hangot is kapott a 67-es koncepción túlmenően a Monarchia egésze feletti hegemoniával kacérkodó imperialista nacionalizmus, egészében véve mégsem ez dominált a magyar politikai közvéleményben, sőt ifj. Andrassy Gyula és a hozzá hasonlóan nyilatkozók nézeteit sem ez határozta meg, hanem a tántoríthatatlan 67-esség.

A közéletnek rendkívül fontos, de nem egyetlen fóruma a sajtó. A keresztényszociális párt dualizmusellenes irányvonala a liberális politika nagy tekintélyű fórumán, a parlamentben is napirendre került. A magyar képviselőházban azonban jóval kevesebb szó esett róla, mint a sajtóban, mindössze két interpelláció és az arra adott kormányfői válasz foglalkozott a kérdéssel. 1896. június 13-án Holló Lajos függetlenségi képviselő interpellált az „Ausztia részéről napról napra megújuló támadások” ügyében. Az interpelláló politikus tisztában volt azzal, hogy ezek nem a hivatalos Ausztia hangját jelentik, sőt nem is az egész osztrák közvéleményét. A rendszeres és összefüggő támadások mögött mégis nagyobb szabású akciót sejt, amelynek célja Magyarország hitelének megrontása a külföld előtt. A támadások hangja „kvalifikálhatatlan”, s mivel ezek a támadások nem magánemberek, hanem Bécs alpolgármestere és egyben „egy számban legalább tekintélyes politikai párt” vezére részéről történnek, így a képviselő úgy véli, nem kell „túl nagyra becsülni”, de a leghatározottabban vissza kell utasítani azokat. Az interpelláció az iránt érdeklődik, van-e tudomása a miniszterelnöknek ezekről a támadásokról, és mit szándékozik tenni annak érdekében, hogy ezek kellő visszautasításban részesüljenek.²¹⁹

Június 20-án Meszlény Lajos ugyancsak függetlenségi képviselő interpellált „Lueger magyarellenés agitációja tárgyában”. Kérdéseit a kereskedelmi és a belügyminiszterhez intézte, a magyar állam és nemzet, illetve a zsidóság ellen izgató, bécsi lapok terjesztése, továbbá az ezzel kapcsolatos ügynöki tevékenység folytatása tárgyában.²²⁰

Az interpellációkra báró Bánffy Dezső miniszterelnök válaszolt. Bánffy s a tulajdonképpeni hivatalos álláspont szerint „az a bizonyos Lueger-kérdés, az a bizonyos irányzat, hang és modor, amelyet Lueger képvisel, nem méltó, nem elég komoly arra, hogy a képviselőházban megbeszélés tárgyát” képezhesse. Lueger agitációjáról az a véleménye, hogy ha az olyan jelentőségűvé válik, amely kihat Ausztriának Magyarországhoz való viszonyára, az ottani kormány kötelessége „az ottani törvények keretén belül a kellő megtorlásról gondoskodni”. A miniszterelnöknek nincs kétsége aziránt, hogy ezt az osztrák kormány szükség szerint meg is fogja tenni. Emlékezteti a képviselőket arra, hogy ha nem is olyan „inkorrekt szavakkal”, ha nem is olyan „piszkos kifejezésekkel”, de éppoly élesen Magyarországon is támadják

²¹⁸ Andrassy 1896, 416—417.

²¹⁹ KN XXXIII. 303—305. 1896. június 13.

²²⁰ Uo. 445—447. 1896. június 20.

Ausztriát, sőt Ausztria kormányát is.²²¹ Bánffy igyekszik a lehető legkorrektebb módon nyilatkozni a kérdésben, minél kisebb támadási felületet hagyva a bécsi sajtónak. A kormány láthatóan őrizkedett a Lueger-ügy kiélezésétől, nem reagált a miniszterelnök személyét ért támadásokra, hajlott a kérdés elbagatellizálása felé, ami egyben az érdemi állásfoglalás előli kitérés lehetőségét kínálta fel számára. Bánffy válasza természetesen nem elégítette ki az interpelláló képviselőket.

A Miniszterelnökségi Iratok és Bánffy levelezése e kérdésre vonatkozóan ugyan roppant szegényes, de annyit azért mégis sejtet, hogy a miniszterelnök valójában jelentősebbnek tartotta az ügyet, mint ahogy az interpellációkra adott, a nyilvánosság-nak szánt válaszából látszik. 1896. június 20-án, Meszlény interpellációja napján „sürgős” levélben kereste meg az osztrák kormányfőt, és hivatkozva arra, hogy „Bécs város alpolgármesterének Magyarország ellen intézett támadásai parlamenti interpellációk tárgyává is szolgáltak”, az osztrák kormány álláspontját tudakolta. Leveléből kiderül, hogy Lueger magyarellenes akcióit az egyéni véleménynyilvánítás határait túllépő tevékenységnek ítéli, és felveti a kérdést, „... vajon nem mutatkozik-e szükségesnek vagy célszerűnek, hogy a Monarchia két állama közt fönnálló közjogi kapcsolat védelme az osztrák kormány részéről kellőleg biztosíttassék”. A magyar miniszterelnök szükségesnek tartaná a közjogi kapcsolatok büntetőjogi oltalmát. Az interpellációkra adandó válasz „sürgős és halaszthatatlan voltára” hivatkozva kér mielőbbi tájékoztatást osztrák kollégájától.²²²

Badeni válasza valamilyen oknál fogva több mint egy hónapot késett, s csak július 24-én készült el. Sajnálkozásának adott hangot a Magyarországot ért támadások miatt, elismerte, hogy Lueger magatartása rászolgál a „legerőtelsebb rosszallás”-ra, és közölte, hogy a Monarchia két állama között fennálló közjogi kapcsolat büntetőjogi oltalmára nincs tételes jogalap.²²³ Az osztrák kormány válaszában elhúzódása megítélésünk szerint közrejátszott abban, hogy Bánffy az interpellációkra reagálva általánosságokban fogalmazott az osztrák kormány kötelezettségeit illetően. Talán itt kereshető a magyarázat arra is, miért szolt a miniszterelnök feltűnő kimételességgel a függetlenségi párt tevékenységéről ahhoz képest, ahogy eredetileg tervezte.²²⁴ Valószínűleg nem akarta ingerelni a függetlenségi képviselőket, nehogy további kényes kérdésekre ösztönözze őket, amelyek megválaszolása nehézségekbe ütközött volna, esetleg közjogi vitát kavart. A függetlenségi képviselők említett interpellációja ki akarta kényszeríteni a hivatalos álláspontot, hiszen kérdéseik ellenére nem hitték azt, hogy a miniszterelnöknek nincs tudomása az Ausztriában megnyilvánuló és nem kizárólag a keresztényszociális párt álláspontját tükröző dualizmussal szembe fordított nyilatkozatokról.

²²¹ Bánffy válasza uo. 487—490. június 23. A miniszterelnök a Függetlenségi Pártra és Ugron Gábor 1896. május 16-i parlamenti beszédére céloz. Ugron felszólalásának a teljes szövege KN XXXIII., részleteit közli az *Egyetértés* 1896. május 17.

²²² Országos Levéltár (a továbbiakban *OL*) Miniszterelnökség (ME) K 26 11076/1896.

²²³ *OL* K 26 ME 13916/1896. Itt jegyezzük meg, hogy Bánffy kérésére az Igazságügyi Minisztérium kiderítette, miért nincs kölcsönös jogsegélyegyezmény a Monarchia két állama között, s a miniszterelnök sürgetésére arról is tájékoztatást adott, milyen akadályokba ütközik annak létrehozása. *OL* K 26 ME 13916. 19606/1896.

²²⁴ A tervezet *OL* K 26 ME 11076/1896.

A Miniszterelnökségi Iratokban nyoma van annak, hogy báró *Tallián Dénes* külügyminisztériumi tanácsos levelek útján rendszeresen tudósította Bánffyt a bécsi eseményekről, a Birodalmi Tanácsban folyó magyar vonatkozású vitákról, amelyek többnyire a kvóta és a kiegyezés kérdése körül folytak. E félhivatalos jellegű levelezés arra utal, hogy Tallián tanácsokkal is szolgált. A miniszterelnök tartózkodó parlamenti nyilatkozatának háttérében ezekkel a tanácsokkal, azaz Tallián helyzetmegítélésével is számolnunk kell.²²⁵ A kormány a gazdasági kiegyezést előkészítő tárgyalások érdekében ugyancsak őrizkedett a Lueger-ügy kiélezésétől. A Bánffy-kormány hivatalos álláspontja tehát válasz volt mindazon személyeknek, pártcsoporthoz és sajtóorgánumoknak, akik és amelyek időről időre a magyar sérelmek miatt elégtétel követelésére szólították fel.

A gazdasági kiegyezés mindenesetre olyan kérdés volt, amelyet a Monarchia mindkét felében széles körű érdeklődés kísért. Ezért is volt alkalmas arra, hogy minden politikai csoport megpróbáljon tőkét kovácsolni belőle a maga számára. Noha az előző megállapodás 1897-ig még érvényben volt, az Ausztria és Magyarország között fennálló vám- és kereskedelmi szerződés megújításának kérdése már 1895-től, a hivatalos előkészületek kezdetétől az érdeklődés előterébe került. Mint említettük, Tallián Dénes leveleiben is központi helyet kapott. A Reichsratban folyó viták alapján Tallián arra a következtetésre jutott, „hogy Magyarországnak roppantul fel kell készülnie a tárgyalásokra”. Szükségeseznek tartotta, hogy „mindazok, akik élnek még a régi gárdából, tapasztalataikkal, tanácsaikkal segítsenek olyan álláspontok keresésében, amelyekből... sikerrel lehet operálni az osztrákok kétségtelenül erős pozíciója ellen, éspedig méltóságos nyugalommal, az erősebb jog tudatával, amely teljesen ignorálja a Lueger-féle aciónak azon modorát, mely nem hallatszik az égbe!” Azt tanácsolja, hogy az újságok is ezt tartsák szem előtt.²²⁶

A magyarországi törvényhatóságok feliratait, amelyeket a gazdasági kiegyezés kérdéséről küldtek a miniszterelnökhöz, meglepő módon — egy kivételével — még csak utalást sem tartalmaznak az Ausztriában tapasztalható kiegyezésellenes mozgalomra. Szabolcs vármegyének a többihez viszonyítva terjedelmes felirata az egyetlen, amely szóvá teszi — de ez is csak általánosságban —, hogy Ausztriában az utóbbi időben mind a parlamentben, mind azon kívül a vámszövetség felmondását követelik abban az esetben, ha az osztrák igényeket a magyar fél nem hajlandó figyelembe venni. Ezt azonban a felirat szerkesztői „üres fenyegetés”-nek tartják, mivel úgy vélik, a vámszövetség felmondásával „Ausztria elvesztené iparcikkeinek legfőbb és legbiztosabb piacát miáltal pedig a lakosságnak megélhetése volna gyökerében megtámadva s létérdeke veszélyeztetve...”²²⁷

²²⁵ OL K 467 ME a miniszterelnök félhivatalos levelezése 1895. 3. cs.; Tallián Dénes báró 1895. november 9-i levele. Ebben a polgármesterválsággal kapcsolatban a be nem avatkozást javasolja, és tanácsokat ad arra vonatkozóan, mit kellene tenni a magyar kormánynak, hogy ne adjon alapot „az elzsidósodás vádjá”-nak az állami életben. Az a tény, hogy Tallián a „kissé indolens” dzsentri-sarjakat szeretné fokozottabb nyelvtanulásra serkenteni és ezáltal alkalmasabbá tenni őket a külföldi tárgyalások vezetésére, arra enged következtetni, hogy ő maga is azok közé tartozott, akik az ún. történelmi középosztályban látták a magyarság legrepresentatívabb képviselőjét.

²²⁶ OL K 467 ME félhiv. lev. 1895. 3. cs

²²⁷ OL K 27 ME 357. cs. 1896. 64.

Ausztriában is voltak természetesen hívei a gazdasági közösség fenntartásának, akik célszerűtlennek, a Monarchiát gyengítő tényezőnek tartották a szakítást. Mégis úgy vélik, hogy Magyarországnak a közös terhekből vállalt része nincs arányban többé gazdasági-hatalmi pozíciójával.²²⁸

A magyar minisztertanács, noha „elsősorban politikai szempontból” a szövetség fenntartása mellett foglalt állást, maga is azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy annak „változatlan fenntartására” nincs lehetőség. Ezért tartotta volna célszerűnek, hogy még a felmondási határidő lejárta előtt, azaz 1896 végéig megállapodjon Ausztriával a szükséges módosításokban.²²⁹ A kiegyezési tárgyalások előkészületei azonban nagyon lassan haladtak előre, s e tárgyalások tapasztalatai a minisztertanácsot is arra készítették, hogy vegye számításba a vám- és kereskedelmi szövetség felmondásának esetleges szükségességét.²³⁰

A vámszövetség megújításának kérdése ezúttal csak annyiban érdekes számunkra, hogy világosabbá teszi az ausztriai, illetve a bécsi események magyarországi fogadtatását, amelyet, mint korábban mondtunk, 1896–97-ben a dualizmus jövője miatti aggodalom, s ugyanakkor a Magyarország monarchiabeli pozíciójának stabilitásán érzett elégedettség motivált. Amit a kormány józan megfontolásból nem mondhatott ki, azt megfogalmazta a sajtó félhivatalosan, pártvéleményként vagy pártok feletti álláspontként hirdetve. 1896-ban a keresztényszociálisok újabb fölényes bécsi választási győzelme, Lueger császári audienciája és első polgármester-helyettesi pozíciójának elfoglalása után, dualizmuseellenes nézeteinek rendszeres kinyilvánítása ellenére a magyar kormány megőrizte a kívülálló pozícióját, a magyar polgári sajtó azonban mind kevésbé tudta megállni, hogy össze ne kapcsolja a bécsi fejleményeket a gazdasági kiegyezés kérdésével. „Lueger az osztrák magyar gyűlölségnek szimbóluma” — állapította meg a Pesti Napló. Megválasztásában már nem is tünetetést, „... hanem egyenesen inzultus”-t látott „az egyezkedő Magyarország” ellen, szándékos sértést, céltudatos megbántását a magyar nemzetnek.²³¹ Más lapok szerint a vámközösség ellen irányuló „osztrák kuruckodás” „... egyenes negációja a kiegyezés szellemének...”²³² A Magyarország ellen indított hadjárat nemcsak pénzügyi és gazdasági téren kezdődött meg, hanem politikai vonalon is azzal a céllal, hogy Ausztriának alá vessék és az összbirodalomba bekebelezzék az országot — vélekedett a *Budapesti Hírlap*.²³³

Mindezek után Lueger 1897 áprilisában történt megerősítését meglepő higgadtsággal vették tudomásul a magyar lapok. Magával Luegerrel alig is foglalkoztak, győzelmének összetevőit jószerivel csak a *Pesti Hírlap* próbálta számbavenni.²³⁴ A 67-es alapon álló magyar politikai közvélemény a gazdasági kiegyezés évében a

²²⁸ Ezt az álláspontot l. pl.: Niederösterreichische Gewerbevereine Referenten-Entwurf zu einer Denkschrift an das k. k. Handelsministerium über den bevorstehenden Ausgleich mit Ungarn und die österreichische Industriepolitik. Wien, 1895, 59–63. A gazdasági kiegyezéssel foglalkozó iratok mellékleteként OL K 26 ME 3010, 4419/1895.

²²⁹ OL K 27 ME 56. doboz MT jkv. 1895. augusztus 26. 11–12.

²³⁰ OL K 27 ME 59. doboz MT jkv. 1896. november 25. 22–23.

²³¹ *Pesti Napló* 1896. április 16.

²³² *Budapesti Napló* 1896. november 18.

²³³ *Budapesti Hírlap* 1896. november 18.

²³⁴ *Pesti Hírlap* 1897. április 17.

Monarchia nyugati térfelének nehézségeit látva a tántoríthatatlan 67-ség jegyében lojalitással fogadta a kormány és az uralkodó döntését Lueger megerősítésének kérdésében.

A sajtó, a parlament és a kormánypolitika egyfajta magabiztossággal reagált az ausztriai politikai erőviszonyok eltolódására. A magyar uralkodó osztályok bizonyosra vették, hogy a következő években nyugalmas, kiegyensúlyozott fejlődéssel nem lehet számolni a Monarchia nyugati felében, a hazai gazdasági és politikai viszonyokat azonban szilárdabbnak ítélték. Volt-e alapja annak, hogy a Lajtán inneni területeken nagyobb nyugalmat jósoljanak? Nem kétséges, hogy a gazdasági növekedés tényezői összességükben a 90-es évek közepén már rohamos gyarapodást mutatnak. Ez a fejlődés és a millenáris ünnepségek mesterséges társadalmi nyugalma az alapja a magyar uralkodó osztályok és az ő helyzetmegítélésüket tolmácsoló közvéleményformáló eszközök magabiztosságának, s azoknak a politikai ideológiában is jelentkező nézeteknek, amelyek Magyarország súlyát növelni kívánták a Monarchián belül, sőt esetenként túlzásokba esve a Monarchia súlypontjának Budapestre való áthelyezését fontolgatták. A Treuga Dei napjait azonban a Bánffy-terror ellenére itt is heves társadalmi és politikai küzdelmek követték, jelezvén, hogy a Monarchia mindkét felében vannak feszültségek, amelyek orvoslás híján robbanásig éleződhetnek.

5. A PÁRTPOLITIKAI HARCOK KIÉLEZŐDÉSE, A KERESZTÉNYSZOCIÁLIS PÁRT HATALMI TÉNYEZŐVÉ VÁLÁSA

Az 1890-es évek derekán összetorlódtak a politikai események Ausztriában. A szociális és a választójogi kérdés még erősen napirenden volt, amikor — mint korábban láthattuk — fellángoltak a nemzeti küzdelmek. Éppen ebben a többirányú harcban forgácsolódtak szét a hagyományos konzervatív és liberális pártcsoportosulások, s léptek helyükbe az új, feltörekvő, friss erőket mozgósító tömegpártok. Miközben a meg-megisméltlódó községtanácsi- és polgármester-választások bizonyították, hogy — a hivatalos elismerés elmaradásától függetlenül — a birodalmi fővárost a keresztényszociális párt uralja, az antiliberalis-antiszemita erők új csatákra készülődtek: Bécs után a tartományi vezetés megszerzésére törekedtek, majd a Birodalmi Tanácsban meglévő pozíciók erősítését tűzték célul.

Az 1896 őszi esedékes Landtag-választások sikere érdekében a keresztényszociálisok már 1895-ben számos választógyűlést tartottak, Josef Scheicher pl. 1895. október 27-én a nyolcvanadikat.²³⁵ Ugyancsak 1890 decemberétől újabb parasztegyletek szervezését készítették elő a papság közreműködésével, amelyek azután ütőképes választási szervezetként funkcionáltak.²³⁶ Választási báziscsoportot jelentettek a keresztényszociális befolyás alatt álló kézművesszervezetek és az újonnan felállított kerületi választási bizottságok. Ez részben gesztus volt a helyi vezetés irányába, amelynek közreműködését és támogatását ezen az úton, részben az emberi hiúságra

²³⁵ *Prammer* 1973, 243.

²³⁶ *Gutkas* 1974, 179.

építve kívántak megnyerni, és mint a választások mutatták, nem is eredménytelenül.²³⁷ A választások előtt antiliberális választási koalíciót hoztak létre a keresztényszociálisok és a német-nemzetiek között. Az együttműködés nem volt új dolog a feltörekvő pártok történetében. Az Egyesült Keresztények laza koalíciója a 80-as és 90-es évek fordulóján, majd a bécsi polgármester-választás teremtette meg az alapot a különböző antiliberális csoportok liberalizmus-, később szocializmusellenes egységfrontjának kialakításához. Az 1890-es évek közepén az antiszemita a liberalizmusra irányított „halálos dőfés”²³⁸ érdekében jónak látták félretenni az „ellenségeskedés luxusát”, a „zsidó-liberális túlsúly és a zsidó-szocialista uszítás”, e „két romboló hatalom” ellenében adták ki az „Einigkeit macht stark!”²³⁹ jelszavát. A jelszót követte a tett, amikor 1896. augusztus 23-án az alsó-ausztriai keresztényszociálisok és mérsékelt német-nacionalisták antiliberális pártgyűlést tartottak Bécsben, amelynek napirendjén a küszöbönálló választásokon való együttműködés szerepelt.²⁴⁰ A hónapok óta folyó előkészületek után a két tábor választási szövetségét ezzel a pártgyűléssel hozták nyilvánosságra. 274 bécsi és 244 alsó-ausztriai bizalmi férfi, ismert pártvezető és aktivista jelent meg, 2/3 részben a keresztényszociális, 1/3 részben a német-nemzeti tábor képviselőiben. A rendezvény létrejöttében a főérdem Albert Geßmann, a keresztényszociális párt főszervezőjét illette meg.²⁴¹

E politikai szövetséget egy Lueger vezetése alatt álló központi választási bizottság irányította, helyettese a német-nacionalista kremsi gimnáziumi tanár, *Franz Richter* lett. Hangsúlyozták, hogy az együttműködés nem jelenti a pártok fúzióját, mindkét fél megőrzi teljes önállóságát. Lueger beszédében három ellenséget jelölt meg, akik ellen egységesíteni kívánják erőiket: a liberálisok, a szociáldemokraták és a Schönerer—Wolff-féle radikális német-nacionalisták. Visszautasította a keresztényszociálisokkal szemben gyakran hangoztatott állítást, miszerint a klerikalizmust akarnák uralomra segíteni. Lueger és Richter egyaránt a két pártot összekötő törekvést állította előtérbe, azaz a liberalizmus legyőzését. Emlékeztettek a két párt gazdasági programjának csaknem teljes azonosságára, és kifejezték szilárd meggyőződésüket, hogy az összefogás eredményeként a győzelem az övék lesz.²⁴²

A szocialista sajtó üresnek és tartalmatlannak minősítette az antiliberális pártnapot, amelynek célját mandátumok szerzésében és Lueger feltétlen vezérségének elismerésében jelöli meg. A két gyakran hangoztatott antiliberális jelszó — „Ki a zsidó

²³⁷ *Prammer* 1973, 151—152.

²³⁸ *Deutsches Volksblatt* 1894. szeptember 16.

²³⁹ *Reichspost* 1896. augusztus 8. és augusztus 23.

²⁴⁰ A rendőrség már 1896. augusztus 20-án jelentést tesz a helytartónak és a belügyminiszternek a készülő gyűlésről és annak céljáról. Vö. *NÖLA Statthaltereier Präs.* 6126 Nr. 4596 J 12 1896. A gyűlésről szóló beszámoló — 1896. augusztus 24. — lényegében megegyezik a sajtótudósításokkal.

²⁴¹ A rendőrségi jelentések egyértelműen bizonyítják, hogy a keresztényszociális párt választási harcát Geßmann tartotta kézben. Jóval a Landtag-választások előtt megbeszélések és találkozások sorát bonyolította le az alsó-ausztriai választási körzetek különböző helységeiben, amelyeken a keresztényszociális párt bizalmi emberei voltak jelen. Az is kiténik, hogy Geßmann és a bizalmi férfiak találkozásainak megszervezésében nagy részt vállaltak az egyes városok, települések lelkészei, akik az előkészítésen kívül Geßmann kalauzolásában és a megbeszéléseken is részt vettek. Vö. pl. az 1896. január 31-i, február 4-i, február 6-i vagy augusztus 21-i jelentést *NÖLA Statthaltereier Präs.* 770 Z 23/Pr. J 12 1896, 770 Z 27/Pr. J 12 1896; 940 ad Z 27/Pr. J 12 ad 770 1896; 6072 ad Z 129/Pr. J 12 ad 770 1896.

²⁴² *Deutsches Volksblatt* 1896. augusztus 23. és 24.; *Reichspost* 1896. augusztus 25.

liberalizmus uralmával! és Ki a zsidó liberális gazdasággal az alsó-ausztriai Landtagból!”²⁴³ — hallatán és a választási akcióegység láttán a szocialista lap úgy véli, a zsidó liberálisok már inkább csak kísértetnek jók, hogy azzal ijesztgessék a „keresztény népet”, de ezt az ellenséget Lueger már nem féli többé. Annál kevésbé mondvacsinált viszont az az aggodalom, amelyet a szociáldemokráciával szemben éreztek. Az *Arbeiter-Zeitung* az antiszemitizmust a kispolgárság, vagyis a polgári társadalom legelmaradottabb, legkérelmezhetőbb és legmegbízhatatlanabb részének forradalmasodásaként értelmezi.²⁴⁴

Alsó-Ausztriában a tartományi választások 1896. október 28. és november 8. között zajlottak a nyár folyamán egy rendkívüli Landtag-ülésszakon módosított választási törvény szerint. A választójog továbbra is cenzenzushoz kötött — legalább 5 Ft közvetlen tartományi adó —, s csak a férfilakosságot illeti meg. A mandátumok számát 72-ről 78-ra emelték, a túlságosan nagy választókerületeket megosztották, bevezették a községek közvetlen választási rendjét, s minden helység, amelynek a legutóbbi népszámlálás idején 250-nél több lakosa volt, választóhelynek számított. A választási törvény módosításának vitájában keresztényszociális részről ezúttal is elhangzott a javaslat, hogy a zsidó állampolgároktól vonják vissza a választójogot. A Landtag többsége azonban elutasította ezt az indítványt.

A keresztényszociálisok széles körben folytatott választási agitációja, az egyes választói rétegekre gyakorolt intenzív meggyőző energia, amellyel az antiliberalis-antiszemita gazdasági és társadalmi reformok célszerűségét bizonygatták, a nemzeti gondolat óvatos, a katolicizmus annál határozottabb felkarolása a vidéki választók körében meghozta a kívánt eredményt. Az alsó-ausztriai községek és Bécs mandátumainak túlnyomó többsége a keresztényszociálisok kezébe került, az antiliberalis választási szövetség fölényes győzelmet aratott.

Az új Landtag 1896. december 28-án alakult meg, összetétele a következő: a 78 mandátumból 51-et a keresztényszociálisok és szövetségeseik nyertek el, s két Landtag-klubban tömörültek. A 33 keresztényszociális és egyéb katolikus képviselő alkotta a Lueger-vezette *Freier antisemitischer Verband* (Szabad Antiszemita Szövetség). A Deutsche Volkspartei a 12 német-nemzeti képviselőt fogta össze Franz Richter vezetésével. A keresztényszociálisok számbeli fölényük következtében nemcsak a Landtag üléseit uralták, hanem a tartományi intézmények és a különböző szakbizottságok vezető pozícióit is megszerezték.²⁴⁵ Az 1896. évi Landtag-választások tehát a keresztényszociális erők jelentős sikerével zárultak, ugyanakkor fordulatot hoztak a tartomány politikai történetében is. Az erőviszonyok átrendeződtek. A liberálisok új néven és bizonyos tekintetben módosított programmal jelentek meg a tartományi politika színterén, de a kisebbséget alkotó ellenzék szerepébe kényszerültek.²⁴⁶ A Schönerer-féle radikális német-nacionalistáknak nem sikerült újabb mandátumokhoz jutniuk, egyelőre nem is kellett komolyan számolni velük.

²⁴³ *Reichspost* 1896. augusztus 26. illetve *Österreichischer Volksfreund* 1896. október 11.

²⁴⁴ *Arbeiter-Zeitung* 1896. augusztus 23. és 24.

²⁴⁵ *Kolmer* 1910, VI, 144., 400.

²⁴⁶ Az 1893 tavaszán megalapított Szociálpolitikai Egyesület 1896-ban abban a reményben szerveződött párttá, hogy így nagyobb eséllyel indulhat a Landtag-, majd a Reichsrat-választásokon. A *Sozialpolitische Partei* (Szociálpolitikai Párt) demokratikus választójogi és mélyreható társadalmi reformprogramja

A hatalomért és a tömegbázis kiszélesítéséért folyó harc történetéhez tartozik a keresztényszociális munkásszervezet megerősítésének politikája. Egy korábbi fejezetben beszéltünk már arról, hogy a keresztényszociálisok a munkásság érdekében megfogalmazott programpontokon túl 1892. december 4-én létrehozták a proletariátus önálló alsó-ausztriai szervezetét *Christlichsozialer Arbeiterverein für Niederösterreich* (Alsó-Ausztriai Keresztényszociális Munkásegylet) néven. Arról is volt szó, hogy ez nem hozta meg a várt eredményt, helyzete ellentmondásos, amolyan „nem kívánt gyermek” volt a keresztényszociális mozgalomban.

A Keresztényszociális Munkásegylet történetében jelentősebb előrelépés csak 1896—97-ben következett be, s ez nem függetleníthető a szociáldemokrata párt 1895 első felében kifejtett minden eddiginél hatalmasabb választójogi agitációjától, valamint a küszöbönálló választásoktól. A szociáldemokrácia a választójog demokratizálódásáért küzdött. A pártvezetőség egyetlen alkalmat sem hagyott kihasználhatlanul, hogy az általános, egyenlő és közvetlen választójog érdekében mozgósítson. Gyűlések sokaságán fejtették ki a párt álláspontját a közéletben vita tárgyát képező választójogi tervezetekről.²⁴⁷

A bécsi polgármester-választás és az annak érdekében folytatott agitáció a keresztényszociális párt figyelmét mindenekelőtt a polgári választórétegekre irányította, miközben a meglévő keresztényszociális munkásegyletek csaknem szétforgácsolódtak, s a szervezeti életet meglehetősen passzivitás uralta. Ezen a helyzeten változtattak, amikor 1895 nyarán összehívták a bizalmi férfiak ülését, ahol a keresztényszociális párt vezetőinek jóváhagyásával akcióbizottságot választottak és megbízták, hogy dolgozzon ki keresztényszociális munkásprogramot, készítse elő a keresztényszociális munkásság első pártkongresszusát. Lépéseket tettek továbbá az önálló keresztényszociális munkáslap megalapítására is. A keresztényszociális munkáspárt szervezeti kereteit a szociáldemokrácia szervezetei után alakították, amelyeknek „mintaszerű”-ségét mindig is elismerték. A keresztényszociális munkásmozgalom egységesebbé és szervezettebbé tétele érdekében kifejtett fáradozás első eredményei az év utolsó heteiben jelentkeztek. 1895. november 1-én kiadták a *Freiheit* c. keresztényszociális munkásújság próbaszámát, amely 1896. január 1-től a keresztényszociális munkások félhavi megjelenő sajtóorgánuma lett. A sajtónak nagy szerepet szántak a szervezet kiszélesítésében, programjának terjesztésében és a szociáldemokráciával folytatott harcban.²⁴⁸ A Lueger meg-nem-erősítése és a Gemeinderat feloszlatása miatti viharok elcsendesedése után, december folyamán ismét több keresztényszociális munkásgyűlést szerveztek, amelyeken a párt vezetői, elsősorban Lueger, Geßmann és Liechtenstein léptek fel szónokként. A szervezeti élet felpezsdítése a keresztényszociális munkásegyletek első kongresszusát készítette elő, amelyet 1896. január 5-én tartottak Bécsben. Mindez az első válságos évek leküzdését adta hírül. A delegátusok

azonban továbbra sem talált széles körű visszhangra. Kis létszámú honorácior pártként nem tudott közvetlen befolyást gyakorolni a politikai eseményekre, de mint eszméi áramlat kitörőhatetlen nyomot hagyott a századfordulós Bécs intellektuális arculatán. Történetének monografikus feldolgozása *Holleis* 1978.

²⁴⁷ A bécsi rendőrkapitányság jelentése az 1895. évi szociáldemokrata és anarchista mozgalmakról *HHSiA* 1021/4 IB 1896. Gr. Zl. 243 5—6. 364-es doboz.

²⁴⁸ *Freiheit* 1896. január 1.

és az általuk képviselt munkásegyletek létszámára vonatkozóan eltérő adatokat publikálnak, azonban még ha a maximális adatokat vesszük is alapul, akkor is nyilvánvaló, hogy a keresztényszociális párt munkásbázisa a szociáldemokrata szervezetekéhez képest rendkívül szűk.²⁴⁹

A kongresszus alaphangját a keresztényszociális pártvezetőség azon felismerése adta meg, hogy a szociáldemokrácia sokkal veszélyesebb, mint a többi párt.²⁵⁰ Ha figyelembe vesszük a gyarapodó szocialista szervezeteket, a szocialista sajtótermékek szélesedő körét és növekvő példányszámát, a nagy agitációs körutakat, a megtartott gyűléseket, az erősödő szakszervezeti mozgalmat, akkor megállapíthatjuk, hogy a keresztényszociálisok nem alap nélkül ítélték veszélyesnek a nemzetközi szociáldemokrácia ausztriai csapatát.²⁵¹ A keresztényszociális vezetők a munkáspárt kongresszusán az erők összefogását hangsúlyozták, a keresztényszociális munkásszervezetnek a párt többi osztagaival való harmonikus együttműködését tartották szükségesnek. Ezt a *Reichspost* is kiemelte, hangsúlyozva, hogy a keresztényszociális munkásság a párt polgári szárnyának oldalán egyenértékű tényezőként lép fel a liberalizmus, a szociáldemokrácia és a zsidóság elleni harcban.²⁵²

A pártkongresszus 19 pontból álló munkásprogramot fogadott el, amely a munkássághoz szólva a szociáldemokrata ellenfélnek is bizonyítani kívánta, hogy a keresztényszociális táborban igenis van határozott elképzelés a munkásság helyzetének javítására.²⁵³ A szociáldemokraták ugyanis gyakran hangoztatták, hogy a keresztényszociális munkásegyletek nem tekinthetők igazán munkáspártnak, nem képviselik következetesen a proletariátus érdekeit. Egyesek a keresztényszociális munkások vezetői közül sem tagadták, hogy a keresztény munkásoknak gyakran nehéz együtt haladni a tulajdonosok, vállalkozók rétegeivel.²⁵⁴ Leopold Kunschak és a keresztényszociális munkásegylet vezetői tartózkodtak az osztályellentétek felszínre hozásától, óvakodtak a párt egészével való viták kiélezésétől, a társadalmi harmóniáról, a munkások és a munkaadók békés megegyezéséről szóló katolikus tanítások szolgálták irányelvül számukra. Maga Kunschak jellemezte egy alkalommal a

²⁴⁹ *Blenk* 1966, 47. és *Kuppe* 1933, 249. 48 delegátust említenek 66 szavazattal 20 000 keresztényszociális munkás képviselőtében, a *Freiheit* 1896. január 15-i sz. 44 delegátust 66 szavazattal ugyancsak 20 000 munkás küldötteként. A *Reichspost* 1896. január 7-i esti kiadása 47 delegátusról beszél 54 mandátummal 16 000 munkás képviselőtében. Brügel is ezt a létszámot említi azzal a megjegyzéssel, hogy még az is túlzott. *Brügel* 1923, IV. 310. Az intenzív szervezőmunka, valamint a keresztényszociálisok hatalomra kerülése Bécsben és Alsó-Ausztriában néhány éven belül jelentős létszámemelkedést hozott a Keresztényszociális Munkásegyletben, de még ekkor is több mint ötször akkora volt a szociáldemokraták szervezte munkások száma, mint a Keresztényszociális Munkáspárté. 1900-ban pl. 563 769 szociáldemokrata és 94 011 keresztényszociális szervezett munkás volt. 1904-ben 722 927, illetve 148 698 a létszám. Az adatok a politikai és szakmai szervezetek együttesére vonatkoznak. Vö. *Sutter* 1980. In: *Die Habsburgermonarchie... III/1*. 218—219.

²⁵⁰ *Freiheit* 1896. január 15-i számának kongresszusi beszámolója.

²⁵¹ L. Ellenbogen előterjesztésében az 1894 óta megtett útról készült jelentést 1896. április 5-én a párt V. kongresszusán. *Verhandlungen...* 1896, 34. skk.

²⁵² *Reichspost* 1896. január 7.

²⁵³ *Freiheit* 1896. január 15.

²⁵⁴ *Freiheit* 1897, 3. sz. Ezt a kritikai álláspontot Franz Bittner bécsi hitoktató, a Keresztényszociális Munkásegylet elnökségének tagja fejtette ki a pártszervezetekről és a taktikáról szóló előterjesztésében.

keresztényszociális munkást „Dr. Lueger polgármester leghűségesebb ellenzéke”-ként.²⁵⁵

1896-ban tehát olyan programmal kívántak előlépni, amely arra hivatott, hogy bizonyítsa: a keresztényszociális munkáspárt nem árulója a munkásérdekeknek, ellenkezőleg, a munkásosztály gazdasági, szociális, politikai és szellemi istápolását tűzte zászlajára.²⁵⁶ A keresztényszociális párt vezetői közül leginkább J. Scheicher bízott abban, hogy még sokat tehetnek a munkások megnyeréséért, ezek és ezek készek arra, hogy hűségesek maradjanak a keresztény tanításokhoz, amennyiben érdekeik képviselőjét ezen az alapon biztosítva látják.²⁵⁷ Meggyőződésünk, hogy Kunschak, Bittner és több más keresztényszociális munkásvezető tevékenysége tisztességes szándékból fakadt, hitük és legjobb meggyőződésük szerint cselekedtek. Azonban a szubjektive elismerést érdemlő törekvés, hogy az önálló keresztényszociális munkásszervezet keretében előtérbe állítsák a proletariátus speciális érdekeit, szervezettebbé és eredményesebbé tegyék a keresztény társadalmi tanítások alapján működő munkásrétegek harcát, objektíve e rétegek megtévesztését szolgálta. A szociáldemokráciától vallási vagy egyéb okokból idegenkedő munkások számára ez volt az első lépés a politikai-szociális aktivitás, valamiféle szervezethez felé. Ugyanakkor éppen a kritikus 1896—97-es években megkönnyítette a polgári középrétegek átmenetelét a keresztényszociálisok táborába, minthogy a munkások szervezeti és program szerinti elkülönülése némileg leszerelte a vállalkozók, háztulajdonosok és egyéb polgári elemek aggályait a keresztényszociális párt radikalizmusával kapcsolatban.

A keresztényszociálisok és szociáldemokraták minden addigit felülmúló, rendkívüli mértékben kiéleződő harcát a 90-es évek derekán a két pártot elválasztó ideológiai-világnézeti, valamint szociális ellentéteiken túl főképpen az 1897. évi Reichsrat-választás magyarázza. Potenciális választóból tényleges szavazópolgárrá látszott előlépni, és így felértékelődött a proletariátus. Megnyerése érdekében kezdett fokozott akcióba a keresztényszociális párt. Ezért lett egyszerre politikai jelentősége a keresztény munkásmozgalomnak is. Tekintettel arra, hogy az új választórétegek az 1896. június 14-én elfogadott választójogi törvény által felállított V., ún. általános kúriában szavazhattak, a két párt harca elsősorban ennek a kúriának a mandátumaiért folyt. A Reichsrat XI. ülésszakát felosztató császári pátens 1897. január 23-án

²⁵⁵ Lewis 1977. 247.

²⁵⁶ A program 19 pontjából 9 gazdasági és szociális jellegű követeléseket tartalmaz. Minden egészséges ember kötelességévé teszi a munkát, a tisztességes munkáért igazságos bért követel. Szerepel a programban a gyermek- és női munka megszüntetése a gyárakban, mindenekelőtt az egészségre ártalmas területeken, a vasár- és ünnepnap munkaszünet megtartása, az éjszakai munka azon üzemekre korlátozása, amelyeknél a termelés folyamatossága technikai okokból elkerülhetetlen, a munkaidőt munkahelytől függően 9, illetve 10 órára kívánja leszállítani, követeli a biztosítási törvények végrehajtását, „az igazságos úton szerzett személyi tulajdon” védelmét. Szigorú és törvényes intézkedéseket az uzsora, a család és a konkurencia ellen. Mindezekhez az állam hathatós közreműködésére apellál az igazgatás és törvényhozás eszközeinek felhasználásával. Ugyancsak az állam feladatává teszi a családvédelmet, s az oktatás ingyenességét kívánja minden állami oktatási intézményben. A politikai jellegű programpontok az egyesülési, gyülekezési és sajtószabadságra, a választójogra, a választási kötelezettségre s végül a közérdek szempontjából szükséges intézményeknek és üzemeknek a magánvállalkozás köréből való kivonására vonatkoznak. A programot l. *Freiheit* 1896. február 1.; továbbá *Blenk* 1966, 47—49.; *Kuppe* 1933, 296—297.; és *Berchtold* 1967, 169—172.

²⁵⁷ *Correspondenz-Blatt*... 1896. június 25. 441—444.

jelent meg, s ugyanakkor egy másik március 27-re összehívta az új Reichsratot. A szavazatokért folyó harc azonban már hónapokkal előbb megindult, részint párhuzamosan folyt az előző őszi tartományi választásokkal. A feltörekvő politikai erők tehát nemcsak a felbomlóban lévő régi politikai pártok ellen küzdöttek, hanem egymással is szembefordultak, s a politikai gyűlölködés olyan légkörét alakították ki, amely maradandó nyomot hagyott az osztrák pártpolitika arculatán. Mindenekelőtt a keresztényszociálisokat és a radikális német-nacionalistákat terheli ezért a felelősség.

A keresztényszociálisok üstököszerű megjelenése a birodalmi főváros és Alsó-Ausztria tartomány egén tagadhatatlanul növelte a párt esélyeit a politika egyéb területein is. 1896 nyarán a szociáldemokrata párt vezetősége bizonyos jelekből úgy ítélte meg, hogy a keresztényszociálisok népszerűsége és a választókra gyakorolt hatása fokozódik. A rendőrségi megfigyelők szerint a keresztényszociálisok leghűségesebb követői elsősorban a munkás és alkalmazotti rétegek közti határterületeken dolgozók, azaz a pincérek, kereskedősegédek és más hasonló elemek, továbbá az építőmunkások, a közlekedésben, postaszolgálatban foglalkoztatottak egyes kategóriáiból kerültek ki.²⁵⁸ Rajtuk kívül olyan foglalkozási csoportokra számíthattak — pl. takácsok, óráskok, pékek, cukrászok, hentesek stb. —, amelyekre a századforduló éveiben még a kisipari viszonyok a jellemzőek.²⁵⁹ A szociáldemokrata pártvezetés nagy súlyt helyezett annak tudatosítására, hogy a párt egyetlen küzdőtere az elkövetkező választásokon az V. kúria lesz, mandátumait csak itt nyerheti a polgári pártokkal, mindenekelőtt a keresztényszociálisokkal folytatott harcban. Feloldotta azt a határozatát, hogy tagjai ne látogassák az ellenfél gyűléseit, sőt kifejezetten kötelességükké tette, hogy a keresztényszociálisok minden nyilvános rendezvényen megjelenjenek. Ellenfeleik nagyobb számú rendezőgárda alkalmazásával igyekeztek elkerülni a szociáldemokraták bejutását és a tumultuózus jeleneteket. A gyűléseken előforduló incidensek nem tartoztak a ritkaságok közé, de a szociáldemokrata párt taktikája mindenekelőtt arra irányult, hogy a keresztényszociálisok törekvéseit és tevékenységét diszkreditálja a nyilvánosság előtt. A párt minden hibáját és gyengeségét azonnal ki tudta használni, különösen hevesen támadta a klérust, és élénk színekkel ecsetelte a klerikális veszélyt. A szociáldemokráciának nem került nagy fáradságába rávilágítani a papság és a keresztényszociális párt kapcsolatára. Az 1896. évi Landtag- és az 1897. évi Reichsrat-választási kampányról szóló hatósági választási jelentések azt igazolják, hogy a papság szinte rangra és korra való különbség nélkül valóban nagymértékben beavatkozott a választási küzdelembe. A vidék meghódításának sikere a klérus közreműködésén múlt. Említettük már, hogy ennek fő organizátora A. Geßmann, aki idejében megtette az első lépéseket, hogy a klérust előkészítse a választási harcra.²⁶⁰

A katolikus-konzervatívok és a keresztényszociálisok jelöltjei erkölcsi támogatást kaptak az egyházi vezetéstől. 1897. január 24-én ugyanis az osztrák püspöki kar pásztorlevelet bocsátott ki, amelyet megjelenésének időpontja és tartalma alapján jogosan neveztek „választási pásztorlevél”-nek: a katolikusok kötelességévé tette,

²⁵⁸ L. a bécsi rendőr-főkapitányságnak a szocialista és anarchista mozgalmakról készült jelentését 247. sz. j. 68.

²⁵⁹ Sauer 1980. 86.

²⁶⁰ Lewis 1977, 146., 179. és 181.

hogy vallásos jelöltekre szavazzanak. Külön is szólt az első ízben urnák elé járuló munkásokhoz. A főpapság üzenete figyelmezteti a katolikus munkásságot, hogy a szociáldemokrácia — a megnevezést elkerüli, de az utalás félreérthetetlen — az egyházat és szolgálát gyanúsítja, rágalmazza, és teljesíthetetlen ígéretekkel próbálja csalogatni s rábírní őket, hogy szociáldemokrata jelöltekre adják szavazatukat. Felszólít „az ilyen hamis próféták” leleplezésére, s arra inti a munkásokat, ne higgyenek azoknak.²⁶¹ A pásztorlevél mintegy bátorítást adott a papságnak a szószekről folytatott agitációhoz, pontosabban legitimálta azt a gyakorlatot, amely az ellenfelet mindenképpen elmarasztalni igyekezett „a jó katolikus” jelöltekkel szemben.

A választási harc során a szociáldemokrácia ellen bevetett taktikai fegyverek közül a keresztényszociálisok különösen nagy szerepet szántak az antiszemita agitációnak. Ebben a választási küzdelemben hatványozott mértékben összegződtek a képtelen állítások, rosszindulatú, igaztalan és gyakran primitív vádaskodások, a hitelesség látszatát keltő féligazságokkal történő manipulációk, amelyekkel már az előző években is találkozunk, de nem ilyen masszívan egy konkrét politikai cél szolgálatába állítva. A sajtóórgánumok, a számtalan kortesbeszéd, a hirtelen megszaporodó keresztényszociális broszúraindódom²⁶² mind arra törekedett, hogy az ellenfeleket, mindenekelőtt a szociáldemokráciát, a lehető legrosszabb színben tüntesse fel. Eközben a különösen negatív propagandaeszközök alkalmazásától sem riadtak vissza, mint pl. a rágalmazás, vádaskodás, torzítás, ami mind hozzájárult a gyűlölség menő, egészségtelen politikai szenvedélyek felkeltéséhez, s mint előbb említettük, maradandó nyomot hagyott az osztrák politikai életben.²⁶³

A keresztényszociális választási agitációban félreismerhetetlen törekvés a szocialista vezetők elleni hadjárat. Az előző években is a keresztényszociális taktikához tartozott az igyekezet, hogy éket verjenek a szervezett munkások és vezetőik közé, hogy bizalmatlanságot keltsenek a vezetőkkel szemben, illetve elidegenítsék a még szervezetlen munkásokat a szocialista párttól. Most hangsúlyosabb a „szegény félvezetett munkáskollégák”-kal való együttérzés, a vezetők iránt még „vak bizalommal” viseltető munkásokkal szembeni tolerancia hangoztatása összekapcsolódott a „szocialista pártboncok luxuséleté”-nek elítélésével, amelyet állításuk szerint a tagsági díjakból fedeznek.²⁶⁴ Választási jelszavá tették meg a „Le a zsidó munkásvezérekkel!” követelést, és hatalmas hecckampányt folytattak a szociáldemokrata pártvezetés ellen. Konkrét személyekre terelték a figyelmet, amikor a

²⁶¹ A pásztorlevélnek a munkásokhoz szóló részét közli *Brügel* 1923, IV. 307—308. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy az 1896. augusztus 31. és szeptember 3. között Salzburgban megrendezett IV. ált. osztrák katolikus kongresszus nem vált a keresztényszociális párt agitációs fórumává. A keresztényszociális vezetők Schindleren kívül szinte valamennyien távol maradtak a rendezvényről, amit aligha lehet kizárólag a választási előkészületekkel magyarázni. Nem feladatunk itt ennek okát adni, de két lényeges körülményre utalnunk kell: az egyik az a tény, hogy a kongresszus szervezését a katolikus-konzervatív erők tartották kézben az egyház hathatós támogatásával, a másik a keresztényszociális párt pillanatnyi érdeke, vagyis a néhány nappal előbb megkötött választási szövetség a német-nemzetiekkel. A salzburgi katolikus kongresszusról l. *Bericht* . . . 1896.

²⁶² Pl. *Grossbauer* 1897; *Hardach* 1896.

²⁶³ Hasonló következtetésekre jut *Bruckmüller* 1973, 260. A törvényhozó testületekben a liberális kisebbség elhallgattatására és kijátszására alkalmazott keresztényszociális módszerekről, mélyleges politikai kulturálatlanságukról szól *Holleis* 1978, 57—65.

²⁶⁴ *Lewis*, 1977, 248.

szociáldemokrata párt zsidó származású vezetőire név szerint is mindig külön hivatkoztak. Gyakran szerepel Adler, Ellenbogen, Verkauf, Austerlitz vagy Berstel neve, természetesen az állítólagos jól fizetett pozíciók összefüggésében.²⁶⁵ Luegerék gyakran foglalkoztak nyilvános beszédekben a szociáldemokrata vezetők anyagi helyzetével, gátlástalanul állítva sokszor egyenesen az ellenkezőjét annak, ami a való helyzet. 1897. február 15-én pl. egy altmannsdorfi gyűlésen Lueger arról beszélt hallgatóinak, hogy Adler a zsidóktól kapja a pénzt az agitációra.²⁶⁶ Ismeretes, hogy Adlernek ekkor már semmiféle vagyona nem volt, és apai örökségének maradványát a *Gleichheit* finanszírozására fordította, korábban pedig, amikor orvosi praxist folytatott, a szegények ingyenes orvosa volt. A szociáldemokrácia választási harcát anyagilag az európai — német, belga, francia, svájci — szocialista pártok támogatták, mint ahogy erről a szocialisták kongresszusán nyíltan be is számoltak.²⁶⁷ Állandóan visszatérő érv a szociáldemokrata jelöltek megválasztása ellen, hogy a szociáldemokrácia „a rombolás pártja”, a szociáldemokrata vezetők forradalmat akarnak.²⁶⁸ A szocialista mozgalomnak a kapitalizmus felszámolása szükségességét hirdető valóban forradalmi célkitűzése kitűnő agitációs lehetőséget jelentett a keresztényszociális párt számára, hogy önértékét felnagyítva a szociáldemokrácia forradalmi törekvéseivel szembeni ellenállás koncentrációs pontjaként kerüljön előtérbe. Az állandóan visszatérő negatív minősítések közé tartozik a szocialista vezetők „zsidó pártpasák”-ként való említése. A „zsidó-szociáldemokrata terrorizmus” megszüntetésére buzdítanak,²⁶⁹ s hogy elriasztó szándékuk még inkább célt érjen, a Párizsi Kommünre is emlékeztettek.²⁷⁰ Ez a rágalmozó, gyakran útszéli hangnemben folyó propaganda a keresztényszociális munkáspártot éppúgy jellemezte, mint a párt polgári szárnyát. A *Freiheit* az agitációban a *Reichspost* módszereit követte, sok eredetiség nem fedezhető fel benne. Egyik elemzés, amely a munkáskérdést tárgyaló pártsajtóval foglalkozik, kimutatja: a keresztényszociálisok tisztességtelen propagandamódszeréhez hozzátartozik, hogy kizárólag antiszemita szókombinációkkal jellemzik a munkásmozgalom vezetőit. A keresztényszociális orgánumok között a legextrémebb antiszemita hecckampányt a *Reichspost* folytatta, meglepő találékonyt produkálva a „zsidó” és a „vörös” összetételű lekicsinylő-becsmérő szókapcsolatok összeállításában.²⁷¹ Ugyancsak a *Reichspost* summázta a szociáldemokrata párt 1897. január 9-én megjelenő választási programjáról, hogy az „sok hühö semmiért”, s ami abban korszerű és keresztülvihető, az régóta benne van a keresztényszociális pártprogramban.²⁷² Ami viszont a keresztényszociálisok választási felhívását illeti, abban — tekintettel a német-nacionalisták mérsékeltbb csoportjával kötött választási szövetségre — néhány általánosságban megfogalmazott nemzeti követelés jelenti az új elemet. Szót emelt pl.-a nemzeti nevelés, az ausztriai német nép nemzeti

²⁶⁵ *Freiheit* 1896. szeptember 18.

²⁶⁶ Idézi az *Arbeiter-Zeitung* 1897. február 16.

²⁶⁷ *Verhandlungen*... 1897, 23.

²⁶⁸ *Reichspost* 1897. február 10.; *Deutsches Volksblatt* 1897. március 12.

²⁶⁹ *Reichspost* 1897. február 10.; *Deutsches Volksblatt* 1896. szeptember 23.

²⁷⁰ Egyébként a vérengzés ott a versailles-iak által megindított polgárháború következménye volt, s nem kapcsolódott közvetlenül össze a Kommün intézkedéseivel.

²⁷¹ *Bruckmüller* 1973, 127—128., 136.

²⁷² *Reichspost* 1897. január 13.

érdekeinek céltudatos védelmét biztosító alkotmány kidolgozása, az állami élet „keresztény-germán szellemének helyreállítása” érdekében. Aktualitása és vonzereje okán került a programba az „erős Ausztria” követelése, azaz a gazdasági kiegyezés „Ausztria népeinek érdekei szerint” történő megújítása.²⁷³

További taktikai lépésként kell megemlítenünk a keresztényszociális munkáspártnak 1897. február 1-re összehívott II. kongresszusát, amely két területre koncentrált: az V. kúriában felállítandó jelöltekre és a választási előkészületekre mint közvetlenül aktuális feladatokra, a választás utánra pedig az ún. aprómunkát jelölte a legfontosabbnak. Ebben továbbra is a szociáldemokrácia példáját másolták, amikor az egyesületi élet ápolását és a szervezetek megszilárdítását, a párttagok szellemi iskolázását, sőt keresztény szakszervezet létrehozását jelölték meg feladatul. Ez a határozat nagy jelentőségű a keresztény szakszervezeti mozgalom szempontjából. Közép-Európa térségében úttörő jellegű kezdeményezés, a szerveződési folyamat azonban nagyon vontatottan haladt, az osztrák keresztényszociális szakszervezetek első kongresszusa végül csak egy évtizeddel később ült össze. A kongresszus „működési elveket” fogadott el a keresztény munkásszervezetek számára, azaz szervezeti szabályzatot alkotott.²⁷⁴

A heves küzdelem után feszült várakozás előzte meg a választásokat. A hatóságok — különösen Bécsben — zavargásoktól tartottak, de végül a szavazás nyugodtan folyt le. Az újjáválasztott parlamentben az V. kúria 72 mandátumával 353-ról 425-re növekedett a képviselők száma. A parlament összetétele azonban ennél nagyobb mértékben változott, összesen 203 új képviselő került be az új képviselőházba, módosítva annak mind politikai, mind szociális összetételét. A régi liberális és konzervatív pártok szétforgácsolódásának folyamatát e választási küzdelem nem tudta feltartóztatni. Az Egyesült Német Baloldal csehországi német képviselői 1896 nyarán létrehozták a *Deutsche Fortschrittspartei*-t (Német Haladó Párt), az óliberálisok rezignáltan visszavonultak. Az 1891 óta elszenvedett vereségek, a bizonytalan, megújulásra képtelen liberális pártpolitika következtében a német-liberálisok sorsa megpecsételődött, választóik nagy részét egyszer s mindenkorra elveszítették.²⁷⁵ A konzervatív táborban részben politikai, részben nemzeti indíttatású mozgás kezdődött. A Birodalmi Tanácsban előretörték az ifjúcsehek, a keresztényszociálisok, teljesen új típusú pártként jelent meg a szociáldemokrácia. A Ház szociális összetételét tekintve növekedett a polgári és az értelmiségi képviselők aránya.²⁷⁶ Az új képviselőház politikai tekintetben nagyon megosztott, húszon felül van a különböző pártcsoportok száma. A keresztényszociálisok 26 képviselője *Christlichsoziale Vereinigung* (Keresztényszociális Egyesülés) néven Lueger elnöklete alatt tömörült, a két alelnök Geßmann és Liechtenstein lett.²⁷⁷ A 26 képviselőből 22-t Bécs és Alsó-Ausztria választott, így a párt a képviselet valamennyi szintjén a főváros és Alsó-

²⁷³ *Reichspost* 1897. január 31.

²⁷⁴ *Freiheit* 1897. február Nr. 3.; *Reichspost* 1897. febr. 2. A keresztény szakszervezetek szerveződéséről, tevékenységükről *Gergely* 1980/a.

²⁷⁵ Az új parlamenti erőviszonyokról I. *Kolmer* 1910, IV. 173—174.; 190. A liberális megújulási kísérletekhez *Holleis* 1978.

²⁷⁶ *Kolmer* 1897, 3—5.; a változásokat elemzi *Somogyi* 1968, 73—82.

²⁷⁷ *Kolmer* 1910, IV. 198. 26 képviselőt említ, uő. 1897, 4. 28-at. *Somogyi* 1968, 78—79. 27-et. Az adatok különbözősége minden bizonnyal az összegzés szempontjának különbözőségéből adódik.

Ausztria vitathatatlan urává vált. Stájer, morva, voralbergi és csehországi német területekről a keresztényszociálisok egy-egy mandátumot nyertek.

A szociáldemokrata párt első ízben vett részt a választási csatában. Parlamenti tevékenységét 14 képviselővel kezdte meg. A szocialista mandátumok területi megoszlása a következő: nyolcat szereztek Csehországban, háromat Morvaországban, kettőt Galiciában és egyet Stájerországban.²⁷⁸ Szembetűnő, hogy Bécsben és Alsó-Ausztriában egyetlen helyet sem sikerült megszereznie. Itt a szocialista párt első választási csatáját elvesztette keresztényszociális ellenfelével szemben.

A keresztényszociális párt hihetetlen intenzitású szervező- és agitációs munkája meghozta gyümölcsét. A többszáz gyűlés, több tízezer röplap, az emberről emberre menő agitáció, a propagandagépezet ferdítései és hazugságai éppen Bécsben és Alsó-Ausztriában termékeny talajra találtak. A zsidó- és szocialistaellenes agitáció ekkor indult történelmi útjára Ausztriában, ekkor tűnt ki, hogy a konzervatív módon gondolkodó s egzisztenciálisan fenyegetett társadalmi rétegek körében az efféle propaganda nagyon is konkrét eredménnyel jár.

A keresztényszociális párt győzelmét éppen az említett térségben előmozdította az a körülmény is, hogy a jelentős számú kispolgári-polgári választó a liberálisoktól eltávolodott ugyan, de alternatívaként nem tudta elfogadni a szocialista párt programját. Riasztotta a szociáldemokraták tulajdonfelfogása, harcos antiklerikalizmus, materialista társadalomszemlélete, forradalmi propagandája. A korabeli szociáldemokrácia egyébként nem is fordított kellő figyelmet az alsó-középosztályra. A társadalmi ellentétek végletes polarizálódásának teóriájából kiindulva az egész kispolgárságot átmeneti jelenségnek tekintette, történelmileg úgyszólván leírta. A keresztényszociális párt viszont a polgári liberalizmustól és a marxista szocializmustól egyaránt elhatárolva magát, egy harmadikutas társadalmi-gazdasági berendezkedés képviselőjeként jelent meg a liberalizmus és a szocializmus között, amely forradalom nélkül, a tulajdonviszonyok megbolygatása nélkül, a katolikus-szociális tanítások szellemében a társadalmi—gazdasági rend megreformálását ígerte. Az adott történelmi szituációban ez komoly visszhangot kiváltó, vonzó programnak bizonyult.

²⁷⁸ A képviselők nevét, foglalkozását és választási körzetét közli *Brügel* 1923, IV. 308—309., a területi megoszlást *Kolmer* 1897, 3.

KITEKINTÉS

1897-től a keresztényszociális párt új feltételek között tevékenykedett Ausztriában. Befejeződött a pártalakulás időszaka, lezárult a hatalomért folytatott harc első nagy fejezete. Az 1895—97-ben megszerzett pozíciókból kiindulva egy újabb évtized leforgása alatt országos jelentőségű politikai erővé nőtt.

A párttá szerveződés időszakához viszonyítva több szempontból változtak a keresztényszociális párt működésének feltételei, s ugyanakkor figyelemre méltó átalakulás ment végbe a párton belül is. A pártalakulás évtizedére erősen jellemző antikapitalizmus és az ehhez kapcsolódó antiliberalizmus elvesztette domináns jellegét, mérséklődött a hivatalos pártpolitika antiszemitizmusa. Radikalizmusának fokozatos leépítése, a konformitásra való hajlandóság megmutatkozása lassan előmozdította a felső-középosztályhoz tartozó rétegek csatlakozását, s ez kiszélesítette a párt társadalmi bázisát, módosította annak belső struktúráját. A keresztényszociálisok olyan polgári jellegű tömegpárttá szerveződtek, amelyben tradicionális és modern elemek különös együttest alkotva keveredtek. Lassanként az udvari és a kormányköröket is sikerült meggyőzni arról, hogy a katolikus, dinasztiahű, a plebejus ellenzékiesség és a konzervativizmus elveit összeegyeztetni, a pluralizálódott társadalmat összefogni képes keresztényszociális párt az egyetlen possible erő, amely a szocializmus rohamának ellenáll, amelyre a válságokkal küzdő birodalom támaszkodhatik. Az 1897 után bekövetkező hangsúlyváltás már nem annyira a liberalizmusra, mint a veszélyes ellenféllel felnövekedett szociáldemokrata munkásmozgalomra volt tekintettel. A párt további útját erősen meghatározta az a tény, hogy „a vörös forradalommal szembeni gát” szerepét töltötte be.

Hatalomra jutva — egyelőre Bécsben és Alsó-Ausztriában — a keresztényszociálisok semmi lényeges változtatást nem vezettek, nem is vezethettek be a tőkés termelés rendjét, a pénz- és hitelügyletek mechanizmusát, a modern társadalom jogi és intézményes kereteit illetően. A párt tömegbázisát alkotó „kisemberek” körében ez mégsem tűnt elvfeladásnak, idővel ugyanis maguk a keresztényszociális tömegek is megbékéltek valamelyest a kapitalista viszonyokkal, és elsőbbséget adtak azoknak a szocializmus alternatívájával szemben.

A párt integrálódását az adott politikai-hatalmi struktúrába, a társadalmi bázisát alkotó kispolgári rétegek beilleszkedését a polgári társalom és a kapitalista gazdaság kereteibe az 1890-es évek közepétől némileg megkönnyítette a növekedés zavarait követő megélenkülés és az érvényesülési lehetőségek kedvezőbb alakulása. Nagyon lényeges továbbá, hogy a keresztényszociális pártvezetés továbbra is kitarzott a „néppárt”-jelleg hangsúlyozása mellett, frazeológiája keveset változott, s ügyes taktikával egyensúlyozott a heterogén pártképződmény különböző érdekcsoportjai,

továbbá a tömegek és a formálódóban lévő „pressure-groupok” között. Miközben a párt a századforduló utáni években mindinkább szószólójává vált az osztrák nagyburzsoázia és a gazdag földbirtokosok érdekeinek, a „kisemberek” még mindig sajátjuknak tekintették Lueger pártját. Nem egészen indokolatlanul. Lueger ugyanis Bécs polgármestereként a keresztényszociális többségű községtanáccsal a háta mögött valóban széles körű és elismerésre méltó kommunálpolitikát folytatott, amelynek jótéteményeiből a főváros alsóbb néprétegei is részesültek. Ez a „municipális szocializmus” a maga kommunális beruházásaival, jóléti, egészségügyi, oktatási és szociális létesítményeivel hitelt adott a keresztényszociális programnak, növelte a pártvezetés tekintélyét, jogos reményeket ébresztett a párt politikája iránt annak kormányképessége esetén. Lueger polgármesteri tevékenysége tehát nem alaptalanul vívott ki hatalmas elismerést kortársaiban és az utókorban is. A kommunálpolitikust övező dicsőfény és a polgármesterként szerzett tagadhatatlan érdemek sem feledtethetik azonban a feltörekvő, majd a hatalmat gyakorló Lueger jóval problematikusabb politikusi portréját.

A keresztényszociális párt lendületes előretörése egészen az 1911. évi Reichsrat-választásig tartott, akkor azonban súlyos vereséget szenvedett. Megítélésünk szerint ebben közrejátszott Lueger egy évvel korábban bekövetkezett halála, akiben a keresztényszociális tábor a pártot összetartó-erősítő karizmatikus vezetőjét veszítette el. Az utódlás körüli frakcióharcok, a személyes érvényesülési törekvések megosztó ereje mellett figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a hatalom részeseként a párt felelősebb, bizonyos értelemben bonyolultabb politikára kényszerült, mint a pártalakulás időszakában, amikor tevékenységét alapvetően a mindennel szemben megnyilvánuló opposzió határozta meg.

A párt történetének 1897 utáni második periódusa számos új vizsgálódási szempont érvényesítését kívánná meg a kutatótól. Az önmagában is rendkívül szerteágazó kommunálpolitikai tevékenységen kívül elemzésre várna az újabb, 1905. évi eggenburgi pártprogram, a párt és a trónörökös közötti kapcsolat alakulása, a konzervatív és a keresztényszociális pártok közeledésének és egyesülésének kérdése, és még jó néhány egyéb összefüggés is. Mindez azonban már túlmutat e munka időbeli és tematikus keretein.

RÖVIDÍTÉSEK

- HHStA Haus—Hof- und Staatsarchiv, Wien
NÖLA Niederösterreichisches Landesarchiv, Wien
OL Magyar Országos Levéltár, Budapest
Correspondenz-Blatt . . . Correspondenz-Blatt für den katholischen Clerus Oesterreichs
KN Képviselőházi Napló
MfCS Monatschrift für christliche Sozialreform
SP Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten

IRODALOM

- Adelmeier, Werner 1971* Ernst Vergani. Diss. Wien.
- Adler, Alois 1956* Die christlichsoziale Bewegung in der Steiermark von den ständischen Anfängen zur Volkspartei. Diss. Graz.
- Adler, Viktor 1893* Das allgemeine, gleiche und direkte Wahlrecht und das Wahlunrecht in Oesterreich. Wien; *1909* Der Weg nach Hainfeld. In: Der Kampf Jg. 2. Heft 4.; *1947* Klerikalismus und Schule. In: Viktor Adler aus seinem Reden und Schriften. Ausgewählt von Anton Tesarek Wien; *1925* Viktor Adler über Arbeiterschutz und Socialreform. In: Viktor Adlers Aufsätze, Reden und Briefe. Viertes Heft. Wien.
- Allmayer—Beck, Johann Christoph 1952* Vogelsang. Vom Feudalismus zur Volksbewegung. Wien.
- Almási—Girus—Kis 1968* Szöveggyűjtemény a nemzetközi munkásmozgalom tanulmányozásához II. Budapest.
- Andrássy Gyula 1896* Az 1867-iki kiegyezésről. Budapest.
- Bachinger, Karl 1973* Das Verkehrswesen. In: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien.
- Bachmann, Harald 1977* Joseph M. Baernreither (1845—1925). Der Werdegang eines altösterreichischen Ministers und Sozialpolitikers. Wien.
- Banik—Schweitzer, Renate 1982* Zur sozialräumlichen Gliederung Wiens 1869—1934. Wien.
- Baudisch, Ursula 1967* Der Antisemitismus der Christlichsozialen im Spiegel der parteinahen Presse 1890 bis April 1897. Diss. Wien.
- Bauer, Franz 1950* Leopold Kunschak als Politiker. Von seinem Anfängen bis zum Jahre 1934. Diss. Wien.
- Bauer, Otto 1911* Das Ende des christlichen Sozialismus. In: Der Kampf Jg. 4. Heft 9.
- Bebel, August 1894* Sozialdemokratie und Antisemitismus. Berlin.
- Beilagen... 1891—1892* Beilagen zu den stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1891 und 1892. XI. Sess. I. és V. Wien.
- Benedikt, Heinrich Hrsg. 1954* Geschichte der Republik Österreich. München.
- Benedikt, Moriz 1893* Das Jahr 1892. Politische und Wirtschaftliche Artikel. Wien.
- Berthold, Klaus Hrsg. 1967.* Österreichische Parteiprogramme 1868—1966. Wien.
- Berend T. Iván, 1982* Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. Budapest.
- Bericht... 1892* Bericht über den III. allgemeinen österreichischen Katholikentag in Linz; *1895* Bericht über den I. Diöcesan—Katholikentag St. Pölten am 23. u. 24.

- okt. 1895.; 1896 Bericht über den vierten allgemeinen österreichischen Katholikentag in Salzburg. Salzburg.
- Bihl* Wolfdieter 1980 Die Juden. In: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Bd. III. Die Völker des Reiches. 2. Teilband. Wien.
- Binder*, Edeltrude 1950 Doktor Albert Geßmann. Diss. Wien.
- Blenk*, Gustav 1966 Leopold Kunschak und seine Zeit. Porträt eines christlichen Arbeiterführers. Wien—Zürich.
- Bloch*, Joseph 1922 Erinnerungen aus meinem Leben. Bd. I., II. Wien u. Leipzig.
- Born*, Karl Erich 1957 Staat und Sozialpolitik seit Bismarcks Sturz. Ein Beitrag zur Geschichte der innenpolitischen Entwicklung des deutschen Reiches 1890—1914. Wiesbaden.
- Boyer*, John W. 1974 Catholic Priests in Lower Austria: Anti-liberalism. Occupational anxiety and Radical Political Action in late nineteenth-century Vienna. In: Proceedings of the American Philosophical Society. Vol. 18. Nr. 4.; 1980 Veränderungen im politischen Leben Wiens. Die Großstadt Wien, der Radikalismus der Beamten und die Wahlen von 1891. 1. Teil. In: Studien zur Geschichte Wiens im 19. Jahrhundert. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. Bd. 36.; 1981/a Ua. 2. Teil Uo. Bd. 37.; 1981/b Political radicalism in late imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement 1848—1897. Chicago a. London.
- Braunthal*, Julius 1965 Viktor und Friedrich Adler. Wien.
- Bruckmüller*, Astrid 1973 Die Arbeiterfrage in christlicher und sozialdemokratischer Öffentlichkeitsarbeit. Diss. Wien.
- Brügel*, Ludwig 1919 Soziale Gesetzgebung in Österreich 1848—1918. Wien; 1923 Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. IV. Bd. (Festigung der Organisation. Vom Privilegienparlament zum Volkshaus 1889 bis 1907) Wien.
- Buchheim*, Karl 1963 Ultramontanismus und Demokratie. München.
- Bunzl*, John—*Marin*, Bernd 1983 Antisemitismus in Österreich. Sozialhistorische und soziologische Studien. Innsbruck.
- Burger*, Erwin 1952 Die Frage der Bestätigung der Wahl Dr. Karl Luegers zum Bürgermeister von Wien. Diss. Wien.
- Celerin*, Alfred 1955 Die Österreichischen Katholikentage des 19. Jahrhunderts. Diss. Wien.
- Chaloupek*, Günther 1978 Die Entwicklung der Wiener Wirtschaft in der Ära des Liberalismus. In: Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte. Wien.
- Charmatz*, Richard 1904 Dr. Karl Lueger. Separatdruck aus der Berliner Monatschrift „Deutschland“ Wien.; 1907 Deutsch—österreichische Politik. Studien über den Liberalismus und über die auswärtige Politik Österreichs. Leipzig.
- Csoklich*, Fritz 1952 Das Nationalitätenproblem in Österreich—Ungarn und die Christlichsoziale Partei. Diss. Wien.
- Czeglédy* István 1962 Az Első Vatikáni Zsinat. In: Theológiai Szemle 3—4.
- Czeike*, Felix 1962 Liberale, christlichsoziale und sozialdemokratische Kommunalpolitik (1861—1934). Wien; 1974 Wien und seine Bürgermeister. Wien—München.
- David*, Hedwig 1946 Josef Scheicher als Sozialpolitiker. Diss. Wien.
- Deutsch*, Julius 1908 Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung. Wien.
- Diószegi* István 1984 Az államnemzetkoncepció belső problematikája a XIX. század utolsó harmadában és a századfordulón. In: Magyar Filozófiai Szemle. 1—2.

- Duby, Georges — Mandrou, Robert* 1975 A francia civilizáció ezer éve. Budapest
- Ebert, Kurt* 1975 Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich. Wien
- Eder, Karl* 1955 Der Liberalismus in Altösterreich. Wien—München. (Wiener Historische Studien. Bd. III.)
- Eichhorn, Rudolf* 1886 Die weißen Sklaven der Wiener Tramwaygesellschaft. Wien.
- Engel-Janosi, Friedrich* 1958 Österreich und der Vatikan 1846—1918. I. (1846—1903) Graz—Wien—Köln.
- Engels, Frigyes* 1970 Az antiszemitizmusról. In: Marx—Engels Művei 22.
- Ermers, Max* 1932 Victor Adler. Aufstieg und Größe einer Sozialistischen Partei. Wien und Leipzig.
- Faustmann, Fritz* 1949 Die Sozialpolitik der österreichischen Bischöfe im Herrenhaus (1861—1918). Diss. Wien.
- Feldbauer, Peter* 1977 Stadtwachstum und Wohnungsnot. Determinanten unzureichender Wohnungsversorgung in Wien 1848 bis 1914. München.
- Felder, Cajetan* 1964 Erinnerungen eines Wiener Bürgermeisters. Hrsg. von Czeike, Felix. Wien—Hannover—Bern.
- Fertiko, Friderike A.* 1962 Die aristokratischen Wegbereiter der christlichsozialen Partei. Diss. Wien.
- Filthaut, Ephrem* 1960 Deutsche Katholikentage 1848—1958. Essen.
- Firnberg, Herta—Ottruba, Gustav* 1957 Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung Niederösterreichs von der industriellen Revolution bis zur Gegenwart. Teil II. Ausgewählte Dokumente und statistische Materialien zur historischen Entwicklung und gegenwärtigen Struktur. In: Der niederösterreichische Arbeiter. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsstruktur Niederösterreichs in Vergangenheit und Gegenwart. Heft 5. Wien.
- Fogarty, Michael P.* 1959 Christliche Demokratie in Westeuropa 1820—1953. Basel—Freiburg—Wien.
- Franz, Georg* 1955 Liberalismus. Die deutschliberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie. München.
- Fuchs, Albert* 1949 Geistige Strömungen in Österreich 1867—1918. Wien.
- Funder, Friedrich* 1923 Aus den Anfängen christlichsozialer Programmarbeit. In: Volkswohl. Heft 1—2; 1952/a Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik. Wien.; 1952/b Österreichische Katholikentage. In: Festführer des österreichischen Katholikentages. Wien.; 1953 Aufbruch zur christlichen Sozialreform. Wien—München.
- Gartner, Leopold* 1951 Lueger und die Aussenpolitik der Österreichisch—Ungarischen Monarchie. Diss. Wien.
- Gergely Jenő* 1980/a A keresztény szakszervezeti mozgalom létrejötte és nemzetközi kapcsolatainak kialakulása az I. világháború előtt. In: Történelmi Szemle, I.: 1980/b A kereszténydemokrácia előtörténete és fogalma. In: A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában. (1944—1958). Budapest, 1981 XIII. Leó pápa és a Rerum novarum enciklika. In: Világosság 7.
- Gletler, Monika* 1972 Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt. Wien.
- Gold, Hugo* 1966 Geschichte der Juden in Wien. Tel Aviv.
- Görlich, Ernst Joseph* 1968 Karl von Vogelsang. Wien—Linz—Passau.

- Großbauer, K. 1897* Roth oder Schwarz? Wichtig für die kommenden Reichsrat—Wahlen. Graz.
- Gutkas, Karl 1974* Geschichte des Landes Niederösterreich, Sankt Pölten—Wien.
- Halász Imre 1911* Egy letűnt nemzedék, Budapest.
- Hanák Péter 1962/a* A dualizmus korának néhány vitás kérdése. In: Századok, 1—2.; *1962/b* A magyar középosztály fejlődésének problémájához. In: Valóság 3.; *1974* Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. In: Történelmi Szemle 4.; *1975/a* A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. In: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Budapest; *1975/b* Magyarország az Osztrák—Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? Uo.; *1978/a* Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. Uo.; *1978/b* A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. In: Magyarország története 1890—1918. I. Budapest; *1979* Viszonylagosság és látszólagosság a századforduló Monarchiájában. In: Világosság 4; *1984*. A lezáratlan per. In: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. (Sajtó alá rendezte Hanák Péter) Budapest.
- Hannak, Jacques 1955* Eine neue Lueger—Biographie. In: Die Zukunft 3.
- Hantsch, Hugo 1953/a* Die Nationalitätenfrage im alten Österreich Wien.; *1953/b* Die Geschichte Österreichs 1648—1918. Graz—Wien—Köln.
- Hardach, Karl 1896* Vor den Wahlen oder Wen soll ich wahlen. Warnsdorf.
- Harrington—Müller, Diethild 1972* Der Fortschrittsklub im Abgeordnetenhaus des österreichischen Reichsrats 1873—1910. Wien—Köln—Graz.
- Hársfalvi Péter 1965*. Törekvések a parasztbirtok védelmére. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. II. Szerk.: Szabó István, Budapest.
- Häusler, Wolfgang 1974* Toleranz, Emanzipation und Antisemitismus. Das österreichische Judentum des bürgerlichen Zeitalters (1782—1918) In: Das österreichische Judentum. Voraussetzungen und Geschichte. Wien—München; *1978* „Orthodoxie“ und „Reform“ im Wiener Judentum in der Epoche des Hochliberalismus. In: Studia Judaica Austriaca Bd. VI. Eisenstadt.
- Heer, Friedrich 1970* Vor sechzig Jahren starb Dr. Karl Lueger „Der Hergott von Wien“. In: Publik 1970. március 13. Frankfurt am Main.
- Hellwing, Isak Arie 1966* Religiös motivierter Antisemitismus unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Österreich—Ungarn im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts. Diss. Wien.
- Herden, Birgit 1967* Das Amt des Bürgermeisters der Stadt Wien in der liberalen Ära (1861—1895) Diss. Wien.
- Hron, Karl 1890* Wiens antisemitische Bewegung. Wien.
- Hierak, Alois 1940* Georg Ritter von Schönerer im Kampf mit der christlich-sozialen Partei. Diss. Wien.
- Holleis, Eva 1978* Die Sozialpolitische Partei. Sozialliberale Bestrebungen in Wien um 1900. Wien.
- Irinyi Károly, 1966* A „nemzetek feletti állam“ eszméje és az osztrák Szociáldemokrata párt (1915—1916) In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica V. Debrecen.

- Jakob, Margarethe* 1937 Das Deutsche Volksblatt und seine politische Geschichte in den Jahren 1889 bis 1899. Diss. Wien.
- Jenks, William A.* 1965 Austria under the Iron Ring, 1879—1893. Charlottesville.
- Johnston, William M.* 1974 Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte. Gesellschaft und Ideen im Donauraum 1848 bis 1938. Wien—Köln—Graz.
- Jostock, Paul* 1932 Der deutsche Katholizismus und die Überwindung des Kapitalismus. Regensburg.
- Kallinger, Ernst* 1974 Das Korrespondenzblatt für den katholischen Klerus Österreichs. Diss. Wien.
- Kann, Robert* 1964 Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. 2. Bd. Böhlau—Graz—Köln.
- Katus László* 1979 A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Magyarország története 1848—1890. II. Budapest.
- Kendl, Josef* 1967 Josef Scheicher, Priester und Politiker an der Schwelle einer neuen Zeit. Diss. Univ. Salzburg, St. Pölten.
- Kielmansegg, Erich Graf* 1966 Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Wien—München.
- Klopp, Wiard* 1894 Die sozialen Lehren des Freiherrn Karl von Vogelsang, St. Pölten; 1938² Wien—Leipzig; 1925 Eine sozialpolitische Gesellschaft vor dreissig Jahren in der „Goldenen Ente“ In: Das Neue Reich 1925/9.; 1930 Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherr von Vogelsang. Wien.
- Knoll, August Maria* 1931 Karl v. Vogelsang und der Ständegedanke. In: Die soziale Frage und der Katholizismus. Festschrift zum 40 jährige Jubiläum der Enzyklika „Rerum Novarum“ Paderborn; 1932 Der soziale Gedanke im modernen Katholizismus. Wien—Leipzig; 1933 Das Ringen um die Berufständische Ordnung in Österreich. Wien; 1957 Carl von Vogelsang. In: Der Aufbruch Jg. 1. Heft 1.; 1961 Österreichs Anteil am Erstehen der Rerum Novarum und der Quadragesimo Anno. In: Wissenschaft und Welthild Jg. 14. Heft 2.
- Knoll, Reinhold* 1973 Zur Tradition der Christlichsozialen Partei. Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis zu den Reichsratswahlen 1907. Wien—Köln—Graz.
- Kolmer, Gustav* 1897 Parlamentarisches Jahrbuch, Bd. V. Wien; 1902—1914 Parlament und Verfassung in Österreich: 8 Bde. Wien und Leipzig.
- Kolossa Tibor* 1962 Adatok az agrárnépesség összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában (1900 körül). In: Agrártörténeti Szemle I. rész 1—2. sz., II. rész 3—4. sz.
- Koralka, Jiri* 1984 Nemzet állam nélkül. In: Világtörténet 4.
- Kralik, Richard* 1923 Karl Lueger und der christliche Sozialismus Bd. I. (Vom Beginn bis 1900) Wien.
- Kramer, Hans* 1959 Der Tiroler Klerus in den Jahrzehnten vor 1914. In: Festschrift Karl Eder zum siebzigsten Geburtstag. Innsbruck.
- Kubinszky Judit* 1976 Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875—1890. Budapest.
- Kunze, Margot* 1968 Dr. Karl Lueger als Gemeinderat von 1875—1896. Diss. Wien.
- Kuppe, Rudolf o. J.* Pfarrer Eichhorn zur Arbeiterfrage. Wien; 1933 Karl Lueger und seine Zeit. Wien; 1947 Dr. Karl Lueger. Persönlichkeit und Wirken. Wien.
- Kunschak, Leopold o. J.* 45 Jahre Christlichsozialer Arbeiterverein. Wien.

- Leó XIII.* 1931 XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről (Rerum novarum). Budapest, Ford.: Prohászka Ottokár; 1970 Rerum Novarum. XIII. Leó pápa 1891. május 15-i enciklikája a munkások helyzetéről. In: Politikai és szociális enciklikák XIX—XX. század I. k. Összeáll.: Zsigmond László, Budapest.
- Lerch, Fridrich* 1948 Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe. Diss. Wien.
- Lesovsky, A.* 1927 Karl von Vogelsang. Wien.
- Lewis, Gavin* 1977 Kirche und Partei im politischen Katholizismus. Klerus und Christlichsoziale in Niederösterreich 1885—1907. Wien—Salzburg.
- Matis, Herbert* 1973 Leitlinien der österreichischen wirtschaftspolitik. In: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Bd. 1. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrg. Alois Brusatti. Wien.
- Matis, Herbert — Bachinger, Karl* 1973 Österreichs Industrielle Entwicklung. In: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Bd. 1. Wien.
- Mayer, Arno J.* 1979 Az alsóközéposztály mint történeti probléma. In: Világtörténet 1.
- Mayer, Sigmund* 1911 Ein jüdischer Kaufmann 1831 bis 1911. Lebenserinnerungen. Leipzig; 1917 Die Wiener Juden. Kommerz, Kultur, Politik 1700—1900. Wien und Berlin.
- März, Eduard — Socher, Karl* 1973 Währung und Banken in Cisleithanien. In: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Bd. I. Wien.
- Mentschl, Josef* 1973 Das österreichische Unternehmertum. In: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Bd. 1. Wien.
- Mérei Gyula* 1934 Magyar politikai pártprogramok (1867—1914). Budapest.
- Miko, Norbert* 1949 Die Vereinigung der Christlichsozialen Reichspartei und des Katholisch-Konservativen Zentrums im Jahre 1907. Diss. Wien; 1955 Das Ringen um die christliche Demokratie in Österreich. In: Theologisch-Praktische Quartalschrift 1955/1; 1961/2. Zur Mission des Kardinals Schönborn, des Bischofs Bauer und des Pater Albert Weiß, op., im Jahre 1895. In: Römische Historische Mitteilungen 5. Heft Graz—Köln.
- Molisch, Paul* 1923 Zur Vorgeschichte der Bürgermeisterschaft Luegers. In: Deutschösterreichische Tages-Zeitung vom 1923. jul. 19.; 1926 Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie. Jena.
- Mommsen, Hans* 1963 Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat. Wien.
- Moritz, Johannes* 1962 Dr. Ludwig Psenner. Diss. Wien.
- Ninker, Benno* 1947 Die politische Anfänge Dr. Karl Luegers im Lichte der Wiener Presse. Diss. Wien.
- Oppenheimer, Felix v.* 1905 Die Wiener Gemeinde-Verwaltung und der Fall des liberalen Regimes in Staat und Kommune. Wien.
- Orel, Anton* 1922 Vogelsangs Leben und Lehren. Wien.
- Ormos Mária — Incze Miklós* 1981 A fasiszta ideológiák alapjairól, In: Századok 6.
- Otruba, Gustav* 1968 Die Anfänge der Sozialgesetzgebung in Österreich (1877—1887) In: Österreich in Geschichte und Literatur 12.
- Paupié, Kurt*, 1960 Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848—1959. Bd. I. Wien.

- Petting, Otto* 1896 Wien's antisemitische Presse. Wien.
- Pfaffenberger, Gottfried* 1848 Die „Reichspost“ und die christlichsoziale Bewegung. Diss. Wien.
- Plener, Ernst v.* 1921 Erinnerungen. II., III. Stuttgart u. Leipzig.
- Priester, Eva* 1949 Kurze Geschichte Österreichs. Wien.
- Prammer, Johann* 1973 Konservative und christlichsoziale Politik im Viertel ob dem Wienerwald 1848—1914. Diss. Wien.
- Pulzer, Peter G. J.* 1966 Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867 bis 1914. Gütersloh.
- Quigley, Brian M.* 1978 Ernst Schneider, the Vienna Guilds Assembly and the Austrian Reform Club. In: Studien zur Wiener Geschichte. Bd. 34. Wien.
- Renner, Karl* 1908 Die Wandlungen der Christlichsozialen. In: Der Kampf Jg. 2. 1. Heft; 1911 Der Bankrott des Kleinbürgersozialismus. In: Der Kampf Jg. 4. 10. Heft; 1946 An der Wende zweier Zeiten. Lebenserinnerungen von Karl Renner. Wien.
- Rennhofer, Friedrich* 1978 Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Wien—Köln—Graz.
- Richter, Jozefa* 1965 Die sozialen Verhältnisse der Wiener Arbeiter. 1867—1889. Diss. Wien.
- Rosenberg, Hans* 1967 Große Depression und Bismarckzeit. Berlin.
- Rozenblit, Marsha L.* 1983 The Jews of Vienna, 1867—1914: Assimilation and Identity. State University of New York Press. Albany.
- Rudolph, L. Richard* 1973 Quantitative Aspekte der Industrialisierung in Cisleithanien. In: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. I. Wien.
- Rürup, Reinhard* 1974 Kontinuität und Diskontinuität der Judenfrage in 19. Jahrhundert. Zur Entstehung des modernen Antisemitismus. In: Sozialgeschichte Heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag. Hrsg. H. U. Wehler, Göttingen.
- Salacz Gábor* 1938 A magyar kultúrharc története 1890—1895. Wien; 1940/41 Az Agliardi-affér. In: Regnum egyháztörténeti évkönyv 5. Budapest.
- Salzer, Wilhelm* 1962 Die christlichsoziale Beitrag zur Lösung der Arbeiterfrage. Wien.
- Sassmann Johannes* 1948 Der Kampf um das allgemeine Wahlrecht und die Christlichsoziale Partei. Diss. Wien.
- Sauer, Walter* 1980 Katholisches Vereinswesen in Wien. Zur Geschichte des christlichsozial-konservativen Lagers vor 1914. Salzburg.
- Scheicher, Josef* 1901 Erlebnisse und Erinnerungen. IV. Aus dem politischen Leben. Wien und Leipzig.
- Schindler, Franz M.* 1901 Die Leo-Gesellschaft 1891—1901. Sonderabdruck aus der Zeitschrift Die Kultur II. Jg. 6. u. 7. Heft, 1901. Wien.; 1923 Neun Jahre Entenabende. In: Volkswohl Jg. 14. Heft 11.
- Schmitz, Gertrud* 1938 Entwicklungsgeschichte der christlichen Volksbewegung in Österreich (1875—1891). Diss. Wien.
- Schnee, Heinrich* 1952 Ketteler, Vogelsang und Lueger als sozialpolitische Erzieher. In: Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Pädagogie. Heft 1. Münster; 1960 Karl Lueger. Leben und Wirken einer großen Sozial— und Kommunalpolitikers. Berlin.
- Schneefuß, Walter* 1949 Demokratie im alten Österreich. Klagenfurt.

- Schober, Richard* 1974 Das Verhältnis der Katholisch-Konservativen zu den Christlichsozialen in Tirol bis zu den Reichsratswahlen von 1907. Teil. 1. In: *Tiroler Heimat* 38.; 1975 Ua. Teil 2. U. o. 39.; 1976 Die Tiroler Konservativen in der Ära Taaffe. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 29.
- Schorske, Carl E.* 1962 Schnitzler und Hofmannsthal. Politik und Psyche im Wien des Fin de siècle. In: *Wort und Wahrheit* 1962/5. 1967 Politics in a New Key: An Austrian Triptych. In: *Journal of Modern History*, Vol. 39. Nr. 4.
- Schwalber, Joseph* 1928 *Vogelsang und die moderne christlichsoziale Politik.* München.
- Sieghart, Rudolf* 1932 *Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht.* Berlin.
- Silberbauer, Gerhard* 1966. *Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage.* Graz—Wien—Köln.
- Skalnik, Kurt* 1954 *Dr. Karl Lueger. Der Mann zwischen den Zeiten.* Wien-München.
- Sombart, Werner* 1911 *Die Juden und das Wirtschaftsleben.* Leipzig.
- Somogyi Éva* 1968 *Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861—1907) Értékezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 44.* Budapest; 1976 *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák—német liberálisok útja a kiegyezéshez.* Budapest.
- Sonnberger, Walter* 1939 *Die Christlichsoziale Partei in Österreich unter Dr. Karl Lueger im besonderen Hinblick auf das Urteil Adolf Hitlers in „Mein Kampf“.* Diss. Graz.
- Soukup, Richard* 1953 *Lueger und sein Wien. Ein Volksbuch um den großen Bürgermeister Wiens.* Wien.
- Soziale Vorträge* 1895 gehalten bei dem Wiener sozialen Vortrags-Curse 1894, Hrsg. *Schindler, Franz M.* Wien.
- Sparber, Anselm o. J.* *Aus dem Leben und Wirken des Fürstbischofs Dr. Simon Aichner von Brixen.* Schlern Schriften 93. Innsbruck.
- Spira, Leopold* 1965 *Antisemitismus in Österreich.* In: *Weg und Ziel* Sondernummer Sept. Wien.
- Staudinger, Anton* 1979 *Christlichsoziale Judenpolitik in der Gründungsphase der Österreichischen Republik.* In: *Jahrbuch für Zeitgeschichte* 1978. In memoriam Ludwig Jedlicka. Wien.
- Stauracz, Franz* 1907 *Dr. Karl Lueger, zehn Jahre Bürgermeister.* Wien.
- Steiner, Herbert* 1964 *Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889.* Wien.
- Stenographische Protokolle... 1891—97* *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates XI., XII., XIII., XIV. Sess.*
- Stöger, Gertrud* 1941 *Die politischen Anfänge Luegers,* Diss. Wien.
- Strakosch-Grassmann, Gustav* 1906 *Das allgemeine Wahlercht in Österreich seit 1848 bis 1918.* Wien.
- Sutter, Berchtold* 1960 *Die Badenischen Sprachverordnungen von 1897. I.* Graz—Köln; 1965 Ua. II. Graz—Köln; 1968 *Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867—1918. In: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen.* München; 1980 *Die politische und rechtliche Stellung der deutschen in Österreich 1848 bis 1918. In: Der Habsburgermonarchie 1848—1918. Der Völker des Reiches. III 1. Teilband.* Wien.
- Sylvester, Julius* 1928 *Vom toten Parlament und seinen letzten Tragern.* Wien.

- Szabó Dániel* 1977 A Néppárt megalakulása. In: Történelmi Szemle 2.; 1978 A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. In: Századok 4.
- Szabó Miklós* 1971 Az ellenforradalmi kurzus eszmetörténeti előzményei. In: Acta iuventum universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae Studium II. Debrecen; 1974/a Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: Századok 1.; 1974/b A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón. In: Történelmi Szemle 3.; 1979 Polgárosodás és politikai fejlődés a Monarchiában. In: Világosság 4., 1981 Nemzetkarakter és resszentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. In: Világosság 6.
- Till, Rudolf* 1933 Die Anfänge des christlichen Parteigedankens in Österreich. Diss. Wien.
- Tokody Gyula* 1963 Ausztria—Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világruralmi terveiben (1890—1918). Budapest.
- Tóth László* 1933 Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. évfordulójának ünnepére. 1933. október 7. Budapest.
- Urbán Aladár* szerk.: 1970 Nyugat-Európa és Amerika 1789—1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1/2. Budapest.
- Valentin, Hellwing* 1970 Der Prozeß Schönerer. Ein Beitrag zur österreichischen Innenpolitik in der franzisko-josephinischen Epoche Diss. Wien.
- Verhandlungen...* 1889 Verhandlungen des zweiten allgemeinen österreichischen Katholikentages für die gesammte Monarchie zu Wien am 29 und 30. April 1. und 2. Mai. Wien.
- Verhandlungen...* 1891 Verhandlungen des zweiten österreichischen socialdemokratischen Parteitages abgehalten zu Wien am 28., 29., und 30. Juni. Wien; 1896 Verhandlungen des fünften österreichischen socialdemokratischen Parteitages abgehalten zu Prag vom 5. bis einschließlich 11. April. Wien; 1897 Verhandlungen des sechsten österreichischen socialdemokratische Parteitages abgehalten zu Wien vom 6 bis einschließlich 12. Juni 1897. Wien.
- Vesely Josef* 1958 Der Niedergang des deutschen Liberalismus in Österreich und seine Ursachen. Diss. Wien.
- Vogelsang, Karl von* 1886 Gesammelte Aufsätze über socialpolitische und verwandte Themata I. Augsburg.; 1890 „Das rothe Gespenst” In: Monatschrift für christliche Sozialreform.
- Vogelsang, Maria von* 1924 Aus dem Leben des Sozialpolitikers Freiherrn Karl v. Vogelsang. In: Das Neue Reich okt. 11.
- Waenting, Heinrich* 1898 Gewerbliche Mittelstandspolitik. Leipzig.
- Wagner, Josef* 1926/27 Joseph Scheicher. In: Hochland 24. Jg. Bd. 2.
- Wandruszka Adam* 1954 Österreichs politische Struktur. Die Entwicklung der Parteien und politischen Bewegungen. In: Geschichte der Republik Österreich. Hrsg. H. Benedikt. München.
- Weinzierl-Fischer, Erika* 1957 Österreichs Klerus und die Arbeiterschaft. In: Wort und Wahrheit XII. Jg. Heft. 8. Freiburg im Breisgau; 1960 Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933. Wien; 1961 Aus den Anfängen der christlichsozialen Bewegung in Österreich. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Bd.

14. Wien; 1965 Aus den Anfängen der „Österreichischen Monatschrift für Gesellschaftswissenschaft und christliche Sozialreform“. In: Im Dienste der Sozialreform. Festschrift für Karl Kummer. Wien; 1966 Der rote Prinz. Zum 120. Geburtstag von Aloys Liechtenstein. In: Neues Forum XIII. Jg. Heft 154.; 1970 Katholizismus in Österreich. In: Kirche und Synagoge Bd. II. Stuttgart.
- Weiß*, Albert Maria 1914 Liberalismus und Christentum. Rückblick auf eine Lebensarbeit gegen den Liberalismus. Trier; 1925 Lebenweg und Lebenswerk. Freiburg im Breisgau.
- Wehler*, Hans-Ulrich 1973 Das deutsche Kaiserreich 1870—1918. Göttingen.
- Whiteside*, Andrew G. 1975 The Socialism of Fools. Georg Ritter von Schönerer and Austrian Pan-Germanism. Los Angeles, London.
- Wiatr*, Jerzy 1980 A politikai viszonyok szociológiája. Budapest.
- Wodka*, Josef 1959 Kirche in Österreich. Wien.
- Wysocki*, Josef 1973 Die österreichische Finanzpolitik. In: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. I. Wien.
- Zachar József* 1981 Az osztrák—német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861—1881. Budapest.
- Zweig*, Stefan 1981 A tegnap világa. Egy európai emlékezése. Budapest.
- Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában.* (Szerk: Miszlivetz Ferenc — Simon Róbert) 1985 In: Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat 3. Budapest.
- Zsigmond László* 1970 Politikai és szociális enciklikák XIX—XX. század I. k. Budapest; 1971 A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita politikai értelme. In: MTA II. Oszt. Közleményei 20.

NÉVMUTATÓ

- Abel, Heinrich 116, 160
 Adelmaier, Werner 17, 37, 72—73, 257
 Adler, Alois 17, 257
 Adler, Friedrich 258
 Adler, Viktor 27, 54, 63, 93—95, 113—
 115, 163, 168, 171, 249, 257—259
 Agliardi, Antonio 181, 185—187, 190,
 192—193, 196
 Aichner, Simon 164, 191, 264
 Allmayer-Beck, Johann Christoph 17,
 36—38, 257
 Almási János 171, 257
 Andrássy Gyula ifj. 237, 257
 Apponyi György 34
 Auersperg, Adolf 57
 Austerlitz, Friedrich 249
 Axmann, Julius 146
- Bachinger, Karl 21—22, 24, 58, 145, 257,
 262
 Bachmann, Harald 59, 257
 Badeni, Kasimir 9, 140, 156, 159, 207—
 212, 214, 216, 221, 223, 226—228, 236,
 238
 Bahr, Hermann 82
 Baernreither, Joseph Maria 59, 257
 Bánffy Dezső 209, 211, 218, 231, 237—
 239, 241
 Banik-Schweitzer, Renate 113, 257
 Baudisch, Ursula 17, 257
 Bauer, Franz (brünni püspök) 184, 194,
 262
 Bauer, Franz 17, 257
 Bauer, Otto 15, 88, 257
 Belcredi, Ludwig Egbert 32, 59, 60
- Bebel, August 170—172, 257
 Belepotozky, Koloman 181
 Benedikt, Heinrich 17, 93, 257, 265
 Benedikt, Moriz 144—145, 257
 Berchtold, Klaus 28, 94, 103, 115, 117,
 160, 217, 246, 257
 Berend T. Iván 20, 257
 Berlepsch, Johann Hermann 97
 Bihl, Wolfdieter 78—80, 258
 Binder, Edeltrude 17, 86, 258
 Bismarck, Otto 97
 Bittner, Franz 245—246
 Blenk, Gustav 32, 160—161, 245—246,
 258
 Bloch, Joseph Samuel 13, 119—120, 132,
 141, 147, 178, 258
 Blome, Gustav 32, 37—38, 59, 99
 Born, Karl Erich 97—98, 258
 Boyer, John W. 18, 42, 44, 47, 49—50,
 52—53, 56, 61, 65, 69—70, 72—74,
 105, 107, 124—125, 129—130, 132—
 139, 141—142, 177, 180—181, 186—
 187, 202—205, 216, 230, 258
 Brandis, Ferdinand 32
 Braunthal, Julius 93, 95, 170—171, 258
 Bruckmüller, Astrid 17, 248—249, 258
 Brügel, Ludwig 59, 62—63, 95, 97, 117,
 162, 174, 191, 245, 248, 251, 258
 Buchheim, Karl 99, 258
 Bunzl, John 99, 258
 Burger, Erwin 12, 43, 74, 160—161, 200,
 208—209, 211—213, 258
 Burke, Edmund 33
 Buschenhagen, Josef 40
 Bülow, Emil 39

- Celerin, Alfred 107, 258
 Chaloupek, Günther 22—23, 258
 Charmatz, Richard 15, 32, 85, 147, 258
 Chlumecky, Johann 209, 258
 Clam-Martinic, Heinrich 36
 Csoklich, Fritz 224, 226, 258
 Czeplédy István 100, 258
 Czeike, Felix 43, 46, 258—259

 Dalberg, Friedrich 160
 David, Hedwig 17, 53, 258
 Deckert, Josef 69, 146, 258
 Deutsch, Julius 94, 258
 Diószegi István 220, 258
 Dipauli, Josef 178
 Dittes, Friedrich 43
 Dollfuss, Engelbert 33
 Doppelbauer, Franz M. 177, 183
 Duby, Georg 51, 259
 Dühring, Eugen 82

 Ebert, Kurt 59, 63, 259
 Eder, Karl 26; 259, 261
 Eichhorn, Rudolf 52—54, 57, 68, 116,
 129, 259, 261
 Ellenbogen, Wilhelm 245, 249
 Engel-Janosi, Friedrich 186, 194, 259
 Engels, Friedrich 163, 170, 259
 Ermers, Max 93, 259

 Faustmann, Fritz 56, 259
 Feldbauer, Peter 113, 259
 Felder, Cajetan 13, 45—46, 259
 Ferenc József 51, 155, 209, 215, 219
 Fertiko, Friderika 38, 259
 Filthaut, Ephrem 98, 259
 Firnberg, Herta 88—89, 259
 Fogarty, Michael P. 101, 259
 Frühwirth, Andreas 39
 Fuchs, Albert 17, 26, 32—33, 53, 73—74,
 93, 259
 Funder, Friedrich 14, 32, 72—73, 75,
 103—104, 107, 109, 117, 129, 137, 151,
 180, 185—188, 193, 195, 259
 Gautsch, Paul 223
 Gergely Jenő 18, 101, 250, 259

 Geßmann, Albert 45, 48, 61, 68, 85—86,
 123, 127, 143, 146, 154, 157, 162, 165,
 180, 242, 244, 247, 250, 258
 Girus Károly 170, 259
 Glagau, Otto 82
 Glettler, Monika 226, 259
 Gold, Hugo 80, 259
 Görlich, Ernst Joseph 17, 259
 Gregorig, Josef 145
 Großbauer, K. 248, 259
 Gruscha, Anton Joseph 177, 180—181,
 184, 186, 194, 214
 Grübl, Raimund 198, 215
 Gutkas, Karl 86, 241, 260

 Halász Imre 38, 260
 Hanák Péter 18, 25, 58, 77, 79, 111, 216,
 218, 222—223, 227, 260
 Hannak, Jacques 17, 260
 Hantsch, Hugo 17, 216—217, 260
 Hardach, Karl 248, 260
 Harrington-Müller, Diethild 24, 227, 260
 Hársfalvi Péter 38, 111, 260
 Häusler, Wolfgang 17, 79, 260
 Heer, Friedrich 17, 260
 Hellwing, Isak Arie 17, 69, 73, 260
 Herden, Birgit 136, 209, 260
 Himmelbauer, Roman 129
 Hitler, Adolf 264
 Hofmannsthal, Hugo v. 264
 Hohenwart, Karl 225
 Hohenwart-Klub 154—155, 225
 Holleis, Eva 206, 244, 248, 250, 260
 Holló Lajos 237
 Hron, Karl 41, 72, 74, 260

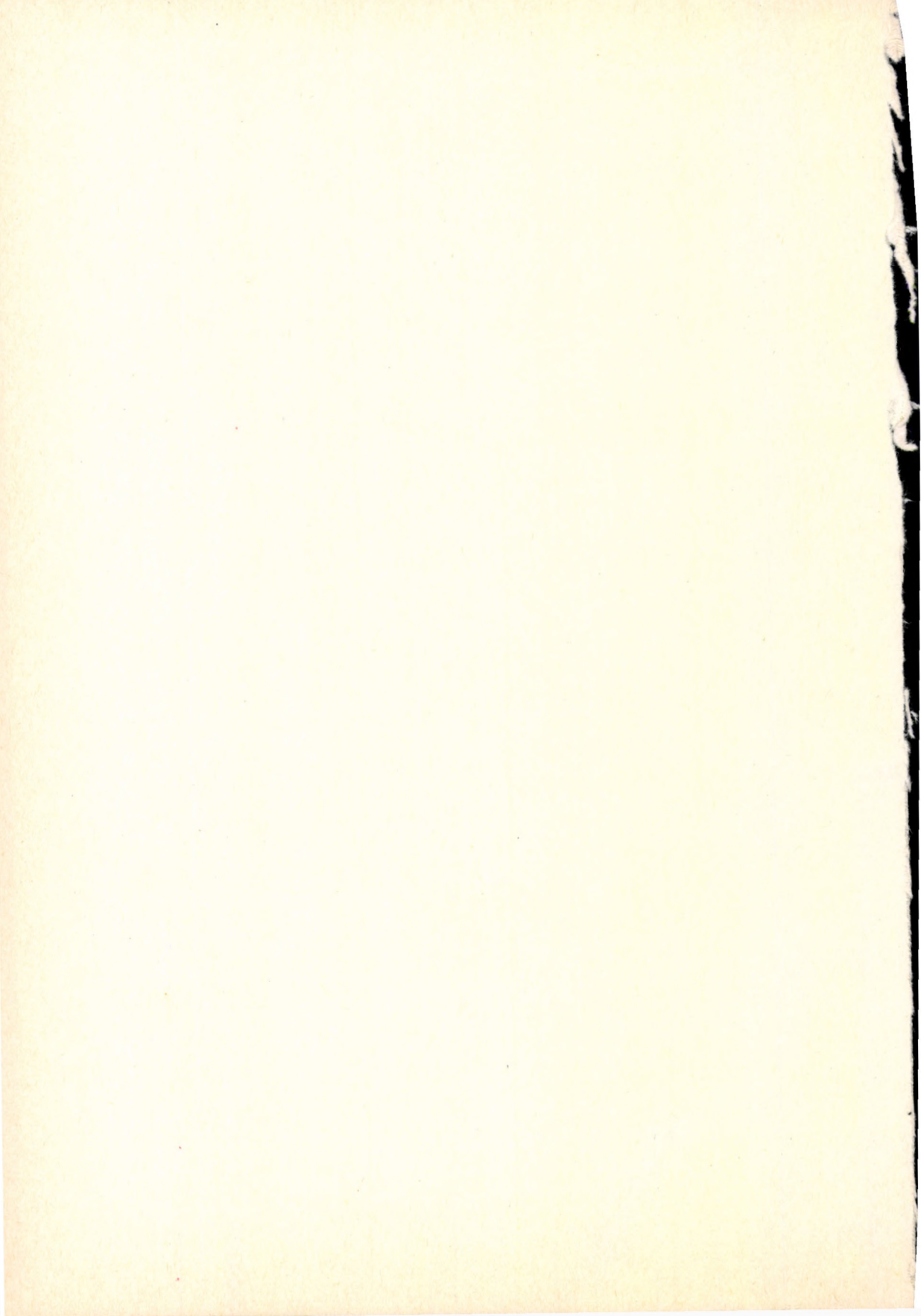
 Incze Miklós 80, 81, 224, 262
 Irinyi Károly 216, 260
 Istóczy Győző 67

 Jakob, Margarethe 72—73, 261
 Jedlicka, Ludwig 264
 Jenks, William A. 57, 261
 Johnston, William M. 17, 261
 Jostock, Paul 99, 261
 József, II. 219

- Kallinger, Ernst 17, 49—50, 53—54, 261
 Kálnoky, Gustav 190—191, 194—196
 Kann, Robert 216, 261
 Károlyi Árpád 265
 Katus László 23, 60, 144, 261
 Kautsky, Karl 170
 Keudl, Josef 17, 53, 261
 Ketteler, Wilhelm Emanuel v. 263
 Khunn, Franz 44—45
 Kielmansegg, Erich 13, 86, 122, 140,
 198—199, 203, 206—210, 213—214,
 261
 Kis Aladár 170, 261
 Klopp, Wiard 15, 36, 38, 68, 103—104,
 261
 Knoll, August Maria 15, 17, 32, 38, 261
 Knoll, Reinhold 17, 38, 42, 261
 Kolb, Viktor 116
 Kolmer, Gustav 15, 59, 60—61, 62, 116—
 119, 132—133, 137, 139—140, 145,
 154, 156, 158, 178, 196, 200, 225—227,
 229, 243, 250—251, 261
 Kolossa Tibor 88, 111, 147—148, 261
 Komlóssy Ferenc 67—68
 Koralka, Jiri 220, 261
 Kralik, Richard 16, 115, 163, 261
 Kramer, Hans 174, 261
 Krawani, Ignaz 44—45
 Kreuzig, Anton 43
 Kronawetter, Ferdinand 43, 47, 66, 133,
 211
 Kubinszky Judit 67—68, 261
 Kuefstein, Franz 32, 38, 99
 Kummer, Karl 265
 Kunschak, Leopold 160, 245—246, 257—
 258, 261
 Kuppe, Rudolf 16, 45—46, 53, 66, 68—
 69, 71, 74, 86, 135, 212, 245—246, 261
 Latschka, Adam 64—65, 116
 Leó, XIII. 7, 70, 99—102, 161, 193, 195—
 196, 262
 Lerch, Friedrich 59, 262
 Lesowsky, A. 15, 262
 Lewis, Gawin 17, 42, 48, 50, 52, 54, 56, 70,
 127, 130—131, 149, 166, 173, 175, 189,
 197, 246—248, 262
 Liechtenstein, Alois 19, 32, 38, 61, 105—
 107, 115—116, 118—120, 128—129,
 144, 146, 154, 157—158, 175—176,
 178, 181—183, 185, 211, 244, 250, 266
 Löblich, Franz 43
 Löwenstein, Karl 38
 Lueger, Karl 5, 6, 9, 11, 13, 16, 27, 41—
 45, 47—48, 61, 66—68, 70—71, 73—
 75, 92, 104, 115—116, 118, 120, 122—
 123, 127—128, 131, 134, 136—137,
 139, 142, 144—147, 157—158, 162,
 175, 178, 180—182, 184, 186, 193,
 198—199, 205—206, 208—214, 217—
 224, 226, 229—231, 233, 237—239,
 242—244, 246, 249—250, 254, 258—
 264
 Madeyski, Stanislaus 178, 190
 Maistre, Joseph de 33
 Mandl, Ignaz 43, 45, 47
 Mandrou, Robert 51, 259
 Mária Terézia császárnő 44, 219
 Marin, Bernd 78, 258
 Marr, Wilhelm 82
 Marx, Karl 170, 259
 März, Eduard 144, 262
 Matis, Herbert 21—22, 24, 58—60, 262
 Mayer, Arno 90, 141, 262
 Mayer, Sigmund 13, 79—80, 262
 Menger, Max 212
 Mentschl, Josef 21, 262
 Mermillod, Kaspar M. 32
 Meszlény Lajos 237—238
 Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel
 34
 Miko, Norbert 12, 16, 32, 69, 190—196,
 262
 Mislivetz Ferenc 266
 Molisch, Paul 16, 28, 209, 262
 Mommsen, Hans 93—94, 171, 262
 Mommsen, Theodor 82
 Moritz, Johannes 17, 64—66, 119, 129,
 262
 Mun, Albert de 38
 Müller, Adam 33
 Ninker, Benno 45, 47, 262

- Opitz, Ambros 116
 Oppenheimer, Felix 26, 40, 262
 Orel, Anton 15, 32, 262
 Ormos Mária 80—81, 224, 262
 Otruba, Gustav 59—62, 88—89, 259, 262
- Pattai, Robert 40—41, 48, 61, 64, 68, 73, 127, 146, 222
 Paupié, Kurt 73, 262
 Pecci, Gioaccino 100
 Pernerstorfer, Engelbert 28, 211
 Pergen, Anton 32, 37
 Petting, Otto 72—73, 262
 Pfaffenberger, Gottfried 17, 152, 177, 263
 Pius, IX. 100
 Plener, Ernst v. 13, 28—29, 59, 108, 115, 118—119, 125, 129, 138, 155—156, 178, 199, 205, 207, 225, 233, 263
 Prammer, Johann 123, 131, 144, 146, 241—242, 263
 Priester, Eva 17, 29
 Prix, Johann 138, 204—205
 Prohászka Ottokár 101, 262
 Psenner, Ludwig 64—70, 123, 129, 146, 262
 Pulzer, Peter G. J. 64, 68, 80, 263
- Quigley, Brian M. 42, 263
- Rampolla, Mariano 183—187, 190—194
 Renner, Karl 15, 74, 95, 147, 263
 Rennhofer, Friedrich 104, 263
 Reuss, Heinrich 124—125
 Revertera, Friedrich 190—196
 Richter, Franz 242—243
 Richter, Josefa 88—89, 263
 Rosenberg, Hans 22, 25, 61—63, 76—77, 263
 Rosenblit, Marscha L. 79, 263
 Rössler, Johann 181
- Salacz Gábor 186, 263
 Salzer, Wilhelm 59, 263
 Sassmann, Johannes 154, 156, 263
 Sauer, Walter 127, 178, 247, 263
 Savigny, Friedrich Karl v. 33
 Savoyai Jenő 219
- Scheicher, Josef 13—14, 52—53, 57, 68—69, 123, 129, 130, 143, 145—146, 156, 158, 226, 229, 241, 246, 258, 265
 Schindler, Franz Martin 19, 103—105, 117, 150, 165, 185—186, 193, 248, 263
 Schmitz, Gertrud 32, 38, 263
 Schnee, Heinrich 16—17, 32, 263
 Schneefuß, Walter 121, 263
 Schneider, Ernst 36, 40, 42, 64, 68, 143, 146, 158, 223, 263
 Schnitzler, Arthur 264
 Schober, Richard 17, 50, 55, 57, 108, 115, 176, 264
 Schorske, Carl E. 17, 26, 29, 44, 47, 56, 71, 73—74, 107, 264
 Schönborn, Franz 177, 183, 192—196, 262
 Schönerer Georg v. 16, 27—29, 40—41, 66, 68—69, 71—74, 82, 92—93, 148, 242—243, 260, 265—266
 Schrank, Johann 43
 Schuschnigg, Kurt 33
 Schwalber, Joseph 15, 264
 Seipel, Ignaz 103, 263
 Sennyei Pál 34
 Sieghart, Rudolf 26, 86, 107, 203, 209, 264
 Silberbauer, Gerhard 65, 70, 106, 264
 Simon Péter 266
 Skalnik, Kurt 17, 42, 264
 Socher, Karl 144, 262
 Sombart, Werner 78, 264
 Somogyi Éva 18, 25—26, 90, 152, 154, 211, 220, 250, 264
 Soukup, Richard 17, 264
 Sparber, Anselm 164, 264
 Spira, Leopold 17, 68, 264
 Staudinger, Anton 17, 264
 Stauracz, Franz 74, 203, 213, 219, 264
 Steiner, Herbert 93, 264
 Steinwender, Otto 28—29
 Steudel, Johann 43
 Stoecker, Adolf 82
 Stöger, Gertrud 66, 264
 Stojalowski, Stanislaus 190
 Strakosch-Grassmann, Gustav 154, 264

- Strobach, Josef 215
Sueß, Eduard 212
Sutter, Berchtold 208, 215, 226—227,
229, 245, 264
Silva-Tarouca, Ernst 176, 178—179
Sylvester, Julius 41, 74, 264
Szabó Dániel 18, 234—235, 264
Szabó István 260
Szabó Miklós 18, 26, 38, 65, 81—82, 111,
234, 265
Taaffe, Eduard 5, 23, 25, 57—59, 62—63,
106, 116, 139—140, 154—156, 178,
203, 224, 235, 262
Tallián Dénes 239
Thun, Leo 36—37
Till, Rudolf 32, 265
Tokody Gyula 28, 90, 216, 265
Tóth László 16, 34, 265
Ugron Gábor 238
Urbán Aladár 28, 265
Valentin, Hellwing 71, 148, 265
Vergani, Ernst 72—75, 129, 145, 177, 182,
257
Verhovay Gyula 67
Vesely, Josef 26, 265
Vilmos, I. (német császár) 71
Vilmos, II. (német császár) 97
Vogelsang, Karl v. 8, 11—12, 15—16, 30,
32—39, 42, 52—53, 59—60, 64, 68,
69—71, 91—95, 103—104, 106, 162,
175, 185, 259, 261—265
Vogelsang, Maria v. 265
Waenting, Heinrich 41, 89, 265
Wagner, Josef 53, 265
Wandruszka, Adam 17, 27, 32, 73, 265
Weber, Max 25
Wehler, Hans-Ulrich 63, 82, 263, 266
Weinzierl-Fischer, Erika 17, 31, 36, 69,
106, 265
Weiß, Albert Maria 13—14, 39, 180,
182—186, 189, 191—192, 194—195,
262, 266
Whiteside, Andrew G. 28—29, 266
Wiatr, Jerzy 82, 103, 266
Windischgrätz, Alfred 140, 155—156,
178, 225, 235
Wittinghof-Schell, 160
Wodka, Josef 107, 266
Wolf, Karl 242
Wysocki, Josef 23, 266
Zachar József 31, 57, 266
Zerboni, Karl 40
Zweig, Stefan 13, 95, 126, 266
Zsigmond László 100, 101, 262, 266

A XIX. század utolsó két évtizede Európában az új politikai tömegpártok jelentkezésének időszaka. A pártpolitikai átrendeződés eredményeképpen Ausztriában három politikai tábor alakult ki s vált jellemzővé szinte máig ható érvénnyel. A szerző bemutatja a hazai olvasók előtt kevésbé ismert keresztényszociális pártot, a mozgalom kibontakozásának történelmi körülményeit, s elemzi a párt hatalmi tényezővé válásának folyamatát. Eközben — kiterjedt szakirodalom, gazdag korabeli sajtóanyag, memoárok, jegyzőkönyvek és levéltári források felhasználásával — átfogó és mozgalmas képet ad a századvég osztrák belpolitikájáról, a szociális, választójogi és nemzetiségi feszültségekről, politikai csatározásokról.

A keresztényszociális párt történetének első évtizede számos, egyetemesebb érvényű jelenség — így pl. az egyház társadalmi és politikai aktivizálódása, a politikai és szociális demagógia ereje, az antiszemitizmus mint manipulatív eszköz, az alsó-középosztályok történelmi-politikai szerepe stb. — megvilágítására is alkalmas. A téma magyar vonatkozásait külön fejezet tárgyalja.